

MEANDRY (R)EWOLUCJI
MILITARNEJ W KRÓLESTWIE
POLSKIM (1492–1569)

ALEKSANDER BOŁDYREW
KAROL ŁOPATECKI

MEANDRY (R)EWOLUCJI
MILITARNEJ W KRÓLESTWIE
POLSKIM (1492–1569)

Warszawa

Komitety naukowe
Andrzej Chwalba · Marian Drozdowski · Jarosław Kita ·
Andrzej Korytko · Zofia Teresa Kozłowska · Cezary Kukło · Krzysztof Mikulski ·
Marek Sioma · Andrzej Rachuba · Filip Wolański

Recenzenci
dr hab. Piotr Guzowski, prof. UwB
dr hab. Piotr Strzyż, prof. UŁ
Redakcja wydawnicza, korekta
Maciej Zalewski, Klaudia Drózd, Lucyna Jachym / e-DYTOR
Projekt okładki, opracowanie graficzne
Bogdan Suprun / e-DYTOR

Na okładkach ilustracje z dzieła: [Albrecht Hohenzollern], *Kriegs ordenung bin ich genant wer kriegt*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz,
Ms. boruss. fol. 1254, s. 186, 352

Na wkładkach: [Albrecht Hohenzollern], *Kriegs ordenung bin ich genant wer kriegt*, British Library, MS Harley 1413, po k. 2

Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych
przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach Programu
Doskonała Nauka II – Wsparcie monografii naukowych

**Doskonała
Nauka**

Kwota dofinansowania: 42 676,00 zł

Książka powstała w ramach realizacji projektów badawczych Narodowego
Centrum Nauki pt. „Rewolucja militarna jako czynnik modernizacyjny
skarbowości i organizacji państwa polsko-litewskiego na tle europejskim”
(nr 2016/23/D/HS3/03210) i „Społeczne i gospodarcze znaczenie obozów
i garnizonów wojskowych w państwie polsko-litewskim (XVI–XVIII wiek)”
(nr 2018/31/B/HS3/00846)

© Copyright by Authors

Wydawca

Polskie Towarzystwo Historyczne
Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa
ISBN 978-83-67609-98-2

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	7

Rozdział 1

PRZEMIANY UZBROJENIA WOJSKA POLSKIEGO NA PRZEŁOMIE ŚREDNIOWIECZA I NOWOŻYTNOŚCI (1454-1572)	35

Rozdział 2

Ogień ciągły w Europie w połowie XVI stulecia.....	61

Rozdział 3

POWSTANIE LEKKIEJ JAZDY KOZACKIEJ W POŁOWIE XVI W.	81

Rozdział 4

UJEDNOLICENIE ODDZIAŁÓW JAZDY W KORONIE W POŁOWIE XVI W. ..	123

Rozdział 5

AMORTYZACJA KOSZTÓW SŁUŻBY WOJSKOWEJ NA PRZEŁOMIE XV I XVI W.	161

Rozdział 6

MOMENT PRZEŁOMOWY: WOJNA PRUSKA 1519-1521	191

Rozdział 7

UKSZTAŁTOWANIE SIĘ PRZESTĘPSTWA PODDANIA ZAMKU NA PRZYKŁADZIE ZDRADY STANISŁAWA RADWANKOWSKIEGO	241

Rozdział 8

SZLAK OBOZOWY NA PRZEŁOMIE XV I XVI W.	271

Rozdział 9

PRZEMARSZ ARMII KORONNEJ W KAMPANII LETNIEJ 1538 R.	303

ZAKOŃCZENIE.....	325

ANEKS ŹRÓDŁOWY.....	349

BIBLIOGRAFIA	448

SPIS ILUSTRACJI, MAP, WYKRESÓW I TABEL.....	491

INDEKS OSÓB	501

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH	524

MEANDERS OF MILITARY (R)EVOLUTION IN THE KINGDOM OF POLAND (1492-1569). ABSTRACT.....	535

WPROWADZENIE

Organizacja sił zbrojnych w Europie na przełomie XV i XVI w., wraz z postępującym upadkiem wartości bojowej rycerstwa, weszła w okres wielokierunkowych przemian¹. Oznaczały one rozliczne eksperymenty, wdrażanie etapów przejściowych, z których niekiedy wręcz wycofywano się, by podjąć nowe wyzwania. W zasadzie każde państwo europejskie przystąpiło do kształtowania nowych struktur wojskowych. W trakcie tego procesu powstało wiele unikatowych rozwiązań. Włoscy *kondottieri*, niemieccy *landsknechci*, hiszpańscy *tercios*, polsko-litewski autorament narodowy, rosyjskie oddziały starego i nowego ładu – to rodzaje wojsk posługujące się różnymi zasadami werbunku, struktury urzędniczej, prawem wojskowym. Był to również czas wielkich reformatorów i wizjonerów sztuki wojskowej: Jana Tarnowskiego, Albrechta Hohenzollerna czy Maurycego Orańskiego w samym tylko XVI stuleciu². Wszystkie te zagadnienia zasługują na nowe ujęcie. W naszej książce staramy się przeanalizować zjawisko przejścia, które możemy nazwać procesem profesjonalizacji armii i szerzej sił zbrojnych.

¹ K. Koranyi, *Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1948, t. 1, s. 105–108; zob. idem, *Burżuazja a armia (do początku XX w.)*, „Państwo i Prawo” 1950, t. 5, s. 7–42.

² Zob. K. Łopatecki, *Wojna jako nauka. Organizacja pola bitwy w kontekście rewolucji w musztrze (XVI–XVII wiek)*, Warszawa 2024.

Praca pisana jest w paradygmacie tzw. rewolucji militarnej, ale z symboliczną zmianą w tytule (o czym szerzej w dalszej części wstępu)³. Grupa historyków z Geofreym Parkerem, Michaeliem Robertsem i Cliffordem J. Rogersem na czele uważa, że przemiany techniczne i technologiczne w XVI i XVII w. doprowadziły do zmian w taktyce, powiększenia armii oraz rozwoju biurokratyzacji i scentralizowania państw⁴. Tym samym nastąpiło gwałtowne przekształcenie struktur średniowiecznych w nowożytnie. Z drugiej strony mamy dużą grupę badaczy (Jeremy Black, John A. Lynn, David A. Parrott) negujących te ustalenia⁵. Ich zdaniem nadmiernie wyeksponowano rolę odkryć z zakresu techniki i technologii w tym procesie. Zmiany w taktyce, rozbudowa armii w okresie nowożytnym miały charakter ewolucyjny i nie nosiły znamion rewolucji. Teoria rewolucji militarnej, ze względu na przypisywane jej różne znaczenia, wieloaspektowość i uniwersalność, jest jedną z najbardziej kontrowersyjnych, a zarazem najbardziej znaczących koncepcji współczesnej historiografii. Ma tyluż krytyków, co zwolenników. Zachowując pewną dozę krytycyzmu wobec podejścia afirmującego tę teorię, z pewnością nie należy kwestionować jej w całości. Przyjęliśmy, że analiza przemian polskiej wojskowości z uwzględnieniem szeroko rozumianego paradygmatu rewolucji militarnej pozwoli na rozszerzenie perspektyw eksploracji badawczych.

³ Po raz pierwszy pojęcie to odnotowano w pracy: A. Bóldyrew, *Przemiany uzbrojenia wojska polskiego na przełomie średniowiecza i nowożytności (1454–1572) jako przejaw (r)ewolucji militarnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2019, t. 80, s. 113–138.

⁴ G. Parker, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, Cambridge 1988; M. Roberts, *The Military Revolution, 1560–1660*, [w:] *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, red. C.J. Rogers, Boulder 1995, s. 13–36; C.J. Rogers, *The Military Revolution of the Hundred Years War*, [w:] *The Military Revolution Debate...*, s. 55–94.

⁵ J. Black, *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800*, Atlantic–New York 1991; D.A. Parrott, *Strategy and Tactics in the Thirty Years' War. The „Military Revolution”*, [w:] *The Military Revolution Debate...*, s. 227–252; J.A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the West*, „International History Review” 1996, t. 18, s. 505–545.

Niewątpliwie rozpowszechnienie broni palnej całkowicie przekształciło średniowieczny sposób prowadzenia wojen⁶. Rozwój artylerii postawił pod znakiem zapytania system dotychczasowych fortyfikacji; piechota stale zwiększająca siłę ognia zaczęła deprecjonować jazdę. Zmiany te pociągnęły za sobą konieczność zmodyfikowania dotychczasowej struktury wojskowej. Coraz większe znaczenie w XV stuleciu zyskiwały „zawodowe” formacje, by w kolejnym wieku zupełnie zdominować europejskie pola bitew. Obeznane z nowoczesną techniką i sposobami walki wojsko wymagało ogromnych nakładów finansowych, którym żadne państwo ówczesnej Europy nie było w stanie sprostać. Zmiany zapoczątkowane wynalazkami militarnymi doprowadziły do znacznej przebudowy organizacyjnej państw. Dlatego też o ile przez pojęcie rewolucji militarnej *sensu stricto* rozumiemy zmiany w prowadzeniu działań wojennych, o tyle właściwe wydaje się używanie pojęcia *sensu largo* w znaczeniu całokształtu zmian organizacyjno-finansowo-politycznych wynikających z przekształceń wojskowych.

Przedmiotem naszych badań są siły zbrojne Korony Królestwa Polskiego w okresie przedunijnym za panowania Jana Olbrachta, Aleksandra Jagiellończyka, Zygmunta Starego i Zygmunta II Augusta. Inkorporacja ziem ukraińskich w 1569 r. oraz stworzenie nowego państwa federacyjnego, jakim była Rzeczpospolita Obojga Narodów, znacznie zmieniła faktyczne i formalne zasady funkcjonowania armii. Natomiast rok 1492 ma wymiar symboliczny i nie należy go rozumieć jako ścisłą cezurę. Skupiamy się bowiem na analizie państwowych oddziałów najemnych i zaciężnych zorganizowanych co do zasady w ramach tzw. obrony potocznej, ta zaś swoją genezę sięga czasów panowania Kazimierza Jagiellończyka. W konsekwencji przedmiotem naszych badań jest okres od powstania obrony

⁶ Zob. K. DeVries, *Gunpowder Weaponry and the Rise of the Early Modern State*, „War in History” 1998, t. 5, nr 2, s. 127–145.

potocznej aż do przejścia do wojsk kwarcianych i objęcia w jednym systemie polityczno-wojskowym ziem ukraińskich.

Uważamy, że okres panowania ostatnich Jagiellonów to czas ogromnych przemian wojskowych. Nastąpił wówczas proces ujednolichenia uzbrojenia, ukonstytuowania się norm prawnych i organizacyjnych, wypracowania zasad taktycznych i operacyjnych, co prowadziło do wykształcenia się charakterystycznych typów jazdy i piechoty oraz użycia specyficznych rozwiązań taktycznych, jak np. zastosowanie przez piechotę już w połowie XVI stulecia tzw. ognia ciągłego. Jednocześnie chcemy zasygnalizować w naszej pracy, że ogół przemian zachodzących na terenie Korony nie miał charakteru rewolucyjnego – rozumianego jako przemiana jednostkowa, która doprowadziła do dynamicznych następstw, zmieniających sposób prowadzenia działań wojennych i wpływających również na społeczeństwo, gospodarkę i przede wszystkim zasady funkcjonowania państwa. Po licznych studiach analitycznych możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, że mamy do czynienia z procesem przyspieszonej, ale jednak ewolucji rozwiązań wojskowych i cywilnych, które miały wpływ na armię. Nie jest to na pewno rewolucja rozumiana jako stosunkowo krótki okres, ale radykalnie zmieniający sposób prowadzenia działań wojennych⁷. Rozumiemy ją raczej jako długofalowy proces przemian, który utrzymywał się na wysokim poziomie intensywności. Według nas rozpoczyna się on wraz z wykorzystaniem bojowym w Europie prochu i w zasadzie nigdy już się nie kończy, przechodzi tylko w nową fazę, czyli rewolucję w sprawach wojskowych (*revolution in military*

⁷ Obszerniej o zachodzących różnicach w interpretacji czasu, przyczyn i roli sprawczej poszczególnych osób W.R. Thompson, K. Rasler, *War, the Military Revolution(s) Controversy, and Army Expansion. A Test of Two Explanations of Historical Influences on Europe State Making*, „Comparative Political Studies” 1999, t. 32, nr 1, s. 5–6; K. DeVries, op. cit., s. 127–128.

affairs), co już jest bardzo bliskie koncepcji Clifforda Rogersa i Marka Charlesa Fissela⁸.

Pierwszy z wymienionych badaczy starał się przejść z nauk biologicznych pojęcie *punctuated equilibrium*, które rozumiał jako gwałtowne przyspieszenia w pewnych krótkoczasowych sytuacjach, przeplatane dłuższymi okresami powolnych zmian lub wręcz zastoju⁹. Takie spojrzenie wskazuje na wiele rewolucji militarnych, które w swojej istocie nie muszą mieć cech rewolucyjnych, powinny się jednak wiązać z ewolucyjnym, choć dynamicznym procesem przemian. Uważamy jednak, że przemiany te zachodzą stale, gdyż nakładają się na siebie trzy zmienne: reformy państwowe (fiskalne), przemiany techniczne i technologiczne i innowacje teoretyczne¹⁰. W innej interpretacji należy brać pod uwagę to, że innowacja techniczna oznacza modyfikację na trzech poziomach¹¹: najefektywniejszego zastosowania¹², znalezienia sposobów jej finansowania¹³ oraz właściwego doboru rozwiązań użytkowych, głównie w obszarze doboru kompetentnych wykonawców konkretnych zadań¹⁴.

⁸ E.C. Sloan, *Revolution in Military Affairs*, Montreal–Kingston–London–Ithaca 2002, passim (w szczególności s. 18–31). Por. C.J. Rogers, „Military Revolutions” and „Revolutions in Military Affairs”. *A Historian’s Perspective*, „Contributions in Military Studies” 2000, t. 197, s. 21–36; M.Ch. Fissel, *From the Gunpowder Age Military Revolution to a Revolution in Military Affairs*, [w:] *The Military Revolution and Revolutions in Military Affairs*, red. M. Fissel, Berlin–Boston 2022, s. 313–368.

⁹ C.J. Rogers, *The Military Revolutions of the Hundred Years War*, [w:] *The Military Revolution Debate...*, s. 76–79.

¹⁰ K. Łopatecki, *Wojna jako nauka...*, s. 34.

¹¹ E. Olzacka, *Wojna a kultura. Nowożytna rewolucja militarna w Europie Zachodniej i Rosji*, Kraków 2016, s. 74.

¹² Zagadnienie to jest najszerzej analizowane w ujęciu taktyki stosowania „ognia ciągłego” i umiejętnego zespolenia pikinierów i muszkietierów (arkebuzerów) w obrębie formacji bojowych. K. Łopatecki, *Wojna jako nauka...*, s. 809–910.

¹³ W szczególności widoczne to jest w ujęciu przejścia do państwa militarno-fiskalnego (*fiscal-military state*). Przykładowo: J. Glete, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States*, London 2002; N. Gennaioli, H.-J. Voth, *State Capacity and Military Conflict*, „The Review of Economic Studies” 2015, t. 82, nr 4, s. 1409–1448.

¹⁴ Nawet najlepsza technologia lub rozwiązania taktyczne bez dostosowania do czynnika kulturowego i społecznego będą skazane na porażkę. Bardzo ważne jest zagadnienie kultury wojennej,

Jak bardzo skomplikowane, a jednocześnie zwodnicze są założenia generalizujące, wskazuje praca Geralda M. Berga¹⁵. Autor analizował wykorzystanie muszkietów w obrębie państwa rządzonego przez Andrianampoinimerinę (ok. 1745–1810). Doprowadził on do ogromnych reform wojskowych, społecznych, gospodarczych, prawnych i rozpoczął ponowny proces zjednoczenia Madagaskaru. Władca w twórczy sposób wykorzystał powszechne wierzenia w hasinę, która pozwalała na przepływ energii i w rezultacie prowadziła do skuteczności podejmowanych działań. Wierzono, że najwyższą hasinę posiada władca, dlatego potrafił dzięki kontaktom z duchami zapewnić każdemu wojownikowi ochronę przodków. Ta moc ochronna była przekazywana za pomocą sampy (amuletu). W takim rozumieniu muszkiety pełniły rolę w pewnym sensie analogiczną do inwestytury w hołdzie lennym. Król wręczał napełniony „hasiną” muskiet, a wojownik go przyjmował jako symbol swojej lojalności wobec władcy (co potwierdzał w „ceremonii krwi”). W zamian za ochronę wojownicy musieli bezwarunkowo wypełniać wolę króla, a sampy (a właściwie duchy przodków) umożliwiały celność strzałów. Wojownicy, mając przekonanie, że wypełniają wolę duchów, karnie podporządkowywali się wydawanym komendom¹⁶.

To pozornie błędne założenie (celność nie była uzależniona od umiejętności, lecz od wsparcia duchów) przyniosło jednak znakomite efekty. Ważniejszy był proces dyscyplinowania społecznego niż

prawa wojskowego oraz pojęcia tzw. dyscyplinowania społecznego. Przykładowo: E. Olzacka, *Ład aksjonormatywny a sposoby prowadzenia wojen. Kultura wojenna jako regulator wojennej praktyki*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 2013, t. 8, s. 157–176; K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, s. 701–702.

¹⁵ G.M. Berg, *The Sacred Musket. Tactics, Technology, and Power in Eighteenth-century Madagascar*, „Comparative Studies in Society and History” 1985, t. 27, nr 2, s. 261–279.

¹⁶ A. Bialuschewski, *Pirates, Slavers, and the Indigenous Population in Madagascar, c. 1690–1715*, „The International Journal of African Historical Studies” 2005, t. 38, nr 3, s. 418; G.M. Berg, op. cit., s. 272–279.

zjawisko, które określamy mianem rewolucji militarnej. To wysokie morale, a przede wszystkim dyscyplina religijna zapewniały zwycięstwa, nie zaś ilość broni palnej i zastosowanie nowoczesnych technik walki. System ten działał jeszcze sprawniej, gdyż władca powołał półzawodowych żołnierzy – *Voromahery* (do których przy wszystkich różnicach pasuje europejskie określenie „milicja”), którzy poddawani byli szkoleniu wojskowemu. Dopiero następca Andrianampoinimeriny – Randama przeprowadził w drugim i trzecim dziesięcioleciu XIX w. reformy wojskowe zbliżone w formie i treści do rozwiązań europejskich¹⁷.

Nie ma jednak wątpliwości, że głównym katalizatorem wczesnonowżytnej militarnej rewolucji było zastosowanie prochu do działań bojowych. Przebrojenie piechoty, następnie kawalerii w broń palną i porzucenie dotychczasowej broni dystansowej (łuki i kusze), a także równoległe rozwijanie artylerii określamy terminem *gunpower revolution*¹⁸. Różnie się jednak interpretuje czas i główny zakres zmian. Ustalenia Gabora Agostona w odniesieniu do imperium tureckiego wyraźnie pokazują, że elementy składowe tzw. rewolucji militarnej występowały w państwie osmańskim już w połowie XV w.¹⁹ Natomiast Geoffrey Parker przemianę lokuje pod koniec XV w. na terenie Półwyspu Apenińskiego. Ma to związek z rozwojem fortyfikacji polowych i powstałej wówczas starowłoskiej szkoły fortyfikacyjnej²⁰. Wydaje się, że większość obecnie prowadzonych badań klasycznych skupia się na XVI stuleciu²¹. Michael Roberts

¹⁷ A. Thompson, *The Role of Firearms and the Development of Military Techniques in Merina Warfar, c. 1785–1828*, „Outre-Mers. Revue d’histoire” 1974, t. 61, nr 224, s. 422–432.

¹⁸ G. Parker, *The Gunpowder Revolution*, [w:] *The Cambridge History of Warfare*, red. G. Parker, Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–Sao Paulo 2005, s. 101–14.

¹⁹ G. Agoston, *Firearms and Military Adoption. The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*, „Journal of World History” 2014, t. 25, nr 1, s. 89

²⁰ G. Parker, *The „Military Revolution”, 1560–1660 – a Myth?*, „The Journal of Modern History” 1976, t. 48, nr 2, s. 195–214.

²¹ Dla problemu przyjętego czasokresu zob. D. Eltis, *The Military Revolution in Sixteenth-century Europe*, New York 1995, s. 1–4; J. Raymond, *Henry VIII’s Military Revolution. The Armies of Six-*

natomiast datuje rewolucję na lata 1560–1660, a za największych innowatorów uznaje Maurycego Orańskiego i Gustawa Adolfa, tym samym podkreśla rolę piechoty na polu bitwy²².

Dyskusji nad wyższością artylerii nad piechotą i odwrotnie nie można odnosić w sposób bezpośredni do ziem Rzeczypospolitej, gdzie przez cały okres wczesnonowoczesny podstawową formacją była jazda²³. Tym samym wojskowość polska jest niezwykle interesującym *case study*, na przykładzie którego można pokazać, jak „epoka rycerska” dostosowywała się do nowych warunków prowadzenia wojny. Jesteśmy zwolennikami lokowania przejawów tzw. rewolucji militarnej w Polsce dość wcześnie, czyli w drugiej połowie XV i w pierwszej połowie XVI w. W tym okresie dostrzegamy zasadniczy okres przejścia od wojskowości średniowiecznej do nowożytnej.

O ile Michaels Roberts sformułował teorię rewolucji militarnej już w 1955 r., o tyle w polskiej historiografii zaadaptowano to pojęcie stosunkowo późno²⁴. W ujęciu ogólnym kluczowe znaczenie odegrało opublikowanie w 2005 r. w „Przeglądzie Historycznym” ważnego artykułu Geoffreya Parkera, który starał się połączyć koncepcję *military revolution* i *revolutions in military affairs*²⁵. Koncepcje te w twórczy sposób zostały rozwinięte przez Jerzego Maronia, który próbował nadać temu zjawisku

teenth-century Britain and Europe, London 2007, s. 195; J. Maroń, *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*, Wrocław 2011, s. 46.

²² M.S. Kingra, *The Trace Italienne and the Military Revolution During the Eighty Years' War, 1567–1648*, „Journal of Military History” 1993, t. 57, nr 3, s. 431–433. Niekiedy jednak kontestuje się element prochu i wskazuje na inne przyczyny zarzucenia średniowiecznych metod prowadzenia wojen. Przykładowo C. Rogers wskazuje na lata trzydzieste i czterdzieste XIV w., kiedy pojawili się szwajcarscy pikinierzy i angielscy łucznicy.

²³ Głównym apologetą jazdy, a w szczególności formacji husarii jest Radosław Sikora. Zob. R. Sikora, *Fenomen husarii*, Toruń 2003.

²⁴ P. Maylam, *Michael Roberts (1908–1996). A Profile*, „South African Historical Journal” 1997, t. 36, nr 1, s. 269–276.

²⁵ G. Parker, *Od domu orańskiego do domu Bushów. Cztery lata „rewolucji militarnej”*, „Przegląd Historyczny” 2005, t. 96, z. 2, s. 220–226. Było to tłumaczenie artykułu: G. Parker, *From the Ho-*

charakter uniwersalistyczny. Podkreślał on również specyfikę wschodnio-europejskiej sztuki wojennej na tle koncepcji, w której dominuje zachodnioeuropejski europocentryzm²⁶.

Badań nad armią i państwem polsko-litewskim w kontekście rewolucji militarnej niemal nie było. Wynikało to z założenia, że Rzeczpospolita była obszarem, gdzie przemiany te nie dotarły/nie znalazły zastosowania. Prowadzone badania miały raczej charakter negatywny. Oznaczało to, że badacze nowożytnej Rzeczypospolitej akcentowali fakt postępującego opóźnienia militarnego, skarbowego, organizacyjnego w stosunku do reszty Europy. Ogromną rolę na tym polu odegrał Robert I. Frost, który dostrzegał w połowie XVII stulecia niewykorzystaną szansę wejścia Rzeczypospolitej na drogę przemian²⁷. Skłaniało to do badań porównawczych, które tłumaczyłyby, dlaczego nie udało się wejść na ścieżkę przyspieszonego rozwoju i w którym momencie szansa ta została utracona. Tak na to zjawisko spoglądał Karol Łopatecki, który w 2007 r. spojrział na wojnę Szwecji z Rzeczpospolitą w latach dwudziestych XVII stulecia przez pryzmat tej koncepcji²⁸. Z jednej strony mieliśmy władztwo Gustawa II Adolfa, które rozpoczęło modernizację państwa i armii, z drugiej strony Koronę i Wielkie Księstwo Litewskie znajdujące się na

use of Orange to the House of Bush. 400 Years of Military Revolutions, or How to Prepare for the Next Gulf War, „Military Spectator” 2003, t. 172, nr 4, s. 177–193.

²⁶ J. Maroń, op. cit., passim (w szczególności rozdział 1 i 2).

²⁷ R.I. Frost, *The Polish-Lithuanian Commonwealth and the „military revolution”*, [w:] *Poland and Europe. Historical Dimensions*, t. 1: *Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America*, red. M.B. Biskupski, J.S. Pula, New York 1993, s. 29–54; idem, *Potop a teoria rewolucji militarnej*, [w:] *Rzeczpospolita w latach potopu*, red. J. Muszyńska, J. Wijaczka, Kielce 1996, s. 147–166; idem, *W sprawie zachodniej techniki wojskowej w okresie Wojen Północnych (1558–1721)*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, (Między Zachodem a Wschodem, t. 1), s. 293–300.

²⁸ K. Łopatecki, *Wstęp*, [w:] J. Kunowski, *Ekspedycja inflancka 1621 roku*, oprac. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2007, s. 13–105 (w szczególności rozdział „Rewolucja militarna”: ibidem, s. 81–105).

szczycie rozwoju militarno-organizacyjnego, choć opartego na odmiennych założeniach.

Nie można również pominąć monografii Elżbiety Olzackiej, której podtytuł „Nowożytna rewolucja militarna w Europie Zachodniej i Rosji” dobrze oddaje nastawienie do przedmiotowego zjawiska, w którym zabrakło miejsca dla Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁹. Prowadzone w ostatnich latach analizy dwóch zespołów badawczych skupiających się na różnorodnych aspektach rewolucji militarnej w Rzeczypospolitej przyniosły nowe spojrzenie³⁰. Na tle XVII i XVIII stulecia wiek XVI jawi się jako okres niezwykle gwałtownych przemian wojskowych, organizacyjnych, prawnych i fiskalnych, co dotyczy przede wszystkim Korony. Mimo że nie zawsze były one w pełni tożsame z rozwiązaniami zachodnioeuropejskimi, to jednak spełniały ten sam cel modernizacyjny. Zwiększenie liczebności armii można było przeprowadzić poprzez wiele działań, które określamy współcześnie jako *fiscal military state*. Z powodzeniem można było jednak uzyskać podobne efekty, wprowadzając rozwiązania, które obniżyłyby koszty prowadzenia działań wojennych. Konieczność głębokich reform można było ograniczyć poprzez modernizację ustrojową wielu krajów wchodzących w skład monarchii Jagiellonów³¹. Paweł Szadkowski, porównując piśmiennictwo wojskowe hiszpańskie

²⁹ E. Olzacka, *Wojna a kultura...* Autorka zresztą odwołuje się do hipotezy Roberta Frosta, który uznał, że w XVI stuleciu pojawienie się nowego uzbrojenia (artylerii i broni palnej) nie przełożyło się na wzrost liczebności armii, centralizacji państwa, ulepszenia biurokracji itd., ibidem, s. 74.

³⁰ Był to projekt zatytułowany „Rewolucja militarna jako czynnik modernizacyjny skarbowości i organizacji państwa polsko-litewskiego na tle europejskim” (nr 2016/23/D/HS3/03210) prowadzony w latach 2017–2022 i „Społeczne i gospodarcze znaczenie obozów i garnizonów wojskowych w państwie polsko-litewskim (XVI–XVIII wiek)” (nr 2018/31/B/HS3/00846) realizowany w latach 2019–2024. Spis publikacji: https://projekty.ncn.gov.pl/index.php?projekt_id=428718 oraz https://projekty.ncn.gov.pl/index.php?projekt_id=358146.

³¹ P. Guzowski, K. Łopatecki, R. Ponią, *Rewolucja militarna jako czynnik modernizacyjny skarbowości w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim – przykład wojny inflanckiej (1557–1570)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2022, t. 83, s. 99–149.

i polsko-litewskie, dowiódł, że przepływ idei był bardzo szeroki, a wizja zachodzących przemian bez większych przeszkód docierała na krańce Europy³².

W niniejszej monografii staramy się odejść od modelu opartego na prostym zestawieniu zachodnioeuropejskich wskaźników kreujących rewolucję militarną z obserwacjami odnoszącymi się do Korony. Uważamy bowiem, że w Królestwie Polskim nastąpiło przeobrażenie militarne stanowiące odrębną jakość, będącą emanacją lokalnych możliwości społecznych, gospodarczych i finansowych. Było to charakterystyczne dla państw znacznie różniących się swoją strukturą od modelu zachodnioeuropejskiego. Naszą ambicją jest uwypuklenie procesów, które szczególnie w okresie panowania Jagiellonów doprowadziły do dostosowania się wojskowości koronnej do nowych okoliczności, ich charakter zaś nie odbiegał poziomem skomplikowania i wieloaspektowością od notowanych w innych państwach, szczególnie w Europie Zachodniej i Centralnej³³. Dalsze badania pozwolą być może odpowiedzieć na pytanie, w jakim zakresie i kiedy Rzeczpospolita Obojga Narodów przestała brać udział w maratonie przemian wojskowych określanych przez nas mianem „(r)ewolucji wojskowej”. Być może okaże się, że to, co Frost diagnozował jako cechę dystynktywną wojen połowy XVII stulecia prowadzonych przez Koronę (niewykorzystana szansa na wejście na ścieżkę rewolucji wojskowej), było ostatecznym rozstaniem z procesami modernizacyjnymi zmierzającymi do militaryzacji państwa i społeczeństwa.

³² P. Szadkowski, *Staropolskie i hiszpańskie piśmiennictwo wojskowe XVI wieku w kontekście teorii rewolucji militarnej. Próba porównania*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, t. 125, nr 3, s. 597–631.

³³ Nie należy również zapominać o Carstwie Moskiewskim, które także wytyczało własną drogę przyspieszonych przemian wojskowych: M.C. Paul, *The Military Revolution in Russia, 1550–1682*, „The Journal of Military History” 2004, t. 68, nr 1, s. 9–45.

Dlatego też książka uwzględnia także paradygmat różnorodności³⁴. Zasięg geograficzny pracy wymyka się tradycyjnemu spojrzeniu na zjawisko rewolucji militarnej, którą widzi się głównie w Europie Zachodniej. Uwzględnienie kontekstu Europy Środkowo-Wschodniej ukaże odmienne rozwiązania. Tym samym praca ta stara się odrzucić perspektywę europocentryczną, czy wręcz kolonialną, uznającą rozwiązania stosowane na Starym Kontynencie za jedyne właściwe³⁵.

O inspirujących badaniach nad organizacją państw i wojskowością madagaskarską już pisaliśmy. Warto również przywołać przemiany wojskowe zachodzące na subkontynencie indyjskim w drugiej połowie XVIII i na początku XIX stulecia. Wówczas Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska prowadziła intensywne walki zmierzające do poszerzenia kontroli nad ziemiami indyjskimi. Badania Kaushika Roya wykazują, iż nastąpiła wówczas swoista dyfuzja technologii i myśli wojskowej pomiędzy wojskami brytyjskim a armiami hinduskimi³⁶. Państwa indyjskie szybko weszły na drogę rewolucji militarnej i już około 1770 r. ich armie nie odbiegały technologicznie od wojsk europejskich. Co więcej, nie kopiowały one bezwornie rozwiązań europejskich, lecz adaptowały je do istniejących warunków, co autor określa jako *hybrid armies*. Sukcesy Kompanii nie byłyby możliwe bez wykorzystania potencjału indyjskiego. Chętnie zaciągano hinduskie jednostki wojskowe, adaptowano rodzime

³⁴ Uwzględnienie tego aspektu w odniesieniu do teorii rewolucji militarnej doprowadziło do powstania ćwierć wieku temu tzw. *Military Revolution Abroad*. Zob. G. Parker, S. Subrahmanyam, *Arms and the Asian Revisiting European Firearms and their Place in Early Modern Asia*, „Revista de Cultura” 2008, t. 26, s. 37–38.

³⁵ Warto podkreślić, że jednym z kluczowych problemów koncepcyjnych historii wojskowości jest uznanie, docenienie i przeanalizowanie różnorodności. Obecnie dominują badania nad wojskowością mocarstw europejskich, a analizy innych armii i państw prowadzi się według zachodnich paradygmatów i wpływów zachodnioeuropejskich. J. Black, *A Wider Perspective. War Outside the West*, [w:] *Early Modern Military History, 1450–1815*, red. G. Mortimer, London 2004, s. 212–226.

³⁶ K. Roy, *The Hybrid Military Establishment of the East India Company in South Asia. 1750–1849*, „Journal of Global History” 2011, t. 6, s. 195–218.

rozwiązania taktyczne i technologiczne (m.in. zaciąganie lekkiej kawalerii, wykorzystanie lanc, rakiet – tzw. bans). Przede wszystkim jednak zwycięstwo brytyjskie możliwe było dzięki lepszej organizacji, dyscyplinie i efektywnemu wykorzystaniu aparatu biurokratycznego do celów wojskowych³⁷. Warto takie spojrzenie na pewien mechanizm przekształcenia siły zbrojnej wykorzystać podczas analizy wojskowości staropolskiej³⁸.

Pierwszym obszarem pozaeuropejskim, który poddany został badaniom w kontekście rewolucji militarnej, była Japonia³⁹. Analizowano skutki przywiezienia przez Portugalczyków arkebuzów w 1543 r.⁴⁰ Wówczas Japonia weszła na drogę dynamicznych przemian wojskowych i procesu centralizacji władzy. Podobny rozwój wojskowości w obu regionach świata zakończył się jednak w zupełnie odmienny sposób. W Japonii nie pojawiły się nowoczesne fortyfikacje, które mogłyby przywrócić równowagę sił defensywnych i ofensywnych⁴¹. Tym samym już pod koniec XVI w.

³⁷ Przykładowo Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska wykorzystywała hinduskie oddziały kawalerii, które były tańsze do utrzymania niż brytyjskie, ponadto lepiej nadawały się do rozpoznania, picowania itp. Cechą charakterystyczną tych jednostek było to, iż żołnierze posiadali konie na własność, więc utrata wierzchowca wiązała się z dużą stratą majątkową. Dlatego nierzadko towarzysze unikali bitew. Od kiedy w 1803 r. kompania zaczęła zwracać pieniądze za zabite konie, dyscyplina i morale w oddziałach hinduskich opłacanych przez Brytyjczyków były dużo wyższe niż analogicznych indyjskich jednostek wojskowych. Ibidem, s. 207.

³⁸ Próby takie podjęto już w odniesieniu do ukształtowanego w XVII w. autoramentu narodowego i cudzoziemskiego, zob. K. Łopatecki, *Artykuły wojskowe autoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, t. 11, nr 2, s. 235–255; M. Nagielski, *Gwardia królewska szkołą korpusu oficerskiego autoramentu cudzoziemskiego Rzeczypospolitej za dwóch ostatnich Wazów (1632–1668)*, „Przegląd Historyczny” 1982, t. 73, nr 3–4, s. 207–226; idem, *Przygotowania Rzeczypospolitej do wojny z Moskwą w latach 1632–1633*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2022, t. 111, s. 87–111.

³⁹ M. Stavros, *Military Revolution in Early Modern Japan*, „Japanese Studies” 2013, t. 33, nr 3, s. 243–261.

⁴⁰ Charakterystyczne, że analiza tego procesu ma starszą prowienienię niż teoria rewolucji militarnej. D.M. Brown, *The Impact of Firearms on Japanese Warfare, 1543–98*, „The Journal of Asian Studies” 1948, t. 7, nr 3, s. 236–253.

⁴¹ Ciekawym aspektem jest również słabość jazdy i znacznie mniejsze jej wykorzystanie w wojskowości w stosunku do Europy, co także mogło mieć wpływ na odmiennie konsekwencje zastosowania jednostek używających broni palnej.

ponad 80 proc. terytorium tzw. wysp macierzystych znalazło się pod władzą jednego szoguna, w Europie natomiast nikt nie mógł zdominować kontynentu. Brak wroga zewnętrznego i stabilizacja sytuacji wewnętrznej w Japonii doprowadziły pod koniec lat trzydziestych XVII w. do konfiskaty broni palnej i zamknięcia jej w magazynach, kończąc okres dynamicznego rozwoju armii. Europa zaś w dalszym ciągu prowadziła eskalację zbrojeń, w której żadna strona (do czasu Napoleona Bonaparte) nie była w stanie podporządkować sobie pozostałych. Przykład Europy i Japonii wskazuje na istotę czynnika technicznego i technologicznego oraz dążenie do regionalnej supremacji w kontekście geopolitycznym jako elementów decydujących.

Pierwszym państwem, które **w pełni** (podkr. A.B., K.Ł.) wkroczyło na ścieżkę rewolucji militarnej, były Zjednoczone Prowincje. Zbuntowane przeciwko reżimowi Habsburgów Niderlandy musiały oprzeć się najpotężniejszej armii Europy, dysponującej gigantycznymi zasobami finansowymi i doświadczeniem wojskowym. Sytuacja zbuntowanej prowincji wydawała się przesądzona. Jednakże wykorzystanie w pełni dotychczasowych zdobyczy techniki przez Maurycego i Wilhelma Orańskich doprowadziło do sytuacji, w której wojska hiszpańskie nie były w stanie pokonać niewielkiego państwa. Niewątpliwie przyczyniło się do tego zarówno zastosowanie fortyfikacji ziemnych budowanych według zasad tzw. szkoły staroholenderskiej, jak i stworzenie oddziałów pieszych, których dyscyplina i organizacja wzorowana była na wojsku imperium rzymskiego⁴².

Najszybciej udało się wprowadzić zmiany organizacyjno-prawne, co znakomicie opisał Erik Swart⁴³. Uczony zajął się problemem wykształ-

⁴² Zob. G. Parker, *The Dutch Revolt*, London 1977, s. 165; idem, *The „Military Revolution”, 1555–2005. From Belfast to Barcelona and the Hague*, „Journal of Military History” 2005, t. 69, nr 1, s. 208; M.S. Kingra, op. cit., s. 439.

⁴³ E. Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan va het staatse leger, 1568–1590*, Amsterdam 2006; idem, *From „Landsknecht” to „Soldier”. The Low German Foot Soldiers of the Low*

cenia nowoczesnej armii i nowego typu żołnierza w nowo powstałym państwie holenderskim. Dzięki wykorzystaniu instrumentów prawnych umieszczanych w artykułach wojskowych, reformie organów policyjnych i wymiaru sprawiedliwości oraz umiejętnemu zastosowaniu polityki finansowej nastąpiło przekształcenie landsknechtów w armię państwową. W przeciągu zaledwie 22 lat oddziały najemne zostały zastąpione formacjami zaciężnymi. Opracowanie Swarta drobiazgowo odtwarza ten proces, ze szczególnym uwzględnieniem zależności między teorią (doktryną), prawem a praktyką wojskową. Pierwszym krokiem było przekształcenie kontraktów w zestaw dyscyplinarnych zasad określanych jako artykuły wojskowe. Polegało to m.in. na złamaniu samowoli kapitanów i wyższych dowódców⁴⁴, którzy jako kontraktorzy dotychczas nie podlegali normalnym regułom dyscypliny wojskowej. Przełom nastąpił w lutym 1573 r., kiedy to kapitan Michiel Croocq został skazany na karę śmierci za przyzwolenie i uczestnictwo w zamordowaniu katolickiego księdza. W tym czasie ukonstytuowały się również sądy wojskowe, jako niezależne i stałe instytucje realizujące przepisy prawa wojskowego. Kolejnym krokiem było uregulowanie przez organy państwowe praw wojskowych. Już przepisy Wilhelma Orańskiego dla garnizonu w Zaltbommel w 1572 r. zawierały normę, która przyzwalała na modyfikowanie artykułów wojskowych

Countries in the Second Half of the Sixteenth Century, „International Review of Social History” 2006, t. 51, nr 1, passim.

⁴⁴Jak trudne było to zadanie, świadczą próby podporządkowania pułkowników władzy w Wiedniu. Nawet wojna trzydziestoletnia nie złamała ich autonomicznej pozycji. Kondotierzy nadal otrzymywali patenty, które gwarantowały im dowództwo nad oddziałem oraz możliwość wyznaczania wszystkich oficerów. Mimo stopniowych ograniczeń ich uprawnień (w 1634 r. wprowadzono zakaz posiadania więcej niż jednego pułku) zaczęto stosować praktykę zapoczątkowaną przez Walensteina, która polegała na nierozwiązywaniu pułku po śmierci pułkownika. Do końca XVII w. nie zlikwidowano własnościowych praw do pułku. Polegały one m.in. na możliwości handlowania oddziałami i decydowaniu o zaopatrzeniu i uzbrojeniu armii. J.A. Mears, *The Thirty Years' War, the „General Crisis” and the Origins of a Standing Professional Army in the Habsburg Monarchy*, „Central European History” 1988, t. 21, nr 2, s. 132–140.

bez konsultacji ze sztabem. Od tego czasu nigdy już nie określano w kontraktach i artykułach wojennych czasu służby⁴⁵. Tym samym z oddziałów najemnych, które często dyktowały warunki panującym, w krótkim czasie stworzono wojsko ściśle podporządkowane władcy⁴⁶.

Holendrzy znakomicie zaadaptowali działania taktyczne do nowego schematu organizacyjnego armii. W odróżnieniu od współczesnych armii, które skupiały się na sile pikinierów, w większym stopniu rozwinęły możliwości defensywne i ofensywne arkebuzerów i muszkieterów. Było to możliwe poprzez zastosowanie nowej taktyki użycia broni, tzw. ognia ciągłego. Polegało to na tym, że pierwszy szereg strzelał, po czym przemieszczał się na tył oddziału i tam zgodnie z komendami ładował broń. W tym czasie drugi oddawał salwę i powtarzał czynności pierwszego szeregu. Technika ta umożliwiła piechocie pokonanie zarówno oddziałów jazdy, jak i formacji pieszych uzbrojonych w znacznym stopniu w broń białą. Wymiernym efektem było zwycięstwo Wilhelma Orańskiego w bitwie pod Nieuwpoort (2 lipca 1600 r.)⁴⁷. Do tego należy dodać, że dzięki nowej jakości w sposobie prezentacji wykonywania ruchów i dostosowania ich do komend wojskowych pojawiła się standaryzacja działań żołnierzy, dzięki czemu oddziały nabrały większej skuteczności i spoistości w działaniu. Był to wynik publikacji w 1607 r. dzieła *Wapenhandelinghe*, które w formie graficznej (ilustracje wykonane przez Jacoba de Gheyna) ukazało postawy żołnierzy do rozkazów opracowanych przez Maurycego Orańskiego⁴⁸. Rozpoczął się wówczas proces nazwany przez Michaela Robertsa rewolucją w musztrze (*revolut-*

⁴⁵ E. Swart, *From „Landsknecht” to „Soldier”...*, s. 82–85.

⁴⁶ Podobnie zjawisko omówił Géza Pálffy na przykładzie armii węgierskiej, dodatkowo akcentując złożony proces recepcji prawnej w nowożytnych armiach. G. Pálffy, *Katonai igazságszolgáltatás a királyi magyarországon a XVI–XVII. Században*, Győr 1995, passim.

⁴⁷ G. Parker, *Od domu orańskiego...*, s. 220–226, 230–231.

⁴⁸ K. Łopatecki, *Wojna jako nauka...*, s. 809–910.

ion in drill). Celem było wprowadzenie bezwzględnej posłuszeństwa, samokontroli żołnierzy, wyrobienia automatycznych odruchów i wyćwiczenia umiejętności wykonywania manewrów przez duże zgrupowania żołnierzy⁴⁹.

Niezwykle ważną rolę w przemianach wojskowych odegrał nowy system fortyfikacyjny, który rozwinął się we Włoszech w latach 1450–1534⁵⁰. Dzięki temu olbrzymia przewaga sił ofensywnych nad defensywnymi uległa radykalnej zmianie. Jeszcze wyprawa Karola VIII na Półwysep Apeniński w 1494 r. ukazywała wyższość broni palnej nad średniowiecznymi założeniami obronnymi⁵¹. Pochód silniejszej od przeciwnika armii był nie do powstrzymania. Jednakże dzięki obniżeniu i pogrubieniu murów (tak, by pociski artyleryjskie nie mogły doprowadzić do zniszczenia wałów) oraz stworzeniu bastionów jako centralnego elementu obronnego na powrót punkty umocnione odzyskały swe znaczenie⁵². Rozwój fortyfikacji ziemnych doprowadził do tego, że słabsze państwa były w stanie oprzeć się agresji największych potęg⁵³. Zmiana ta wymusiła konieczność budowy bardzo kosztownych twierdz oraz utrzymania w nich silnych garnizonów, w przeważającej większości składających się z piechoty⁵⁴. Tym samym na kilka dziesięcioleci zachwiana została równowaga pomiędzy siłami ofensywnymi a defensywnymi,

⁴⁹ M. Roberts, op. cit., s. 15.

⁵⁰ Zob. J.R. Hale, *The Early Development of the Bastion. An Italian Chronology, c. 1450c.1534*, [w:] *Europe in the Late Middle Ages*, red. J. Hale, J.R.L. Highfield, B. Smalley, London 1965, s. 466–494.

⁵¹ M.S. Kingra, op. cit., s. 433–434; D. Parrott, *The Utility of Fortifications in Early Modern Europe. Italian Princes and their Citadeles, 1540–1640*, „War in History” 2000, t. 7, nr 2, s. 128. C.J. Rogers, *The Military Revolutions of the Hundred Years War...*, s. 55–94 plasuje dominację sił ofensywnych już w latach trzydziestych i czterdziestych XV w.

⁵² J.R. Hale, op. cit., s. 475.

⁵³ T.F. Arnold, *Fortifications and the Military Revolution. The Gonzaga Experience, 1530–1630*, [w:] *The Military Revolution Debate...*, s. 205 i n. Bardziej wyważone stanowisko: D. Parrott, *The Utility...*, s. 127–129 i n.

⁵⁴ G. Parker podkreśla, że nie tyle bitwy decydowały o zwycięstwie na wojnie, ile obrona i utrzymanie twierdz oraz umocnień polowych, zob. G. Parker, *The „Military Revolution”, 1560–1660 – a Myth...*, s. 208.

tym razem na korzyść tych drugich. Do tego przyczynił się nowy sposób budowy umocnień według szkoły staroholenderskiej. Wymyślony przez inżyniera Adriaana Anthoniszooa w latach siedemdziesiątych XVI w. umożliwił szybki i tani sposób budowy umocnień⁵⁵.

Oparcie się na najemnych formacjach pieszych prowadziło do daleko idących konsekwencji. Po pierwsze każde państwo mogło wystawić dowolnie dużą armię⁵⁶. Oczywiście granicę stanowiły możliwości finansowe i rekrutacyjne, należało bowiem regularnie uiszczać żołd i aprowizować oddziały. Nieterminowa zapłata należności mogła mieć fatalne konsekwencje, z przejściem nieopłaconego żołnierza na stronę nieprzyjaciela włącznie. Z drugiej strony konieczność wojenna i łatwość w pozyskaniu najemników skłaniała państwa do wystawiania armii większych od możliwości finansowych. Pojawiły się zatem nowe sposoby zwiększania możliwości fiskalnych państwa. Oczywiście wiązały się z tym tendencje absolutystyczne i przejęcie uprawnień podatkowych przez głowę państwa⁵⁷. Zwiększony fiskalizm tylko w części rozwiązywał problem, był trudny do zrealizowania i niebezpieczny politycznie. Zaciągane ogromne pożyczki tylko na krótki okres dawały nowe możliwości. Rewelacyjny sposób opracowali Holendrzy, którzy wprowadzili na swoim terytorium podatek pośredni, oparty przede wszystkim na cle i akcyzie związanych ze sprzedażą alkoholu, soli i tytoniu. Podatek niezauważalny społecznie,

⁵⁵ M.S. Kingra, op. cit., s. 434–437, 439.

⁵⁶ Przykładem jest armia szwedzka, która włączyła się do działań wojennych w Niemczech w 1630 r., licząca około 13 tys. żołnierzy. Dwa lata później wojska Gustawa Adolfa liczyły już 130 tys. osób, z czego Szwedów i Finów było zaledwie 12%. Q. Outram, *The Demographic Impact of Early Modern Warfare*, „Social Science History” 2002, t. 26, nr 2, s. 254.

⁵⁷ C.J. Rogers, *The Military Revolutions of the Hundred Years War...*, s. 75; B.D. Porter, *War and the Rise of the State. The Military Foundations of Modern Politics*, New York 1994, s. 31.

przynosił gigantyczne dochody, pozwalając Zjednoczonym Prowincjom prowadzić przez 80 lat wojnę z Hiszpanami⁵⁸.

Rozwój liczebny armii stawiał przed państwami ogromne zadania aprowizacyjno-organizacyjne⁵⁹. Bert S. Hall zanalizował problem żywności i nieczystości w oddziałach wojskowych. Przykładowo w 25-tysięcznej armii, która posiadałaby tylko 2500 koni, same zwierzęta piłyby dziennie 40 tys. l wody i zjadałyby 30 tys. kg paszy. Odrębną kwestią pozostaje zaopatrzenie w żywność, piwo (lub wino) dla żołnierzy i osób towarzyszących. Ilość nieczystości musiała doprowadzać do ogromnych sanitarnych problemów, szczególnie w czasie długotrwałych działań oblężniczych⁶⁰. Problemy wynikające z utrzymania w polu wielotysięcznych armii można by w zasadzie mnożyć w nieskończoność: same kwestie aprowizacyjno-organizacyjne musiały generować stale piętrzące się komplikacje. W długoterminowej perspektywie potrzeba ujęcia rodzącego się skomplikowanego systemu miała doprowadzić do głęboko idących przeobrażeń w strukturach państwowych⁶¹.

Dzieje przemian organizacji sił zbrojnych w Europie Środkowo-Wschodniej są atrakcyjnym polem badawczym również ze względu na zachowaną podstawę źródłową. W naszym opracowaniu staraliśmy się wykorzystać materiały o różnorodnym charakterze. Sięgnęliśmy po teksty

⁵⁸ M.C. Hart, *The Making of a Bourgeois State. War, Politics and Finance During the Dutch Revolt*, Manchester 1993, passim; idem, *War and an Economic Miracle. How Small Differences Added up to the Prosperity of the Dutch Republic in the Seventeenth Century*. Referat wygłoszony 18 września 2005 r. na konferencji pt. „War and economic growth: causes costs, and consequences” zorganizowanej w Toronto, zob. http://eh.net/eha/meetings/2005/program_info#session_2a.

⁵⁹ F. Tallett, *War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1715*, London–New York 2003, s. 57–60.

⁶⁰ B.S. Hall, *The Changing Face of Siege Warfare. Technology and Tactics in Transition*, [w:] *Medieval City under Siege*, red. I.A. Corfis, M. Wolfe, Woodbridge 1999, s. 265–267.

⁶¹ Ch. Tilly, *The Time of States*, „Social Research” 1994, t. 61, nr 2, s. 280–282. Autor konsolidację i wzmocnienie aparatu państwowego dostrzega w drugiej połowie XVIII w. Jednakże w stosunku do Zjednoczonych Prowincji i Szwecji datuje rozwój odpowiednio na koniec XVI i pierwszą połowę XVII w.

o charakterze narracyjnym (kroniki, listy, relacje). Co prawda nie odnotowują one w formie bezpośredniej interesujących nas zjawisk, ale autorzy wcale nierzadko wspominają o pewnych wydarzeniach, które można uznać za przejawy interesującego nas zagadnienia, przy czym twórcy tekstów zazwyczaj nie zdawali sobie sprawy, że odnotowane przez nich kwestie można zaklasyfikować jako emanacje szerszych procesów.

Istotnym komponentem badawczym są także źródła pochodzenia kancelaryjnego. Mają one tę zaletę, że (przynajmniej w założeniu) rejestrują stan faktyczny. Warto pamiętać, że rejestracja ta, a szczególnie jej „obiektywizm” czasami więcej mówi o jego postrzeganiu przez wystawców dokumentów niż o stanie faktycznym. Doskonałym przykładem są wpisy do ksiąg Metryki Koronnej. Przyjmujemy, że dokonywano ich na bieżąco, co w konfrontacji z oryginalnymi dokumentami nie zawsze się potwierdza. Wyraźnie widać to na przykładzie listu przypowiedniego wystawionego dla Wawrzyńca Bieniaszowskiego (Beneszowskiego). Oryginalny dokument (przejęty zapewne przez krzyżaków w momencie pojmania rotmistrza w Pieniężnie 14/15 marca 1520 r.) datowany jest 30 listopada 1519 r.⁶², jednak odnoszący się do niego wpis w Metryce pojawił się już 27 października⁶³. Ma to np. przełożenie na obliczenie czasu służby. Różnica ponad miesiąca stanowi przecież jedną trzecią długości kwartalnego zaciągu. Jeszcze inną kategorią pism kancelaryjnych są instrukcje i artykuły wojskowe. Ich postulatywny charakter nie rejestruje niczego, co można by uznać za faktyczne, a jedynie stan pożądany, który ma zaistnieć, artykuły zaś mają go zapewnić.

Ostatnią większą grupą źródeł są wszelkie zapisy o charakterze skarbowo-wojskowym. Szczególną uwagę poświęciliśmy księgom

⁶² OBA, nr 22808.

⁶³ AGAD, MK, sygn. 34, k. 166.

rachunkowym z czasów wojny pruskiej (1519–1521)⁶⁴ oraz wszelkim innym zachowanym dokumentom tego typu. W całej pracy często sięgaliśmy do ksiąg rejestrów popisowych wojsk zaciężnych oraz innych niż już przywołane księgi rachunkowe oraz księgi rejestrujące straty materialne żołnierzy. Kompleksowa analiza tej kategorii źródeł wymaga osobnego i wieloaspektowego studium, już teraz jednak mogliśmy dostrzec pewne prawidłowości, które wpływały znacząco na ocenę niektórych zjawisk.

Jeżeli chodzi o literaturę przedmiotu, to tu trzeba mocno podkreślić, że staraliśmy się przywoływać ją w miarę potrzeby w kolejnych rozdziałach. Trzeba bowiem zdać sobie sprawę, że zarówno sama dyskusja na temat teorii rewolucji militarnej, jak i studia konkretnych przypadków to zbiór przynajmniej kilkuset podstawowych publikacji oraz wielu tysięcy prac odnoszących się w mniejszym lub większym stopniu do tego tematu. Przywołanie ich we wprowadzeniu miałyoby się z celem. Nasze opracowanie nie miało na celu sporządzenia bibliografii adnotowanej teorii, którą wykorzystaliśmy w swoich badaniach. Zależy nam na sporządzeniu swego rodzaju bilansu otwarcia, opracowania wstępnego studium przypadku Królestwa Polskiego na przełomie XV i XVI stulecia, które w założeniu ma być podstawą do dalszych analiz i dyskusji.

Dla porządku trzeba zauważyć, że sam termin „rewolucja militarna” jest różnie tłumaczony w polskiej literaturze przedmiotu. Na kwestię tę zwrócił już uwagę Maroń: „[...] opowiadam się, dość niechętnie, za terminami teoria rewolucji militarnej – w sprawach militarnych [...] w miejsce rewolucji w wojskowości [...]”⁶⁵. Naszym zdaniem przyjęcie tego określenia jako polskiego odpowiednika *military revolution theory* – choć może razić purystów językowych – jest wystarczające dla jasności wykładu. Ważniejsze wydaje się w tym przypadku jednoznaczne

⁶⁴ AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 9.

⁶⁵ J. Maroń, op. cit., s. 12.

skojarzenie z wytworem historiografii i metodologii zachodnioeuropejskiej historii wojskowości, zwłaszcza że wielopostaciowość samej teorii i znaczne różnice między jej ujęciami mogą skutkować nieczytelnością naszych odwołań. Interesuje nas teoria rewolucji militarnej w postaci pierwotnej, stworzonej przez Michaela Robertsa i komentowanej później przez Geoffreya Parkera, Clifforda J. Rogersa czy Roberta I. Frosta.

Konfrontacji podstawowych elementów składowych teorii z realiami koronnymi dokonaliśmy w rozdziale pierwszym, poświęconym przemianom uzbrojenia wojska polskiego w okresie od wojny trzydziestoletniej (1454–1466) do schyłku panowania Jagiellonów w Koronie. Uzupełnienie tego wątku stanowi rozdział drugi. Skoro bowiem stwierdziliśmy, że w wojskach koronnych nastąpiła w ograniczonym zakresie „rewolucja czarnoprochowa”, to należało poruszyć również kwestię praktycznego wykorzystania ostrzału z ręcznej broni palnej na polach bitew. Przywołaliśmy również – jako tło porównawcze – kilka wątków o zagranicznej proveniencji. Upowszechnienie pierwotnych postaci ognia ciągłego w kręgu kultury europejskiej i nie tylko było pewnym zaskoczeniem. Zderzenie tych ustaleń dowiodło, że wojsko polskie w pewnych zakresach nie odstawało od innych armii, niektóre rozwiązania wprowadzano szybciej i efektywniej niż w innych krajach.

Rozdział trzeci skupia się na wprowadzeniu do służby lekkiej jazdy kozackiej, wzorowanej na analogicznych rozwiązaniach stosowanych przez Tatarów, Wielkie Księstwo Litewskie i Wielkie Księstwo Moskiewskie. Pójście tym tropem doprowadziło nas do ustalenia, że przemiana ta nie była jedyną. W pewnym stopniu zapoczątkowała bowiem proces ujednolicania rot jazdy, który w latach pięćdziesiątych osiągnął bardzo wysoki stopień (rozdział czwarty). Te dwa wątki noszą znamiona innowacji w technologii, technice i taktyce. Niezwykle istotne w odniesieniu do teorii rewolucji militarnej było również zweryfikowanie prawideł rządzących finansowaniem wojska i akcji militarnej. Dokonaliśmy tu

pewnego wyłączenia, tzn. skupiliśmy się na okresie tzw. wojny pruskiej (1519–1521). Dzięki temu ograniczeniu mogliśmy z dokładnością w zasadzie co do dnia i florena omówić to zagadnienie. Ustalenia ponownie przerosły nasze oczekiwania. Początkowo zajęliśmy się czasem służby i jej finansowaniem, natomiast w trakcie badań okazało się, że możliwe jest zbadanie m.in. problemu amortyzacji wyposażenia wojskowego czy realnej kosztochłonności służby wojskowej, a co za tym idzie poniekąd kosztochłonności wojny jako zjawiska cywilizacyjnego, a nie tylko czysto strategiczno-taktycznego (rozdziały piąty i szósty). Rozdział siódmy ma charakter uzupełniający względem szóstego. Poświęcony jest przemianom prawa wojskowego. Zagadnienie to zrealizowaliśmy na podstawie przypadku rotmistrza Stanisława Radwankowskiego, którego pieczy powierzono zamek w Ornece. Radwankowski poddał się krzyżakom, co doprowadziło do jego skazania, a jednocześnie stało się przyczynkiem do wypracowania praktyki osądzania takich przypadków.

Ostatnim wątkiem poruszonym w tej pracy jest tzw. szlak obozowy, czyli szlak, którym przemieszczały się obozy wojskowe na ziemiach ruskich (rozdział ósmy). Była to nawet nie tyle wariacja *trace italienne*, ile oryginalne, polskie rozwiązanie idealnie dostosowane do warunków lokalnego teatru działań wojennych. Rozdział dziewiąty stanowi nawiązanie do poprzedniego i na przykładzie konkretnej kampanii wojennej ilustruje użycie szlaku w praktyce. Rozwiązanie to było o tyle ważne, że ziemie ruskie należały do słabo zurbanizowanych, a na ich obrzeżach panowała wręcz pustka osadnicza. Pojawienie się tam obozów, mieszczących niekiedy kilkadziesiąt tysięcy ludzi, było zatem nie tylko niezbędnym wymogiem wojennym, ale również swoistą „protourbanizacją”. Obozy gromadziły nie tylko żołnierzy, lecz także kupców i rzemieślników, zapewniały bezpieczeństwo osadnicze, wspomagały irenizację ziem ciągle narażonych na napady koczowniczych sąsiadów. Intensyfikacja kontaktów handlowych, mieszanie się obyczajów przybyszów z różnych

ziem, to wszystko były czynniki, które pozytywnie wpływały na stabilizację siatki osadniczej, a tym samym ułatwiały rozwój gospodarczo-administracyjny w obszarze przygranicznym. Na tym przykładzie doskonale widać wpływ przemian wojskowych na inne sfery funkcjonowania państwa i społeczeństwa.

Na koniec jeszcze kilka słów na temat tytułu pracy. Zastosowanie zabiegu polegającego na połączeniu dwóch terminów: „rewolucja” i „ewolucja” – (r)ewolucja – określa nasze stanowisko zaprezentowane w analizach składających się na tę monografię. Otton Laskowski w swoim szkicu z 1935 r. o odmienności staropolskiej sztuki wojennej wykazał szczególną intuicję do wychwycenia oryginalności funkcjonowania armii polskiej w dawnych wiekach:

Dla uniknięcia nieporozumień pragnę zaznaczyć na wstępie, że pod terminem staropolska sztuka wojenna rozumiem [...] polską sztukę wojenną od początków XVI stulecia do schyłku wieku XVII. W okresie tym, niewątpliwie, sztuka ta nie może być traktowana jako zjawisko całkowicie jednolite we wszystkich swoich przejawach, całkowicie i ostatecznie od początków sformułowane i do końca zastygłe w tych samych kanonach⁶⁶.

Uznając trafność tej obserwacji, chcemy zwrócić uwagę na niewykorzystane dotychczas możliwości badawcze kryjące się w obrębie – parafrazując Laskowskiego – zjawiska niejednolitego w swoich przejawach, niezastygłego w tych samych kanonach. Ile bowiem jest jeszcze niezauważonych interakcji kryjących się na styku różnych elementów staropolskiej sztuki wojennej? By nie pominąć iluś z nich, cofamy się do schyłku XV w., tak by podjąć próbę uchwycenia pierwocin zjawisk

⁶⁶ O. Laskowski, *Odrębność staropolskiej sztuki wojennej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, t. 6, nr 1, s. 1.

i procesów, które znane są z epoki zygmunto-wskiej, lecz korzeniami sięgały znacznie głębiej.

Praca nad tą książką trwała przynajmniej od 2019 r. Pierwsze wyniki badań publikowaliśmy w periodykach polskich i zagranicznych⁶⁷. Dlatego niektóre rozdziały są rozszerzoną wersją tekstów, które z przyczyn redakcyjnych pierwotnie musiały zostać mocno okrojone. Tu, mając znacznie większą swobodę, mogliśmy szerzej przedstawić wiele wątków, przytoczyć więcej argumentów i odwołań źródłowych. Praca nie obejmuje jednak wszystkich możliwych analiz. Podczas pracy nad poszczególnymi rozdziałami odkrywaliśmy coraz to nowe możliwości. Zazwyczaj plan przygotowania jednego rozdziału kończył się możliwymi do realizacji pomysłami na dwa, lub trzy kolejne. Dokonywaliśmy zatem wyborów, które w żadnej mierze nie zamykają dalszych studiów nawet nad kwestiami omówionymi tutaj. Jeżeli chodzi o przyjętą metodę badawczą, to najczęściej decydowaliśmy się na przeprowadzenie w miarę możliwości reprezentatywnego sondażu źródłowego. Z jednej strony mogliśmy dzięki temu zarysować obraz pewnych przemian, z drugiej zaś ograniczyć czas niezbędny do zagregowania dziesiątków tysięcy danych. Proste zestawienie podstawowych informacji dotyczących czasu służby poszczególnych rot zaciężnych (tylko dla lat 1501–1557) w praktyce doprowadziło do zestawienia bazy danych o 13 kolumnach i 1500 wierszach wpisu, co daje w sumie 19 500 rekordów.

⁶⁷ Rozdział 1 pierwotnie został opublikowany w „Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych” z 2019 r., rozdział 2 w „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” z 2021 r. Rozdziały 3 i 4 w „Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta-Istoriya” z 2020 i 2021 r., natomiast rozdział 7 w zbiorze studiów *O prawie i jego dziejach księgi dwie*, ks. I, red. M. Mikołajczyk, Białystok–Katowice 2010, s. 285–300, natomiast rozdział 9 w „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” w 2019 r.

Jeżeli przyjmujemy, że każdy z nich można (i trzeba) dodatkowo zdetalizować, łatwo sobie wyobrazić skalę takiej „macierzy”.

Pierwsze próby ulokowania w czasie kwartalnej służby niespełna 100 rot w trakcie wojny pruskiej, czyli *de facto* w ciągu zaledwie 16 miesięcy, zakończyły się fiaskiem. Metoda stosowana dotychczas w literaturze przedmiotu (zaciąg powiązany z porą roku, np. wiosenny) okazała się mało efektywna. Owszem, do odnotowania ogólnych treści wystarcza, jednak zbyt mocno, naszym zdaniem, wypacza istotę powoływania pod broń kolejnych oddziałów. Rozpisanie tego zagadnienia na kwartały, miesiące czy nawet tygodnie (tak opisywano służbę zaciężnych w rachunkach: *ad unum quartale*⁶⁸, *servierunt 11 septimanas*⁶⁹) również prowadziło do zbyt dużego uproszczenia. Dopiero rozłożenie służby każdej rot w skali kalendarza dziennego ukazało w pełni płynność zaciągów i w zasadzie brak ich sezonowości. Oddziały przechodziły na żołd wówczas, kiedy się pojawiały lub kończyły poprzednią służbę. Te dwa przykłady dowodzą, że gromadzone przez nas dane nie zawsze dają się wpisać w określony, jednolity schemat porządkowania. Tylko do pewnego stopnia są danymi wskaźnikowymi, niekiedy jednak każdą informację trzeba traktować indywidualnie, poszukując najszerzego wspólnego mianownika z innymi przekazami.

Całość opracowania zamyka wybór zapisów protokołów lustracyjnych jazdy i piechoty z założeniem, że każdy z nich pochodzi z innego dziesięciolecia (osobno dla każdej z dwóch formacji). Zestawienie tych danych ma na celu ukazanie pewnych symptomatycznych zjawisk zachodzących w łonie armii Królestwa Polskiego. Nasz wybór jest oczywiście subiektywny, oparty na materiałach analizowanych w kolejnych rozdziałach monografii. Uznaliśmy, że taka forma zilustrowania zapisami

⁶⁸ Rota Kacpra Maciejowskiego, zob. AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 4v.

⁶⁹ Rota Kacpra Olsztyńskiego, ibidem, k. 145v.

źródłowymi konkretnych zjawisk pozwoli lepiej ulokować pewne twierdzenia w podstawie rękopiśmiennej, a jednocześnie odda trudności w badaniach prowadzonych na podstawie materiału masowego, często spisywanego według dość enigmatycznego formularza kancelaryjnego.

Rozdział 1

PRZEMIANY UZBROJENIA WOJSKA POLSKIEGO NA PRZEŁOMIE ŚREDNIOWIECZA I NOWOŻYTNOŚCI (1454–1572)

W rozważaniach historiografii zachodniej, poświęconych zjawisku tzw. rewolucji militarnej – inaczej mówiąc – wojskowej (*military revolution*), realia środkowoeuropejskie w zasadzie nie są obecne. Jeśli się pojawiają, to zazwyczaj w kontekście konfliktu prowadzonego przez Habsburgów z Turcją na obszarze państwa węgierskiego, ewentualnie zmian zachodzących w wojskowości państwa moskiewskiego¹. To marginalizowanie wojskowych dziejów monarchii jagiellońskiej przejawia się przede wszystkim w redukcjonistycznych stwierdzeniach na temat braku odpowiedniego poziomu zaawansowania fortyfikacji na kresach południowo-wschodnich². Formułowana jest również teza o podstawowym znaczeniu

¹ M.C. Paul, *The Military Revolution in Russia, 1550–1682*, „The Journal of Military History” 2004, t. 68, nr 1, s. 9–45; M. Poe, *The Military Revolution, Administrative Development, and Cultural Change in Early Modern Russia*, „Journal of Early Modern History” 1998, t. 2, nr 3, s. 247–273.

² R.I. Frost, *W sprawie zachodniej techniki wojskowej w okresie Wojen Północnych (1558–1721)*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski,

i największej skuteczności jazdy jako siły zbrojnej na stepowych obszarach wyżynnych³. Twierdzenia te, choć same w sobie prawdziwe, nie uwzględniają wielu ważnych aspektów polskiej sztuki wojennej i zdają się sugerować, że nie ma żadnych dodatkowych uwarunkowań, które warto analizować. Niedostatecznie pogłębione podejście części zachodnich historyków do dziejów wojskowości polskiej przyczynia się do powstawania wielu uproszczeń, a nawet ewidentnych błędów⁴.

Z drugiej strony przynajmniej kilkudziesięcioletnie badania prowadzone przez badaczy polskich, litewskich, białoruskich, ukraińskich i rosyjskich nad wojskowością późnośredniowieczną i renesansową państwa polsko-litewskiego raczej nie nawiązywały do wątku rewolucji militarnej rozumianego na sposób zachodni⁵. W efekcie powstała sytuacja, w której badania oparte na paradygmacie „rewolucyjno-militarnym” jeśli były prowadzone, to pomijały realia polskie i litewskie, natomiast te, które odnosiły się do tych terenów, nie sięgały po teorię Robertsa i jego następców. Ten stan rzeczy uległ pewnej zmianie w ostatnich latach, nadal jednak większość uwagi przyciąga XVII stulecie bądź czasy późniejsze⁶.

Toruń 2002 (Między Zachodem a Wschodem, t. 1), s. 295; idem, *The Polish-Lithuanian Commonwealth and the „Military Revolution”*, [w:] *Poland and Europe. Historical Dimension*, t. 1: *Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America*, red. J.S. Pula, B.M. Biskupski, New York 1993, s. 26–27.

³ G. Parker, *The „Military Revolution”, 1560–1660 – a Myth?*, „The Journal of Modern History” 1976, t. 48, nr 2, s. 205; idem, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, Cambridge 1996, s. 37.

⁴ J. Maroń, *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*, Wrocław 2011, s. 14, przyp. 22, s. 21, przyp. 72, s. 22, 57 (w odniesieniu do wojskowości husyckiej). Zob. inne uchybienia: G. Parker, *The Military...*, s. XVI – lokalizacja na mapie Kircholmu i Kłuszyna; idem, *The „Military...”*, s. 206, tabela 1: Increase in Military Manpower, 1470–1710 – brak monarchii jagiellońskiej i państw niemieckich; M. Bennett et al., *Fighting Techniques of the Medieval World, AD 500 – AD 1500*, New York 2005, s. 138 – lokalizacja na mapie Legnicy i opis schematu bitwy z 9 kwietnia 1241 r.

⁵ J. Maroń, op. cit., s. 14–15.

⁶ Dla przykładu (w porządku chronologicznym) zob. P. Gawron, *Poglądy Stanisława Herbsta na rozwój nowożytnej sztuki wojennej a teoria „Rewolucji Militarnej”*, [w:] *Wojsko, wojskowość, miasta. Studia poświęcone Prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron,

Zatem Robert Frost miał rację, pisząc: „If progress is to be made in this debate, it will only come through the sort of detailed consideration of individual states that Parrott has given to Richelieu’s France, or that Parker devoted to Army of Flanders”⁷. Można założyć, że potencjał badań operujących na poziomie ogólnych obserwacji został w jakiś sposób wyczerpany. Sięgnięcie do źródeł powinno zaś otworzyć nowe możliwości.

Z perspektywy przemian w wojskowości monarchii jagiellońskiej szczególnie ważnym okresem jest przełom średniowiecza i nowożytności. Stopniowo postępująca marginalizacja pospolitego ruszenia (od przegranej przez nie bitwy pod Chojnicami w 1454 r. aż do rokoszu lwowskiego w 1537 r., kiedy to pospolite ruszenie odmówiło udziału w walce) wymusiła na panujących sięgnięcie po inne rozwiązania. Oparcie się na wojskach pieniężnych okazało się efektywniejsze, co nie znaczy oczywiście, że bezproblemowe⁸. Zjawisko to wpływa na chronologię istotnych przemian w wojskowości, określanych w klasycznej teorii rewolucji militarnej na lata 1560–1660. Tendencja ta jest zauważalna w historiografii. Geoffrey Parker wybór roku 1560 jako początku rewolucji militarnej uznał za niefortunny, dowodząc, że pewne jej symptomy można dostrzec w Italii

M. Nagielski, *Zabrze* 2009, s. 153–164; J. Maroń, op. cit.; K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012; J.J. Sowa, *O prawnych aspektach dyscypliny w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej. Na marginesie najnowszych prac Karola Łopateckiego*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” 2014, t. 66, z. 1, s. 439–450; E. Olzacka, *Wojna a kultura. Nowożytna rewolucja militarna w Europie Zachodniej i Rosji*, Kraków 2016; K. Łopatecki, *U genezy państwowej opieki społecznej i zdrowotnej – szpitalnictwo wojskowe w epoce nowożytnej*, „*Medycyna Nowożytna*” 2016, t. 22, z. 1, s. 55–77; T. Srogosz, *Życie codzienne żołnierzy armii koronnej i litewskiej w XVII wieku*, Oświęcim 2018; P. Szadkowski, *Staropolskie i hiszpańskie piśmiennictwo wojskowe XVI wieku w kontekście teorii rewolucji militarnej. Próba porównania*, „*Kwartalnik Historyczny*” 2018, t. 125, nr 3, s. 597–631; A. Kazakou, *Gunpowder Revolution in the East of Europe and the Battle of Orha, 1514*, [w:] *The Military Revolution and Revolutions in Military Affairs*, red. M.C. Fissel, Oldenbourg 2023, s. 65–112.

⁷ R.I. Frost, *The Polish-Lithuanian Commonwealth...*, s. 23.

⁸ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, s. 103–146, 189–223, 569–571.

lub na Półwyspie Pirenejskim już w drugiej połowie XV w.⁹ Podobne stanowisko zajął Gabor Agoston w odniesieniu do imperium tureckiego, wykazując liczne przemiany w jego wojskowości już w połowie XV w.¹⁰ Innymi słowy, uwagę należy skupić nie tylko na regionie Europy Środkowej, ewentualnie Wschodniej, ale także warto rozszerzyć zakres chronologiczny poszukiwań¹¹.

Przyjęte w tym opracowaniu cezury (1454–1572) wynikają z przekonania, że właśnie w tym okresie doszło w polskich siłach zbrojnych do znaczących przekształceń, które legły u podstawy przemian wojskowości polskiej. Nie jest to koncepcja nowa¹². Cezurą początkową niniejszego opracowania jest 1454 r., czyli początek wojny trzynastoletniej, przy czym ma on znaczenie symboliczne. Istotą są bowiem przemiany, które zaszły w wojskowości polskiej w okresie tej wojny¹³. W ogromnym skrócie można powiedzieć, że do chwili rozpoczęcia działań wojennych (a nawet do początku lat sześćdziesiątych XV w.) podstawową siłą zbrojną Królestwa Polskiego było rycerskie pospolite ruszenie zwoływane z obszaru całego państwa (*expeditio generalis*) bądź jednej lub kilku prowincji (*expeditio particularis*)¹⁴. Pierwsza bitwa wojny, to znaczny starcie

⁹ G. Parker, *The „Military...”,* s. 197, 206.

¹⁰ G. Agoston, *Firearms and Military Adoption. The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*, „Journal of World History” 2014, t. 25, nr 1, s. 89.

¹¹ Dla problemu przyjętego czasokresu zob. D. Eltis, *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*, New York 1995, s. 1–4; J. Raymond, *Henry VIII's Military Revolution. The Armies of Sixteenth-Century Britain and Europe*, London 2007, s. 195; J. Maroń, op. cit., s. 46; A. Kazakou, op. cit.

¹² W zbliżonej formie (szczególnie jeśli chodzi o cezurę początkową) prezentował ją już M. Kukiel, zob. idem, *O podziale polskiej historii wojskowej na okresy*, „Przegląd Współczesny” 1928, t. 7, nr 1, passim; zob. także *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 4: *Polska sztuka wojenna w latach 1454–1562*, opr. Z. Spieralski, Warszawa 1958. W tym przypadku okres zamknięto wprowadzeniem tzw. kwarty, zob. ibidem, s. 5.

¹³ M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, s. 23.

¹⁴ K. Ginter, *Udział szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV i XV wieku. Aspekty prawne i stan faktyczny*, Kraków 2008, s. 34 i n.

pod Chojnicami (18 IX 1454), dowiodła, że w konfrontacji z przeciwnikiem dysponującym wojskiem inaczej zorganizowanym, a co za tym idzie inaczej walczącym, rycerstwo stoi na znacznie słabszej pozycji¹⁵. Marian Biskup pisał, że „Chojnice [...] były gorzką lekcją dla króla i dowódców polskich, posługujących się przestarzałymi już częściowo elementami sztuki wojennej i tradycyjnym rodzajem wojska [...]”¹⁶. Klęska pospolitego ruszenia z Wielkopolski przyczyniła się do stopniowego przeniesienia ciężaru walki na tzw. wojska pieniężne. Ich skuteczności dowiodła kolejna ważna bitwa z okresu wojny trzynastoletniej, tzn. bitwa pod Świecinem (17 IX 1462)¹⁷. Zapoczątkowane wówczas przemiany nie wykluczyły sił rycerskich z wojny w ogóle, jednak stopniowo zaczęła rosnąć rola wojska opłacanego przez władcę na podstawie zawieranych z dowódcami wojsk najemnych kontraktów lub powierzanych dowódcom zaciężnych list przypowiednich¹⁸.

Jako umowną cezurę końcową przyjęto kres panowania Zygmunta II Augusta, choć z punktu widzenia dziejów wojskowości znacząca zmiana w wojsku polskim nastąpiła za panowania króla Stefana I Batorego (1576–1586). Co prawda ma rację Zdzisław Spieralski, twierdząc, że „[...] rozwój wojsk zaciężnych doprowadził w następnym okresie do powstania pierwszej w Polsce stałej armii w postaci tzw. wojska kwarcianego”¹⁹, lecz trzeba pamiętać, że różnica między dawnymi formami organizacji wojsk pieniężnych a wojskiem kwarcianym polegała głównie

¹⁵ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, s. 244–269.

¹⁶ Ibidem, s. 269.

¹⁷ Ibidem, s. 622–632; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000, s. 213–214; J. Szymczak, *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004, s. 260–261; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, s. 168–170.

¹⁸ K. Koranyi, *Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1948, t. 1, s. 105–108.

¹⁹ Wojska opłacanego z kwarty, czyli czwartej części (*quarta pars*) dochodów z dóbr królewskich, zob. *Wypisy...*, s. 5.

na sposobie i źródle ich finansowania. Tymczasem realna zmiana w armii zaszła dopiero w okresie reform batoriańskich, kiedy doszło do przemian strukturalnych organizacji wojska. Wprowadzono m.in. piechotę wybrańnicką, opartą na rekrutacji chłopów z dóbr królewskich (jednego z każdych 20 łanów)²⁰, dokonano zmian w uzbrojeniu większości formacji oraz zaczęto regularnie wykorzystywać elementy, które współcześnie można by nazwać logistyką²¹. Ustanowiono także żołnierzy nadwornych (gwardię konną), gwarantując jej wypłatę tzw. strawnego (*sub nomine culinaris*), czyli dodatkowego wynagrodzenia przeznaczonego na zakup żywności dla żołnierzy. Wcześniej finansowano go bezpośrednio z żołdu²². Przekształcenia te, ważne zarówno z punktu widzenia historii uzbrojenia i ubioru wojskowego, jak również organizacji wojska, stanowiły zdecydowany przełom, wyznaczały bowiem pewien nowy standard. W jego wyniku zmieniło się oblicze nie tylko piechoty, lecz także jazdy. Zatem lata 1572–1586 to *terminus ante quem* tego rozdziału.

Badania nad uzbrojeniem wojsk pieniężnych oparte są przede wszystkim na szerokiej podstawie źródeł pisanych. Są to typowe badania ilościowe. Charakter zachowanych źródeł, czyli tzw. rejestrów popisowych wojsk zaciężnych, determinuje zastosowanie tej metody. Spisy zarówno w przypadku jazdy, jak i piechoty zazwyczaj odnotowują uzbrojenie żołnierzy prezentowane podczas lustracji oddziałów (przeprowadzanych w momencie przyjmowania do służby). Warto zaznaczyć, że

²⁰ *Pamiętniki do historii Stefana króla polskiego*, wyd. E. Raczyński, Warszawa 1830, s. 128. Zob. także *Volumina legum*, t. 2, Petersburg 1859, s. 190–191.

²¹ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne. Część II*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1971, t. 17, cz. 1, s. 108–113; H. Kotarski, *Wojsko... Część III*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1971, t. 17, cz. 2, s. 83–99; H. Kotarski, *Wojsko... Część IV*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1972, t. 18, cz. 1, s. 33–40, 58–61; H. Kotarski, *Wojsko... Część V*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1972, t. 18, cz. 2, s. 72–78; K. Olejnik, *Stefan Batory 1533–1586*, Warszawa 1988, s. 110–120, 144–145.

²² *Pamiętniki...*, s. 118.

komponent ten był ważniejszy niż sami żołnierze, których np. w oddziałach jazdy na ogół (poza dowódcami i podoficerami) nie zapisywano.

Zachowane materiały są typowymi źródłami skarbowo-wojskowymi o charakterze masowym. Noszą cechy ewidentności rozumianej jako osobiste sprawdzenie przez inwentaryzatora faktycznego stanu rzeczy²³. Można zatem przyjąć, że metoda ich sporządzania była stosunkowo prosta: pisarz wojskowy odnotowywał stan uzbrojenia z natury. Ta pozorna zwięzłość przekazu rekompensowana jest ilością zachowanych materiałów. Do tej pory poddano szczegółowej kwerendzie i analizie ponad 30 tys. wpisów, pozostałe zaś zachowane materiały dla omawianego okresu szacowane są na kolejne kilkadziesiąt tysięcy²⁴. Zestawienie danych nie polega tylko i wyłącznie na zliczeniu poszczególnych elementów uzbrojenia, odnotowaniu ich pojawienia się lub zaniku. Szczególnie interesujące jest bowiem odnotowywanie zestawów broni, tzw. armatur. Częstotliwość ich występowania świadczy dopiero o celowym użyciu tych, a nie innych narzędzi walki w zależności od zadań, jakie stawiano poszczególnym oddziałom.

Najstarszy znany rejestr wojska piątego pochodzi z 1461 r. Jest to protokół lustracyjny roty Wawrzyńca Szranka²⁵. Natomiast najnowszy poddany szczegółowej analizie dotyczy oddziału Aleksandra Kosińskiego,

²³ A. Chojceki, *Oczywistość*, „Er(r)go. Teoria – Literatura – Kultura” 2009, nr 1–2 (18–19), s. 59.

²⁴ Jest to 19 326 wpisów dotyczących piechoty i 11 703 wpisy dotyczące jazdy. Zob. T. Grabarczyk, *Ręczna broń palna w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej z lat 1471–1500*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1999, t. 64, s. 27–48; idem, *Piechota...*, s. 19; idem, *Jazda...*, s. 59; A. Böldyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 29; idem, *Rota pieszka Antoniego Mory z 1553 r. Studium przypadku*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 4, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J.J. Sowa, Oświęcim 2015, s. 15–26; idem, *Jan Ciemiernyński's Comitua. A Preliminary Study of the History of Defence of the South-Eastern Borderland During the Poswole Expedition of Sigismund II Augustus (1557)*, [w:] *War in History. The History of Polish and General Military Service*, red. A. Niewiński, Lublin 2017, s. 103–114; idem, *Rota drabska pana Aleksandra Kosińskiego (1569 r.)*, [w:] *Tractu temporis. Ludzie – regiony – fakty. Księga dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Nowakowi*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, Łódź 2018; idem, *Przemarsz armii koronnej pod Chocim w kampanii letniej 1538 roku w świetle dokumentacji skarbowo-wojskowej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2019, t. 104.

²⁵ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, rkp 340.

służącego w 1569 r.²⁶ Żołnierze uwzględnieni w rejestrach nie są wszystkimi, którzy dowodnie zostali zaciągnięci do służby. Dobrym przykładem jest sytuacja, która zaszła w 1538 r., w czasie letniej wyprawy mołdawskiej hetmana Jana Tarnowskiego pod Chocim. Na podstawie źródeł masowych można potwierdzić udział w niej 8259 jeźdźców, podczas gdy ogólna ich liczba szacowana jest na około 12 tys.²⁷

Ze względu na kilkudziesięcioletnią tradycję stosowania terminu *military revolution*, posługujemy się tym skrótem myślowym jako konstruktem historiograficznym. Mamy jednocześnie świadomość, że perspektywa badawcza przyjmowana w studiach „rewolucyjno-militarnych”, tzn. perspektywa długiego trwania, pozwala dostrzegać przemiany niepodatne na współczesne systematyki cezuruowe, a nawet zupełnie od nich niezależne²⁸. Warto jednocześnie zauważyć, że pojęcie *military revolution* sugeruje nadzwyczajną dynamikę przeobrażeń, które *de facto* były rozłożone na stulecia, co każe zastanowić się nad (r)ewolucyjnością procesu przemian militarnych.

Jak zauważył Gabor Agoston, „[...] the introduction of firearms led to the rise of centralized states in Europe – and, on a global scale, to the »rise of the West«”²⁹. Już samo to stwierdzenie nasuwa przynajmniej dwie wątpliwości w kontekście dziejów państwa polsko-litewskiego. Czy można wszakże mówić o powstaniu na obszarze władztwa królów

²⁶ A. Bołdyrew, *Rota drabska...*

²⁷ M. Plewczyński, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1526–1547*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. 32, s. 264–265; A. Bołdyrew, *Przemarsz...*

²⁸ Na przykład 1500–1800 w ujęciu Duffy’ego, zob. M. Duffy, *The Military Revolution and the State 1500–1800*, red. M. Duffy, Exeter 1980; 1550–1800 w ujęciu Blacka, zob. J. Black, *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550–1800*, Houndmills 1991; 1300–2050 w ujęciu Knoxa i Murraya, zob. *The Dynamics of Military revolution 1300–2050*, red. M. Knox, W. Murray, Cambridge 2001. Dalsze przykłady można mnożyć.

²⁹ G. Agoston, op. cit., s. 85.

elekcyjnych zcentralizowanego państwa, a w konsekwencji – o udziale tej rzekomo centralistycznej struktury państwowej w „narodzinach Zachodu”? Większości, jeśli nie wszystkich, doświadczeń Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego nie da się przecież wpisać w ten schemat. Mówiąc inaczej, rewolucja militarna, jeśli nastąpiła w Europie Środkowej w omawianym okresie, nie doprowadziła do żadnej z wymienionych przez G. Agostona dalekosiężnych konsekwencji. Zagadnienie to można zarysować na podstawie badań dotyczących uzbrojenia indywidualnego, a zwłaszcza jego przemian na przełomie XV i XVI w., tym samym nawiązując poniekąd do ustaleń Jeremiego Blacka, Clifforda J. Rogersa czy Roberta I. Frosta³⁰.

Pełne omówienie stanu badań nad dziejami uzbrojenia na przełomie średniowiecza i nowożytności nie jest możliwe, choćby z uwagi na ogromny przyrost publikacji, szczególnie w odniesieniu do schyłku XV w.³¹, a wyrażnie tego dowodzi kumulatywne zestawienie najważniejszych prac poświęconych omawianemu zagadnieniu z ostatnich kilkadziesiąt lat (tab. 1.1)³².

³⁰ Na temat wizji rewolucji militarnej, a w szczególności roli tzw. *gunpowder revolution* w formie kumulatywnej zob. J. Maroń, op. cit., s. 28–31 (ustalenia J. Blacka), 36–37 (C.J. Rogers), 41–44 (R.I. Frost).

³¹ Zob. kolejne numery „Fasciculi Archaeologiae-Historicae” i „Acta Militaria Mediaevalia”.

³² Obszerniejsza bibliografia do schyłku XV w. zob. P.A. Nowakowski, *Bibliografia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, wyd. 2, red. A. Nowakowski, Toruń 2003, s. 328–354.

Tabela 1.1

Stan zaawansowania badań nad uzbrojeniem wojsk pienniężnych w Polsce od połowy XV w. do 1572 r.

Wyszczególnienie	Kazimierz Jagiellończyk (1447–1492)	Jan Olbracht (1492–1501)	Aleksander (1501–1506)	Zygmunt I Stary (1506–1548)	Zygmunt II August (1530/1548–1572)
jazda	x	x			x (cz)
piechota	x	x	x	x	x (cz)
artyleria	x	x	x	x (do 1533)	

Legenda: x – badania przeprowadzono; x (cz) – badania przeprowadzono częściowo.

Na podstawie: opracowanie własne

Ujęto w nim najważniejsze publikacje zwarte o charakterze monograficznym. Zauważalna jest tendencja polegająca na dużym zainteresowaniu badaczy schyłkiem średniowiecza. Badania te trwają, mają nie tylko długą metrykę, ale też prowadzone były i są przez liczny zespół. Tymczasem klasycznie rozumiana wczesna nowożytność, mimo zachowanej bogatej podstawy źródłowej, nie doczekała się aż tylu opracowań. Badań bronioznawczych oraz studiów z zakresu historii uzbrojenia dla pewnych problemów po prostu nie przeprowadzono. Rzecz jasna, podejmowane są kroki mające na celu uzupełnienie tej luki, jednak do publikacji ostatecznych ustaleń jeszcze daleko³³.

³³ Istotne znaczenie dla poszerzenia pola badawczego w zakresie dziejów uzbrojenia może mieć planowana publikacja ksiąg skarbowo-wojskowych z 1538 i 1557 r., przygotowywana w ramach projektu ministra nauki i szkolnictwa wyższego „Epoka jagiellońska i jej dziedzictwo w I Rzeczypospo-

Uzbrojeniem indywidualnym posługiwali się żołnierze przeważającej liczebnie jazdy i przeważnie stosunkowo nielicznej piechoty. Podstawową siłę zbrojną państwa polskiego – jazdę – tworzyło kilka formacji o mocno zróżnicowanym uzbrojeniu i strukturze organizacyjnej, a co za tym idzie przeznaczonych do wykonywania różnych zadań w trakcie dozoru, przemarszu i walki. Dla omawianego okresu można przyjąć, że najczęściej występujące armatury to ciężkozbrojna kopijnicza, lekkozbrojna strzelcza, lekko-, a następnie średniozbrojna husarska oraz tzw. kozacka. W wyniku mieszania różnych kategorii zbrojnych w ramach jednej roty, w literaturze przedmiotu charakter oddziału określa się na podstawie przewagi ilościowej jednej z kategorii. I tak np. rota hetmańska Jana Tarnowskiego, biorąca udział w bitwie pod Obertynem w 1531 r., składała się ze 109 husarzy, 130 strzelców i 45 kopijników, można ją zatem określić jako strzelecką³⁴. Ze względu jednak na mieszany skład rot jazdy trudno określić schemat taktyczny tych oddziałów.

Podział taki jest możliwy tylko do pewnego stopnia. Zaobserwować bowiem można ogromną różnorodność uzbrojenia, co skutkuje trudnościami w dokładnym określeniu armatury poszczególnych żołnierzy. Jeżeli bowiem jeździec uzbrojony po husarsku winien być zaopatrzony w drzewo, tarczę, pancerz i przyłbicę, to już np. pierwszy pocztowy w poczcie Jana Dobka (rota Hieronima Lanckorońskiego opisana w 1557 r.) ma pancerz, przyłbicę i drzewo, dosiada zaś konia kopijniczego, to trudno jest określić, czy jest to nadal husarz (bez tarczy), czy źle wyposażony kopijnik (w pancerzu zamiast zbroi kopijniczej)³⁵.

litej do 1795 roku. Źródła do dziejów wojskowości polskiej w epoce Jagiellonów” (projekt nr 0469/NPRH5/H30/84/2017). Kierownik projektu: prof. dr hab. Jan Szymczak.

³⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 19, k. 3–12v; Z. Spieralski, *Kampania obertyńska 1531 roku*, Warszawa 1962, s. 220–221.

³⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział O85, sygn. 61, k. 42.

Mimo zasygnalizowanych problemów interpretacyjnych można – w pewnym uogólnieniu – określić czas występowania poszczególnych armatur, a tym samym poszczególnych kategorii zbrojnych. Ciężkozbrojni kopijnicy (*gravis, graves, gravioris armaturae*) konni w większych ilościach pojawiali się jeszcze w latach trzydziestych XVI w. Co ciekawe, przemiany typologiczno-formalne zwłaszcza ich uzbrojenia ochronnego (przemiany zbrój płytowych) nie wpłynęły, o ile wiadomo, na funkcjonowanie tej formacji. Kopijnicy konni, niezależnie od tego, czy brali udział w wojnie trzynastoletniej (1454–1466) lub wyprawie bukowińskiej Jana Olbrachta w 1497 r. (w zbrojach gotyckich), czy w wyprawach mołdawskich z lat trzydziestych XVI w., zapewne już w „renesansowych zbrojach żłobkowanych o napierśniku kulistym” (zbrojach maksymiliańskich)³⁶, nadal pełnili w wojsku tę samą funkcję. Przywołany wcześniej przykład z 1557 r. dowodzi, że nawet w latach pięćdziesiątych XVI w. nadal w niewielkiej liczbie byli obecni w szeregach jazdy zaciężnej.

Lekkozbrojni strzelcy (*levis, levioris armaturae*), którzy na ogół towarzyszyli kopijnikom, również odnotowywani byli u schyłku omawianego okresu, z tym że częściej występowali w drugiej połowie XV i w pierwszych dziesięcioleciach XVI w. Do tej kategorii zbrojnych można również zaliczyć lekkozbrojnych jeźdźców, którzy nie posiadali broni strzelczej. Byli nimi np. omówieni przez Tadeusza Grabarczyka *gladiatores* – szermierze konni, lub *semihastarii* – kopijnicy bez zbrój bądź w niepełnych zbrojach³⁷.

Trzecią kategorią zbrojnych (a zatem i armaturą) byli lekkozbrojni kopijnicy, czyli racowie i husarze. Te dwa określenia nie są tożsame,

³⁶ A. Swaryczewski, Z. Fuiński, *Napierśnik zbroi tzw. maksymiliańskiej ze zbiorów prywatnych w Krakowie*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1964, t. 2, s. 5, 9, przyp. 1; M. Cieśla, *Napierśnik zbroi z warsztatu mediolańskiego w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Analiza porównawcza*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2018, t. 7, s. 13.

³⁷ T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 60–63.

oznaczają bowiem nieco odmienne kategorie zbrojnych, jedni i drudzy byli jednak lekkimi konnymi kopijnikami. Badania Tadeusza Grabarczyka dowiodły, że racowie (czyli lżejsza odmiana armatury lekkokonnej kopijniczej) byli odnotowani już w 1498 r.³⁸ Husarze natomiast, jak wspominałem wcześniej, służyli regularnie w zasadzie przez cały XVI w. Zawsze występowali w pancerzu, przyłbicy, z tarczą i drzewem. Elementem najmniej czytelnym w ich uzbrojeniu była osłona głowy, tzn. przyłbica. Tę mieli także kozacy.

Pierwsza rota jazdy kozackiej została odnotowana w 1549 r. Dowodził nią Bernard Pretwicz³⁹. W jej skład wchodziło 134 kozaków i 19 husarzy. Jazda kozacka, czyli lekka jazda strzelcza, pojawiła się zatem ponownie. Różnica polegała jednak na tym, że kozacy jako broni strzelczej używali łuku wschodniego, a oprócz niego posługiwali się także rohatynami⁴⁰. Chronili się za pomocą pancerzy i przyłbic. Ponieważ wykonywali zadania wymagające dużej mobilności, szybkości i umiejętności poruszania się na dużych, otwartych przestrzeniach pogranicza południowo-wschodniego, trudno uwierzyć, by przyłbice, których używali, były zachodnioeuropejskimi hełmami zamkniętymi z ruchomą zasłoną. Niekiedy uznawano, że mogły to być szturmaki lub łebki-szłomy zaopatrzone w kołnierze kolcze⁴¹, na co jednak brak jakichkolwiek dowodów. W tym kontekście niezwykle ciekawy jest natomiast zapis pochodzący

³⁸ T. Grabarczyk, „Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w., [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 117–128; idem, *Jazda...*, s. 63.

³⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział O85, sygn. 54, k. 18 i n.

⁴⁰ M. Plewczyński, *Kozacy w walkach z Moskwą nad Dźwiną i Ułtą w latach 1567–1568*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 57.

⁴¹ B. Głubisz, *Jazda kozacka w armii koronnej 1549–1696*, Poznań 2016, s. 53.

z inwentarza uzbrojenia Krzysztofa Korsaka, gdzie wymieniono m.in. *прилбци мисурских золотом наведеных 2, простых прилбци 6*⁴². Zapis ten pokazuje, że w kontekście jazdy kozackiej o typowo wschodnim charakterze przyłbicą nazywano po prostu misiurkę, która zresztą, posiadając kołnierz kolczy, idealnie komponowałaby się z pancerzem (zbroją elastyczną, najczęściej kolczugą, bajdaną lub bechterem).

W odróżnieniu od jazdy schemat organizacyjny oddziałów piechoty zaciężnej jest znany⁴³. Interesującą obserwacją w przypadku piechoty jest pobieranie podwójnej stawki żołdu przez niektóre kategorie zbrojnych (kopiijnicy piesi, pawężnicy, żołnierze sygnał- i rozkazodawczy). Skutkowało to obniżeniem faktycznej liczby żołnierzy w oddziale. Ubytek ten sięgał około 20% w stosunku do stanu przewidzianego w liście przypowiednim (stan etatowy). W latach trzydziestych XVI w. wynosił przeciętnie 18%, w kampanii obertyńskiej 1531 r. 22%, natomiast w kampanii chocimskiej 1538 r. 16%⁴⁴.

W piechocie pieniężnej występowały w zasadzie trzy podstawowe rodzaje armatury, a zatem i trzy podstawowe kategorie zbrojnych. Pierwszą stanowili piesi kopiijnicy, wyposażeni w broje kopiijnicze i broń drzewcową. Wbrew obiegu opinii nie zawsze były to tzw. drzewa. Dość często zastępowano je oszczepami, a więc bronią drzewcową o wiele bardziej nadającą się do prowadzenia fechtunku⁴⁵. Druga kategoria zbrojnych (pawężnicy) posługiwała się przede wszystkim dużymi tarczami piechoty –

⁴² Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, Dział rękopisów, fond 16, sygn. 4, k. 23v. Informacji tej udzielił mi Pan Doktor Aliaksandr Kazakou, za co Mu serdecznie dziękuję.

⁴³ J. Wimmer, *Historia piechoty polskiej do 1864 roku*, Warszawa 1978, s. 104; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 241, 338, 339. Między dwoma ujęciami jedynie drobne różnice.

⁴⁴ A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 68–87.

⁴⁵ T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 125–127; A. Bołdyrew, *The Changes of the Offensive Armament of Polish Mercenary Infantry in the First part of the XVI-th Century and Their Influence on the Tactics of the Unit*, [w:] *Weapons Bring Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, red. L. Marek, Wrocław 2013, s. 221–227.

pawężami, które na ogół zabierano na wyprawy wojenne. Ale już piechota stacjonująca w zamkach nie używała ich. Dobrym przykładem jest mały oddział Macieja Włodka (47 żołnierzy, 60 porcji żołądu), który zaciągnięto w 1547 r.⁴⁶ Rota Włodka miała stanowić garnizon Kamieńca Podolskiego i zapewne dlatego żaden z jego żołnierzy nie posiadał pawęzy, które wówczas jeszcze powszechnie stosowano. Ponieważ zabrakło tarcz piechoty, rację bytu straciła armatura pawężnicza, którą z roty usunięto. Miejsce pawężników zajęli zaś drudzy kopijnicy. Zrozumiałe jest, że skoro oddział miał stacjonować w umocnionym punkcie oporu, to dodatkowe elementy uzbrojenia ochronnego w postaci nieporęcznych tarcz połowych pominięto⁴⁷. Pawężnicy występowali przynajmniej od początku XV w. Ich zanik można odnotować w 1552 r., kiedy po raz ostatni zapisano ich w rejestrach popisowych. Od 1553 r. nie zaciągano ich do wojska⁴⁸. Ostatnią, a jednocześnie najliczniejszą kategorią byli strzelcy. Według rejestrów popisowych z drugiej połowy XV w. stanowili oni 65–84% wszystkich żołnierzy w rotach pieszych, natomiast w pierwszej połowie XVI w. ilość ta ustaliła się na poziomie około 70%⁴⁹. Zestawienie tych proporcji pokazuje, że skład rot pieszych nie ulegał dynamicznym zmianom, jeśli chodzi o udział zbrojnych poszczególnych kategorii. Oczywiście w piechocie pojawiały się i inne kategorie, jak choćby bębenice, trębacze, propornicy czy cepnicy, stanowili oni jednak najwyżej kilkuprocentowe grupy.

To właśnie strzelcy stanowią najbardziej interesującą grupę żołnierzy piechoty, których uzbrojenie warte jest kilku szczegółowych uwag. Strzelcy w zdecydowanej większości posługiwali się kuszami. Jednak już

⁴⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 51, k. 53–54v.

⁴⁷ A. Bołdyrew, *Pawęże w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *Non sensistis gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławryniewicz, J. Maik, P.A. Nowakowski, Łódź 2011, s. 70.

⁴⁸ T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 171–179; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 258–264; idem, *Pawęże...*, s. 49–78.

⁴⁹ T. Grabarczyk, *Ręczna broń palna...*, s. 27–38; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 67.

od lat siedemdziesiątych XV w. w ich rękach zaczęły się pojawiać pierwsze egzemplarze ręcznej broni palnej. Czynniki ten, uznawany za jedną z najbardziej widomych oznak rewolucji militarnej, powinien zostać odnotowany choćby z uwagi na wczesne w skali europejskiej wprowadzenie tego rodzaju broni do powszechnego użycia w armii koronnej (zob. tab. 1.2).

Tabela 1.2

Ręczna broń palna na uzbrojeniu polskiej piechoty zaciężnej na przełomie XV i XVI w.

Rok	Żołnierzy	Strzelców	Strzelców z kuszami	% strzelców z kuszami	Strzelców z ręczną bronią palną	% strzelców z ręczną bronią palną
1471	2327	1780	1764	99,10	16	0,90
1477	409	259	259	100,00	0	0
1496	987	826	596	72,15	230	27,85
1497	821	640	251	39,22	389	60,78
1498	1950	1543	686	44,46	857	55,54
1500	515	405	69	17,04	336	82,96
1522	78	55	0	0	55	100

Na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 12, t. II, k. 1–3v; T. Grabarczyk, *Ręczna broń palna...*, s. 31–37

Zaprezentowane dane świadczą nie tylko o pojawieniu się ręcznej broni palnej w rękach zaciężnych piechurów stosunkowo wcześnie, bo w 1471 r. Oczywiście fakt ten można potraktować jako swego rodzaju zapowiedź dalszych przemian. Właściwa zmiana ilościowa nastąpiła dopiero po kolejnych 25 latach. W 1496 r. ponad jedna czwarta strzelców wyposażona była w rusznice. Natomiast za przełomowy można uznać rok 1497 i 1498, kiedy strzelcy z rusznicami stanowili większość wśród wszystkich strzelców (odpowiednio około 61 i 56%). W 1500 r. ponad

80% strzelców miało rusznice, kolejny zaś znany spis pochodzi dopiero z 1522 r. Wówczas w rocie Piotra Jasińskiego strzelcy mieli tylko i wyłącznie rusznice i choć jest to jedyny znany rejestr z tego roku, to w kolejnych latach ta tendencja się utrzymała. Zatem moment całkowitego przestawienia się piechoty na ten rodzaj broni nastąpił pomiędzy 1500 a 1522 r. Wszystkie kolejne znane rejestry odnotowują strzelców z długą ręczną bronią palną.

Ustalenie to wpisuje się w koncepcję stworzoną przez Jana Szymczaka. Pisał on, że „Obserwując fazy rozwoju uzbrojenia zaczepnego i związanego z nim uzbrojenia ochronnego w Polsce można nawet stwierdzić, iż w omawianym czasie (XIII–XV w. – przyp. A.B.) takie generalne przezbieranie następowało co ok. 70 lat (lata 1290, 1360, 1430) jako efekt doświadczeń nabytych po przeprowadzeniu zakrojonych na szerszą skalę kampanii wojskowych. Znajduje to potwierdzenie nie tylko w źródłach odnoszących się do sfery produkcyjnej, ale także w ikonografii oraz dokumentach [...]”⁵⁰. Można przyjąć, że przełom XV i XVI w. był końcem kolejnej fazy przezbierania, szczególnie w przypadku piechoty.

Proste konstrukcyjnie rusznice nie były jedynymi rodzajami strzelb używanych przez polską piechotę zaciężną. Z 1535 r. pochodzi pierwsza wzmianka o arkebuzie w rękach piechura. Co ciekawe, już w 1538 r. ich ilość sięgała około 10% wśród broni palnej, nigdy jednak w analizowanym okresie nie przekroczyła tego poziomu⁵¹. Niejasna jest kwestia modyfikacji taktyki strzału salwą po wprowadzeniu tej udoskonalonej odmiany strzelby, podobnie zresztą jak w ogóle taktyka użycia broni palnej przez piechotę. O ile bowiem zmiana uzbrojenia z kusz na rusznice jest bezdyskusyjna, o tyle już w kwestii wykorzystania tych narzędzi

⁵⁰ J. Szymczak, *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź 1989, s. 239–240.

⁵¹ A. Bołdyrew, *Arkebuzi w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *In tempore...*, s. 539–550.

walki zachodzą pewne wątpliwości. System strzelania przez kuszników tzw. nawiją (nawiasem) po parabolicznym torze ponad głowami współtowarzyszy pozwalał na dystansie do nieprzyjaciela 100–150 m oddać w praktyce jedną salwę. Badający te zagadnienia Grabarczyk twierdzi, że zastąpienie kusz bronią palną nic nie zmieniło. Kilkuminutowe nabijanie rusznicy powodowało, że na tym samym dystansie, niezależnie od użytego systemu strzelania, strzelcy nadal byli w stanie oddać jeden strzał⁵².

W tej kwestii warte przypomnienia są zalecenia hetmana Jana Tarnowskiego, który podkreślał, że piesi mają strzelać od pierwszego do ostatniego szeregu. Szereg, który wystrzelił, powinien przykłęknąć, by dać możliwość strzału stojącym za ich plecami⁵³. Jednak literatura przedmiotu opisywała także inny system, polegający na strzelaniu od ostatniego szeregu, ponad głowami kłęczących, bądź częściowo prostotorowo, częściowo stromotorowo (nawiją)⁵⁴. Bez względu na stosowany system był on w użyciu niezależnie od rodzaju broni strzelczej. Innymi słowy, choć przebrojenie z kusz na broń palną jest faktem, to nie zmieniło ono taktyki użycia broni. Najprawdopodobniej przez cały omawiany okres piechota ustawiona w głębokim szyku (sześć do ośmiu szeregów) strzelała tak samo. Głębokość szyku wynikała zaś z ilości żołnierzy w poszczególnych pododdziałach (dziesiątkach), w których dwóch żołnierzy (piechota kopijnik i pawężnik) pobierało podwójną stawkę żołdu (4 stawki),

⁵² T. Grabarczyk, *Ręczna broń palna...*, s. 41–42; idem, *Piechota...*, s. 152.

⁵³ J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, wstęp napisał J. Sikorski, tekst dzieła do druku przygotował oraz notą wydawniczą, komentarzem i słownikiem opatrzył T.M. Nowak, Warszawa 1987, s. 115. Podobnie M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, b.m. i d.w., s. 52.

⁵⁴ K. Górski, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893, s. 13; A. Czołowski, *Bitwa pod Obertynem 22 VIII 1531*, Lwów 1931, s. 20; K. Konieczny, *Ręczna broń palna w Polsce w XV i XVI w.*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1964, t. 2, s. 202; Z. Spieralski, *Wojskowość polska w okresie odrodzenia 1454–1576*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1: *Do roku 1648*, red. J. Sikorski, Warszawa 1965, s. 317; J. Wimmer, op. cit., s. 103. Obszerniej na ten temat zob. A. Bołdyrew, *The Armament of Polish Mercenary Infantry in the First Part of the 16th Century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2014, t. 27, s. 79–85.

a jedynie strzelcy pojedynczą (6 pozostałych stawek z dziesięciu etatowych pozwalało zaciągnąć maksymalnie 6 strzelców).

Pojawienie się broni palnej, chyba największa zmiana techniczna w uzbrojeniu wojska polskiego, pociągnęło za sobą również zmiany technologiczne, a tym samym gospodarcze. Studia poświęcone produkcji uzbrojenia wyraźnie pokazują, że rosnące zapotrzebowanie na nową broń przyczyniło się do zmian strukturalnych w rzemieślniczym systemie zaopatrywania żołnierzy w ich narzędzia walki⁵⁵. Odbłyło się to na dwa sposoby. Po pierwsze, wymusiło przestawienie się części rzemieślników pracujących głównie w metalu na produkcję przedmiotów wymagających nowych technologii produkcyjnych. Niekompetentnym odlewnikom dzwonów groziła najwyżej utrata zarobku i prestiżu zawodowego. Pęknięcie lufy armatniej generowało o wiele dalej idące konsekwencje. Trudno bez szczegółowych badań metaloznawczych powiedzieć więcej na ten temat, który notabene zasługuje na osobne opracowanie. Po drugie pojawienie się podaży na broń palną, jak się wydaje automatycznie zmniejszyło podaż na kusze. To z kolei, np. w Krakowie doprowadziło do zaniku zawodu samostrzelnika (ostatni przyjęty do prawa miejskiego w 1510 r.) i przekształcenia się cechu w grzebieniarski. Zapewne samostrzelnicy jeszcze przez jakiś czas funkcjonowali w zrzeszeniu rękodzielniczym, tracąc jednak klientów, stracili jednocześnie rację bytu⁵⁶. Dwa przywołane przykłady można do jakiegoś stopnia uznać za przejaw gospodarczych konsekwencji przemian charakterystycznych dla rewolucji militarnej. Zanik zawodu samostrzelnika można by porównać do

⁵⁵ J. Szymczak, *Produkcja...*, passim; idem, *Producenci i organizacja produkcji uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej...*, s. 131–226; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*, Warszawa 2005, passim.

⁵⁶ J. Szymczak, *Od samostrzelników do grzebieniarzy w Krakowie, czyli rzecz o zmierzchu znaczenia kuszy na przełomie XV i XVI wieku*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. H. Manikowska, Warszawa 2000, s. 127–128.

zaniku znanego z piętnastowiecznych źródeł zawodu hełmiarza, którego kompetencje przejął płatnerz. Pozostaje jednak pytanie, jak w skali masowej organizacji produkcji uzbrojenia i w ogóle organizacji produkcji rzemieślniczej było to zjawisko znaczące. Kwestia ta na razie musi pozostać otwarta.

Większe zmiany zaszły na pewno w sferze społecznej. Przede wszystkim wiązały się one z wprowadzeniem wojsk piennężnych. Wówczas do armii koronnej w charakterze wojowników trafiła znacznie większa liczba plebejuszy niż w okresie, kiedy dominowało rycerskie pospolite ruszenie. Z drugiej strony jednak plebejusze stanowili zdecydowaną większość w piechocie, będącej zaledwie towarzyszącym rodzajem broni. Zatem specyficzna *gunpowder revolution*, jaka nastąpiła w piechocie, w skali całej armii była chyba zjawiskiem marginalnym. W jeździe nadal (o ile można to stwierdzić na podstawie zachowanych źródeł) dominowała szlachta. I ona musiała jednak zweryfikować swoje wyobrażenie wojny i wymaganych podczas niej kompetencji. Nowy system walki w ramach oddziałów piennężnych, w którym nie wystarczyła przełamująca szarża rycerskiej ciężkozbrojnej jazdy kopijniczej, został chyba dość szybko zaakceptowany. Brak w każdym razie dowodów na masową obstrukcję służby wojskowej ze strony szlachetnie urodzonych. Wprost przeciwnie: Marek Plewczyński wyliczył, że nieomal połowa średniej i drobnej szlachty służyła w wojsku zaciężnym nie dłużej niż rok–dwa, co dawało żołnierzom pewne wyobrażenie o nowoczesnej wojnie, a z punktu widzenia władz tworzyło zasób kadrowy, do którego można było sięgnąć w przypadku większej potrzeby wojennej⁵⁷. Jeśli można mówić o jakiejś zmianie mającej charakter rewolucyjny, to raczej na płaszczyźnie mentalnościowej. Dopuszczenie do służby w wojsku plebejuszy mogło wpłynąć na złamanie fantazmatu szlachcic – *defensor patriae*. Celowo używamy

⁵⁷ M. Plewczyński, *Żołnierz...*, s. 238–243.

trybu przypuszczającego, ponieważ mogło dojść do takiego zjawiska, a skądinąd wiadomo, że mimo wyraźnych zmian w strukturze armii i jej zasobie kadrowym tak się nie stało.

Choć pewne przejawy przemian w uzbrojeniu wojska polskiego w latach 1454–1576–1586 można uznać za odpowiedniki dystynktywnych cech rewolucji militarnej definiowanych przez Roberta, Parkera, Rogersa, Blacka i innych, to jednak z punktu widzenia czystej definicji rewolucji, przemiany, które miały miejsce w realiach Królestwa Polskiego, nie spełniają wymogów „rewolucyjności”. Jeśli bowiem założymy, że ta musi mieć w sobie element dynamicznej przemiany ilościowej lub jakościowej, a towarzyszyć temu może czynnik ludzki w postaci tzw. aktanta, to trudno dopatrzeć się ich w zaprezentowanym materiale⁵⁸. Oczywiście materiał przyjęty w niniejszym opracowaniu jako podstawa nie jest pełny. Brak w nim niestety wielu badań podstawowych. Również przyjęty czasokres jest może zbyt wczesny, jeśli chodzi o porównanie realiów zachodnio- i środkowoeuropejskich. Podobnie jest z kwestią oznaczenia aktanta. Przyjęcie, że funkcję taką mógł pełnić hetman Jan Tarnowski (1488–1561), nie jest ustaleniem nowym. Decydująca lub znacząca rola Tarnowskiego w wielu obszarach, w tym również w kontekście przemian w masowym uzbrojeniu wojska polskiego, podkreślana była w literaturze przedmiotu wielokrotnie⁵⁹.

⁵⁸ Szeroko na temat rewolucji w ujęciu szkoły tartusko-moskiewskiej por. B. Żyłko, *Kultura i znaki. Semiotyka stosowana w szkole tartusko-moskiewskiej*, Gdańsk 2011, s. 84–85.

⁵⁹ A. Bołdyrew, *Czy hetman Jan Tarnowski był inicjatorem reformy uzbrojenia?*, [w:] *Mieczem i szczytem. Broń na polu walki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2016, s. 79–86, gdzie dalsza literatura, por. K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”, s. 61–63, 69 i n., 82 i n., 134. Zagadnienie to, leżące na pograniczu historii prawa wojskowego i historii uzbrojenia, zasługuje na osobne studium.

Czy można więc powiedzieć na podstawie zaprezentowanego materiału, że rewolucji militarnej w Polsce na przełomie XV i XVI w. nie było? W skali ogólnej – tak. Nie oznacza to jednak, że nie można dostrzec jej przejawów w żadnej płaszczyźnie funkcjonowania wojska i kraju, skoro na pierwsze lata XVI w. przypadła tzw. *gunpowder revolution*⁶⁰. Wprowadzenie na użytek wojska indywidualnej broni palnej można uznać za dynamiczną zmianę jakościową i ilościową, przy zastrzeżeniu marginalności zjawiska w skali armii i państwa. Jednakże w rozumieniu rewolucji militarnej jako „[...] political revolution occasioned by military change” niezbędny wydaje się komponent zmiany politycznej, a tego trudno się doszukać na przełomie XV i XVI w., w myśl założeń koncepcji postulowanej najpierw przez M. Robertsa, a następnie R.I. Frosta⁶¹.

Obserwowane zjawiska miały więc charakter raczej powolnej przemiany dopełnionej momentami dynamicznych przekształceń⁶², zatem „[...] military change was not so much revolutionary, as evolutionary, taking place gradually from the late fifteenth century as commanders sought various ways of using and combating the new technology of gunpowder weapons”⁶³. Niezależnie od przyjętego wyjaśnienia, nie da się bowiem negować roli broni palnej w wojskach polsko-litewskich (przynajmniej od schyłku XV w.). Być może należy więc postawić kolejną hipotezę: o specyficznej drodze rozwoju wojskowości środkowoeuropejskiej, którą trudno przełożyć w prosty sposób na doświadczenia Europy Zachodniej. Przemiany wojskowości polskiej od schyłku XV do schyłku XVI w. cechowały się tak dużą odmiennością od uwzględnionych w klasycznej teorii rewolucji militarnej, że w przypadku większości porównań

⁶⁰ Pojęcia tego używamy w odniesieniu do ręcznej broni palnej. Zespołowa broń palna wymaga dalszych, szczegółowych badań.

⁶¹ R.I. Frost, *The Polish-Lithuanian Commonwealth*, s. 20.

⁶² Tak w ujęciu C.J. Rogersa i R.I. Frosta, zob. J. Maroń, op. cit., s. 37, 44.

⁶³ R.I. Frost, *The Polish-Lithuanian Commonwealth*, s. 20.

można mówić jedynie o „protokole rozbieżności”. Czy mamy zatem do czynienia z – parafrazując Parkera – *trace polonais* (ewentualnie *via Polonica*)? Ta propozycja w jakiejś mierze wydaje się tworzyć płaszczyznę do przynajmniej częściowego uwzględnienia ustaleń badaczy zachodnioeuropejskich w odniesieniu do dziejów wojskowości polskiej⁶⁴.

Pierwszą nasuwającą się uwagę, która w jakiejś mierze charakteryzowałaby odmienność *via Polonica* od innych dróg, jakimi przebiegała rewolucja militarna w Europie Zachodniej, jest stwierdzenie, że pewne elementy w dziejach wojskowości polskiej (szczególnie od przełomu XV i XVI w. aż do schyłku XVI w.), które można by uznać za przejawy rozpoczynającej się rewolucji, faktycznie zaistniały. Jednak konsekwencje, które przyniosły na Zachodzie, już nie. I tak np. bez wątpliwości można określić moment masowego przebrożenia żołnierzy piechoty z kusz w ręczną broń palną. Zatem etap pierwszy (*gunpowder revolution*) ewidentnie nastąpił. Jak pisał John F. Guilmartin jr. w odniesieniu do Turcji: „In fact, the Ottomans paralleled and at times anticipated the military revolution, notably in early adoption of individual gunpowder weapons and in the creation of an elaborate, efficient and well-articulated bureaucracy dedicated to the prosecution of war”⁶⁵. O ile pierwszy wyznacznik (early adoption of individual gunpowder weapons) jak najbardziej w Polsce wystąpił, o tyle drugi: wytworzenie sprawnego systemu finansowania wojny – już nie.

System zaopatrywania wojska w pieniądze zawodził długo po wprowadzeniu broni palnej. W 1535 r. zakończone sukcesem czterotygodniowe oblężenie Starodubu w zasadzie nic nie dało. Nie zawiodło

⁶⁴ O „wyjściu poza zaklęty krąg Francji, Niderlandów, Włoch i zachodnich Niemiec” zob. J. Maroń, op. cit., s. 77.

⁶⁵ J.F. Guilmartin jr., *The Military Revolution. Origins and First Tests Abroad*, [w:] *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, red. C.J. Rogers, Boulder 1995, s. 303.

bowiem wojsko, zgromadzono nawet – jak się wydaje – odpowiednią ilość piechoty, artylerii i inżynierów; zawiódł niewydolny system skarbowo-wojskowy. Nieopłaceni na czas żołnierze wycofali się, pozostawiając zdobycze terytorialne bez odpowiedniego dozoru, co pozwoliło w 1536 r. siłom moskiewskim odbić utracone ziemie⁶⁶. Zresztą brak reformy biurokratyczno-skarbowej dał się odczuć już wcześniej, choćby podczas prób przeprowadzenia tzw. relucji pospolitego ruszenia. Z braku miejsca nie można rozwinąć tego zagadnienia, jak również problemu innych prób reform skarbowo-wojskowych, warto jednak podkreślić, że akcja podjęta w latach 1527–1529 (w Małopolsce w 1536 r.), mimo dużego zaawansowania, została oprotestowana przez szlachtę. Przeprowadzona w 1532 r. tzw. korektura praw utrzymała przywileje wojskowe szlachty, tamując rozwój nowoczesnego skarbu wojskowego⁶⁷. Tu właśnie widzielibyśmy różnicę między przebiegiem przemian w Polsce i Turcji oraz odmienność tych dwóch od modelu klasycznego – zachodnioeuropejskiego.

Kolejną kwestią godną odnotowania jest współdziałanie rodzajów broni na polu walki⁶⁸. Począwszy od starcia pod Świecinem, poprzez bitwy po Orszą, Obertynem i Lubiszewem, można obserwować stosowanie tej zasady sztuki wojennej przez wojsko polskie⁶⁹. Cóż jednak z tego,

⁶⁶ *Acta Tomicianae. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae per Stanislausm Górski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum*, t. 17, wyd. W. Pociecha, Poznań 1966, nr 140, 532; W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985, s. 74–75; Z. Spieralski, *Wojskowość...*, s. 344; idem, *Jan Tarnowski 1485–1561*, Warszawa 1977, s. 257, 260; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 327.

⁶⁷ J. Senkowski, *Materiały źródłowe do genezy skarbu publicznego w Polsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion” 1954, t. 123, s. 30, 33; W. Uruszczak, *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku. Korektura praw z 1532 r.*, Warszawa 1979, s. 195; idem, *Korektura praw z 1532 roku. Studium historycznoprawne*, t. 1–2, Warszawa 1990–1991, passim; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 89, 93, 97–99.

⁶⁸ Tak zwana *combined arms revolution*, zob. J.F. Guilmartin jr., op. cit., s. 307.

⁶⁹ Na temat zasad sztuki wojennej zob. D. Strasburger, *Zasady sztuki wojennej w kampaniach i bitwach od starożytności do wojny francusko-pruskiej 1870–1871*, Warszawa 1996, s. 21–23.

jeżeli zjawisku *tactical innovation* winna towarzyszyć *administrative innovation*. Osobną kwestią jest to, czy wschodni teatr działań wojennych sprzyjał rozwijaniu kombinowanych sił na modłę zachodnią. Ten czynnik wraz z dominacją w przeważającej liczbie jeździe „narodu politycznego”, który choćby w przywołanej korekturze z 1532 r. obronił swoją dominującą pozycję, w zasadzie wykluczał możliwość głębszych zmian. Najwyraźniej w ówczesnym kontekście polityczno-społeczno-gospodarczym wymagałoby to przynajmniej częściowego ustąpienia szlachty z pozycji dominanta politycznego i głównego beneficjenta rodzącej się demokracji szlacheckiej. Brak centralnego, sprawnego systemu skarbowo-wojskowego uważamy za podstawowy czynnik, który (mimo sprzyjających okoliczności technicznych i technologicznych) uniemożliwił zaistnienie tzw. rewolucji militarnej w Polsce w omawianym okresie⁷⁰.

Zatem nie braki „infrastrukturalne” wpłynęły na taki stan rzeczy, ale braki świadomościowe. Warto tu odnieść się do prawidła sformułowanego przez Fredrica Jamesona⁷¹. Twierdził on, że składnikami nowoczesności (*modernity*) są modernizacja (*modernization*) i modernizm (*modernism*). Modernizację rozumie jako przemiany „infrastrukturalne”, natomiast mianem modernizmu określa zmiany społeczno-kulturowe towarzyszące przemianie materialnej. Brak przemiany w sferze abstrakcji uniemożliwia zaistnienie pożądanego stanu nowoczesności. Można więc zaryzykować stwierdzenie, że cechą charakterystyczną *via Polonica* był dość szybko pojawiający się czynnik materialny, zabrakło natomiast mentalnej zmiany: pragmatycznej i dalekowzrocznej. Przemiany w obszarze uzbrojenia wojska polskiego w omawianym okresie miały

⁷⁰ Na temat wpływu zmian technicznych i technologicznych na możliwości powiększenia armii zob. K. Łopatecki, *Rewolucja militarna*, [w:] J. Kunowski, *Ekspedycja inflancka 1621 roku*, wyd. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 84.

⁷¹ F. Jameson, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, London 1991, s. 310; J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011, s. 529.

zatem w zdecydowanej większości charakter przeobrażeń ewolucyjnych. Innymi słowy, można – jak się wydaje – przyjąć, przy pewnych zastrzeżeniach, że rewolucja militarna (w postaci *gunpowder revolution*) rozpoczęła się w Polsce stosunkowo wcześnie, ale „spaliła na panewce”.

Rozdział 2

OGIEŃ CIĄGŁY W EUROPIE W POŁOWIE XVI STULECIA

Geneza wdrożenia ognia ciągłego (*volley technique/volley firing*)¹, czyli ostrzału prowadzonego kolejnymi salwami w krótkich odstępach czasowych, jest tematem dyskusyjnym. Geoffrey Parker podejrzewa, że ogień ciągły pojawił się równocześnie w Europie (bitwa pod Nieuwpoort 1600) i w Japonii (Nagashino 1575). Zasugerował również, że odkrycia archiwalne mogłyby udowodnić tezę o oddziaływaniu sztuki japońskiej na europejską². Te koncepcje były niezwykle inspirujące i wywołały ożywioną dyskusję, wprowadzały bowiem nowy, ważny komponent do teorii rewolucji militarnej. Otóż skuteczne wykorzystanie techniki wojskowej zależało od teoretycznych rozwiązań o charakterze taktycznym, które maksymalizowały skuteczność używanej broni. Badać należy zatem nie tylko rozwiązania technologiczne i techniczne oraz ich przeływ, lecz także – co jest równie ważne – idee i koncepcje o znaczeniu

¹ Ang. *volley fire*, w dalszej części pracy VF.

² G. Parker, *From the House of Orange to the House of Bush. 400 years of military revolutions, or how to prepare for the next Gulf War*, „Military Spectator” 2003, t. 172, nr 4, s. 177–193; wersja rozszerzona zob. idem, *Od domu orańskiego do domu Bushów. Cztery lata „rewolucji militarnej”*, tłum. M. Kopczyński, „Przegląd Historyczny” 2005, t. 96, nr 2, s. 217–243. Por. idem, *The Limits to Revolutions in Military Affairs. Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy*, „Journal of Military History” 2007, t. 71, nr 2, s. 331–372.

praktycznym. Okazało się jednak, że rzeczywistość, w stosunku do prezentowanej przez Parkera, była dużo bardziej skomplikowana. Po pierwsze, wykorzystanie ognia ciągłego w 1575 r. w Japonii wydaje się dyskusyjne i jest przesuwane w czasie do lat dziewięćdziesiątych XVI stulecia³. Po drugie, wskazuje się, że analogiczne rozwiązania znane były już wcześniej w Europie. I tak na przykład Holendrzy od co najmniej 1594 r., pod okiem Wilhelma Ludwiga hrabiego Nassau, ćwiczyli kontrmarsz sześcioma szeregami⁴. Okazuje się nawet, że Hiszpanie znali kontrmarsz trzema szeregami jeszcze wcześniej – przynajmniej od 1592 r., kiedy opisał go w traktacie wojskowym Martín de Eguiluz⁵. Również wojska tureckie w latach dziewięćdziesiątych XVI w. stosowały ogień ciągły, poprzez ustawienie janczarów w trzech szeregach, które po oddaniu kolejno salwy przykładały, by przeładować broń. Z dużym prawdopodobieństwem można powiedzieć, że oddziały janczarskie używały tej techniki znacznie wcześniej⁶. Po trzecie, zwraca się uwagę na wątek dalekowschodni. Genezy ognia ciągłego upatruje się w chińskich przemianach wojskowych

³ Ten sposób walki był używany w latach dziewięćdziesiątych XVI w. podczas inwazji na Koreę, a również na terenie Japonii od roku 1615: O.G. Lidin, *Tanegashima. The Arrival of Europe in Japan*, Copenhagen 2002; P. Varley, *Oda Nobunaga, Guns, and Early Modern Warfare in Japan*, [w:] *Writing Histories in Japan. Texts and Their Transformations from Ancient Times Through the Meiji Era*, red. J.C. Baxter, J.A. Fogel, Kyoto 2007, s. 105–125; T. Andrade, H.H. Kang, K. Cooper, *A Korean Military Revolution? Parallel Military Innovations in East Asia and Europe*, „Journal of World History” 2014, t. 25, nr 1, s. 51–84.

⁴ W.L. Nassau to M. van Nassau, Groning 8 XII 1594, Koninklijke Huisarchief (Haga), MS. A22 [Willem Lodewijk, graaf van Nassau Dillenburg (1560–1620)], IB2a-19-79; G. Parker, *Od domu orańskiego do domu Bushów. Cztery lata „rewolucji militarnej”*, „Przegląd Historyczny” 2005, t. 96, nr 2, s. 221.

⁵ M. Eguiluz de, *Milicia, discurso y regla militar*, Madrid 1592, s. 69; A.J.R. Hernández, *Breve historia de los Tercios de Flandes*, Madrid 2015; T. Andrade, *The Gunpowder Age. China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*, Princeton 2016, s. 147–148; idem, *The Arquebus Volley Technique in China, c. 1560. Evidence from the Writings of Qi Jiguang*, „Journal of Chinese Military History” 2015, t. 4, s. 119.

⁶ G. Börekçi, *A Contribution to the Military Revolution Debate. The Janissaries use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593–1606 and the Problem of Origins*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2006, t. 59, nr 4, s. 407–438.

z połowy XVI stulecia. W sposób niepodważalny opisał go w swoim traktacie wojskowym *Ji xiao xin shu* generał Qi Jiguang (1528–1588). Zaproponował on tworzenie odrębnych 12-osobowych drużyn składających się z 10 strzelców, dowódcy i jednej osoby zaopatrującej żołnierzy w amunicję. Arkebuzerzy ci podzieleni byli na pięć szeregów i mogli oddawać strzały salwami⁷. Dodać należy, że pojawiają się hipotezy o jeszcze wcześniejszym wykorzystaniu ognia ciągłego. Miał być on zastosowany przez cesarza dynastii Mogolów – Babura już w 1528 r.⁸ Badacze wojskowości tureckiej dowodzą, że ogień ciągły był użyty w bitwie pod Mohaczem (1526)⁹. Najstarszy pojedynczy przykład VF miał mieć miejsce w 1388 r., kiedy to sformowani w trzy grupy strzelcy mieli powstrzymać ponad 100 słoni bojowych w walce przeciwko państwu Mong Mao¹⁰. Ostatnie z wymienionych ustaleń są jednak pozbawione jednoznacznych dowodów źródłowych i w dużej mierze opierają się na interpretacji pojedynczych źródeł¹¹.

⁷ Znane są dwa, mocno różniące się wydania tego dzieła. Pierwsze powstało w latach 1560–1561, a drugie w roku 1584. Pierwsze zawiera 18 rozdziałów oraz wstęp, drugie zaś 14 rozdziałów. Wydanie pierwsze dostępne jest w formie elektronicznej: <http://www.cos.url.tw/book/6/O-1-057.htm>. Korzystamy z pięciotomowego wydania (pierwszy tom zawiera księgi 1–6, drugi 7–10, trzeci 11–14, czwarty 15–17 i piąty księgę 18) umieszczonego na platformie: <https://archive.org/details/06049821.cn/page/n114/mode/2up>. T. Andrade, *The Arquebus...*, s. 115–141.

⁸ I.A. Khan, *The Nature of Handguns in Mughal India. 16th cfc 17th Centuries*, „Proceedings of the Indian History Congress” 1991, t. 52, s. 382.

⁹ G. Ágoston, *Firearms and Military Adaptation. The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*, „Journal of World History” 2014, t. 25, nr 1, s. 96–98; G. Bórekci, op. cit., s. 430–433.

¹⁰ R. Kaushik, *Military Transition in Early Modern Asia, 1400–1750*, London–New York 2014, s. 21; S. Laichen, *Military Technology Transfers from Ming China and the Emergence of Northern Mainland Southeast Asia (c. 1390–1527)*, „Journal of Southeast Asian Studies” 2003, t. 34, nr 3, s. 500.

¹¹ Kluczowym problemem VF jest kwestia, czy po salwach z wszystkich szeregów możliwe było powtórzenie całego manewru w równych odstępach czasowych. W przykładzie z 1388 r. przewidziano przeciwko słoniom dokładnie trzy salwy, trudno zatem takie rozwiązanie uznać za ogień ciągły, choć mamy do czynienia ze zjawiskiem pośrednim. Podobna trudność interpretacyjna pojawia się wielokrotnie z uwagi na niejednoznaczność przekazów źródłowych.

Ta skrókowa charakterystyka wskazuje, że dotychczasowe ustalenia są rozbieżne, często wzajemnie sprzeczne. Naszym celem jest uporządkowanie istniejącej wiedzy z uwzględnieniem euroazjatyckiego kontekstu przemian związanych z rewolucją militarną i VF¹². Podstawę badań stanowią źródła historyczne o polskiej proweniencji z połowy XVI stulecia. Przede wszystkim opieramy się na informacjach o zastosowaniu ognia ciągłego znajdujących się w traktacie wojskowym zatytułowanym *Consilium rationis bellicae* autorstwa Jana Tarnowskiego¹³. Prezentowany tu materiał w zasadzie umknął uwadze polskich badaczy i nie stanowił przedmiotu ani odrębnego studium, ani nawet żadnego przyczynku.

Przechodząc do analizy traktatu Jana Tarnowskiego (1488–1561), należy pamiętać, że był to praktyk, nie zaś teoretyk wojskowy. Pełnił on funkcję naczelnego dowódcy wojsk polskich w latach 1527–1559 (hetman wielki koronny). W tym czasie uczestniczył w wojnach prowadzonych z Wielkim Księstwem Moskiewskim, Mołdawią oraz Tatarami. Zetknął się również z wojskowością turecką, spiesząc z odsieczą Belgradowi oblężonemu przez Turków (1521 r.) oraz nieco później, operując przeciw ich najazdowi na ziemiach Rusi Czerwonej (1524 r.)¹⁴. Co więcej, we wcześniejszych latach życia (1518–1520) odbył podróż, w czasie której przebywał w Wenecji, Rzymie, Ziemi Świętej, Grecji, Hiszpanii, Portugalii, a następnie w Anglii, Francji, Rzeszy i Czechach. Doświadczenie wojskowe nabywał u króla portugalskiego Manuela I (1495–1521), walcząc m.in. na

¹² W ostatnim czasie część badaczy akcentuje, że rewolucja militarna miała zostać zapoczątkowana na terytorium Chin około 1368 r. Wówczas Zhu Yuanzhang włączył strzelców zaopatrzonych w broń palną do swoich sił zbrojnych, co umożliwiło mu założenie nowej dynastii (Ming). Następnie skierował swoje wojska w kierunku sąsiednich państw, które zetknęły się z nowym typem oddziałów i recypowały pewne rozwiązania. Przemiany te dotarły w końcu do Europy, gdzie znalazły uznanie broń palna i artyleria. T. Andrade, H.H. Kang, K.A. Cooper, op. cit., s. 52–60.

¹³ J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, Kraków 1558; wydanie współczesne Warszawa 1987 (wyd. T.M. Nowak).

¹⁴ W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985, s. 22–23.

terenie dzisiejszego Maroka (w Asilah) z Berberami¹⁵. Jeszcze raz opuścił kraj w 1542 r., aby udać się do Italii. Można zatem przyjąć, że był żołnierzem bogatym w doświadczenia zdobyte nie tylko w Europie Środkowej, dostrzegając kontekst ogólnoeuropejskich przemian militarnych. Co więcej, podkreśla się, że doświadczenia zdobyte w Afryce wykorzystał w praktyce, konstruując obronę pogranicza w walce z Tatarami¹⁶.

W konsekwencji *Consilium rationis bellicae* jest dziełem stanowiącym podsumowanie ogromnego, kilkudziesięcioletniego doświadczenia osobistego. Książka ukazała się drukiem w 1558 r. Charakterystyczne, że w zasadniczej części sporządzona została w języku polskim, co wpłynęło na jej lokalny odbiór, ograniczony jedynie do Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁷. Działanie to jednak było przemyślane, gdyż pracę adresowano do polskich dowódców i żołnierzy, którzy niekoniecznie mieli wykształcenie klasyczne¹⁸. Tarnowski znakomicie znał łacinę,

¹⁵ Z. Spieralski, *Jan Tarnowski 1488–1561*, Warszawa 1977, s. 80–83; W. Dworzaczek, op. cit., s. 19–21; Ł. Winczura, *Hetman hetmanów Jan Amor Tarnowski (1488–1561)*, Kraków 2005, s. 29–41, 144–262.

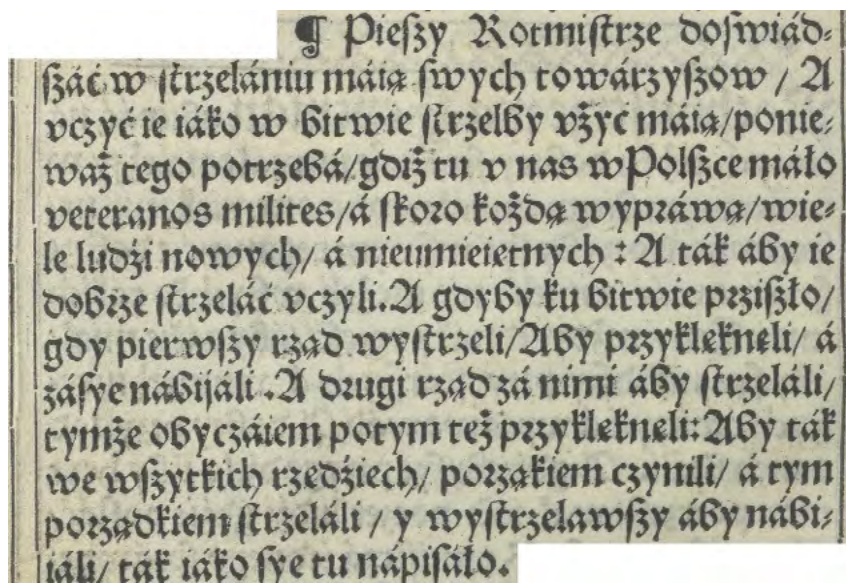
¹⁶ A. Dziubiński, *Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 103, 1996, nr 3, s. 56–57.

¹⁷ Z pewnością dzieło Tarnowskiego spisane w języku łacińskim lub niemieckim byłoby niezwykle poczytne w Europie. Była to bowiem postać rozpoznawalna na całym kontynencie, a o jej randze świadczy fakt, że Fryderyk I Habsburg w 1542 r. zaproponował mu udział w wyprawie antytyreckiej (prawdopodobnie w sztabie wojskowym, gdyż naczelnym wodzem miał zostać elektor brandenburski – Joachim II Hektor – co zatwierdził sejm Rzeszy obradujący w Spirze). Jan Tarnowski na dowódcę wyprawy zaproponował wówczas księcia pruskiego i swego przyjaciela Albrechta Hohenzollerna. W efekcie do Krakowa jeszcze tego samego roku przybył Jan Straszus, który z rozmowy przeprowadzonej z Tarnowskim przygotował memoriał o wojnie przeciwko Turcji. Z. Spieralski, *Jana Tarnowskiego rozmowa o prowadzeniu wojny z Turkami (1542)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1986, t. 29, s. 287–312. Został on po latach wydany: *Ioannis Comititis Tarnovii [...] De Bello Cum juratissimis Christianae Fidei hostibus Turcis gerendo Disputatio Sapientissima [...]*, wyd. Johannes Strazius, Herbipoli [Würzburg] 1595, por. Z. Spieralski, *Jan Tarnowski...*, s. 310–314; Ł. Winczura, op. cit., s. 216–228.

¹⁸ Świadczy o tym fakt, że prawa wojskowe adresowane do żołnierzy tworzone były w ich języku ojczystym. W Koronie niemal zawsze pisane były w języku polskim (chyba że dotyczyły najemników werbowanych zza granicy). Najstarszy znany wojskowy akt normatywny – „Mandat Jego Królewskiej Miłości Pana naszego miłościwego ku popisowi wszystkich służebnych, jezdnych i pieszych”

w tym języku pisał listy, stworzył diariusz z podróży do Ziemi Świętej (1518 r.)¹⁹, przedmowę do *Consilium* napisał zresztą w tym języku.

Kluczowy w naszych rozważaniach jest fragment adresowany do dowódców oddziałów piechoty (rotmistrzów) (il. 2.1).

Ilustracja 2.1. Jan Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, Kraków: Andrysowicz Łazarz, 1558, k. 19v (egzemplarz przechowywany w Bibliotece Książąt Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. 185 II Cim) (domena publiczna: <https://polona.pl/item/consilium-rationis-bellicae,NDQ2NTA5NjM/18/#info:metadata>)

z 1525 r., spisany w języku polskim – jest jednocześnie najstarszym zabytkiem prawnym, którego autentyczna redakcja została przygotowana nie po łacinie, lecz w języku polskim, zob. K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012, s. 52–54, 75, 458, 692–693.

¹⁹ *Dziennik podróży Jana Tarnowskiego do Ziemi Świętej z 1518 roku*, tłum. R. Sawa, wyd. D. Chemperek, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2005, t. 49, s. 187–194.

Pieszy Rotmistrze doświadczać w strzelaniu mają swych towarzyszw. A uczyć ie iako w bitwie strzelby użyć mają, ponieważ tego potrzeba, gdyż tu u nas w Polsce mało *veteranos milites*, a skoro każdą wyprawą wiele ludzi nowych, a nieumiejętnych. A tak aby ie dobrze strzelać uczyli. A gdyby ku bitwie przyszło, gdy pierwszy rząd wystrzeli, aby przyklęknęli, a zasze nabijali. A drugi rząd za nimi aby strzelali, tymże obyczajem po tym też przyklęknęli. Aby tak we wszystkich rzędziech porzą(d)kiem czynili, a tym porządkiem strzelali, y wystrzelawszy aby nabijali, tak iako sye tu napisało²⁰.

Z powyższego opisu wynikają trzy główne fakty. Po pierwsze, hetman zobowiązał dowódców piechoty do nauki żołnierzy strzelania i prowadzenia ognia w bitwie. Po drugie – co ważniejsze – ogień ciągły nie stanowił odkrycia Tarnowskiego. Wręcz przeciwnie, fragment ten dowodzi, że była to wiedza znana chrześcijańskim weteranom wojskowym. Po trzecie, przeładowanie broni powinno odbyć się sposobem tureckim, poprzez przyklęknięcie szeregów, które oddały salwę. Niestety nie sprecyzowano, w ilu rzędach uszykowana była piechota, prowadzone badania wskazują jednak, że niemal zawsze oddziały polskie uszykowane były w osiem szeregów, z czego najczęściej sześć było wyposażonych w broń palną²¹.

Specyfika polskiej armii mocno odbiegała od modelu zachodnioeuropejskiego. Trzon wojska stanowiła jazda, natomiast piechota była nieznaczna. W odróżnieniu od innych krajów, miała jednak charakter wybitnie strzelecki i już w pierwszej połowie XVI w. około 75% żołnierzy było strzelcami²². Nie było bowiem potrzeby najmowania licznych pikinierów,

²⁰ J. Tarnowski, *Consilium...*, s. 19v.

²¹ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 336–341.

²² Jednostki taktyczne – *escuadron* (batalion), tworzone z hiszpańskich *tercios* na początku wojny osiemdziesięcioletniej w założeniu powinny się składać w 1/3 z arkebuzerów i w 2/3 z pikinierów,

gdyż osłonę oddziałów stanowiła jazda. Wniosek o konieczności zorganizowania efektywnego ognia tak uzbrojonych oddziałów piechoty jest oczywisty. Brak doświadczonych żołnierzy podkreślany przez Tarnowskiego zbieżny jest z danymi masowymi o charakterze statystycznym. W około 60% piechota rekrutowała się z mieszczan, którzy w wojsku spędzali zaledwie od 3 do 12 miesięcy²³. Nauka musiała być zatem intensywna i systemowo zorganizowana, nie można było bowiem oczekiwać nabycia kompetencji od starszych kolegów w toku długotrwałej służby²⁴.

Zawarta w traktacie inicjatywa nie tyle dotyczyła wprowadzenia, ile raczej utrzymania zastosowanego przez Tarnowskiego zwyczaju szkolenia żołnierzy piechoty. O istnieniu tej reguły informuje inny dowódca wojskowy – Florian Zebrzydowski. W 1559 r. zaadresował on list do głównodowodzącego armią litewską Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, w którym udzielił mu pouczeń wojskowych. Nakazał w nim przeprowadzenie przez dowódców piechoty ćwiczeń swoich podwładnych. Stanowiło to próbę przeniesienia na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego zwyczaju wprowadzonego przez Jana Tarnowskiego w Koronie. Przy tym doprecyzowano, że ćwiczenia z ładowaniem broni i stosowaniem ognia ciągle miały być prowadzone co dwa–trzy dni. Autor podkreślał przy

zob. S. Londoño de, *Discurso sobre la forma de reducir la disciplina a mejor y antiguo estado*, Brussels 1589.

²³ A. Böldyrew, op. cit. Przykładowo w 1497 r. zwerbowano dwóch żołnierzy piechoty z rusznica-
mi, których jednak nie potrafili nabijać, zob. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Ar-
chiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 3, k. 109v, 111; por. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna
Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000, s. 155.

²⁴ Przeciwnie było w armii hiszpańskiej, gdzie zasadnicze znaczenie miały relacje łączące żołnierzy
w ramach tzw. *camaradas* (nieformalnych grup złożonych z 4–6 żołnierzy), którzy wspólnie ćwi-
czyli musztrę i walkę. W grupach tych następowała wymiana doświadczeń pomiędzy weterana-
mi (*soldados viejos*) a „nowicjuszami” (*bisoños*). F. González de León, *The Road to Rocroi Class, Cul-
ture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659*, Leiden–Boston 2009, s. 53–57,
112–115; G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish
Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge 1972, s. 177–178.

tym oczywisty fakt: „mało po tym, iż ma rusznice, kiedy z niej nie umie strzelać”²⁵.

Dostrzegamy zatem oczywistą próbę przeniesienia na grunt polski, a następnie litewski rozwiązań znanych z Europy Zachodniej i Południowej. Należy więc przyjąć, że VF musiał być powszechnie znany wśród dowódców europejskich (nie tylko tureckich) w połowie XVI stulecia.

Dowodem uzupełniającym wywód o rozpowszechnieniu tego sposobu walki ogniowej w wojskach polskich i szerzej europejskich jest przechowywany w Muzeum Narodowym w Warszawie obraz przedstawiający bitwę pod Orszą (1514 r.)²⁶. O analizie tego wyjątkowego dzieła, genezie jego powstania napisano bardzo wiele, prezentując wiele – często sprzecznych – spostrzeżeń. Nie wchodząc w dotychczasową polemikę, nie ulega wątpliwości, że obraz powstał znacznie później niż prezentowana bitwa, najprawdopodobniej na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XVI w.²⁷ Za jego twórcę uznaje się osobę z kręgu warsztatu Łukasza Cranacha Starszego (1472–1553) lub Hansa Krella (1490–1565)²⁸. Autor obrazu nie sporządził malarskiej rekonstrukcji starcia, lecz przedstawił raczej szeroko pojęty obraz wojskowości polskiej (i szerzej europejskiej) u schyłku pierwszej połowy XVI w.

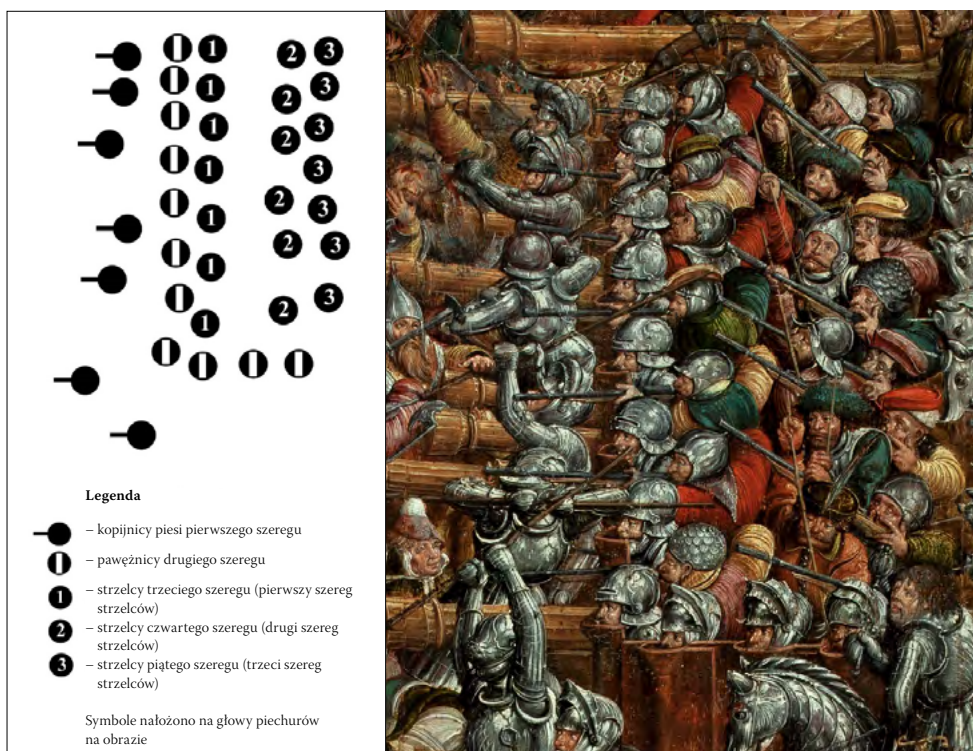
W centralnej strefie malowidła widoczny jest oddział piechoty polskiej (rota) w walce z żołnierzami Wielkiego Księstwa Moskiewskiego

²⁵ *Hetman Florjan Zebrzydowski o porządku żołnierskim*, wyd. S. Bodniak, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, t. 3, nr 2, s. 303.

²⁶ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 2475.

²⁷ Wskazuje na to chociażby badanie dendrochronologiczne drewna wykorzystanego do namalowania obrazu. Najwcześniejszy możliwy rok powstania obrazu to 1525, a najwcześniejszy prawdopodobny rok powstania to 1531, następnie 1539 i ewentualnie 1545.

²⁸ Z. Żygulski jun., „*Bitwa pod Orszą*” – struktura obrazu, [w:] idem, *Światła Stambułu*, Warszawa, 1999, s. 290; M. Janicki, *Obraz „Bitwa pod Orszą” – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2015, t. 3, s. 176–177, 221; por. D. Kopplin, *Neue Werke von Lukas Cranach und ein altes Bild einer polnischen Schlacht – von Hans Krell?*, Basel 2005, s. 71–105.

Ilustracja 2.2. Oddział piechoty polskiej przedstawiony na obrazie *Bitwa pod Orszą* wraz z interpretacją ustawienia oddziału w pięciu szeregach (opracowanie własne). Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwentarzowy MP 2475, publikacja za życzliwą zgodą muzeum

(il. 2.2). Piechurzy ustawieni są w pięć szeregów. Pierwszy tworzą pikinierzy w zbrojach płytowych, drugi składa się z żołnierzy z pawężami (wielkimi tarczami piechoty, używanymi w Europie Środkowej przynajmniej od czasów rewolucji husyckiej), którzy również flankują bok oddziału. Szeregi od trzeciego do piątego to strzelcy z długą ręczną bronią palną oddający salwy do nieprzyjaciela.

Oczywiście w bitwie pod Orszą (1514) nie brał udziału 38-osobowy oddział (służyło wówczas 10 rot dwuosobowych)²⁹. Na obrazie autor nie próbował jednak odtworzyć ani liczebności, ani struktury armii, lecz ukazywał typ uzbrojenia i ubioru żołnierzy oraz schematy działania jednostek taktycznych³⁰.

Stawiamy tezę, że autor tego dzieła przedstawił rozpowszechnione już w Europie zjawisko VF. Aby koncepcję tę udowodnić, należy w pierwszej kolejności zweryfikować hipotezę zaprezentowaną w 1981 r. przez Zdzisława Żygulskiego jun. Stwierdził on bowiem, że piechota z ostatniego szeregu strzela równocześnie z trzecim, wysoko podnosząc broń w celu skierowania lotu pocisku po paraboli³¹. Jest to hipoteza błędna. Przemawia za tym fakt, że szereg piąty trzyma broń w lewej ręce (nie zaś prawej), a prawa dłoń jest niewidoczna, czyli nie przytrzymuje łoża pod lufą (co byłoby doskonale widoczne na obrazie). Takie strzelanie było w zasadzie niemożliwe, przy tym ekstremalnie niebezpieczne dla użytkownika³².

Przy interpretacji sceny na obrazie (il. 2.2) należy uwzględnić zachodzące wówczas przemiany wojskowe. Na obrazie każdy szereg prezentuje

²⁹ G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013, s. 75–76.

³⁰ Owo przedstawienie można również interpretować dosłownie, gdyż w Królestwie Polskim często występowały tak miniaturowe oddziały. Przykładowo w latach 1531–1547 (czyli w okresie, kiedy jest najbardziej prawdopodobne powstanie obrazu) pojawiło się aż 25 rot liczących od 31 do 41 żołnierzy, zob. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 19, k. 214v–215v; sygn. 22, k. 157v–159v, 171–171v; sygn. 27, k. 89–90, 91–92, 93–94; sygn. 32, k. 7–8v, 22–23, 30v–31, 35–36, 41v–42, 56v–58, 60v–61v, 162–162v; sygn. 36, k. 88–89v; sygn. 39, k. 156–156v, 159–159v, 163–163v.

³¹ Z. Żygulski jun., „Bitwa pod Orszą – struktura obrazu”, *„Rocznik Historii Sztuki”* 1981, t. 12, s. 85–132.

³² Ten niewygodny fakt przełożenia broni do drugiej ręki Zdzisław Żygulski tłumaczył pomyłką malarza lub jego *licentia poetica*. Ibidem, s. 93. Sens ognia prowadzonego według koncepcji tego autora byłby karykaturalny. Szeregi trzeci i piąty miałyby strzelać jednocześnie, kiedy czwarty przeładowywał broń. Odrębnym zagadnieniem jest sens strzelania stromotorowego, które prowadzone byłoby jedynie na wyczucie, a skuteczność tak wyrzeczonych pocisków byłaby niska.

jedną, czasowo wspólną dla wszystkich czynność. Jest to zgodne z zasadą stosowania VF. Trzeci szereg oddziału (pierwszy szereg strzelców) oddaje salwę w kierunku żołnierzy moskiewskich, czwarty szereg oddziału (drugi szereg strzelców) jest w zaawansowanym etapie ładowania broni, a ostatni szereg w początkowym.

Pomocą w warstwie interpretacyjnej zachowania żołnierzy jest mała grupka (6-osobowa) strzelców stojąca przy rzece. Bezpośrednio po przeprawie przez rzekę ukazani są oni podczas wykonywania różnych czynności przy ładowaniu broni, które częściowo są powtórzone na scenie z obroną armat przez oddział pieszy. Tam również żołnierze znajdują się w podobnych pozycjach jak w szeregu czwartym i piątym, tylko ewidentnie nie mają do kogo strzelać po paraboli, wszędzie wokół znajdują się jedynie własne oddziały³³.

Poniżej porównujemy czynności piechoty odnotowane na obrazie z rycinami Jacoba de Gheyna zawartymi w fundamentalnej pracy opublikowanej po raz pierwszy w 1607 r. *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende spiessen*³⁴. Fragmenty obrazu zestawiamy z rycinami arkebuzerów, nie zaś z muszkietierami, gdyż obecność forkietu znacząco zmienia sposób wykonywania czynności przez żołnierzy. Oczywiście zdajemy sobie sprawę, że około 60 lat różnicy oraz odmienna konstrukcja tych broni zmuszały do użycia nieco innych technik. Niemniej jednak zachodzące podobieństwo jest uderzające.

- 1) Oddanie strzału z arkebuza (u Gheyna) i z rusznicy wygląda identycznie. Żołnierz prawą ręką przytrzymuje kolbę, która oparta jest o pierś, i jednym palcem ciągnie spust (na obrazie jest to niewidoczne, ale układ ręki pasuje do tego założenia). Lewą ręką natomiast obaj przytrzymują

³³ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 2475.

³⁴ J. Gheyn de, *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende spiessen*, 's-Gravenhage 1607.

Ilustracja 2.3. Strzelanie z arkebuzy i rusznicy. Jacob de Gheyn, *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende spiessen*, s-Gravenhage 1607. Rijksmuseum, BI-B-FM-005-11, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.453175> (domena publiczna). *Bitwa pod Orszą*, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwentarzu MP 2475, publikacja za życzliwą zgodą muzeum

kolbę (między palcami powinien znajdować się lont), przy czym na obrazie żołnierze kciukiem dotykają metalowych luf. Proces celowania zaakcentowany jest poprzez przymknięcie lewego oka. W obu sytuacjach broń trzymana jest równolegle do podłoża (il. 2.3).

- 2) Wyjęcie pobjczyka i dobiecie prochu, pocisku i przybitki zaprezentowane zostało w bardzo podobny sposób. W obu przypadkach pobjczyk był trzymany w prawej dłoni, u Gheyna nieco bliżej środka, dzięki czemu ruch ręki był mniej zamaszysty. Na obrazie zaakcentowano, że rusznica została postawiona na ziemi (podobnie jak u lancknechta ładującego arkebuz na rycinie z 1540 r. autorstwa Sebalda Behama³⁵), w rozwiązaniach holenderskich była ona trzymana w powietrzu. Jest to jedna z ostatnich czynności przed oddaniem strzału (il. 2.4).

³⁵ H.L. Peterson, *The Treasury of the Gun*, New York 1962, s. 48.

Ilustracja 2.4. Ładowanie arkebuza i rusznicy. Jacob de Gheyn, *Wapenhandelinge van Roers Musquetten ende spiessen*, s-Gravenhage 1607. Rijksmuseum, BI-B-FM-005-25, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.453201> (domena publiczna). *Bitwa pod Orszą*, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwentarzowy MP 2475, publikacja za życzliwą zgodą muzeum

3) Według nas w rzędzie piątym ukazana jest czynność rozdmuchiwania lontu przy zamkach lontowych lub przedmuchiwanie otworu zapalowego, ewentualnie panewki³⁶. Aby te czynności wykonać prawidłowo, należało przełożyć broń do lewej ręki, prawa bowiem wykonywała najprecyzyjniejszą czynność, jaką było podsypywanie prochu (prawa dłoń trzymała prochownicę). Zważywszy na zwyczaj montowania zamka po

³⁶ Szereg czynności opisany u Gheyna był następujący: zdejmij lont z kurka; połącz lont na poprzednie miejsce; podnieś muszkiet na wysokość ust; zdmuchnij z panewki (brud); weź ładunek prochowy; opuść muszkiet; nasyp prochu na panewkę. Por. J. de Gheyn, *The Renaissance Drill Book*, wyd. D.J. Blackmore, London 2003.

Ilustracja 2.5. Jacob de Gheyn, *Wapenhandelinge van Roers Musquetten ende spiessen*, s-Gravenhage 1607. Rijksmuseum, BI-B-FM-005-15, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.453186> (domena publiczna). *Bitwa pod Orszą*, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwentarzowy MP 2475, publikacja za życzliwą zgodą muzeum

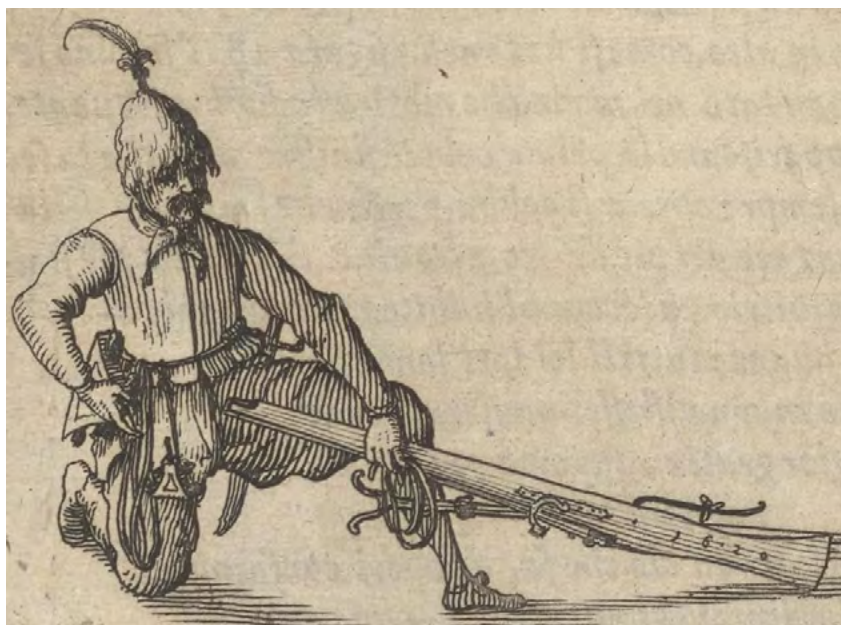
prawej stronie łoża broni, przełożenie jej na lewą stronę ciała żołnierza ułatwiało dostęp do mechanizmu odpalania ładunku prochowego. W świetle holenderskiej instrukcji arkebuz należało trzymać jedną ręką w powietrzu, natomiast na obrazie, w celu ułatwienia czynności, kolba oparta była na lewym obojczyku. Charakterystyczne, że dwa palce u postaci namalowanych na obrazie (kciuk i wskazujący) znajdują się przy zamku, trzy pozostałe przytrzymują broń od dołu. Takie ułożenie dłoni uniemożliwia naciśnięcie spustu (il. 2.5)³⁷.

³⁷ Dopuszczamy możliwość, że żołnierze wykonują jakąś nieznaną nam wstępną czynność niezbędną przy ładowaniu rusznic.

Obraz nie ukazuje wprost zastosowania kontrmarszu, wszystkie czynności wykonywane są na stojąco. Odrzucić należy możliwość stosowania VF przy formacji nieruchomej, według propozycji Tarnowskiego. Strzelanie takie nie byłoby możliwe, gdyż przed strzelcami znajdowały się dwa szeregi – pikinierów i pawężników. A zatem musiała mieć miejsce jakaś forma kontrmarszu. Do oddania strzału niezbędne było podejście do pawężników i ustawienie się pomiędzy nimi. Wymagało to ruchu do przodu, a następnie przesunięcia się krok na lewo, albo pójścia skosem w lewo, kierując się na lukę pomiędzy żołnierzami drugiego szeregu. Powyższe rozwiązanie sugeruje również duża odległość pomiędzy trzecim a czwartym szeregiem, co sugeruje przemieszczanie się szeregów po oddanym strzale (il. 2.2).

Zestawienie obserwacji Tarnowskiego, Zebrzydowskiego i przekazu ikonograficznego z obrazu *Bitwa pod Orszą* w znacznym stopniu integruje przekazy źródłowe odnotowane we wstępie do artykułu. Podane przykłady poświadczają powszechność stosowania różnych form ognia ciągłego na terenie Europy w połowie XVI w. i dowodzą, że rozwiązanie to było już rozpowszechnione w pierwszej połowie stulecia. Przekazy polskie są zbieżne z obserwacjami badaczy wojskowości tureckiej. Otóż turecka miniatura ilustrująca bitwę stoczoną w 1558 r. (w roku wydania dzieła Tarnowskiego) ukazuje strzelców w dwóch szeregach, z tym że pierwszy z nich przyklęka na jedno kolano. Żołnierze zajęci są ładowaniem broni, natomiast drugi szereg strzela ponad ich głowami (dokładnie tak, jak tego oczekuje Tarnowski). Inny przekaz ikonograficzny, dotyczący bitwy pod Esztergom (Węgry) w 1605 r., pokazuje już trzy szeregi strzelców, którzy, zdaniem Gabora Agostona, prowadzą ogień w stylu zachodnioeuropejskim³⁸.

³⁸ G. Ágoston, op. cit., s. 97–98; zob. także G. Börekci, op. cit., s. 420 (image 1), 432 (image 2).

Ilustracja 2.6. Przeładowanie muszkietu w pozycji kłęczącej. B. Pistofilo, *Oplomachia*, Siena 1621, s. 247

Prawdopodobne są różnice sztuki wojennej występującej w Europie Centralnej i Zachodniej w stosunku do tej w Europie Południowej i Wschodniej. O ile na zachodzie ładowano na stojąco, co wymuszało stosowanie jakiejś formy kontrmarszu (czego dowodzi przekaz obrazu *Bitwa pod Orszą*), o tyle na pozostałych ziemiach obecna była tradycja ładowania broni w pozycji przykłąku. Pierwsze rozwiązanie było niewątpliwie dużo bardziej skomplikowane, wymagało dobrego wyszkolenia żołnierzy, drugie zaś nie zmuszało żołnierzy do przemieszczania się i było stosunkowo proste (wymagało jednak podejścia strzelców do luk między piechurami z pikami i tarczami). Przemiany wojskowe – przede wszystkim wydłużenie broni palnej, w końcu pojawienie się muszkietów

– doprowadziło do wyższości taktycznej pierwszego rozwiązania. Mimo przemian technologicznych utrzymywała się jednak wiedza o przeładowywaniu broni palnej w przykłąku. Świadczy o tym traktat musztry wojskowej Włocha Bonaventury Pistofilo (ur. 1576), w dziele *Oplomachia*, w którym autor wyraźnie stwierdza, że żołnierz w trudnych warunkach terenowych, gdzie nie da się prowadzić kontrmarszu, przykłąka, aby naładować broń i tym samym odsłania pole ostrzału strzelcowi stojącemu za nim³⁹.

Sądzymy, że VF jest znakomitym przykładem przenikania się idei na wielkich obszarach kontynentu euroazjatyckiego. Podkreślamy zbieżność czasową traktatu Tarnowskiego i analizowanego obrazu z chińską pracą Qi Jiguanga opublikowaną w 1560 r. (pt. *Ji xiao xin shu*). Postulował on, by żołnierze oczekiwali na rozkaz oficera prowadzącego strzelanie i otwierali ogień dopiero na dystansie 100 kroków. Strzelanie inicjował dźwięk bambusowej piszczałki i wystrzał dowódcy. Jednocześnie, po oddaniu salwy, szereg miał ustępować miejsca kolejnemu, oczekującemu z nabitą bronią⁴⁰.

Mamy, rzecz jasna, świadomość dystansu kulturowego dzielącego Europę i Bliski Wschód od państwa chińskiego, jednak zbieżność czasowa rozpowszechnienia VF jest uderzająca. Idea prowadzenia takiej walki ogniowej najwyraźniej była dostępna w pewnym momencie (około połowy XVI stulecia) wszystkim kręgom cywilizacyjnym dysponującym bronią palną. Było to możliwe dzięki niezależnym od siebie odkryciom, ale bardziej prawdopodobne są wpływy wojskowe związane z prowadzonymi wojnami. Proces ten opierał się zapewne na zasadzie dyfuzji kulturowej, nie zaś w wyniku odgórnie sterowanej reformy państwowej.

³⁹ B. Pistofilo, *Oplomachia*, Siena 1621, s. 246, 247 (fig. 25).

⁴⁰ T. Andrade, *The Arquebus...*, s. 123–124; idem, *The Gunpowder...*, s. 173–174.

Próby intensyfikacji skutków ostrzału prowadzonego przez strzelców przebiegały różnymi drogami, ale zmierzały do osiągnięcia zjawiska ognia ciągłego. Dzięki temu starano się uniknąć jednorazowej salwy, która pozbawiała cały oddział dalszej możliwości walki na dystans. Nowa koncepcja dążyła również do maksymalizacji efektu psychologicznego. Osobną zaś kwestią jest przebieg tego procesu i kształt jego stadiów pośrednich. Jak wskazaliśmy wyżej, w przypadku wojska polskiego była to prawdopodobnie forma wczesna, nie uwzględniała bowiem ruchu formacji. Obraz *Bitwa pod Orszą* może natomiast świadczyć, że znacznie wcześniej, przed holenderskimi reformami, istniało praktyczne doświadczenie z zastosowaniem kontrmarszu. Wydzielenie trzech rzędów strzelców jest bowiem analogiczne z opisem hiszpańskiego traktatu Martína de Eguiluz *Milicia, discurso, y regla militar*. Autor poleca wybrać opanowanego i doświadczonego dowódcę oddziału strzelców, zorientowanego w strukturze wojsk nieprzyjacielskich. Salwę miały oddawać kolejno trzy szeregi żołnierzy (po pięć osób stojących w rzędzie). Eguiluz wprowadza element manewru, nakazując pierwszemu szeregowi po wystrzale obrócenie się bokiem do wroga i przemarsz na tył formacji, ażeby odsłonić pole drugiemu szeregowi (na obrazie jest to siedem osób). Żołnierze z pierwszego szeregu mieli zacząć nabijać broń, trzymając lont zapalony na końcach i pięć–sześć pocisków w ustach⁴¹. Po nabiciu strzelb mieli oczekiwać komendy oficera do następnej salwy, cały czas obserwując przeciwnika. Autor zaznaczył również, że oddanie trzeciej salwy nie kończyło całego procesu. Oddział mógł oddać nawet 12 salw, czyli każdy

⁴¹ Interesująca kwestia wkładania pocisków do ust i ich przechowywania nie była odnotowywana w traktacie de Gheyna. Jednak tradycja tego typu rozwiązania istniała bardzo długo, o czym świadczy najstarszy polski regulamin piechoty wydany w 1648 r. Wówczas wstępną czynnością przed walką był nakaz włożenia sobie do ust sześciu pocisków. B. Lipowski, *Piechotne ćwiczenia albo wojenność piesza*, Kraków 1660, k. B3; J. Wimmer, *Błażeja Lipowskiego pierwszy polski regulamin piechoty*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1976, t. 20, s. 349.

szereg mógł wystrzelić czterokrotnie⁴². Znacznie bardziej zaawansowany sposób ćwiczyli pod koniec XVI w. Holendrzy, którzy eksperymentowali z sześcioma i większą liczbą szeregów. Dzięki temu możliwe było oddawanie salw znacznie częściej, co zwiększało wartość bojową jednostki i pogłębiało efekt psychologiczny⁴³.

Podstawowe zatem nie jest pytanie o ideę ognia ciągłego – był on stosowany niemal wszędzie, gdzie dotarła broń palna – ale o sposób jego zastosowania. Tak jak nieuchronną konsekwencją powszechnego stosowania broni palnej i konieczności maksymalizacji efektu ostrzału było wprowadzenie taktyki prowadzenia ognia ciągłego (VF) w połowie XVI w., tak i przebrojenie żołnierzy w długolufowe muszkiety wymusiło opracowanie taktyki kontrmarszu pod koniec tego stulecia. Na podstawie przywołanych przykładów można wnioskować, że rozwiązanie to zastosowała jednocześnie armia hiszpańska i holenderska. Różnica polegała na tym, że Hiszpanie (i Polacy) zdawali się opierać na tzw. miękkim oddziaływaniu (przykład i perswazja doświadczonych oficerów) oraz na popularyzacji teorii w traktatach wojskowych. Holendrzy natomiast sięgnęli po rozwiązania systemowe – centralnie organizowane szkolenia w zakresie musztry i strzelania oraz regulaminy wojskowe. W dłuższej perspektywie ta metoda okazała się skuteczniejsza.

⁴² M. Eguiluz de, op. cit., s. 69. Por. T. Andrade, *The Gunpowder...*, passim; A.J.R. Hernández, op. cit, passim.

⁴³ W.L. Nassau do M. van Nassau, Groning 8 XII 1594, Koninklijke Huisarchief (Haga), MS. A22 [Willem Lodewijk, graaf van Nassau Dillenburg (1560–1620)], IB2a-19-79; G. Parker, *The Limits...*, s. 339.

Rozdział 3

POWSTANIE LEKKIEJ JAZDY KOZACKIEJ W POŁOWIE XVI W.

W Europie Zachodniej XV stulecie to czas postępującej dominacji piechoty nad oddziałami jazdy. Wynikało to z zachodzących przemian technologicznych – rozwoju broni palnej, przede wszystkim artylerii, i przekształceń w dziedzinie fortyfikacji¹. Wojny w coraz większym stopniu polegały na konieczności obrony lub zdobywania twierdz i miast, natomiast walne bitwy odgrywały coraz mniejszą rolę². Zmienił się również sposób zdobywania fortyfikacji (konieczność przeprowadzenia długotrwałych prac oblężniczych)³. Przeobrażenia w pierwszej kolejności dokonały się na terenie Półwyspu Apenińskiego w latach 1450–1534⁴. Kolejne zasadnicze przemiany zaszły na terenie ogarniętych powstaniem

¹ K. DeVries, *Gunpowder Weaponry and the Rise of the Early Modern State*, „War in History” 1998, t. 5, nr 2, s. 127–145.

² G. Parker, *The „Military Revolution”, 1560–1660 – a Myth?*, „Journal of Military History” 1976, t. 48, s. 208.

³ T.M. Nowak, *Problem stosowania broni palnej przy obronie i zdobywaniu umocnień przez wojska polskie w XVI–XVII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, t. 12, nr 1, s. 63–69; por. T.F. Arnold, *Fortifications and the Military Revolution. The Gonzaga Experience, 1530–1630*, [w:] *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, red. C.J. Rogers, New York–London 1995, s. 205 i nn.; D. Parrott, *The Utility of Fortifications in Early Modern Europe. Italian Princes and Their Citadeles, 1540–1640*, „War in History” 2000, t. 7, nr 2, s. 127–129 i nn.

⁴ J.R. Hale, *The Early Development of the Bastion. An Italian Chronology, c. 1450 – c. 1534*, [w:] *Europe in the Late Middle Ages*, red. J. Hale, J.R. Highfield, B. Smalley, London 1965, s. 466–494.

Niderlandów – w latach siedemdziesiątych XVI w. Wówczas włoski system defensywny został przekształcony przez inżynierów Adriaana Anthoniszoon i Simona Stevina, co doprowadziło do stworzenia staro-holenderskiej szkoły fortyfikacyjnej⁵.

Pod względem geopolitycznym Korona znajdowała się w zupełnie innym położeniu niż Europa Zachodnia. Oczywiście toczyła klasyczne wojny, w których kluczową rolę odgrywały fortyfikacje i wojska piesze⁶. W pierwszych dwóch dziesięcioleciach XVI w. odnotowano nawet pewne symptomy rewolucji wojskowej w postaci tzw. *gunpowder revolution*, z różnych przyczyn jednak ograniczyła się ona tylko i wyłącznie do *technological innovation*, która nie pociągnęła za sobą zmian o szerszym charakterze⁷. Wciąż dominującym rodzajem broni była jazda i to ją traktowano jako podstawową siłę zbrojną państwa polskiego. Zważywszy jednak na fakt, że głównym i stałym zagrożeniem były ciągle najazdy Tatarów, miało to swoje uzasadnienie.

Tatarzy zorganizowani w różnych strukturach politycznych – z których najpotężniejszy był Chanat Krymski – stale najężdżali na południowo-wschodnie rubieże Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego⁸. Skala zjawiska była ogromna. Dawne badania Antoniego Waławendera wykazują, że duże najazdy odbywały się przeciętnie co 1,62 roku, nowsze, prowadzone przez Jerzego Ochmańskiego, ukazują ich znacznie

⁵ M.S. Kingra, *The Trace Italienne and the Military Revolution During the Eighty Years' War, 1567–1648*, „Journal of Military History” 1993, t. 57, nr 3, s. 434–437, 439.

⁶ Do tego typu konfliktów możemy zaliczyć długotrwałe wojny z zakonem krzyżackim w latach 1454–1466 i 1519–1521. M. Biskup, *Wojna pruska, czyli walka Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521. U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, Olsztyn 1991; idem, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Oświęcim 2014.

⁷ A. Boidyrew, *Przemiany uzbrojenia wojska polskiego na przełomie średniowiecza i nowożytności (1454–1572) jako przejaw (r)ewolucji militarnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2019, t. 80, s. 113–138.

⁸ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011, s. 101–148, 309–348.

większą intensywność na poziomie 1,27⁹. W rzeczywistości jednak te współczynniki niewiele mówią, gdyż dotyczą najazdów dużych, odnotowanych w źródłach. Ilość mniejszych najazdów jest w zasadzie niepoliczalna, a szczegółowe badania na podstawie ksiąg grodzkich pozwalają podać znacznie większą liczbę niszczycielskich ataków¹⁰. Do tego doliczyć należy niewielkie wyprawy tatarskie złożone z 10–300 osób (tzw. *besz-basz*)¹¹.

Naszym celem jest ukazanie sposobu dostosowania potencjału militarnego Korony do tych, niespotykanych w Europie Zachodniej, okoliczności. W jego wyniku powstała innowacyjna strategia (*strategy innovation*), a w konsekwencji jej zastosowania został stworzony nowy rodzaj sił zbrojnych – jazda kozacka¹². Prezentujemy zjawisko wykształcenia jednolitej

⁹ A. Walawender, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, cz. 2: *Zniszczenia wojenne i pożary*, Lwów 1935. Autor wyliczył, że w latach 1450–1586 przeprowadzono 84 najazdy tatarskie. J. Ochmański, *Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1960, t. 4, s. 349–398, wskazuje, że w latach 1474–1569 było 75 najazdów tatarskich.

¹⁰ Przykładowo w gruntownie przebadanych latach 1605–1647 można naliczyć 76 najazdów (atak przypadał co 0,55 roku). M. Horn, *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej w latach 1600–1647*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. 8, nr 1, s. 65–69. Ryszard Majewski twierdzi jednak, że w rzeczywistości było ich dwukrotnie więcej. R. Majewski, *Z problematyki walk z Tatarami w pierwszej połowie XVII wieku*, „Sobótka” 1975, t. 30, nr 2, s. 232.

¹¹ A. Tomczak, *Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1960, t. 6, nr 2, s. 343; L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVII w.*, Warszawa 1987, s. 60.

¹² W historiografii polskiej istnieją dwa zupełnie różne desygnaty słowa „kozak”. Z reguły wyraz ten pisany dużą literą oznacza wieloetniczną grupę ludności, która przynajmniej od schyłku XV w. zamieszkiwała południowo-wschodnie pogranicze Królestwa Polskiego oraz południowe rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego i Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Oprócz tego istnieje pojęcie „kozaka” (pisanego małą literą), które oznaczało żołnierza wchodzącego w skład oddziałów tzw. jazdy kozackiej lub osobę rozwijającą listy. Zob. M. Plewczyński, *Kozacy w walkach z Moskwą nad Dźwiną i Ułą w latach 1567–1568*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 57–58; Z. Wójcik, *Dziki Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1961, s. 7–24; W.A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 r.*, Kraków 1984, s. 6–7, 38–42; M. Franz, *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charak-*

pod względem uzbrojenia lekkiej jazdy – co było procesem zachodzącym w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVI stulecia. Wcześniej oddziały składały się z żołnierzy różnorodnie wyposażonych i opancerzonych, a także wykorzystujących przeróżne wierzchowce. Z tego chaosu powstały jednostki coraz bardziej zunifikowane, co stanowi wynik doświadczeń obrony południowo-wschodniego pogranicza. Naszym zdaniem kluczową rolę odegrali w tej mierze nie głównodowodzący, ale dowódcy średniego szczebla (starostowie, rotmistrzowie), którzy, eksperymentując, doprowadzili do rewolucji w przebrzobieniu i zuniformizowaniu jazdy. Jako głównego pomysłodawcę przemian wskazujemy starostę barskiego i trembowelskiego Bernarda Pretwicza (ok. 1500–1563)¹³.

W dotychczasowych opracowaniach jazda kozacka pozostawała w cieniu zreformowanej w czasach Stefana Batorego ciężkiej jazdy, jaką była husaria¹⁴. Jazda kozacka doczekała się jednej monografii autorstwa Bartosza Głubisza¹⁵, który omówił jej dzieje w latach 1549–1696, a sama jazda (od połowy XVII w. nazwana „pancerną”) przetrwała do 1776 r. Zasadnicze znaczenie mają tu ustalenia Marka Plewczyńskiego, który uznaje okres 1545–1549 za początek tzw. reformy kozackiej. W ocenie tego badacza stworzono wówczas oddziały, które wyróżniały się dużą mobilnością i szybkością działania. Co do zasady jeźdźcy uzbrojeni

ter, Toruń 2002, s. 84–93; idem, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń 2006, s. 51–85.

¹³ A. Tomczak, *Pretwicz (Pretfic) Bernard h. Wczele*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław 1984–1985, s. 433–435.

¹⁴ Przykładowo: Z. Hundert, *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676*, Oświęcim 2012; A. Szulczyński, J. Cichowski, *Husaria*, Warszawa 1977; A. Wasilkowska, *Husaria. The Winged Horseman*, Warszawa 1998; J. Meysztowicz, *Husaria pod Kircholmem*, Warszawa 1970; Z. Żygulski jr., *Husaria*, Warszawa 2000; B. Gembarzewski, *Husarze. Ubiór, oporządzenie, uzbrojenie*, Warszawa 1999; Z. Bocheński, *Próba określenia genezy polskiej zbroi husarskiej*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1964, t. 2, s. 141–166. Ostatnio M. Plewczyński, *Napierśniki husarii obrony potocznej w połowie XVI w.*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2017, t. 6, s. 161–178. Wiele uwagi temu zagadnieniu poświęcił Radosław Sikora (głównie w formie popularno-naukowych szkiców).

¹⁵ B. Głubisz, *Jazda kozacka w armii koronnej 1549–1696*, Poznań 2016.

byli w łuk, szablę i rohatynę, czyli krótką włócznię, a także kolczugę¹⁶. Uwzględniliśmy również ustalenia Briana L. Daviesa, który ukazał szeroki kontekst wzajemnego oddziaływania państw i społeczeństw (przede wszystkim Chanatu Krymskiego i Carstwa Moskiewskiego) położonych nad basenem Morza Czarnego¹⁷.

Ukształtowanie oddziałów jazdy lekkiej umożliwiło skuteczne przeciwdziałanie istniejącym problemom natury obronnej, co w konsekwencji pozwoliło odbudować infrastrukturę gospodarczą południowo-wschodnich ziem Korony i Ukrainy¹⁸. Staramy się na zachodzące zjawisko zmiany strategii i taktyki spojrzeć przez paradygmat rewolucji wojskowej. Pozornie wsteczne (rezygnacja z broni palnej i powrót do łuku) rozwiązania zastosowane w państwie Jagiellonów, odmienne w stosunku do państw Europy Zachodniej, wcale nie oznaczały regresu czy też zapóźnienia strukturalnego. Wręcz przeciwnie, chcemy dowieść, że wykształcenie nowego typu jazdy – tzw. jazdy kozackiej (*so-called cossacs*) – stanowiło ogromny postęp, porównywalny do przemian zachodzących we Włoszech na przełomie XV i XVI stulecia czy w Niderlandach w drugiej połowie XVI wieku.

Swoje twierdzenia opieramy na analizie ilościowej dokumentacji skarbowo-wojskowej Królestwa Polskiego (rejestry popisowe, rachunki za służbę)¹⁹. Aby jednak wynikom nadać właściwą interpretację, wykorzystujemy akty normatywne, kroniki, traktaty wojskowe, ikonografię, a nawet źródła kartograficzne. Dzięki temu jesteśmy w stanie zweryfikować, czy

¹⁶ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, Zabrze 2011, s. 60–61.

¹⁷ B.L. Davies, *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe 1500–1700*, New York 2007.

¹⁸ Przez pojęcie „Ukrainy” rozumiemy ziemie ruskie inkorporowane z Wielkiego Księstwa Litewskiego do Korony w 1569 r. Zob. J. Pelenski, *Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. 65, nr 2, s. 243–262; R. Frost, *The Oxford History of Poland-Lithuania*, t. 1: *The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*, Oxford 2015, s. 477–494.

¹⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), Oddział 85 (rejestry popisowe wojska).

normy prawne lub pojedyncze odnotowane w źródłach opisowych zjawiska znajdują potwierdzenie w ujęciu statystycznym żołnierzy służących w oddziałach wojsk obrony potocznej.

Sposób prowadzenia wojen przez Tatarów, w szczególności Chanat Krymski, był wyjątkowy w Europie. Podstawowa różnica polegała na tym, że Tatarzy nie podejmowali prób podbicia nowych terenów, ich najazdy natomiast łączyły dwie strategię – grabieży i terroru (zniszczenia)²⁰. Celem organizowanych napadów było pojmanie jak największej liczby jeńców, a także bydła i koni, a następnie szybki odwrót²¹. Najazdy miały więc charakter ekonomiczny i wiązały się z brakiem samowystarczalności gospodarczej Chanatu Krymskiego oraz ze słabością polityczną chana, który nie był w stanie zdominować arystokracji plemiennej²².

Skalę zniszczeń starał się przybliżyć Dariusz Kołodziejczyk, który uznał, że od 1500 do 1700 r. Tatarzy krymscy wzięli do niewoli (w jasyr) około dwóch milionów ludzi z państw słowiańskich (średnio 10 tys. osób z Europy w skali roku)²³. Prawdopodobnie liczby mogą być jeszcze wyż-

²⁰ S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, wyd. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 434–436; R. Majewski, op. cit., s. 236; A. Gliwa, *The Tatar Military Art of War in the Early Modern Period. An Example of Asymmetric Warfare*, „Acta Poloniae Historica” 2016, t. 114, s. 191–229.

²¹ Stanisław Sarnicki (1532–1597) był pierwszym teoretykiem, który rozróżnił ten sposób prowadzenia działań militarnych od wojny, której celem było zdobycie terytorium. W pracy powstałej około 1575 r. określa ten sposób mianem „vastatio”, czyli celowym niszczeniem dóbr ruchomych i nieruchomych połączonym z depopulacją (zabieraniem w niewolę i mordowaniem mieszkańców). Ten ostatni element ma odróżniać działania Turków i Tatarów od władców chrześcijańskich, którzy również niszczyli dobra, palili pola i lasy, aby ograniczyć możliwości operacyjne wrogich sił (takie działanie nazywa „pervastatio”). Do „vastatio” autor porównuje również działania piratów i Kozaków niżowych, zob. S. Sarnicki, op. cit., s. 425–432.

²² M. Kizilov, *The Slave Trade in the Early Modern Crimea from the Perspective of Christian, Muslim, and Jewish Sources*, „Journal of Early Modern History” 2007, t. 11, nr 1–2, s. 1–31; B.L. Davies, op. cit., s. 23–24.

²³ D. Kołodziejczyk, *Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise. The Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries*, „Oriente Moderno. Nuova serie” 2006, t. 25, nr 1, s. 149–159.

sze, wiadomo bowiem, że w ciągu 14 miesięcy w latach 1577–1578 Chanat Krymski wyeksportował za granicę 17 502 niewolników (czyli 15 000 w skali roku)²⁴. Duża część brańców zostawała również w Chanacie, a ich populację ocenia się na czterokrotnie większą niż Tatarów²⁵. Szacunkowo, Tatarzy wyprowadzali z państwa polsko-litewskiego około 7000 osób rocznie, do czego należy doliczyć osoby, które zginęły w okresie najazdu oraz w czasie podróży²⁶. Oczywiście nie mamy do czynienia z procesem o stałej intensywności, co wynikało z różnej skuteczności radzenia sobie z najazdami²⁷. Szczególnie dewastujące były momenty zamieszania politycznego i słabości militarnej, które to okazje Tatarzy znakomicie wykorzystywali²⁸. Już na początku XVI stulecia zasięg wypraw tatarskich osiągnął 1100 km, licząc w linii prostej od Perekopu, zarówno w kierunku polskim (Czersk), litewskim (Wilno), jak i rosyjskim (Moskwa)²⁹. W konsekwencji południowo-wschodnie ziemie Korony i Wielkiego Księstwa

²⁴ M. Ivanick, *Enslavement, Slave Labour and the Treatment of Captives in the Crimean Khanate, [w:] Ransom Slavery Along the Ottoman Borders. (Early Fifteenth – Early Eighteenth Centuries)*, red. G. Dávid, P. Fodor, Leiden 2007, s. 194.

²⁵ *Księga podróży Ewliji Czelebiego (Wybór)*, red. Z. Abrahamowicz, A. Dubiński, S. Płaskowicka-Rymkiewicz, Warszawa 1969, s. 354–355.

²⁶ Takie dane (6944 osoby rocznie) podaje: B.L. Davies, op. cit., s. 25. Porównując, według raportów wojewodów rosyjskich z pierwszej połowy XVII w., Tatarzy wywozili około 3000–4000 osób rocznie, oczywiście były to znacznie zaniżone oficjalne dane. Por. A.A. Novosel'skij, *Bor'ba moskovskogo gosudarstva s Tatarami v pervoj polovine XVII veka*, Moskwa–Leningrad 1948, s. 435–436.

²⁷ Przykładowo w latach 1605–1633 straty ludnościowe Rzeczypospolitej wynosiły około 250 tys. ludzi (czyli 8928 rocznie), a w całej pierwszej połowie XVII w. około 300 tys. osób (czyli w latach 1601–1604, 1634–1648 byłoby to zaledwie 2777 osób). M. Horn, *Skutki najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną*, Wrocław 1964, s. 92–94.

²⁸ Ogromne spustoszenie przyniósł najazd 1655 r., podczas którego wzięto 52 tys. jeńców, a w ciągu czterech lat (1654–1657) z Chanatu przeprowadzono 38 najazdów na ziemie słowiańskie. M. Kizilov, op. cit., s. 6. Natomiast z jednej tylko ziemi (przemyskiej), wchodzącej w skład jednego z czterech pogranicznych województw Korony, w 1648 r. Tatarzy wyprowadzili 8794 ludzi, a w latach 1672 i 1699 łącznie pojmano 7905 osób. A. Gliwa, *Kraina upartych niepokód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Przemyśl 2013, s. 629–653.

²⁹ M. Ivanick, op. cit., s. 195; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 111.

Litewskiego od przełomu XV i XVI stulecia były spustoszone, następował regres osadniczy i potężna depopulacja, która zagrażała funkcjonowaniu państw³⁰.

Myśl operacyjna (konceptcja manewrowa) wojsk tatarskich polegała na unikaniu bitew oraz oblężeń³¹. Zasadniczą rolę odgrywało dobre rozpoznanie terenu, ogromna szybkość, a także znakomita synchronizacja oddziałów. Po założeniu kosza (obozu głównego) wysyłali czambuły (oddziały) w różne kierunki w celu pojmania jasyru. Decydujący był czynnik zaskoczenia – w ekstremalnych sytuacjach Tatarzy mogli w ciągu doby przebyć 20–30 mil, czyli około 150–225 km³². Była to, jak podaje Paweł z Aleppo, odległość, którą zwykle wojsko pokonywało w pięć lub sześć dni³³. Tempo takie możliwe było do osiągnięcia m.in. dlatego, że każdy Tatar miał od dwóch do czterech koni³⁴. Andrzej Gliwa badający

³⁰ Obszar ten można nazwać „slaving zone” – czyli rozległą strefą polowań na ludzi. J. Fynn-Paul, *Slaving Zones. Cultural Identities, Ideologies and Institutions in the Evolutions of Global Slavery*, [w:] *Studies in Global Slavery*, t. 4, wyd. D.A. Pargas, J. Fynn-Paul, Leiden 2017, s. 1–19. Terminu tego użył do najazdów tatarskich w Europie Środkowo-Wschodniej: A. Gliwa, *Niewola brańców tatarskich z ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku. Doświadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego (PTSD)*, [w:] *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, wyd. M. Jarząbek, M. Stachura, P. Szlanta, Kraków 2019, s. 132.

³¹ B.L. Davies, op. cit., s. 21. W konsekwencji na tych obszarach zaczęły pojawiać się warownie chłopskie, które zakładano na wzgórzach, ewentualnie otoczonych wodą, gdzie sypano wały, a ważnym elementem obronnym często był murowany kościół. F. Kotula, *Warownie chłopskie XVII w. w ziemi przemyskiej i sanockiej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. 8, nr 1, s. 73–149.

³² S. Sarnicki, op. cit., s. 431, 434–436; A. Tomczak, *Memoriał...*, s. 341; *Księga podróży Ewliji Czelebiego...*, s. 185–186.

³³ *Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo*, wyd. M. Kowalska, Warszawa 1986, s. 31.

³⁴ *Martini Bronovii de Biezdzedea bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae Regis legati Tartariae Descriptio*, Cologne 1595, s. 22–23; B.L. Davies, op. cit., s. 20–21. Stąd też wynikało przeszacowanie sił nieprzyjaciela. Przykładowo w 1500 r. syn chański Achmet zaatakował jakoby w sile 14 tys. jeźdźców, w rzeczywistości było to 5000 żołnierzy i dodatkowe 9000 koni. Dodatkowe konie pozwalały zabrać ze sobą (bez wozów) żywność na cztery miesiące. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 101, 111.

szczegółowo to zjawisko zwraca uwagę, że w zasadzie mieliśmy do czynienia z nowożytnym odpowiednikiem wojny asymetrycznej. Tatarzy wykorzystywali rozproszone siły lekkiej jazdy w trybie nieregularnym, szerząc przy tym terror, za pomocą nieselektywnych uderzeń na tzw. cele miękkie – czy to w postaci palenia zabudowań na terenie wiejskim, czy też celowych publicznych egzekucji³⁵.

Taktyka walki Tatarów opierała się niemal wyłącznie na jeździe. Żołnierze walczyli w głębokim kilkunastoszeregowym, elastycznym szyku, z wysuniętymi skrzydłami i nieco cofniętym centrum. Byli mistrzami działań manewrowych, starali się obejść skrzydła przeciwnika i wyjść na tyły armii. Stosowali przegrupowanie, chętnie podejmowali pozorowaną próbę ucieczki, co prowadziło do rozerwania szyków wojsk polskich. Przed bezpośrednim uderzeniem zasypywali nieprzyjaciela gradem strzał³⁶. Samą walkę podejmowali w ostateczności, mordując uprzednio jeńców³⁷.

Do pierwszego dużego najazdu Chanatu Krymskiego, którego celem był zdobycie jasyru, doszło w 1468 r.³⁸ Wojskowość koronna nie była przygotowana na tego typu działania. Główną wówczas siłą zbrojną było pospolite ruszenie, które mimo że liczne, zbierało się jednak zbyt wolno, aby mogło przeszkodzić wyprawom tatarskim³⁹.

³⁵ R. Majewski, op. cit., s. 231–234; A. Gliwa, *The Tatar Military Art...*, s. 191–229.

³⁶ B.L. Davies, op. cit., s. 21–22; R. Majewski, op. cit., s. 234–235. Aby przeciwdziałać tej taktyce, Jan Tarnowski (*Consillium rationis bellicae*, wyd. T.M. Nowak, Warszawa 1987, s. 89) nakazuje atakować Tatarów bez ścisłego szyku (rozsypką), gdyż w ten sposób zminimalizowane zostaną straty wynikające z ostrzału łuczniczego.

³⁷ Dzięki temu zyskiwano przewagę operacyjną, gdyż wymuszało to konieczność natychmiastowego ataku, bez czekania na posiłki. S. Sarnicki, op. cit., s. 434–435.

³⁸ M. Kizilov, op. cit., s. 6.

³⁹ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.

Skutkowało to niecodzienną sytuacją. Państwo dysponujące bez porównania mniejszym potencjałem demograficznym, militarnym i gospodarczym (Chanat Krymski) przez ponad 200 lat w zasadzie bezkarnie najeżdżało silniejszego sąsiada. Było to możliwe, ponieważ Chanat Krymski od 1475 r. był lennem Porty Otomańskiej, która w 1484 r. opanowała również inne porty czarnomorskie, jak Kilia i Białogród, a trzy lata później przejęły zwierzchnictwo nad Mołdawią. Tym samym agresywna polityka wobec Tatarów krymskich była niemożliwa wobec groźby odwetu tureckiego. Natomiast Morze Czarne stało się wewnętrznym jeziorem osmańskim, gdzie z powodzeniem prowadzono handel pojmanymi niewolnikami oraz zwierzętami. Dzięki temu Chanat znajdował się w korzystnej sytuacji geopolitycznej⁴⁰.

Przeciwko najazdom tatarskim wypracowano wiele koncepcji obronnych, z których dwie były najważniejsze⁴¹. Pierwsza polegała na ofiarowywaniu chanowi krymskiemu upominków, co miało go skłonić do zaprzestania najazdów lub zorganizowania takich na wrogie państwa trzecie⁴². Druga polegała na stworzeniu pod koniec XV stulecia oddziałów

⁴⁰ B.L. Davies, op. cit., s. 6–18 i n. Szlachta polsko-litewska oraz władze państwowe, mimo że chętnie używały hasła „przedmurza chrześcijaństwa”, czyniła to na użytek polityki zewnętrznej. W rzeczywistości dominującą opcją polityczną było utrzymanie dobrych lub przynajmniej poprawnych stosunków z Turcją. J. Urwanowicz, *Wokół ideologii przedmurza chrześcijaństwa w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1984, t. 29, s. 185–199; D. Kołodziejczyk, *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Turcją i Tatarami. Czy naprawdę byliśmy przedmurzem Europy?*, „Praktyka Teoretyczna” 2017, t. 26, s. 16–34.

⁴¹ S. Sarnicki, op. cit., s. 438–440, wymienia sześć głównych sposobów przeciwdziałania atakom tatarskim: płacenie haraczu, celowe spustoszenie pogranicza, stworzenie stałej armii, uzbrojenie chłopów, wykorzystanie Kozaków, budowa zamków.

⁴² Stałe upominki zaczęto płacić ze skarbu litewskiego od 1506 r., w wysokości 15 tys. zł, później kwota ta wzrosła. Szczyt opłat trybutowych nastąpił w latach 1654–1666. M.V. Dovnar-Zapol'skij, *Litovskie upominki tatarskim ordam. Skarbovaâ kniga Metriki Litovskoj 1502–1509 gg.*, Simferopol' 1898; D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarskie, 1595–1623*, Warszawa 2004; Z. Wójcik, *Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego w latach 1654–1666*, [w:] *O naprawę Rzeczypospolitej XV–XVIII w. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplińskiemu w 60. rocznicę urodzin*, red. J.A. Gierowski, Warszawa 1965, s. 144–151; D. Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. Internation-*

zawodowych stacjonujących na południowo-wschodnich rubieżach państwa⁴³. Armia ta opłacana była ze skarbu królewskiego i nazywano ją *obroną potoczną* [czyli po staropolsku – obroną ruchomą]⁴⁴. Oczywiście oddziały te nie mogły opierać się na zachodnioeuropejskim modelu prowadzenia walki. Zaciągano zatem jazdę, jednak to rodziło nowe kłopoty. Po pierwsze, ze względu na fatalny stan skarbu królewskiego żołnierzy było mało (około 1000–3000) i byli opłacani jedynie na sześć lub dziewięć miesięcy w roku. W pozostałym czasie oddziały zupełnie rozpuszczano lub znacznie zmniejszano stan armii⁴⁵. Ponadto organizacja jazdy opartej na średniowiecznym rycerstwie, czyli wojownikach średnio- i ciężkozbrojnych, utrudniała działanie. Do tego należy zaliczyć brak dobrego rozpoznania, co utrudniało akcje przewencyjne.

A zatem niezbędne było dostosowanie metod i narzędzi walki do specyfiki wojsk nieprzyjaciela i charakteru teatru działań wojennych (*strategy and tactical innovation*)⁴⁶. Gromadzone doświadczenia, najczęściej porażek, doprowadziły do ogromnych przemian w planowaniu działań obronnych na początku XVI stulecia. Już w 1502 r. powstała

al Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents, Leiden–Boston 2011, s. 496–513.

⁴³ Przyjmuje się jako datę jej stworzenia rok 1492. L. Kolankowski, *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r.*, „Ziemia Czerwieńska”, R. 1, 1935, z. 2, s. 141–142; K. Niemczyk, *Wojskowa emanacja władzy królewskiej w osobie hetmana na przełomie XV i XVI w.*, [w:] *Władza a społeczeństwo*, red. A. Bryłka, T. Kałuski, M. Korbaś, Katowice 2016, s. 154–155.

⁴⁴ M. Kromer, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, wyd. S. Kazikowski, R. Marchwiński, Olsztyn 1984, s. 186–187; M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985.

⁴⁵ L. Kolankowski, *Roty koronne...*, s. 141–167; M. Plewczyński, *Liczebność wojska polskiego za ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. 31, s. 27–60; Z. Spieralski, *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, t. 36, s. 272–273.

⁴⁶ Do połowy XVI w. podobną strategię obronną przyjęli Rosjanie (tzw. Bank Array). Później zdecydowanie większą uwagę kierowano na system fortyfikacji i długich linii obronnych. Zob. B.L. Davies, op. cit., s. 41–70, 81–95.

Ordynacja obrony Rusi, która proponowała objęcie służbą wojenną chłopów. Reforma ta nie powiodła się, dokument stanowi jednak ślad kształtującej się obrony przeciwko Tatarom⁴⁷. Otóż wydzielono straż polną pod dowództwem Andrzeja Michowskiego, która stacjonowała na Podolu w Winnicy, a zastawa wołyńska rozmieszczona była we Włodzimierzu i Łucku. Michowski miał rozpoznać zagrożenie, ustalić kierunek ataku i siły wroga, a następnie zawiadamiał o tym hetmana polnego Stanisława Chodeckiego, który miał przebywać we Lwowie. Mobilizacja miała być przeprowadzana na pograniczu wołyńsko-ruskim, główny obóz zakładano zaś pod Lwowem. Ogólne założenie – wysunięta straż polna, koordynacja działań polsko-litewskich i cofnięte główne siły, które mogły skupiać lokalne pospolite ruszenie i wolontariuszy – było prawidłowe. Istniał jeden zasadniczy mankament takiego założenia, a mianowicie zbyt zachowawcze linie obrony w stosunku do dobowej mobilności tatarskiej (150–225 km; zob. il. 3.1).

Drugi etap przemian nastąpił w latach dwudziestych XVI stulecia. Związane to było z kolejnym wielkim najazdem i klęską wojsk polsko-litewskich w bitwie pod Sokalem (2 VIII 1519 r.). Kampania ta ukażała cały katalog problemów. Tatarzy bardzo długo łupili ziemie koronne, docierając aż do województw bełskiego i lubelskiego, spustoszyli również województwo ruskie. Zebrane wreszcie pospolite ruszenie zastąpiło wrogowi drogę dopiero nad Bugiem w miejscowości Sokal. Zamiast bronić wschodniego brzegu, oddziały polskie przeprawiły się na stronę tatarską (zachodnią). Tatarzy zasypali strzałami Polaków, a warunki terenowe (pogorzeliska, rozorany teren) uniemożliwiał ciężkozbrojnej jeździe

⁴⁷ *Ordinatio regis Alexandri defendendi Russiam*, [Wilno, koniec XI 1502], [w:] *Akta Aleksandra króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego (1501–1506)*, wyd. F. Papée, Kraków 1927, s. 200–204; K. Niemczyk, *Zagrożenie mołdawsko-tatarskie Rusi na przełomie XV/XVI wieku i jej wpływ na politykę wewnętrzną Polski*, „Naukovi praci Kam’aneć Podil’skogo nacional’nego universitetu im. I. Ogiénka. Štatorični nayki” 2014, t. 24, s. 111.

wykorzystanie swego potencjału. W końcowej fazie bitwy oskrzydlenie przez Tatarów zdecydowało o klęsce wojsk polsko-litewskich⁴⁸.

W otoczeniu króla przygotowano we Lwowie i ogłoszono w Toruniu ordynację obrony kresów, co nastąpiło 28 kwietnia 1520 r. Ustawiono wówczas wojska koronne w dwie linie obrony z wysuniętymi placówkami straży. Główne siły (840 jazdy) rozlokowane zostały na wysokości Oleśko – Założce, pod dowództwem hetmana polnego koronnego (Marcina Kamienieckiego), który powinien sprawować pieczę nad utrzymaniem warownego obozu oraz artylerii. Druga linia powinna być rozłożona na Podolu na wysokości Kamieńca Podolskiego i Chmielnika. Dowodził nią Jan Tworowski (600 osób i 100 piechurów w Kamieńcu Podolskim). Rozpoznanie na pograniczu należało do zadań tzw. straży przedniej pod dowództwem Mikołaja Trzebińskiego (400 konnych). Dodatkową pomoc miała zapewnić litewska zastawa wołyńska⁴⁹.

Ordynacja była dużo odważniejsza w swoich założeniach od poprzedniczki. Obóz główny miał się znajdować w odległości od 64 do 97 km na wschód od Lwowa, druga linia zaś rozlokowana była od rzeki Dniestr do rzeki Boh w odległości 225–283 km od Lwowa (zob. il. 3.1). Ogólna koncepcja była prawidłowa – dalekie rozpoznanie i uszykowanie oddziałów w dwóch liniach pozwalało szybko ustalić kierunek najazdu

⁴⁸ J. Tyszkiewicz, *Sojusze nieprzyjaciół i bitwa pod Sokalem 2 sierpnia 1519 r.*, [w:] *Afryka, Orient, Polska. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Dziubińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, wyd. S. Kuczyński, A. Rachuba, M. Tymowski, Warszawa 2007, s. 145–153; S. Herbst, *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978, s. 296.

⁴⁹ *Corpus Iuris Polonici*, t. 3, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, nr 232, s. 576–577; *Ordinatio contra Tartaros in Conventu Leopoliensi facta*, [w:] *Acta Tomicianae, Epistolarum, legationum, responso-rum, actionum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae per Stanislaum Górski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum*, t. 5, wyd. Z. Celichowski, Poznań 1855, nr 282, s. 270–271; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 298; L. Kolankowski, *Roty koronne...*, s. 146–147; idem, *Obrona Rusi za Jagiellonów na przełomie XV i XVI wieku*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, t. 1, Lwów 1916, s. 476; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 309–310; K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina...*, s. 382–383.

oraz sprawnie uzupełnić wojsko zaciężne o pospolite ruszenie. Kluczowe znaczenie miała straż przednia i jej możliwości odkrycia wroga, a następnie szybkiego poinformowania głównych sił o zbliżającym się nieprzyjacielu⁵⁰. Straże były jednak umiejscowione już na terenach zasiedlonych w Koronie, tymczasem należało je wysunąć głęboko w Dzikie Pola (na teren Wielkiego Księstwa Litewskiego). W rezultacie rozwiązanie takie nie zawsze było skuteczne, czego przykładem była obrona przed najazdem tatarsko-tureckim z 1524 r. Oddziały nieprzyjacielskie dotarły aż pod San w okolice Radymna. Hetman wielki Mikołaj Firlej osłaniał Lwów, tym samym główne siły nie włączyły się do aktywnej obrony, a niewielkie zwycięskie potyczki nie zmieniły negatywnej oceny możliwości obronnych Korony Królestwa Polskiego⁵¹.

Trzeci etap zmian strategicznych wiązał się z objęciem urzędu hetmana wielkiego koronnego przez Jana Tarnowskiego w 1527 r.⁵² Niezwłocznie po tym objechał całą granicę i wszystkie pograniczne południowo-wschodnie zamki. Plan, który się wówczas ukształtował, objaśnił w 1550 r. główny obrońca południowo-wschodnich rubieży państwa polskiego, Bernard Pretwicz, zwany *terror Tartarorum*. Hetman Tarnowski ocenił gigantyczną skalę spustoszenia, które ciągnęły się aż do Lwowa, Przemyśla i Lublina. Miało być to wynikiem zbyt „bliskiego dzierżenia straży”, a w konsekwencji braku wczesnego rozpoznania⁵³. Hetman postanowił przesunąć straż o około 150–200 km, przemieszczając rozpoznanie z ziem koronnych na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ogromna

⁵⁰ Straż polna powinna wysledzić Tatarów, a jednocześnie nie powinna być rozpoznana przez nieprzyjaciela. W konsekwencji śledziła ona wroga, idąc równoległą drogą. S. Sarnicki, op. cit., s. 434.

⁵¹ B. Wapowski, *Kroniki. Część ostatnia, czasy podługoszwowe, obejmująca (1480–1535)*, wyd. J. Szuj-ski, Kraków 1874, s. 194–195; W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985, s. 23–24.

⁵² *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, wyd. K. Chłapowski et al., Kórnik 1992, nr 121.

⁵³ A. Tomczak, *Memoriał...*, s. 341.

w tym rola przypadła nowemu strażnikowi polnemu (od 1531 r.) – Mikołajowi Sieniawskiemu. Już rejestry popisowe wojsk z 1529 r. świadczą o dużo głębszym rozpoznaniu, a przede wszystkim o uważnym kontrolowaniu tatarskich szlaków. Realizowano to m.in. poprzez utrzymywanie wojska koronnego na terytorium Litwy, wysuwając oddziały nawet do ponad 320 km od Kamieńca Podolskiego i 507 km od Lwowa (odległość mierzona do Zwinogródka). Istniało pięć wysuniętych placówek – w Braclawiu, Chmielniku, Kocmaniu, Kopystrzyniu i wzdłuż rzeki Słuczy, które liczyły od 23 do 47 żołnierzy (zob. il. 3.1). Oczywiście oddziały te stale patrolowały powierzoną ich pieczy okolicę, co poświadczają źródła skarbowo-wojskowe. W sumie na przełomie 1529 i 1530 r. (żołnierzy zaciągnięto w początkach listopada 1529 r.) służbę pełniło 191 jeźdźców, z których 117 było husarzami (61,26%), natomiast 70 można zakwalifikować jako jazdę lekką (36,65%)⁵⁴.

⁵⁴ Czterokrotnie wymieniono konie kopijnicze (2,09%), lecz nie odnotowano przy nich uzbrojenia kopijniczego, zatem należy przyjąć, iż dosiadających ich żołnierzy nie można traktować jako jeźdźców ciężkozbrojnych. AGAD ASK, Oddział 85. Sygn. 16, cz. 2, k. 1a–9; K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 321–322.

Ilustracja 3.1. Strategia obrony przed najazdami tatarskimi na początku XVI w. ♦ – dyslokacja sił w świetle ordynacji z 1502 r.; x – miejsce bitwy pod Sokalem (1519 r.); – linie obrony w świetle ordynacji 1520 r.; o – oddziały straży przedniej rozlokowane w 1529 r. Opracowanie własne na podstawie fragmentu mapy *Magni Ducatus Lithuaniae* (koniec XVI w.). Rysował T. Makowski, rytował H. Gerrits, Amsterdam [1635], Biblioteka Narodowa, sygn. ZZK 1580, <https://polona.pl/item/magni-dvcatus-lithuaniae-caeterarvmqve-regionvm-illi-adiacentivm-exacta-descriptio,MzcwNjk2Njk/0/#info> (domena publiczna)⁵⁵

Należy podkreślić, że w tym samym czasie podobną koncepcję obrony zaproponował wybitny kartograf polski – Bernard Wapowski. Na mapie *Sarmacji Południowej* dwukrotnie wydrukowanej w Krakowie w latach 1526 i 1528 zaakcentowano niespokojne obszary południowo-wschodniego pogranicza⁵⁶. Zaprezentowanie zostały wizerunki jeźdźców tatarskich symbolizujących czambuły najeżdżające ziemie koronne

⁵⁵ O wiarygodności i dokładności mapy powstałej w latach 1593–1599: J. Łuczyński, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne” 2013, t. 88, nr 1, s. 73–98.

⁵⁶ E. Rastawiecki, *Mappografia dawnej Polski*, Warszawa 1846, s. 10–13; *Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum*, t. 1: *Cracovia impressorum XV et XVI ss.*, wyd. J. Ptański, Lwów 1922, s. 119–120; S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 37–38, przypis 76; B. Olszewicz, *Wzmianki o mapach Bernarda Wapowskiego w listach z roku 1529*, [w:] *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, red. K. Budzyk, A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1951, s. 371–376.

i litewskie. Ukazano obszar pustyni osadniczej (*slaving zone*) oraz ruiny zniszczonych miast i zamków. Kluczem w warstwie ikonograficznej jest umieszczenie na Podolu (rozumianym jako Braclawszczyzna i Kijowszczyzna) pomiędzy rzekami Dniepr i Boh ufortyfikowanego i opatrzonego artylerią obozu wojskowego⁵⁷. Do tego przedstawienia dołączona została informacja o sukcesach oręża polskiego za panowania królów Polski: Bolesława Chrobrego (992–1025) i Bolesława Szczodrego (1058–1079) oraz wyprawach wielkiego księcia litewskiego Witolda (1401–1430), którzy strzegli granic przed „Scytami”, zakładając obóz wojskowy nad brzegiem Dniepru. A zatem Bernard Wapowski proponował wspólną (polsko-litewską) obronę przed najazdami tatarskimi, która miała być możliwie głęboko wysunięta na teren pogranicza pomiędzy rzekami Boh i Dniepr. W pełni koncepcja ta urzeczywistniła się już po inkorporacji Wołynia, Kijowszczyzny i Braclawszczyzny do Korony, co nastąpiło w 1569 r. Wówczas doszło do bardzo głębokiego przesunięcia głównych obozów wojskowych na południowy wschód. Jeszcze w wyżej wymienionym roku obóz był ulokowany w Trembowli (134 km od Lwowa), a dziewięć lat później został przesunięty do Winnicy (328 km od Lwowa)⁵⁸. Na szeroką skalę zaczęto wykorzystywać Kozaków grodowych, którzy mieli strzec przejazdów na rzekach Boh (z Braclawia) i Dniepr (z Czerkas). Hetman polny koronny zwerbował nawet 300 Kozaków na stałą służbę wojskową. To wszystko ponownie zwiększyło osłonę przez Tatarami⁵⁹.

⁵⁷ S. Alexandrowicz, op. cit., s. 40–41.

⁵⁸ K. Górski, op. cit., s. 322–323.

⁵⁹ *Martini Bronovii...*, s. VII–VIII; T.R. Kovalec', *Konstitucia Ėzlovec'kogo get'mana z Bučača iz kozakami nizovimi zaporoz'kimi roku Bożogo 1571. Nevidoma postanova peršoi kozac'koj komisiï*, „Ivan Ogiënko i cučasna nauka ta osvita. Seria: Istorična ta filologična” 2015, t. 11, s. 67.

Ilustracja 3.2. Fragment mapy Sarmacji Południowej Bernarda Wapowskiego z 1528 r. Kopia w posiadania autorów (oryginał zniszczony w 1944 r.). Reprodukacja zachowanego fragmentu mapy: S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 280

Nowe rozwiązania strategiczne zaczęły przynosić znakomite efekty. Tatarzy zaprzestali organizowania na ziemie koronne dużych najazdów, które łatwo można było rozpoznać we wczesnej fazie ataku. Sposobem radzenia sobie agresorów z nowym rodzajem obrony było atakowanie małymi siłami liczącymi do 300 osób, ale i te były ścigane i rozbijane, często już na ziemiach Chanatu Krymskiego⁶⁰. W konsekwencji do około 1550 r. na nowo zasiedlono południowo-wschodnie ziemie Korony. Zniknęły pustkowia wokół Lublina, Przemyśla, Lwowa, siatka osadnicza przesunęła się aż do samych granic z Wielkim Księstwem Litewskim

⁶⁰ Tę agresywną strategię Andrzej Dziubiński przypisuje Tarnowskiemu, który mógł ją poznać w podróży do Portugalii i Maroka w 1518 r. A. Dziubiński, *Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów*, „Kwartalnik Historyczny” 1996, t. 103, s. 56–57.

i Mołdawią. Zaczęły pojawiać się nowe zamki i ufortyfikowane miasta, które znacząco zwiększały potencjał obronny pogranicza⁶¹.

O różnicy w systemie obronnym Polski i Litwy świadczą dane zebrane przez Marka Plewczyńskiego. Obliczył on, że w latach 1520–1547 współczynnik udanej obrony przed najazdami sięgał 80% w Koronie i zaledwie 20% w Wielkim Księstwie Litewskim. Doszło wówczas do 37 dużych wypraw (jedna wyprawa przypadała na 9 miesięcy – co czyni (statystycznie) 0,75 wyprawy w roku). Z brakiem reakcji Tatarzy spotkali się tylko w 20% przypadków (łącznie 7-krotnie, w samej Koronie 2-krotnie)⁶².

Nowa strategia polegająca na rozpoznaniu kierunku marszu, a następnie dośnięciu i zniszczeniu oddziałów tatarskich wymagała szybkości działania⁶³. Wojska musiały pokonywać ogromne obszary. Z okolic Baru, Braclawia, Czerkas i Kaniowa oddziały pościgowe docierały do wybrzeża czarnomorskiego, to jest Oczakowa czy Białogrodu. Co charakterystyczne, nie były to wyprawy incydentalne. I tak np. w latach czterdziestych XVI w. Bernard Pretwicz na czele swych żołnierzy co roku odbywał taki pościg, a w 1539 r. aż dwukrotnie podążał za Tatarami w stronę Krymu. Wiosną ruszył z Braclawszczyzny i doszedł do Berymboju, czyli

⁶¹ M. Kromer, *Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i dziejach Polaków księgi XXIX i XXX*, wyd. J. Starnawski, Olsztyn 1982, s. 125; A. Tomczak, *Memoriał...*, s. 341–434; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 328–334, 344–347.

⁶² M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 344–346.

⁶³ Polegała ona na rozpoznaniu prowadzonym przez małe oddziały na szlakach wzdłuż Bohu i Dniestru, a następnie lokalizacji trasy przemarszu, ocenie sił przeciwnika oraz zaalarmowaniu ludności i armii. Wówczas stosowano pięć rozwiązań: 1) wyprzedzające zniszczenie przeciwnika daleko na stepach w czasie koncentracji oddziałów tatarskich; 2) rozbicie armii na szlaku; 3) zniszczenie rozproszonych, płdrujących już oddziałów tatarskich; 4) atak na wycofujące się oddziały z jasyrem do kosza (obozy) tatarskiego; 5) pościg za powracającym z wyprawy koszem. Do tego katalogu należy dodać również wyprawy odwetowe na siedziby nieprzyjaciela położone nad Morzem Czarnym. M. Plewczyński, *Udział jazdy obrony potocznej w walkach na południowo-wschodnim pograniczu Rzeczypospolitej w latach 1531–1573*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1983, t. 26, s. 141–142.

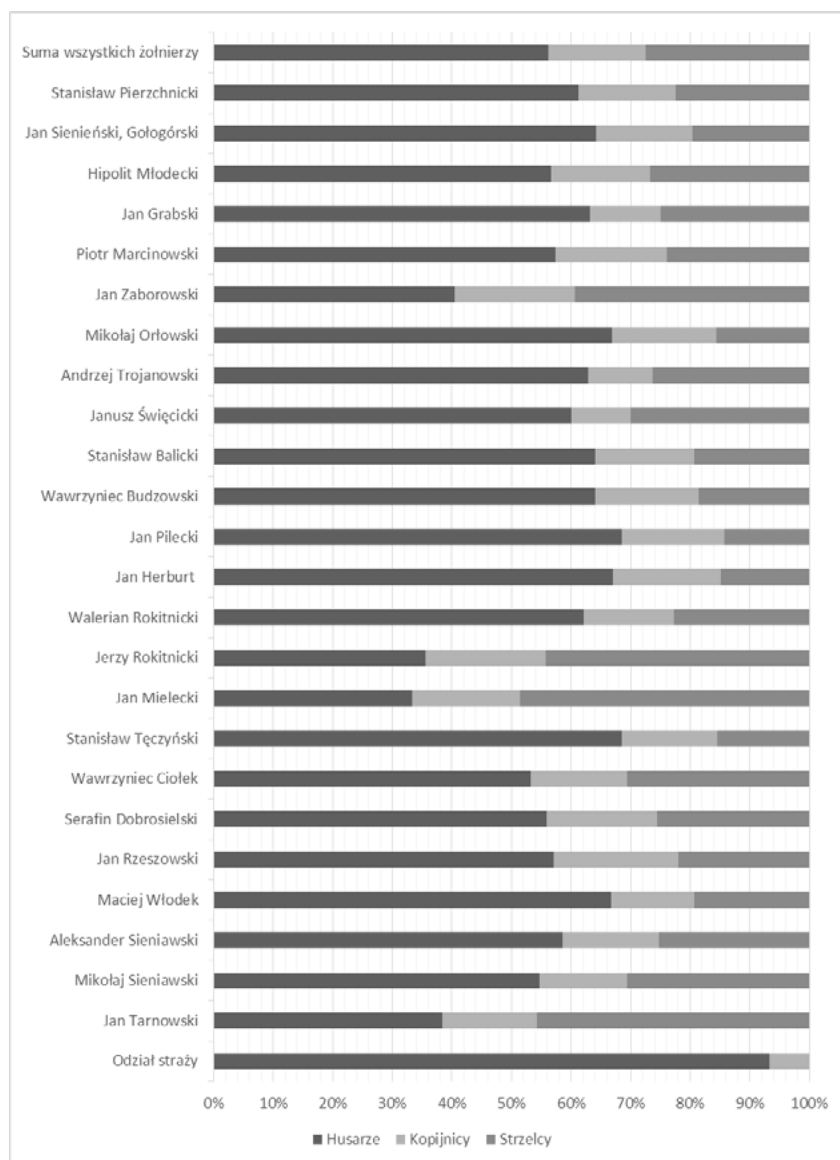
limanu Dniestrowego, natomiast jesienią, po spustoszeniu okolic Winnicy, za uchodzącymi Tatarami podążył najpewniej z Baru. Jedną z grup dopadł w okolicach tzw. Czapczakleju (ujście rzeki o tej nazwie do Bohu, tuż przy jego limanie). Przebyte odległości w trakcie wyprawy i powrotu (w linii prostej) wynosiły około 720 i 800 km. Oznacza to, że w ciągu roku podczas pogoni żołnierze przebyli ponad półtora tysiąca kilometrów. Pamiętać także należy, że przemarszu tego dokonali w warunkach mocno niesprzyjających: po bezdrożach, na terenach pozbawionych osad, często poruszając się nocą⁶⁴.

Kwestia samowystarczalności to kolejny aspekt tego zagadnienia. Pogoń za Tatarami uniemożliwiała zabranie ze sobą taboru. Dlatego żołnierz musiał wszystkie niezbędne utensylia obozowe mieć przy sobie, na koniu. Zabranie zapasu żywności na tak długi czas przy wykorzystaniu sakw mocowanych do siodła również było niemożliwe. Wierzchowce musiały paść się na stepie, a żołnierze, korzystając z nadarzających się okazji, polowali lub zabierali zwierzęta ze stad pasterskich.

W pierwszych dziesięcioleciach XVI w. jazda koronna dzieliła się na kilka formacji. Podstawową siłę uderzeniową stanowili ciężkozbrojni kopijnicy⁶⁵, których z czasem zastępowali husarze (o czym dalej). Jest to zrozumiałe, ponieważ żołnierze na ciężkich koniach, uzbrojeni w elementy zbroj płytowych i dodatkowo zaopatrzeni np. w kopie oraz obciążeni jakimkolwiek taborem byłiby po prostu nieskuteczni w starciu z Tatarami. Specyfika południowo-wschodniego teatru działań wojennych wymagała wojska lekkiego, szybkiego i elastycznego w działaniu, a co najważniejsze samowystarczalnego. Jazdę kopijniczą, a następnie husarską (uzbrojoną w elastyczne ochrony głowy i tułowia oraz posługującą się

⁶⁴ A. Tomczak, *Memoriał...*, s. 364. Por. K. Łopatecki, M. Stulgis, *Działalność wojskowa Bernarda Pretwicza jako rotmistrza obrony potocznej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2023, t. 24, z. 3, s. 9–45.

⁶⁵ Można to wywnioskować z kwot żołdu wypłacanych poszczególnym żołnierzom, zob. AGAD ASK, sygn. 13. Występowali jeszcze na początku lat trzydziestych, zob. ibidem, sygn. 19, k. 6, 10 i następne.

Wykres 3.1. Skład rot jazdy (podane nazwiska rotmistrzów) w kampanii mołdawskiej 1531 r. według kategorii żołnierzy jazdy. Opracowanie własne na podstawie: AGAD ASK, sygn. 19, k. 3–206; Z. Spieralski, *Kampania obertyńska 1531 roku*, Warszawa 1962, s. 220–237

asymetrycznymi tarczami o węgierskim lub tureckim rodowodzie i lekką kopią) uzupełniano strzelcami konnymi. Ta ostatnia kategoria była bardzo różnorodna, co do zasady strzelcy konni uzbrojeni byli w tzw. zbroje strzelcze i najprawdopodobniej otwarty hełm, a także posługiwali się różnymi rodzajami uzbrojenia zaczepnego⁶⁶. Na początku XVI w. używali kusz, co również nie było korzystnym rozwiązaniem, zważywszy na charakter pola walki. Podjęto zatem starania o przebrojenie ich w długą ręczną broń palną, które powiodły się tylko częściowo. Omówione zjawisko dobrze ilustruje przykład kampanii mołdawskiej (lato–jesień) 1531 r., co odnotowano na wykresie 3.1.

Na podstawie danych dotyczących 4422 żołnierzy służących w 1531 r. w 24 rotach możemy stwierdzić, że żaden oddział jazdy nie był jednolicie uzbrojoną jednostką. Wszystkie rotę stanowiły mieszankę jazdy ciężkiej (kopijników), średniej (husarzy) i lekkiej (strzelców). Niemal wszędzie dominowała husaria (56,2%), której liczebność wahała się od 33,3% do 68,5%. Kolejną grupą byli strzelcy (27,5%), którzy występowali w liczebności 15–45,8%. Najmniej licznie odnotowani byli kopijnicy (16,3%), których udział szacujemy na 9,9–21%. Zwracamy uwagę, że różnice były niewielkie, a ogólną charakterystykę oddziału możemy ocenić po liczbie poszczególnych żołnierzy. Zatem jazda lekka dominowała w rotach Jana Tarnowskiego, Jana Mieleckiego, Jerzego Rokitnickiego oraz ewentualnie Jana Zaborowskiego. Roty ciężkozbrojne możemy wyodrębnić po zsumowaniu husarzy i kopijników, wówczas za takie można uznać oddziały Jana Pileckiego, Jana Herburt, Stanisława Tęczyńskiego i Mikołaja Orłowskiego. Generalnie jednak nie obserwujemy żadnej spektakularnej polityki kadrowej u poszczególnych dowódców. Taka struktura świadczy o jeszcze średniowiecznej specyfice, w której uzbrojenie zależało od samego zainteresowanego. Jest to również pozostałość po

⁶⁶ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 248–249.

systemie finansowym istniejącym do 1527 r. W nim kopijnicy jako *graves armaturae* otrzymywali 10 zł płacy kwartalnej, a pozostali po 6 zł⁶⁷.

Jedynym wyjątkiem na tym tle jest oddział rozpoznawczy (straży) Mikołaja Sieniawskiego liczący zaledwie 30 osób⁶⁸. W nim 28 żołnierzy jest jednolicie uzbrojonych – są to husarze. Jest to zapowiedź zachodzących w przyszłości zmian. Wybór husarzy przy oddziale straży świadczy o tym, że właśnie oni byli wówczas wykorzystywani do celów rozpoznawczych, stanowiąc najbardziej wszechstronną formację jazdy. Potwierdza to popis żołnierzy stacjonujących w 1529 r. na pograniczu, którzy w połowie byli husarzami. W tym kontekście znacząca jest ikonografia (m.in. wyobrażenia jeźdźców na mapie Bernarda Wapowskiego z 1526 r. – il. 3.2). Przedstawiono tam żołnierzy obrony potocznej wyruszających na stronę litewską w celu rozpoznania i pokonania przeciwnika. Zostali oni przedstawieni jako husarze, z charakterystycznymi u tej formacji kapeluszami⁶⁹.

Równocześnie następował proces przejmowania przez husarzy miejsca kopijników, co prowadziło do sięgania po dodatkowe elementy uzbrojenia ochronnego, a w konsekwencji do zmian w charakterze tej formacji w kierunku jazdy ciężkobrajnej⁷⁰. Dopiero wprowadzenie do służby tzw. jady kozackiej było ewidentnym krokiem w stronę *tactical*

⁶⁷ M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy...*, s. 28–31, 38–39.

⁶⁸ Ten sam oddział występował w 1529 r. jako jeden z oddziałów straży przedniej – zob. il. 3.1. K. Górski, op. cit., s. 321.

⁶⁹ Z. Żygulski jr., „*Bitwa pod Orszą*” – struktura obrazu, „*Rocznik Historii Sztuki*” 1981, t. 12, s. 88–89. Na początku XVI stulecia ugruntowała się świadomość, że tylko jazda wschodniego typu formowana na wzór węgierski może zapewnić bezpieczeństwo południowo-wschodnim kresom. Podczas sejmu piotrowskiego z 1503 r. podjęto decyzję o zaciągu oddziałów husarskich (rackich), a w styczniu 1504 r. pierwszy 50-konny oddział został skierowany na Ruś. M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce 1995, s. 111–113.

⁷⁰ Zjawisko to przejawiało się głównie w dozbrajaniu początkowo części, a następnie wszystkich husarzy w napierśniki płytowe. Proces ten zapoczątkowany został około połowy XVI w., zob. M. Plewczyński, *Napierśniki...*, passim.

innovation. Jazda taka była niezbędna do działań rozpoznawczych i pościgowych. Pojawia się ona w połowie XVI w., stając się obowiązującą formacją lekkiej jazdy (zob. rozdz. 5). Na początku lat siedemdziesiątych XVI stulecia jest to rodzaj jazdy w pełni wykształcony i posiadający swoją tradycję. Jej najdokładniejszy opis odnajdujemy u Jana Andrzeja Krasieńskiego (1550–1612), który sporządził go na potrzeby koronacji (1574) Henryka Walezego na króla Polski i Litwy. Dokonał on charakterystyki wojsk dla osób nieobeznanych z realiami Rzeczypospolitej. Wyróżnia on trzy rodzaje jazdy – ciężkozbrojnych kopijników, średniozbrojną husarię i lekkozbrojnych kozaków. Z uwagi na wagę przekazu warto przytoczyć stosowny fragment *in extenso*:

Trzeci rodzaj jeźdźców stanowią kozacy, którzy bardzo są wytrzymali na zimno, głód i trudy wszelkiego rodzaju. Uzbrajają się oni bardzo lekko, podobnie jak Tatarzy. Konie mają bardzo rącze i do małych utarczek zdatne. Siodła na koniach tak urządzają, iż bez trudności na wszystkie strony mogą się obracać i z łuku strzelać. Do walki używają najczęściej łuku, rażąc gradem pocisków jeźdźców i konie nieprzyjacielskie. Używają także szabli na wzór wschodnich, i krótkich drzewców. W kraju nieprzyjacielskim bardzo szybko posuwają się, niszcząc wszystko ogniem i mieczem; a właśnie na szybkości i bezpieczeństwo żołnierza i zwycięstwo polega. Przebywając w obszernych stepach podolskich, gdzie ciągle z Tatarami krymskimi wojnę prowadzą, – wożą z sobą w jukach całą swą żywność, składającą się z chleba, wędzonki i soli z pieprzem zmieszanej. Każdy prócz tego opatrzony jest w hubkę i krzesiwo, aby się zwierzę jakie (którego pełno jest w tych bezludnych szlakach) ubić się zdarzy, mógł zaraz ogień rozniecić i upiec zdobycz, solą i pieprzem zaprawioną⁷¹.

⁷¹ J. Krasieński, *Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI oraz materiały do panowania Henryka Walezyusza*, wyd. S. Bidziński, Warszawa 1852, s. 78–79.

Z opisu tego wyniku kilka cech charakterystycznych formacji:

- a. składała się ona z ludzi pogranicza, przywykłych do trudów obozowych⁷²;
- b. uzbrojeni byli bardzo podobnie do Tatarów – posiadali łuki, kołczan, szable i rohatyny;
- c. oddziały te wyjątkowo szybko się poruszały, co zawdzięczały szybkim koniom, a przede wszystkim brakowi taboru;
- d. preferowali taktykę tatarską, polegającą na zasypywaniu przeciwników strzałami;
- e. nie posiadali taboru, a całe zaopatrzenie wozili w jukach przy koniach; żywność pozyskiwali w terenie, najczęściej polując.

Jazda kozacka stała się jednym z wyróżników wojskowości staropolskiej. Na kolejnej mapie Rzeczypospolitej przygotowanej w 1569 r., a wydrukowanej w Wenecji rok później, zamiast husarzy jak u Wapowskiego strzegących pogranicza (il. 3.2), występują już jeźdźcy kozaccy (il. 3.3)⁷³. Zestawienie tych dwóch map (1526/1528 – 1569) ukazuje proces skomplikowanych przemian, które nastąpiły w Koronie. Zaczęły się one od innowacyjnej strategii walki z Tatarami, a skończyły na innowacji taktycznej, wprowadzeniu do użycia nowego rodzaju sił zbrojnych.

⁷² Stąd częściowo przynajmniej możemy utożsamić „kozaka” – rodzaj żołnierza, z „Kozakiem” – określeniem wieloetnicznej grupy ludności, która przynajmniej od schyłku XV w. zamieszkiwała południowo-wschodnie pogranicze Królestwa Polskiego oraz południowe rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego i Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Por. J. Stepaniv, *A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century. On the Origin of the Ukrainian Cossacks*, „Harvard Ukrainian Studies” 1977, t. 1, nr 2, s. 222–224.

⁷³ S. Alexandrowicz, J. Łuczyński, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 91, 94.

Ilustracja 3.3. Fragment mapy Andrzeja Pograbki pt. *Partis Sarmatiae Europaeae* (Wenecja 1570) – Deutsch Polonische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz (Görlitz), Kolekcja dra Tomasza Niewodniczańskiego, Zamek Królewski w Warszawie (depozyt), TN 2369

Interesujące, że głównodowodzący (hetmani), często znakomici stratedzy i wodzowie, nie dostrzegali konieczności stworzenia specjalnych oddziałów lekkiej jazdy. Długo nie widzieli nawet potrzeby tworzenia jakichkolwiek jednolicie uzbrojonych rot. Przykładem jest postać hetmana wielkiego koronnego, Jana Tarnowskiego, który jeszcze w 1528 r. promował w instrukcji skierowanej do podskarbiego i rotmistrzów mieszany skład oddziałów, w którym starał się zachować dawną jazdę kopijną. Żądał, aby stanowiła ona 20% roty (częściowo było to działanie skuteczne – zob. wykres 3.1). Natomiast w jeździe planował wyposażenie około 25% żołnierzy w broń palną (rusznice)⁷⁴. Dążenie do nowoczesności podlegało jednak weryfikacji na polu bitwy. Doświadczenia w walce z Tatarami (m.in. przegrana bitwa pod Sokalem, 1519 r.) prowadziły do oddolnego porzucenia broni palnej oraz kusz na rzecz łuków typu azjatyckiego. Na

⁷⁴ *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1938, s. 38–39, pkt 2, 9; Z. Spieralski, *Instrukcje i artykuły...*, s. 277.

rozległych stepach południowo-wschodniej Europy, gdzie główną rolę odgrywała prędkość, zasadzki i niewielkie potyczki, łuk był lepszą bronią zaczepną⁷⁵.

Uważamy, że aktantami przemian (czyli osobami, które były motorem dynamicznych zmian w uzbrojeniu) byli dowódcy średniego szczebla – w szczególności starostowie i rotmistrzowie. Osoby takie posiadały realne możliwości działania i realizowały pewien plan modernizacyjny oraz były świadome celu, który zamierzały osiągnąć⁷⁶. Pomagała w tym paradoksalnie średniowieczna tradycja, zgodnie z którą w jednym oddziale znajdowały się różne kategorie zbrojnych. Dzięki temu dowódcy na bieżąco obserwowali nie tylko współpracę żołnierzy posługujących się różnymi zestawami uzbrojenia, ale również ich przydatność w walkach z określonym nieprzyjacielem. Mogli też swoje spostrzeżenia skonfrontować z innymi dowódcami, których żołnierze mieli nieco inne zestawy uzbrojenia (zob. wykres 3.1).

Za pioniera omawianych zmian, a zarazem pierwszego aktanta należy uznać Ostafiego Daszkiewicza (starosta kaniowski, krzyzewski i czerkaski), który umiał wykorzystać doświadczenia walk z Wielkim Księstwem Moskiewskim i na ich podstawie przemodelował lekką jazdę litewską na wzór moskiewsko-tatarski⁷⁷. W XVII-wiecznej pamięci historycznej to on był uznawany za twórcę lekkozbrojnej jazdy kozackiej⁷⁸. Szybko się okazało, że formacja ta nie tylko była użyteczna w walce

⁷⁵ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 54; A. Bołdyrew, *The Bow in the Borderland in the 16th Century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2017, t. 30, passim.

⁷⁶ J. Łotman, *Klio na rozdrożu*, [w:] idem, *Kultura, historia, literatura*, wyd. B. Żyłko, Gdańsk 2017, s. 177, 178, 180; B. Żyłko, *Kultura i znaki. Semiotyka stosowana w szkole tartusko-moskiewskiej*, Gdańsk 2011, s. 85.

⁷⁷ M. Plewczyński, *Kozacy w obronie ziem polsko-litewskich w I połowie XVI w.*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*, red. J. Wojtasik, Warszawa 2000, s. 9–10.

⁷⁸ S. Starowolski, *Wojownicy sarmacy*, wyd. J. Starnawski, Warszawa 1978, s. 205.

z Tatarami, ale stanowiła wartościowy komponent w wojnie prowadzonej z przeciwnikiem stosującym zachodnioeuropejską strategię i taktykę. Została ona z powodzeniem wykorzystana w jesiennych walkach 1520 r., podczas wojny polsko-krzyżackiej⁷⁹. Brał w niej udział Przeclaw Lanckoroński, który w 1516 r., wspólnie z Daszkiewiczem, zorganizował wyprawę na Białogród⁸⁰. O jej przydatności świadczy fakt, że specjalną grupę 12 lekkich jeźdźców (Tatarów) ulokowano w dawnej stolicy zakonu krzyżackiego – Malborku, gdzie zajmowali się służbą rozpoznawczą⁸¹. Sukcesy oddziałów niezbyt licznych przecież, bo szacowanych na kilkuset żołnierzy lekkiej jazdy, musiały odbić się szerokim echem w Europie Środkowej, skoro w listopadzie 1527 r. Jan Zapolya planował zaciągnięcie 1000–2000 kozaków Daszkiewicza⁸².

Z perspektywy polskiej jednak zasadnicze znaczenie miał starosta barski – Bernard Pretwicz (ok. 1500–1563)⁸³. Ten spolonizowany Niemiec ze Śląska swą służbę rozpoczął na dworze króla Zygmunta I Starego, a od 1527 r. zaczął służyć jako towarzysz w rocie Mikołaja Sieniawskiego. Oddział ten zajmował się działalnością rozpoznawczą, a sam Sieniawski już w 1531 r. został strażnikiem polnym koronnym. Cztery lata później Pretwicz został rotmistrzem jazdy w obronie potocznej, w której nieprzerwanie służył jako dowódca rotty do 1560 r. Zasłynął licznymi akcjami obronnymi i zaczepnymi, regularnie i z sukcesami walczył z czambułami tatarskimi, wielokrotnie docierał w swych pogoniach aż na Krym, Oczałów i Białogród. Co więcej, w przygotowanym w 1550 r. memoriale skierowanym do króla i opinii publicznej wyraźnie akcentował cel przemian

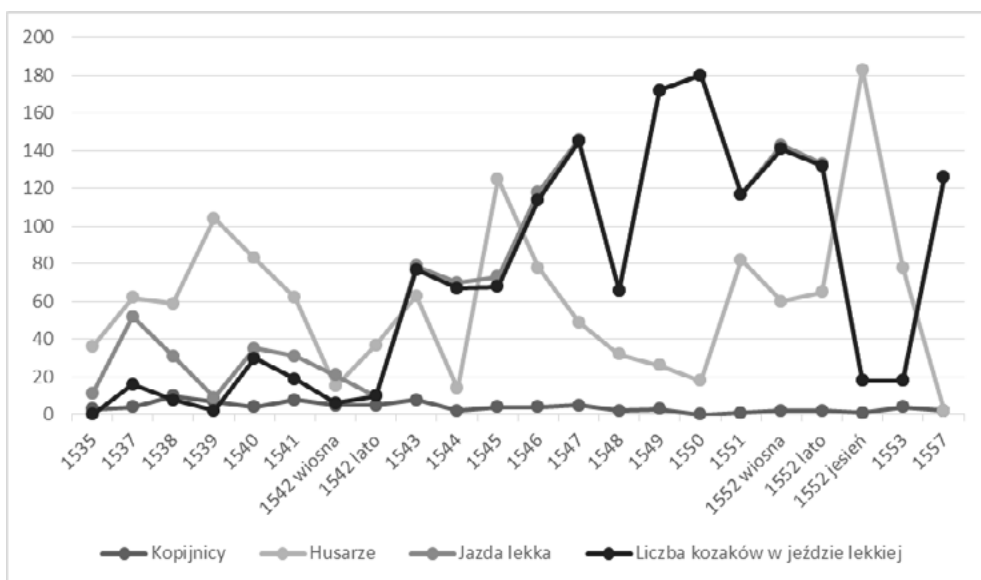
⁷⁹ M. Biskup, op. cit., s. 333, 335.

⁸⁰ K. Pułaski, *Ostał Daszkiewicz*, [w:] K. Pułaski, *Szkice i poszukiwania historyczne*, t. 1, Kraków 1887, s. 248.

⁸¹ *Corpus Iuris Polonici...*, s. 640–641.

⁸² M. Plewczyński, *Kozacy w obronie...*, s. 12.

⁸³ Dane biograficzne: A. Tomczak, *Pretwicz (Pretfic) Bernard...*, s. 433–435; A. Dziubiński, op. cit., s. 53–85.

Wykres 3.2. Liczebny skład roty Bernarda Pretwicza w latach 1535–1557, z podziałem na uzbrojenie. Opracowanie własne na podstawie: AGAD ASK, sygn. 26, k. 13–14v; ibidem, sygn. 28, k. 31v–37; ibidem, sygn. 35, k. 138–141i; ibidem, sygn. 39, k. 18–24v; ibidem, sygn. 40, k. 30–34v; ibidem, sygn. 41, k. 20–22; ibidem, sygn. 42, k. 225–227v; ibidem, sygn. 44, k. 20v–28v; ibidem, sygn. 48, k. 27–31; ibidem, sygn. 49, k. 38–46v; ibidem, sygn. 50, k. 19–24; ibidem, sygn. 51, k. 11–18v; ibidem, sygn. 52, k. 42–45v; ibidem, sygn. 54, k. 18–27; ibidem, sygn. 55, k. 18–27; ibidem, sygn. 56, k. 13–21; ibidem, sygn. 57, k. 20–27; ibidem, sygn. 59, k. LXXVIIv–LXXXIIIv; ibidem, sygn. 58, k. LXXXII–LXXXVIII; ibidem, sygn. 60, k. 35v–39; ibidem, sygn. 61, k. 18–21v

wojskowych. Podkreślał konieczność wczesnego rozpoznania najazdów, poruszania się bez taboru, szybkość jako największą wartość bojową⁸⁴. Jeszcze za życia był uznawany za wybitnego zagończyka i znawcę pogranicza⁸⁵. Na służbę chcieli go zaciągnąć m.in. elektor saski Henryk Pobożny

⁸⁴ A. Tomczak, *Memoriał...*, s. 340–357.

⁸⁵ M. Kromer, *Mowa na pogrzebie...*, s. 118; *Poselstwo Izabelli Jagiellonki królowej węgierskiej do Bony królowej polskiej, matki i Zygmunta Augusta króla polskiego*, [w:] *Starożytności historyczne polskie*, t. 1, Kraków 1840, s. 31–32; W. Chorążyczewski, *Sprawy wojskowe w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*, Warszawa 2001, (Miscellanea Historico-Archivistica" t. 13), s. 79.

(1540 r.), książę pruski Albrecht Hohenzollern (1546, 1554–1556), król niemiecki Ferdynand I Habsburg (1552). Władcy z innych państw nie tylko starali się pozyskać Pretwicza, ale przede wszystkim dostrzegali potencjał wojskowy zreformowanej jazdy. W 1556 r. Pretwicz miał zwerbować do Prus Książęcych 400 husarzy i 400 kozaków, co świadczy o wysokiej wartości bojowej ukształtowanej już jazdy lekkiej⁸⁶. Również po jego śmierci (1563 r.) oceniano go jako najlepszego znawcę działań antytatarskich⁸⁷.

Można zatem uznać, że wieloletnia praktyka oraz obserwacje przydatności różnych formacji wojskowych w walce z Tatarami dały Pretwiczowi możliwość zorganizowania oddziału wojskowego tak, by był najlepiej dostosowany do warunków specyficznego pola walki. Tę fascynującą drogę modelowania oddziału jesteśmy w stanie prześledzić poprzez rejestry popisowe⁸⁸. Wykres 3.2 prezentuje skład osobowy roty Pretwicza z lat 1535–1557 (brak danych za rok 1536 oraz z lat 1554–1556) z uwzględnieniem rodzajów żołnierzy w niej służących. Jeżeli posiadamy więcej danych z jednego roku, odnotowujemy je wszystkie. Początkowo (schyłek lat trzydziestych XVI w.) wśród swoich żołnierzy miał wielu husarzy, którzy dominowali liczebnie nad pozostałymi kategoriami zbrojnych. Jest to oczywiste transponowanie wzorców przyjętych u Sieniawskiego. Dominującą pozycję husarze osiągnęli w 1539 r., po czym ich udział,

⁸⁶ Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Ms. boruss. fol. 1254, s. 153–154; K. Łopatecki, *Military Works of Albert of Hohenzollern. Comments on the Three Manuscripts Attributed to Albert of Hohenzollern in the Years 2009–2014*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2017, t. 61, s. 262–263.

⁸⁷ S. Sarnicki, op. cit., s. 433, 439; S. Starowolski, op. cit., s. 210–211.

⁸⁸ AGAD ASK, sygn. 26, k. 13–14v; ibidem, sygn. 28, k. 31v–37; ibidem, sygn. 35, k. 138–141i; ibidem, sygn. 39, k. 18–24v; ibidem, sygn. 40, k. 30–34v; ibidem, sygn. 41, k. 20–22; ibidem, sygn. 42, k. 225–227v; ibidem, sygn. 44, k. 20v–28v; ibidem, sygn. 48, k. 27–31; ibidem, sygn. 49, k. 38–46v; ibidem, sygn. 50, k. 19–24; ibidem, sygn. 51, k. 11–18v; ibidem, sygn. 52, k. 42–45v; ibidem, sygn. 54, k. 18–27; ibidem, sygn. 55, k. 18–27; ibidem, sygn. 56, k. 13–21; ibidem, sygn. 57, k. 20–27; ibidem, sygn. 59, k. LXXXVIIv–LXXXIIIv; ibidem, sygn. 58, k. LXXXII–LXXXVIII; ibidem, sygn. 60, k. 35v–39; ibidem, sygn. 61, k. 18–21v.

mimo kilku sezonowych wahan, ma zdecydowaną tendencję spadkową (zob. wykres 3.2 i 3.3). Przełomowe są lata 1542–1543, kiedy przewagę osiąga jazda lekka. Wówczas Pretwicz uczestniczy w trzech najazdach na zamek Oczaków, a sam od 1540 r. był już starostą barskim. W tym czasie następuje również ujednolicenie uzbrojenia lekkiej jazdy i od lata 1542 r. kozacy są w zasadzie jedynym występującym w jego oddziale typem żołnierzy⁸⁹. Ostatecznie w latach 1549–1550 oddział można uznać za jednolicie kozacki (współczynniki wynoszą 85,5 i 91%). Specyfikę oddziału Pretwicza na tle innych rot obrony potocznej widzieli również przeciwnicy, którzy odnotowywali, że dowodził on kozakami⁹⁰.

Świadoma polityka kadrowa i dotycząca uzbrojenia wynikała z tego, że Pretwicz nie był uzależniony od dostępnych na rynku żołnierzy. Pełniąc urząd starosty, a przede wszystkim organizując łupieżcze wyprawy na ziemie tatarsko-tureckie, był w stanie utrzymywać przy sobie duży nieetatowy oddział. Wiadomo, że w 1542 r., będąc starostą barskim, przy zamku utrzymywał 150 żołnierzy, z których zaledwie 30 było opłacanych z dochodów płynących ze starostwa, a pozostałych wynagradzał samodzielnie⁹¹.

Już w 1544 r. jazda kozacka stanowiła 80% składu osobowego, co wiąże się z redukcją oddziału ze 150 do 82 ludzi. Pretwicz pozostawił niemal samych kozaków. Natomiast późniejszy (1545 r.) spadek wiąże się z 2,3-krotnym zwiększeniem etatu oddziału (do 202). W liczbach bezwzględnych kozaków nawet przybyło. A zatem zmiany wiążą się z zaciąganiem dodatkowych żołnierzy, którzy w dominującej liczbie mieli uzbrojenie husarskie. Natomiast kolejne lata do połowy XVI w. to systemowe przezbieranie oddziału. Na obu wykresach (3.2 i 3.3) następuje wyraźna

⁸⁹ W latach 1542, 1548, 1559, 1550, 1551, 1552, 1553 i 1557 byli to tylko i wyłącznie jeźdźcy kozaccy.

⁹⁰ J. Stepaniv, op. cit., s. 217.

⁹¹ *Bona Sforza do S. Bagińskiego* [Wilno 5 I 1542], [w:] K. Pułaski, *Szkice...*, s. 146.

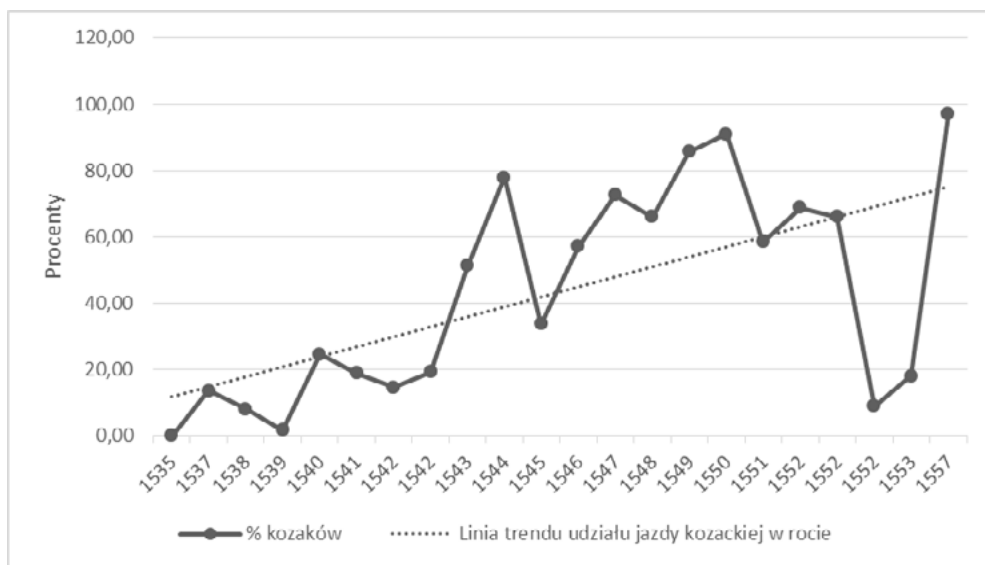
zmiana trendu w 1551 i na wiosnę, lato 1552 r. oraz całkowite załamanie na jesień 1552 i w roku 1553. Zagadkowe przemiany miały bardzo spektakularne przyczyny odnotowane w źródłach i są szeroko komentowane w literaturze przedmiotu. W 1550 r. władca turecki Sulejman zażądał ukarania Pretwicza, który ciągle stosował taktykę pościgu za Tatarami poza granice państwa oraz coraz intensywniej łupił ziemie turecko-tatarskie. Zawarcie traktatu pokojowego z Turcją (co ostatecznie nastąpiło w Stambule 1 sierpnia 1553 r.) było w dużej mierze uzależnione od rozwiązania problemu starosty barskiego. Pretwicz w 1551 i na początku 1552 r. musiał powstrzymywać się od radykalnych działań wobec Turcji, a 2 lipca 1552 r. odebrano mu starostwo barskie i nadano znajdujące się bardziej w głębi kraju starostwo trembowelskie. Następcą Pretwicza w przygranicznym Barze został Jan Herburt z Fulsztyna⁹². W jego oddziałach również licznie reprezentowani byli kozacy, co świadczy o przejęciu koncepcji oddziału⁹³.

Zmiana miejsca zamieszkania i stacjonowania oddziału oznaczała, że przestał on odgrywać rolę rozpoznawczą względem Tatarów. Trembowla była zlokalizowana znacznie głębiej na zachód, na pograniczu z Mołdawią. A zatem Pretwicz przeorganizował oddział, porzucając walor ogromnej mobilności na rzecz zwiększenia wartości bojowych⁹⁴. Potwierdza to analiza towarzyszy z jego rot. Oprócz naturalnego procesu werbowania nowych żołnierzy większość pocztów kozackich

⁹² *Matricularum Regni Poloniae Summaria excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservatur*, t. 5, red. T. Wierzbowski, Warszawa 1919, nr 1283, 1284; A. Tomczak, *Memoaria...*, s. 338; K. Maleczyński, *Urzednicy grodzcy trembowelscy*, „Ziemia Czerwieńska” 1936, t. 2, nr 2, s. 307; *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka)*. *Spisy*, wyd. K. Przyboś, Wrocław, 1987, p. 98.

⁹³ W 1552 r. 36,27% kozaków (wiosna), 18,97% (lato) i 46% (jesień). Zob. AGAD ASK, sygn. 57, k. 27v–31v; ibidem, sygn. 58, k. XLV–LII; ibidem, sygn. 59, k. XLIX–LVv. W 1553 r. 61,62% kozaków (lato). Zob. ibidem, sygn. 60, k. 39v–44.

⁹⁴ A. Tomczak, *Pretwicz (Pretfic) Bernard...*, s. 433–435; K. Maleczyński, op. cit., s. 307; A. Dziubiński, op. cit., s. 53–85.

Wykres 3.3. Procentowy skład kozaków oraz husarzy i kopijników w rocie Bernarda Pretwicza w latach 1535–1557, wraz z naniesioną linią trendu. Opracowanie własne na podstawie: AGAD ASK, sygn. 26, k. 13–14v; ibidem, sygn. 28, k. 31v–37; ibidem, sygn. 35, k. 138–141; ibidem, sygn. 39, k. 18–24v; ibidem, sygn. 40, k. 30–34v; ibidem, sygn. 41, k. 20–22; ibidem, sygn. 42, k. 225–227v; ibidem, sygn. 44, k. 20v–28v; ibidem, sygn. 48, k. 27–31; ibidem, sygn. 49, k. 38–46v; ibidem, sygn. 50, k. 19–24; ibidem, sygn. 51, k. 11–18v; ibidem, sygn. 52, k. 42–45v; ibidem, sygn. 54, k. 18–27; ibidem, sygn. 55, k. 18–27; ibidem, sygn. 56, k. 13–21; ibidem, sygn. 57, k. 20–27; ibidem, sygn. 59, k. LXXVIIv–LXXXIIIv; ibidem, sygn. 58, k. LXXXII–LXXXVIII; ibidem, sygn. 60, k. 35v–39; ibidem, sygn. 61, k. 18–21v

przebroiła się na jesień 1552 r.⁹⁵ Powyższy przykład dobitnie ukazuje, że struktura uzbrojenia oddziału nie była przypadkowa i uzależniona od woli żołnierzy, ale była świadomą polityką rotmistrza. Jakie możliwości szybkich i spektakularnych zmian miał Pretwicz, świadczy również rok

⁹⁵ Na 26 pocztów kozackich (z ogólnej liczby 35) aż 16 przebroiło się w latach 1552–1553 na pocztzy husarskie. AGAD ASK, sygn. 57, k. 20–27; ibidem, sygn. 58, k. LXXXII–LXXXVIII; ibidem, sygn. 59, k. LXXVIIv–LXXXIIIv; ibidem, sygn. 30, k. 35v–39.

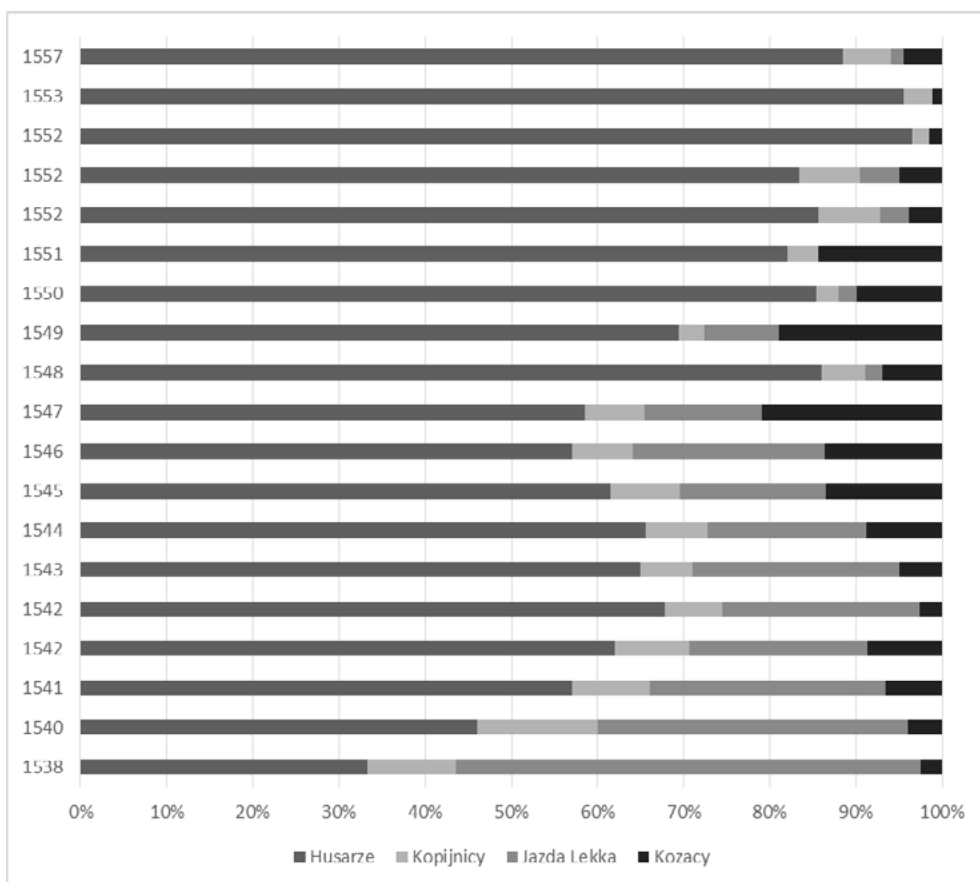
1557 r., kiedy oddział był w 97% kozacki. Prawdopodobnie więc już od 1554 r. oddział na powrót przekształcono w jazdę lekką.

Wyjątkowość przypadku Pretwicza lepiej można zrozumieć, gdy zestawimy równolegle przemiany zachodzące w innych oddziałach wchodzących w skład obrony potocznej. Zasadniczo punkt wyjścia wszystkich oddziałów był podobny (zob. wykres 3.1). Roty z lat trzydziestych XVI w. to mieszanka trzech rodzajów jeźdźców, z reguły o dominującej pozycji husarii, co widoczne było również u Pretwicza (zob. wykres 3.2). Aby to zobrazować, przygotowaliśmy skład osobowy roty hetmańskiej Mikołaja Sieniawskiego z lat 1538–1557. Rota hetmana polnego koronnego przeobraża się w kierunku jazdy ciężkiej. Jeszcze w 1538 r. ma ona charakter jazdy lekkiej, następnie zaczyna dominować husaria, ale aż do 1547 r. skład był bardzo zróżnicowany. O jednolitym oddziale husarskim możemy mówić dopiero w roku 1548 (86% husarzy), a następnie nieprzerwanie od 1550 r. W latach 1552–1557 udział husarzy w składzie roty wynosił około 90%.

W tym okresie lekka jazda stanowiła średnio 22% żołnierzy, a kozacy byli grupą niespełna 8-procentową. Kozacy zdecydowanie wypierają inne rodzaje jazdy lekkiej od 1548 r., czyli pięć lat później w stosunku do oddziału Pretwicza. Jest to czas potrzebny, aby zaadaptować zastosowane gdzie indziej wzorce.

A zatem obserwujemy równoległy proces ujednolicenia oddziałów husarskich i kozackich. W rocie Pretwicza za przełomowe trzeba uznać lata 1549–1550, a u Mikołaja Sieniawskiego jest to rok 1548. Jest to zjawisko charakterystyczne dla większości pozostałych rot w analogicznym okresie, przy czym z reguły przemiany dotyczyły husarii⁹⁶. To dodatkowo

⁹⁶ Na przykład w oddziale Macieja Włodka w 1548 r. husarze stanowili 84% składu osobowego (zob. AGAD ASK, sygn. 52, k. 3–6v), w oddziale Hieronima Lanckorońskiego w 1549 r. husarze stanowili 74,79% składu osobowego oddziału (zob. ibidem, sygn. 54, k. 43–48).

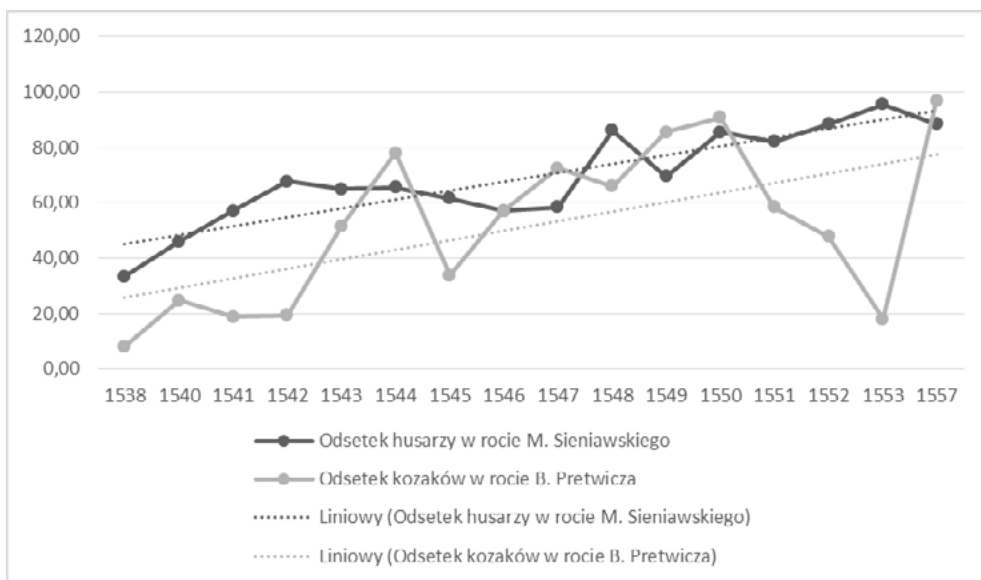
Wykres 3.4. Rodzaj żołnierzy służących w rocie hetmańskiej Mikołaja Sieniawskiego (lata 1538–1557), dane zestawione w procentach. Opracowanie własne na podstawie: AGAD ASK, ibidem, sygn. 26, k. 24–26v; ibidem, sygn. 27, k. 2–4v; ibidem, sygn. 29, k. 2–5; ibidem, sygn. 32, k. 131v–133; ibidem, sygn. 39, k. 18–24v; ibidem, sygn. 40, k. 3–8; ibidem, sygn. 41, k. 2–9v; ibidem, sygn. 42, k. 4–10; ibidem, sygn. 44, k. 2–13; ibidem, sygn. 48, k. 4–10; ibidem, sygn. 49, k. 28–37; ibidem, sygn. 50, k. 4–9v; ibidem, sygn. 51, k. 2–9; ibidem, sygn. 52, k. 33–40v; ibidem, sygn. 54, k. 3–12; ibidem, sygn. 55, k. 3–12; ibidem, sygn. 56, k. 2–8v; ibidem, sygn. 57, k. 2–10; ibidem, no gn. 58, k. 1c–VIIv; ibidem, sygn. 59, k. 1c–VIII; ibidem, sygn. 60, k. 3–9v; ibidem, sygn. 61, k. 4–9v, 66–66v

potwierdza innowacyjny charakter działań Pretwicza, niepodążającego za powszechnym trendem, lecz organizującego dowodzone przez siebie oddziały na swój własny sposób, który można uznać za *tactical innovation*. Co więcej, oddział Pretwicza był szkołą nowych dowódców. Aż dziewięciu towarzyszy zostało w późniejszych latach rotmistrzami, lepszy wynik mieli tylko dwaj rotmistrze – hetman Mikołaj Sieniawski (23) i pełniący urząd starosty barskiego po Pretwiczu – Jan Herburt (11). Był to efekt m.in. dawania podwładnym dużej samodzielności (oraz być może dobrych warunków wynagrodzenia opartego na grabieży). W latach 1541, 1543–1544, 1548 Pretwicz wydzielał z roty kilkudziesięcioosobowe grupy dowodzone przez towarzyszy, które samodzielnie rozpoznawały, ścigały i niszczyły nieprzyjacielskie oddziały⁹⁷.

Trend liniowy ukazany na wykresie 3.5 jest w zasadzie równoległy z niewielką tendencją do zmniejszenia dysproporcji na korzyść jazdy kozackiej. Fakt mniejszego odsetka kozaków pretwiczowych w stosunku do husarzy Sieniawskiego wynikał z innego punktu wyjścia. Kozacy pojawiali się dopiero pod koniec lat trzydziestych jako jeden z rodzajów jazdy lekkiej (u Pretwicza w roku 1537), kiedy husarze byli już od przełomu XV i XVI stulecia formacją wyodrębnioną.

Aby zrozumieć początkowy okres gwałtownych przemian w wojskowości wczesnonowożytnej w Koronie na tle zachodzącej w Europie Zachodniej rewolucji militarnej, należy spojrzeć na kontekst geopolityczny. Tu kluczowym czynnikiem były ciągłe i intensywne najazdy tatarskie, charakteryzujące się stosowaniem niekonwencjonalnej strategii i taktyki. Przede wszystkim celem tych niemal corocznych najazdów nie było podbijanie ziem, tylko grabież i łapanie ludzi, których następnie sprzedawano jako niewolników. W XVI–XVII stuleciu sam Chanat

⁹⁷ M. Plewczyński, *Skład chorągwi jazdy koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1993, t. 35, s. 39; M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy...*, s. 256–257.

Wykres 3.5. Proces ujednolicenia oddziałów (w ujęciu rocznym) na tle roty Bernarda Pretwicza i Miłkołaja Sieniawskiego, AGAD ASK, sygn. 26, k. 13–14v, 24–26v; ibidem, sygn. 27, k. 2–4v; ibidem, sygn. 28, k. 31v–37; ibidem, sygn. 29, k. 2–5; ibidem, sygn. 32, k. 131v–133; ibidem, sygn. 35, k. 138–141; ibidem, sygn. 36, k. 57v–61; ibidem, sygn. 39, k. 18–24v, 30–36v; ibidem, sygn. 40, k. 3–8, 30–34v; ibidem, sygn. 41, k. 2–9v, 20–22; ibidem, sygn. 42, k. 4–10, 225–227v; ibidem, sygn. 44, k. 2–13, 20v–28v; ibidem, sygn. 48, k. 4–10, 27–331; ibidem, sygn. 49, k. 28–37, 38–46v; ibidem, sygn. 50, k. 4–9v, 19–24; ibidem, sygn. 51, k. 2–9, 11–18v; ibidem, sygn. 52, k. 33–40v, 42–45v; ibidem, sygn. 54, k. 3–12, 18–27; ibidem, sygn. 55, k. 3–12, 18–27; ibidem, sygn. 56, k. 2–8v, 13–21; ibidem, sygn. 57, k. 2–10, 20–27; ibidem, sygn. 58, k. 1c–VIIv, LXXXII–LXXXVIII; ibidem, sygn. 59, k. 1c–VIII, LXXVIIv–LXXXIIIv; ibidem, sygn. 60, k. 3–9v, 35v–39; ibidem, sygn. 61, k. 4–9v, 18–21, 66–66v

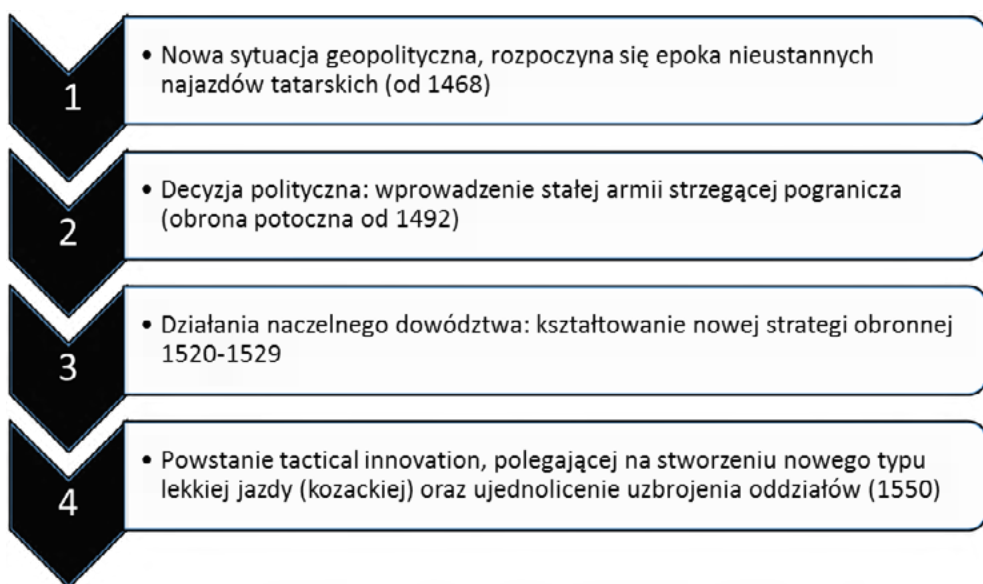
Krymski pozyskał w ten sposób dwa miliony jeńców, w konsekwencji od pierwszego najazdu z 1468 r. na południowo-wschodnim pograniczu rozszerzała się pustynia osadnicza, królestwo było bezradne wobec nowego zagrożenia.

Staraliśmy się wyjaśnić zachodzące przemiany przejściem od działań doraźnych do systemowych, co skutkowało zmianami w systemie obrony, a następnie pociągało za sobą przeobrażenia w taktyce walki

(zob. wykres 3.6). Od pojawienia się stałego i systematycznie narastającego zagrożenia do przełomowych decyzji o charakterze politycznym minęło niemal ćwierć wieku. Wśród wielu pomysłów na zaradzenie sytuacji wybrano stworzenie stałej armii strzegącej kresów (1492 r.). Rozwiązanie to było oczywiście lepsze od pospolitego ruszenia, ale nie zabezpieczyło w istotny sposób pogranicza. Pierwsze plany strategiczne powstały po kolejnych 10 latach, ale właściwie prawidłowo zdiagnozowany problem to rok 1520, po czym nastąpiło dalsze udoskonalenie strategii w latach 1527–1529. Zastosowanie odpowiednich rozwiązań taktycznych było domeną dowództwa średniego szczebla, które w toku prowadzonych działań wojennych wykształciło skuteczne rozwiązania pod względem taktycznym – powstanie lekkiej jazdy (kozackiej) oraz ujednolicenie uzbrojenia i sposobu prowadzenia walki oddziałów (ok. 1550 r.). Każdy z tych etapów wymagał mniej więcej jednego pokolenia, było to w przybliżeniu: 24, 28 i 22 lata.

Czy te przemiany możemy zaliczyć do szybkich i gruntownych, których model odpowiadałby rewolucji militarnej? Z dzisiejszej perspektywy podane czasokresy nie robią wrażenia, mogą nawet wydawać się powolne. Punktem odniesienia były jednak czasy średniowiecza i tu porównanie wypada zdecydowanie na korzyść dynamizmu przemian. Wagę zachodzących przemian można zrozumieć, odwołując się do studiów bronioznawczych z okresu średniowiecza. Polskie ustalenia wykazują, że przebrojenie rycerzy następowało średnio co 70 lat (lata 1290, 1360, 1430 i przełom XV i XVI w.)⁹⁸. Był to efekt doświadczeń nabytych w przeprowadzonych kampaniach wojskowych, a zatem 22 lata potrzebne na stworzenie nowego rodzaju jazdy to proces bardzo dynamiczny, ponadtrzykrotnie szybszy od wzorca średniowiecznego.

⁹⁸ J. Szymczak, *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź 1989, s. 239–240.

Wykres 3.6. Etapy przemian wojskowych w Koronie (opracowanie własne)

Skupiliśmy się głównie na 3. i 4. etapie przemian, czyli *strategy* i *tactical innovation*. Ta pierwsza widoczna jest już na początku XVI w., ale staje się coraz bardziej klarowna pod koniec lat dwudziestych XVI stulecia. Ostatecznie powołano do życia system składający się z trzech linii obronnych (zob. il. 3.1). Pierwszą były niewielkie kilkunasto-/kilkudziesięcioosobowe czujki. Mogły się one znajdować ponad 500 km na wschód od Lwowa, głęboko na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przesunięto je więc o około 150–200 km w stosunku do wcześniejszych rozwiązań. Miały one wykryć zbliżający się najazd, ocenić jego siły i zawiadomić władze wojskowe. Na pograniczu Korony działało kilkusetosobowe zgrupowanie strażnika polnego, które mogło niszczyć drobne najazdy i podejmowało jako pierwsze realne działania obronne. Dopiero w głębi państwa, pod Lwowem, był zakładany obóz główny, który miał być

miejszem koncentracji pospolitego ruszenia i wolontariuszy zbierających się na wieść o zagrożeniu. W przesunięciu drugiej i trzeciej linii obrony w stronę południowo-wschodniej rubieży państwa ogromną rolę odegrali Jan Tarnowski i Mikołaj Sieniawski, a następnie Bernard Pretwicz. O ile w 1502 r. obóz miał być pod Lwowem, o tyle w 1520 r. zakładany być powinien w odległości 64–97 km, w 1569 r. było to już 134 km na wschód od Lwowa. Druga linia znajdowała się natomiast około 225–283 km od Lwowa.

Wraz z nowymi rozwiązaniami o charakterze strategicznym zaczęła kształtować się innowacja taktyczna. W Koronie bardzo długo, bo do lat trzydziestych XVI stulecia, utrzymywał się mieszany skład oddziałów, służyła w nich jazda ciężka – kopijnicy, średnia – husarze i lekka – strzelcy (zob. wykres 3.1). Niezwykle ważnym elementem był proces ujednolicania oddziałów, tak aby w pełni mogły one wykorzystać swój potencjał, a przy tym mogły być dostosowane do różnych potrzeb taktycznych. Oddziały husarskie wykształciły się już w latach 1548–1550, w tym samym czasie (1549–1550) nastąpiło to w jeździe kozackiej (wykres 3.5).

Powyższe przemiany poprzedzało stworzenie najbardziej skutecznego rodzaju lekkiej jazdy. Okazała się nią jazda kozacka, która składała się z ludzi pogranicza uzbrojonych bardzo podobnie jak Tatarzy, z wpływami litewskimi i moskiewskimi – posiadali łuki (zrezygnowano z broni palnej i kusz), szable i rohatyny, a chronieni byli przez pancerze. Innymi słowy, najefektywniejsze było zwalczanie nieprzyjaciela jego własną bronią. Głównym atutem tych oddziałów była ich mobilność i szybkość działania, co zawdzięczały szybkim koniom, a przede wszystkim brakowi taboru. Nie była to w walce wręcz tak silna jednostka jak husaria, dlatego preferowała taktykę tatarską, polegającą na zasypywaniu przeciwników strzałami. W naszej opinii ten model został wypracowany przez

Bernarda Pretwicza do 1542 r., a w innych rotach przyjmowany do końca lat czterdziestych.

Bernard Pretwicz był inicjatorem stworzenia jednolitych oddziałów kozackich. Żołnierze ci pojawili się po raz pierwszy u niego dopiero w 1537 r. i już po pięciu latach wyparli wszystkich inaczej uzbrojonych kombatantów. Jednolitą rotę kozacką udało się sformować już w 1544 r. (80% kozaków), następnie w latach 1549–1550 (90% kozaków), a cały proces definitywnie zakończył się w 1557 r., kiedy właściwie wszyscy żołnierze byli uzbrojeni po kozacku. Pragniemy zwrócić uwagę, że zarówno ujednolicenie husarii, jak i oddziałów kozackich nie było odgórnym działaniem państwa, czy też głównodowodzących armią. Było to doświadczenie wyniesione z pól bitew przez dowódców średniego szczebla (rotmistrzów i starostów). Kozacy w błyskawicznym tempie zyskiwali na znaczeniu. Już w 1573 r. zdecydowano się na zaciągnięcie 2000 jazdy, w tym 1000 kozaków, a cztery lata później na 2859 jazdy kwarcianej było aż 2009 jeźdźców uzbrojonych po kozacku. Generalnie do 1648 r. jest to formacja jazdy najliczniej występująca po husarii, a od tego roku staje się najważniejsza⁹⁹.

Sukcesy Daszkiewicza i jego następcy Pretwicza oraz wielu innych dowódców z jego pokolenia pozwoliły w dłuższej perspektywie czasowej na przesunięcie strefy osadniczej najpierw o kilkadziesiąt, a następnie o kilkaset kilometrów na południowy wschód, w głąb tzw. Dzikich Pól. To zaś ułatwiło aprowizację i umożliwiło głębsze przesunięcie obozów wojskowych, co dodatkowo wzmacniało element obronny. Kozaków uznano za niezbędnych nie tylko na pograniczu południowo-wschodnim. Ich skuteczność w działaniach rozpoznawczo-dywersyjno-pościgowych musiała być ceniona przez współczesnych, skoro książę Albrecht

⁹⁹ B. Głubisz, op. cit., s. 35–40, 342–343; D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008, s. 224, 246.

Hohenzollern powziął w latach pięćdziesiątych XVI w. plan zaciągu kilkuset kozaków do swej armii, wcześniej zaś (u schyłku lat dwudziestych) z podobnym zamiarem nosił się Jan Zapołya. Można wręcz pokusić się o stwierdzenie, że pograniczni żołnierze-kozacy stali się protoplastami lisowczyków, znanych w XVII w. w całej Europie Centralnej, nie tylko z obrazu Rembrandta Harmenszoon van Rijna (*Jeździec polski*, 1655 r. w zbiorach Frick Collection w Nowym Jorku). Sukcesy na polu walki pod Humiennem i Zawadą (1619 r.), Wiedniem i Białą Górą (1620 r.) czy Chocimiem (1621 r.) zapewniła im prawdziwie „tatarska” groza, jaką siali, skutecznie tym paraliżując nieprzyjaciela.

Rozdział 4

UJEDNOLICENIE ODDZIAŁÓW JAZDY W KORONIE W POŁOWIE XVI W.

Stale oddziały zaciężne pojawiły się w Koronie już w 1492 r., kiedy zostały powołane do obrony południowo-wschodnich granic (tzw. obrona potoczna)¹. Było to jedną z form zapobiegania niebezpieczeństwu tatarskiemu. Ludy te, znajdujące się w różnorodnych strukturach politycznych (z których największe znaczenie miał Chanat Krymski), począwszy od 1468 r. niemal corocznie najeżdżały na ziemie koronne w poszukiwaniu jeńców, sprzedawanych następnie jako niewolnicy. W historiografii rozwój wojskowości staropolskiej łączy się z reformą kwarcianą przeprowadzoną w latach 1564–1569. Wówczas utworzono specjalny skarb, stanowiący 1/5 dochodów z królewszczyzn, z którego opłacano wojsko kwarciane². Pod względem zasad finansowania reforma była ogromna,

¹ L. Kolankowski, *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r.*, „Ziemia Czerwieńska”, R. 1, 1935, z. 2, s. 141–142; K. Niemczyk, *Wojskowa emanacja władzy królewskiej w osobie hetmana na przełomie XV i XVI w.*, [w:] *Władza a społeczeństwo*, red. A. Bryłka, T. Kałuski, M. Korbaś, Katowice 2016: 154–155.

² Do kwarty wchodziła również piąta część cel i dochodów z żup solnych, od 1569 r. objęła ziemie inkorporowane do Korony z Wielkiego Księstwa Litewskiego. A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty, ustawy, realizacje*, Warszawa 2006, *passim* (szczególnie s. 14–22); W. Pałucki, *Reformy skarbowe sejmu egzekucyjnego 1562/1563 r.*, [w:] *Studia historyczne. Księga Jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 301–313; A. Sucheni-Grabowska, *Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI w. i na początku XVII w.*, „Przegląd Historyczny” 1965, t. 56, s. 24–65 (zob. również inne artykuły tej autorki); W. Pałucki,

już nie król z własnego skarbca, ale skarb publiczny nadzorowany przez sejm wypłacał pieniądze żołnierzom. Gwarantowało to mniejszą fluktuację stanu osobowego armii i umożliwiało całoroczne planowanie obrony na pograniczu. Jednakże reorganizacja skarbowa nie wpływała na zmiany taktyczne. Reformy o takim charakterze badacze dostrzegają w czasach panowania Stefana Batorego (1576–1586), który miał zreorganizować husarię, nadając tej formacji jednolitą broń, ekwipunek, co prowadziło do standaryzacji uzbrojenia, podnosząc tym samym jej efektywność bojową³. Skutkiem tych reform miało być znaczne zwiększenie walorów bojowych husarii, a w konsekwencji podniesienie potencjału militarnego całej Rzeczypospolitej. Autorzy zgodnie podkreślają przy tym, że niejednorodność oddziałów husarskich występowała do końca XVI stulecia.

W rozdziale tym ukazane zostanie zjawisko ujednolicenia wewnętrznego oddziałów jazdy. Nie negujemy doniosłych reform z czasów batoriańskich, chcemy jednak podkreślić, że zasadnicze zmiany nastąpiły znacznie wcześniej, gdyż już w połowie XVI w. Proces, w którym zarzucano różnorodne uzbrojenie i wyposażenie żołnierzy, jest nieuchwytny w źródłach opisowych i jedynie zasygnalizowany w aktach normatywnych. Jedynym typem źródeł, który pozwala odtworzyć potencjał bojowy jednostek, są rejestry popisowe. Ten specyficzny typ źródeł nie cieszył się jak dotąd zbyt dużym zainteresowaniem badaczy, toteż proces specjalizacji oddziałów i wykształcenia się różnych typów jazdy był w zasadzie marginalizowany. Zjawisko to odnotował jedynie Marek Plewczyński,

Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku, Wrocław 1974, passim. W kontekście wojskowym: M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, passim (szczególnie s. 52–53 i n.).

³ Przykładowo: Z. Spieralski, J. Wimmer, *Wstęp*, [w:] *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, cz. 5, wyd. Z. Spieralski, J. Wimmer, Warszawa 1961, s. 8–9; J. Cichowski, A. Szulczyński, *Husaria*, Warszawa 1977, s. 15–19; P. Tomaszewski, *Husaria najlepsza jazda nowożytnej Europy*, „Saeculum Christianum” 2010, t. 17, nr 1, s. 8–9.

który uznał lata 1545–1549 za czas tzw. reformy kozackiej, czyli powstania nowej lekkiej jazdy. Autor ten stawia również tezę, że przebrojenie husarii polegające na przyjęciu cięższego uzbrojenia ochronnego (kirysy) i przeobrażeniu jej w jazdę ciężką nastąpiło w połowie XVI stulecia⁴. Problem marginalnie sygnalizował również Henryk Kotarski⁵.

Aby ująć to zjawisko w kategoriach kwantytatywnych, wprowadzamy współczynnik ujednolichenia (dalej: WU), który rozumiemy jako procent żołnierzy służących w dominującym dla oddziału typie jazdy. WU możemy określić dla pojedynczego oddziału, ale również dla całej armii. W tym drugim przypadku obliczamy go w ten sposób, że z każdego oddziału przyjmujemy najwyższą procentową wartość danego rodzaju jazdy. Następnie dzielimy ją przez liczbę rot, a uzyskany wynik odzwierciedla, w jakim procencie przeciętnie służyła dominująca formacja. Oczywiście wszystkie kryteria są umowne, ale WU na poziomie 90% naszym zdaniem oznacza pełne ujednolicenie oddziału. Natomiast WU znajdujący się w granicach 80%–89,99% oznacza zaawansowany proces, co określamy jako częściowe ujednolicenie.

Na początku XVI stulecia jazda koronna dzieliła się na trzy podstawowe formacje. Główną siłę uderzeniową stanowili ciężkozbrojni kopijnicy, którzy wywodzili się ze średniowiecza (zob. il. 4.1)⁶. Jazda ta nie nadawała się jednak na potrzeby ochrony południowo-wschodniego pogranicza najeżdżanego przez Tatarów. Specyfika przeciwnika i teatru

⁴ M. Plewczyński, *Napierśniki husarii obrony potocznej w połowie XVI w.*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2017, t. 6, s. 161–178; idem, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku, t. 1: Lata 1500–1548*, Ząbrze 2011, s. 60–61. Por. B. Głubisz, *Jazda kozacka w armii koronnej 1549–1696*, Poznań 2016, s. 7–8.

⁵ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1970, t. 17, s. 92–93, 101–102.

⁶ Można to wywnioskować z kwot żołdu wypłacanych poszczególnym żołnierzom. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), Oddział 85, no. 13. Występowali jeszcze na początku lat trzydziestych, zob. ibidem, no. 19: 6, 10 i n. Obszerniej na temat zaciężnej ciężkozbrojnej jazdy kopijniczej i jej średniowiecznego rodowodu zob. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, *passim*.

działań wojennych wymagała żołnierza lekkiego, szybkiego i elastycznego w działaniu. Stąd popularność drugiego typu jazdy – husarii – formowanego na wzór węgierski⁷. Byli to jeźdźcy uzbrojeni w elastyczne ochrony głowy i tułowia oraz posługujący się asymetrycznymi tarczami o węgierskim lub tureckim rodowodzie oraz lekką kopią (zob. il. 4.2). Trzecią kategorią, najbardziej zróżnicowaną i o zmieniającym się uzbrojeniu, byli strzelcy konni. Co do zasady byli oni wyposażeni w tzw. zbroje strzelcze i najprawdopodobniej otwarty hełm, a także posługiwali się różnymi rodzajami uzbrojenia zaczepnego. Na początku XVI w. używali kusz, co również nie było korzystnym rozwiązaniem, zważywszy na charakter pola walki⁸. Podjęto zatem starania o przebrojenie ich w długą ręczną broń palną, które powiodły się tylko częściowo.

Po przemianach z połowy XVI stulecia najdokładniejszy opis różnych rodzajów jeźdźców polskich przedstawił Jan Andrzej Krasieński (1550–1612). Tę charakterystykę sporządził w 1573 r. na potrzeby króla elekta Henryka Walezego. Skierowana była do osób nieobeznanych z rzeczywistością dotyczącą Rzeczypospolitej. Wyróżnił on trzy rodzaje jazdy:

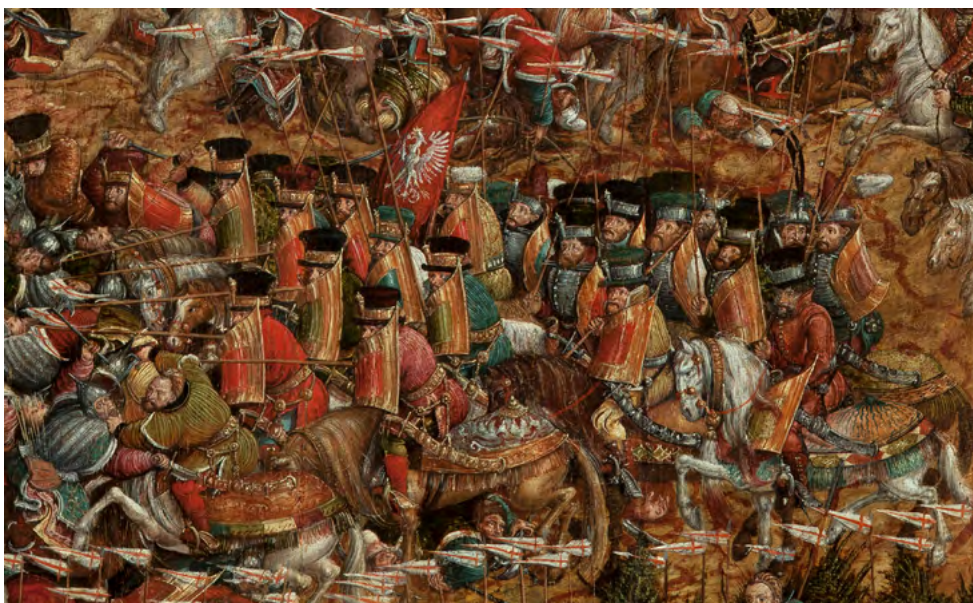
- ciężkozbrojnych kopijników, posiadających elementy zbroi płytowej, kopię oraz dwie bronie białe: koncerz i szablę; część z nich miała mieć również krótkie rusznice lub buławy (buzdygany);

⁷ Pierwsze dwa tego typu oddziały zaciągnięto w 1498 i 1503/1504 r. W 1498 r. przybyła do Korony 105-osobowa rota Ferenc Raceni i Wacława Kamienickiego, zob. T. Grabarczyk, *Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV wieku*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty*, wyd. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 119. Zaciąg kolejnej uchwalono podczas sejmu piotrkowskiego w 1503 r., a w I 1504 r. 50-konny oddział został skierowany na Ruś, zob. M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce 1995, s. 111–113.

⁸ J.T. Kałużny, *U boku króla. Chorągiew nadworna królów Polski u schyłku XV wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2019, t. 103, s. 68–69; A. Böldyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 248–249.

Ilustracja 4.1. Oddział kopijników i husarzy na obrazie *Bitwa pod Orszą*. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 2475. Publikacja za uprzejmą zgodą muzeum

Ilustracja 4.2. Oddział husarzy na obrazie *Bitwa pod Orszą*. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 2475. Publikacja za uprzejmą zgodą muzeum

- średniozbrojną husarię, tych jeźdźców chroniły kolczugi i przyłbice, a uzbrojeni byli w lekką kopię, szablę i tarczę, część z nich wyposażona miała być w łuki lub broń palną;
- lekkozbrojnych kozaków, którzy używali łuków oraz dostosowanych do strzelania z konia siodeł⁹, ponadto szabli i rohatyn; całość tego zestawu wzorowana była na uzbrojeniu jazdy tatarskiej¹⁰.

⁹ Były to tzw. jarczaki, czyli siodła typu wschodniego. Przedstawiono je na drzeworycie w pracy: S. Herberstein, *Rerum Moscoviticarum commentarii*, Bazileae 1571, s. 154–156. Por. S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, wyd. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 211.

¹⁰ J. Krasieński, *Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza*, wyd. S. Bidziński, Warszawa 1852, s. 78–79, 158–159.

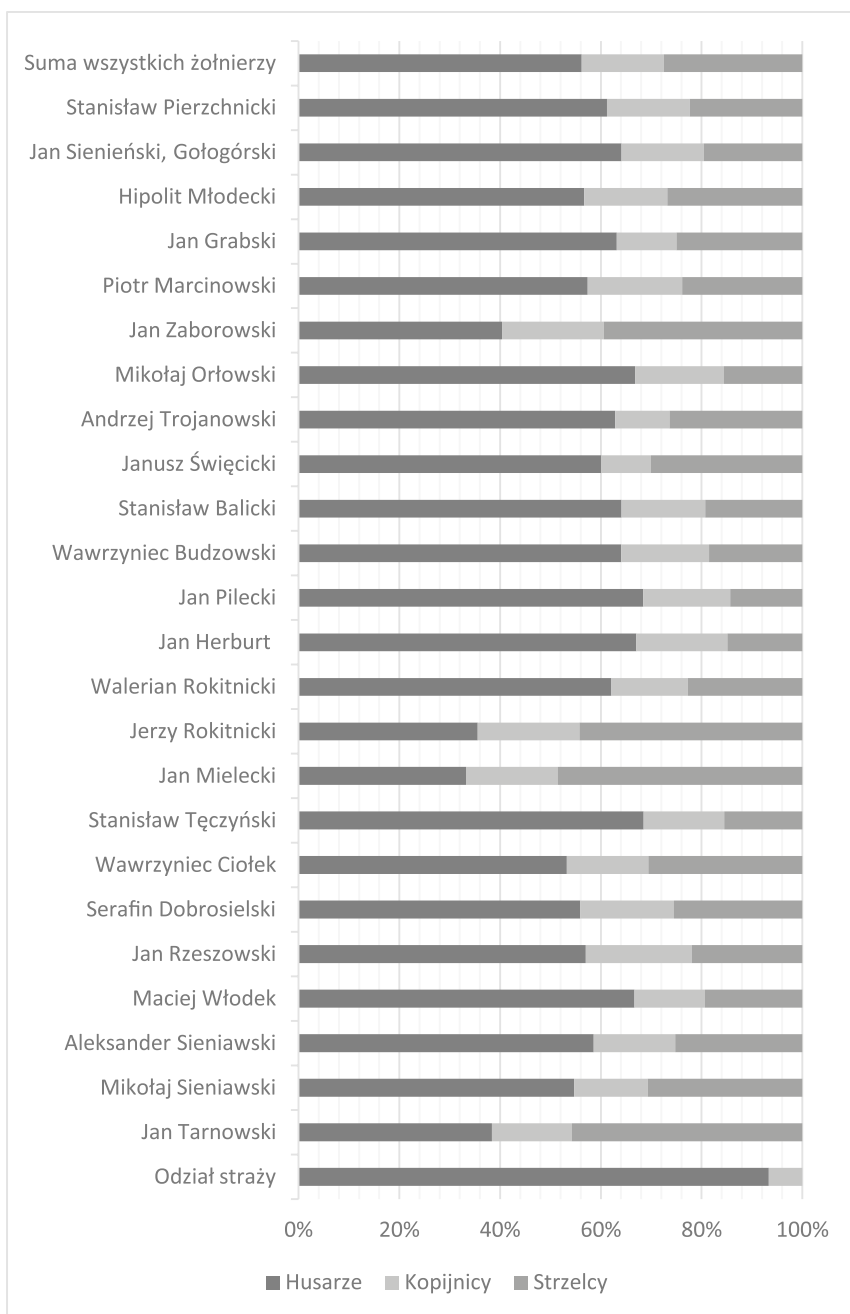
A zatem zniknęły oddziały strzeleckie, w ich miejsce pojawili się jeźdźcy kozacy. Można to wiązać z procesem weryfikowania przydatności oddziałów na południowo-wschodnim pograniczu. Nawet w obrębie poszczególnych jednostek następowała zmiana uzbrojenia. Bardzo charakterystyczna jest sytuacja husarii, która po marginalizacji kopijników zaczęła nabierać cech jazdy ciężkiej, poprzez coraz częstsze użycie napierśników, co nastąpiło w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVI w.¹¹

Omawiając rodzaje jazdy, odnosimy błędne wrażenie na temat składu oddziałów. Panuje przekonanie, że były one w miarę jednolite, w czym utwierdza nas ikonografia ukazująca jednolite wyposażenie żołnierzy. W szczególności łatwo to dostrzec na obrazie *Bitwa pod Orszą*, gdzie kopijnicy (il. 4.4) i husarze (il. 4.5) są jednolicie wyposażeni. Obraz prezentuje starcie z 1514 r., ale namalowany został w latach trzydziestych, a być może nawet w czterdziestych XVI w.¹² Również źródła narracyjne nie pomagają, na ogół bowiem pomijane są w nich szczegółowe informacje na temat uzbrojenia. W rzeczywistości nie istniały takie oddziały (oprócz być może parad¹³), co dobrze ilustruje przykład kampanii mołdawskiej (lato–jesień) 1531 r. (wykres 4.1).

¹¹ M. Plewczyński, *Napierśniki...*, s. 163–173.

¹² M.A. Janicki, *Obraz Bitwa pod Orszą – geneza, datowanie, wzory graficzne, a obraz bitwy „na Kropiwej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, [w:] *Bitwa pod Orszą*, wyd. M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 176–177, 221.

¹³ S. Orzechowski, *Opisanie obrzędu ślubnego Zygmunta Augusta z Katarzyną Austriaczką*, [w:] *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, wyd. J.U. Niemcewicz, t. 5, Puławy 1830, s. 325–345.

Wykres 4.1. Skład rot jazdy (podane nazwiska rotmistrzów) w kampanii mołdawskiej 1531 r. według kategorii żołnierzy jazdy. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 19: 3–206; Z. Spieralski, *Kampania obertyńska 1531 roku*, Warszawa 1962, s. 220–237

Na podstawie 4422 służących w 1531 r. żołnierzy w 24 rotach możemy stwierdzić, że żaden oddział jazdy nie był jednolicie uzbrojoną jednostką¹⁴. WU wynosił zaledwie 60,19%. Wszystkie rotę stanowiły mieszankę jazdy ciężkiej (kopijników), średniej (husarzy) i lekkiej (strzelców). Niemal wszędzie dominowała husaria (56,2%), której liczebność wahała się od 33,3% do 68,5%. Kolejną grupą byli strzelcy (27,5%), którzy występowali w liczebności 15–45,8%. Najmniej licznie odnotowani byli kopijnicy (16,3%), których udział można określić na 9,9–21%. Zdzisław Spieralski ewidentnie w analizie źródeł nie uwzględnił szermierzy, czyli jeźdźców wyposażonych tylko w broń białą. W latach czterdziestych XVI w. było ich aż 16%¹⁵, a więc mozaika struktury uzbrojenia w poszczególnych oddziałach była jeszcze bardziej złożona.

Najwyższy WU na poziomie 68% odnotowany był w rocie Jana Pileckiego i Stanisława Tęczyńskiego. Zwracamy uwagę, że różnice w nasyceniu poszczególnymi typami uzbrojenia były niewielkie, a ogólną charakterystykę oddziału możemy ocenić po liczbie poszczególnych żołnierzy. Stąd element jazdy lekkiej dominował w rotach Jana Tarnowskiego, Jana Mieleckiego, Jerzego Rokitnickiego oraz ewentualnie Jana Zaborowskiego. Roty ciężkozbrojne możemy wyodrębnić po zsumowaniu husarzy i kopijników, wówczas za takie można uznać oddziały Jana Pileckiego, Jana Herburtę, Stanisława Tęczyńskiego i Mikołaja Orłowskiego.

¹⁴ Należy jednak wyjaśnić, że identyfikacja poszczególnych kategorii zbrojnych przeprowadzona przez Spieralskiego nie do końca zachowała swą aktualność. I tak np. w oddziale strażniczym Mikołaja Sieniawskiego wskazano dwóch kopijników, jednak analiza zapisów źródłowych nie pozwala na taką interpretację. Dwaj żołnierze uznani za kopijników dosiadali koni kopijniczych, lecz nie mieli charakterystycznego dla tej kategorii żołnierzy uzbrojenia. AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 19, k. 14. Spieralski identyfikował zatem kategorię wg typu używanego wierzchowca. Takie przykłady można mnożyć, co pozwala ostatecznie określić liczbę kopijników w poszczególnych rotach na jeszcze niższą (kwestia ta wymaga dalszych badań).

¹⁵ M. Plewczyński, *Napierśniki...*, s. 162.

Dane są zaskakujące i świadczą fatalnie o stanie organizacji armii. Każdy z oddziałów to de facto mieszanka różnych armatur (zestawów uzbrojenia). Z czego wynikała ta prymitywna struktura wojskowa istniejąca jeszcze 40 lat po powstaniu obrony potocznej w roku 1492? Oceniamy to zjawisko na trzech płaszczyznach. Po pierwsze, stanowiło to pozostałość po średniowiecznej specyfice, w której uzbrojenie zależało od samego zainteresowanego. Po drugie, było konsekwencją aktów normatywnych, które promowały lub nie zapobiegały wewnętrznemu zróżnicowaniu. Po trzecie, był to wynik niejednolitej wewnętrznie organizacji oddziałów zaciężnych.

Powoływanie zaciężnych oddziałów jazdy w XVI w. nie zmieniało wiele w ich składzie¹⁶. Werbunek zasadniczo przeprowadzano wśród mieszkańców Korony. Tak więc od pospolitego ruszenia różniło ich jedynie to, że byli to ochotnicy, lepiej zapewne wyszkoleni i o lepszym zdrowiu oraz tężyznie fizycznej niż przeciętni pospolitycy¹⁷. Nowy rodzaj wojsk nie wprowadził standardów ujednoliconego czy też minimalnego wyposażenia. Dlatego każdy do wojska zabierał to, co posiadał w domu, kopiowano więc wzorce istniejące w pospolitym ruszeniu.

Problem w tym, że w zasadzie nie wiemy, jak te wzorce wyglądały. Dokładne koronne rejestry popisowe wojsk zaciężnych wiązały się z koniecznością wypłaty żołdu oraz przede wszystkim wynagrodzenia

¹⁶ Oczywiście powyższe założenie ma charakter generalny. Szczegółowa analiza żołnierzy służących w latach 1500–1574 przeprowadzona przez Marka Plewczyńskiego pozwoliła ocenić, że obcokrajowców było 21,7% (najwięcej było Niemców 7% oraz Czechów i Morawian 3,3%, a także Rusinów 2,5%). Powyższe zaciągi w większości prowadzone były na potrzeby działań wojennych z zakonem krzyżackim, Mołdawią, Carstwem Moskiewskim i nie dotyczyły one obrony potocznej. M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce 1995, s. 190–210.

¹⁷ Na uwagę zasługują obliczenia poczynione przez Marka Plewczyńskiego (*Żołnierz jazdy obrony potocznej...*, s. 140), a dotyczące służby towarzyszy w obronie potocznej. Otóż aż 90,2% towarzyszy służbę wojskową pełniło do pięciu lat, a ponad połowa w wojsku spędziła nie więcej niż rok! Była więc to armia pieniężna, ale trudno ją uznać za zawodową.

za szkody w wierzchowcach i uzbrojeniu poniesione w trakcie służby. Podobne zasady nie obowiązywały w pospolitym ruszeniu, w konsekwencji brak analogicznych źródeł. Na szczęście szczegółowo uzbrojenie odnotowano w litewskim pospolitym ruszeniu („służbie ziemskiej”), w unikatowym i nigdy dotychczas niezbadanym popisie z 1524 r.¹⁸ Następna tak dokładna charakterystyka miała miejsce w zupełnie odmiennej epoce w dziejach uzbrojenia, gdyż dopiero w 1565 r.¹⁹

Z tego okresu zachowały się popisy trzech chorągwi – szlachty wasylijskiej (wraz z ostryńską, żołudzką) oraz rudomińskiej i miednickej. Łącznie opisano tam 407 żołnierzy, a po odjęciu 4 drabów (piechurów) daje nam to 403 jeźdźców (odpowiednio były to chorągwie: 189-, 109- i 105-osobowa). Przeprowadzona analiza jest zadziwiająca. Żołnierze ci dysponowali aż 24 różnymi kompletami uzbrojenia i opancerzenia²⁰. Pokazuje to gigantyczne rozbieżności²¹. Aby jednak uprościć ten skomplikowany obraz, można podjąć próbę zakwalifikowania spisanych wojowników do kilku ogólnych kategorii. Z pewną pomocą, na co zwrócił uwagę Tadeusz Grabarczyk, przychodzi memoriał Jana Ostroroga spisany około 1477 r., który wyróżnia następujące kategorie:²²

¹⁸ *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wyd. G. Lesmaitis, K. Łopatecki, B. Piasecka, Białystok 2016, s. 1–19.

¹⁹ *Ibidem*, s. 133–379.

²⁰ Armatury odnotowane w wykazie (jeżeli nie zaznaczono inaczej, żołnierz wyposażony był w szablę): zbrojno (93), rohatyna (65), pancerz (66), tarcza i rohatyna (51), miecz (26), zbroja płytowa (19), nic (14), pancerz oraz rohatyna i tarcza (13), pancerz i kopia (10), pancerz oraz kopia i tarcza (9), kord (8), tarcza (7), kabat (7), kopia (4), sahadak (3), pancerz i rohatyna (2), miecz i tarcza (1), miecz i rohatyna (1), miecz i kopia (1), kord i rohatyna (1), pancerz i tarcza (1), kopia i tarcza (1).

²¹ W podobnej pod względem liczebności chorągwi nadwornej koronnej z 1500 r. na 324 jeźdźców występowało „zaledwie” dziewięć różnych rodzajów uzbrojenia. J.T. Kałużny, op. cit., s. 68–69.

²² J. Ostroróg, *Monumentum pro Reipublicae ordinatione*, [w:] A. Pawiński, *Jana Ostroroga żywot i pismo o Naprawie Rzeczypospolitej. Studium z literatury politycznej XV wieku*, Warszawa 1884, s. 160, 162; T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w rocie konnej Aleksandra Sewera z 1498 roku*, „Archaeologia Historica” 2009, t. 34, nr 1, s. 447.

Jazda ciężka (kopijnicy), określana w źródle jako osoby wyposażone „zbrojno”. W opisie odnotowywano takie osoby w dużych pocztach urzędników i osób zamożnych. Zapewne jeźdźcy ci posiadali kopie, broń białą i przynajmniej elementy zbroi płytowej²³.

Jazda średniozbrojna, która posiadała kopie, broń białą, także pancerze, a niektórzy tarcze. Do tej kategorii można zaliczyć również osoby chronione przez zbroje, ale bez broni drzewcowej oraz posiadające kopie, ale bez zbroi. Podstawowym elementem tej kategorii były pancerze i kopie. Taką kategorię współcześni nazywali „półkopijnikami” (*semihastarii*)²⁴.

Husaria litewska. W odróżnieniu od klasycznej husarii koronnej, żołnierze ci uzbrojeni byli w rohatyny, a nie kopie²⁵. Do tej kategorii można zaliczyć zarówno żołnierzy wyposażonych w tarcze i pancerze, jak i w jeden lub żaden z tych elementów.

Jazda lekka, która występuje bez żadnej zbroi lub pancerza, oraz nie posiadała broni drzewcowej, tylko broń białą. Do tej kategorii zaliczamy również żołnierzy posiadających jedynie broń białą i tarcze. Takich żołnierzy współcześni określali jako szermierzy (*gladiatores*)²⁶.

Jazda strzelecka, w której jeźdźcy uzbrojeni byli w łubie z łukiem i kołczan ze strzałami (sahajdaki)²⁷.

²³ Raz dodano, że Jakub Raklewicz był przygotowany „zbrojno”, ale dodano uwagę, że posiadał tarczę i kopie. *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia...*, s. 16.

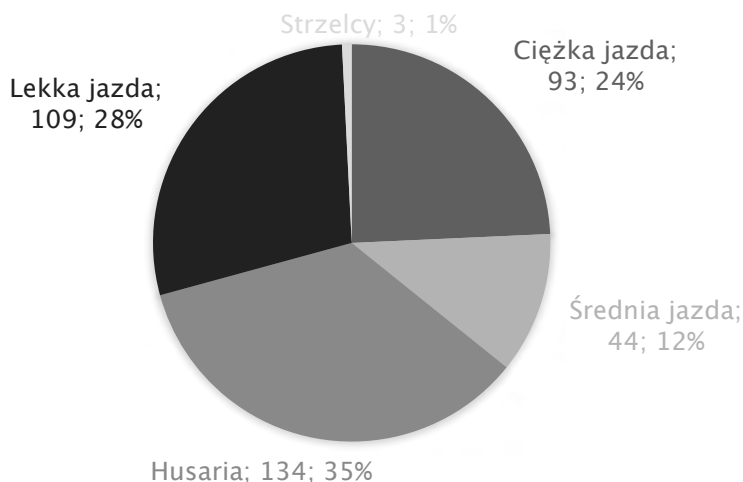
²⁴ J. Ostroróg, *Monumentum pro Reipublicae ordinatione...*, s. 160, pod takim pojęciem rozumie kopijników bez garnituru zbroi, a jedynie w pancerzu, przyłbicy, napierśniku, obojczyku i z rękawicami.

²⁵ Rohatyna była pierwotnie bronią myśliwską. Podczas polowań doposażano ją w poprzeczkę wykonaną z rogu zwierzęcego lub stali. Zapewne stąd wywodzi się jej nazwa. Jednak w użyciu wojсковym była zwykłą włócznią o długości 2–2,5 m, o dużym grocie. Natomiast hak lub róg podczas walki z siodła nie był potrzebny. Co najwyżej mógł doprowadzić do wyrwania broni z ręki żołnierza. Przykładowe wzmianki o rohatynach: P. Crescentyn, [...] *księgi o gospodarstwie y opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow każdemu stanowi potrzebne*, Kraków 1542, s. 634; S. Sarnicki, op. cit., s. 304; M. Bielski, *Kronika polska*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1856, s. 154, 447.

²⁶ J. Ostroróg, *Monumentum pro Reipublicae ordinatione...*, s. 160, 162. Według autora powinni oni mieć miecze, tarcze i hełm.

²⁷ Charakterystyka tej broni: S. Sarnicki, op. cit., s. 223–224.

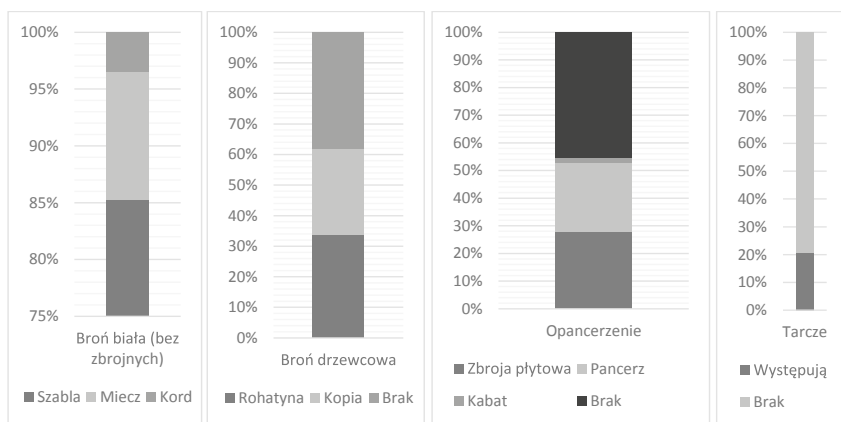
RODZAJE ŻOŁNIERZY JAZDY LITEWSKIEGO POSPOLITEGO RUSZENIA W 1524 R.

Wykres 4.2. Opracowanie własne na podstawie: *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wyd. G. Lesmaitis, K. Łopatecki, B. Piasecka, Białystok 2016, s. 1–19

Co rzuca się w oczy, to fakt, że żołnierze służby ziemskiej nie stosowali niemal zupełnie łuków, nie odnotowano ani jednej sztuki broni palnej lub kuszy. Brak broni zaczepnej to sytuacja nietypowa, która oznaczała, że główną różnicą pomiędzy jazdą służby ziemskiej a zawodowymi żołnierzami było duże nasycenie bronią używaną do walki na dystans przez tych ostatnich²⁸. Dominującym typem żołnierza była husaria litewska, jednak tejsze było zaledwie 35%. Nadal było sporo kopijników (24%), najgorzej zaś uzbrojona jazda lekka liczyła aż 28% rycerstwa (zob. wykres 4.2).

²⁸ Przykładowo w rocie konnej Aleksandra Sewera z 1498 r. było na 75 żołnierzy aż 41 kusz (54,7%) i 4 sztuki broni prochowej (5,3%). Natomiast w chorągwi nadwornej z 1500 r. na 324 jeźdźców było aż 189 kusz, 10 łuków i 1 broń palna (odpowiednio 58,3%, 3%, 0,3%). T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w rocie...*, s. 445–453; J.T. Kałużny, op. cit., s. 59–72.

Wykres 4.3. Opracowanie własne na podstawie: *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wyd. G. Lesmaitis, K. Łopatecki, B. Piasecka, Białystok 2016, s. 1–19

Wszyscy pospolitacy posiadali jakiś rodzaj broni białej. W ogromnej większości, gdyż w około 85% przypadków, była to szabla, w 12% miecze, a pozostałe 3% stanowiły kordy. Odnotowano również dużą ilość broni drzewcowej: posiadało ją 61% wszystkich wojowników, w większości są to osoby uzbrojone w rohatyny (32%) i nieco mniej w kopie (29%). Zasadniczym wyróżnikiem pozycji szlachty wystawiającej pocztę podczas pospolitego ruszenia nie był rodzaj używanej broni zaczepnej, tylko uzbrojenie ochronne. Ukazuje to przykład bojara Juchno Czyżewicza, który stawiał poczet dwukonny. Sam posiadał jedynie pancerz i szablę, a jego sługa miał tarczę i rohatynę²⁹. Broń drzewcowa nie stanowiła więc o prestiżu, ten zapewniało uzbrojenie ochronne. Ciężka zbroja znajdowała się na stanie u prawie 28% żołnierzy, a pancerz, czyli elastyczna

²⁹ *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia...*, s. 10.

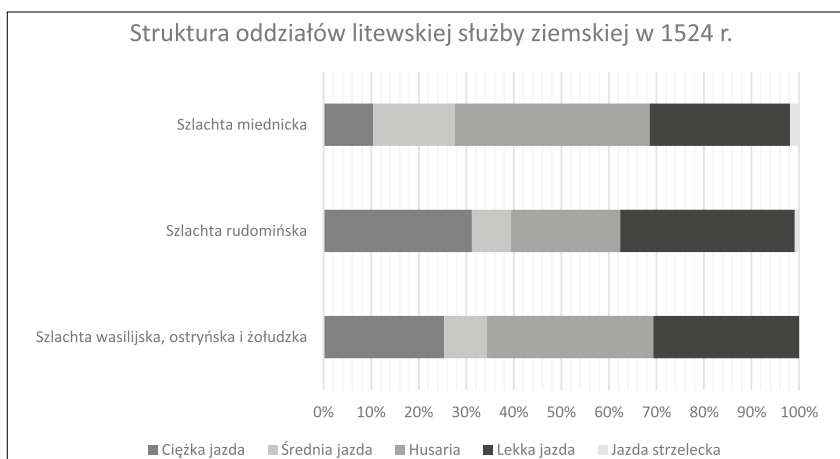
zbroja (najczęściej kolczuga), był w posiadaniu 24%³⁰. Marginalną rolę odgrywały kabaty (skórzane kurtki, około 2%)³¹, reszta, czyli aż 46% nie posiadała jakiegokolwiek formy ochrony ciała. Zaledwie co piąty żołnierz miał tarczę (wykres 4.3).

Prawdopodobnie popisani w oddzielnych rejestrach żołnierze służyli w trzech różnych chorągwiach, zgodnie z zasadami obowiązującymi w służbie ziemskiej³². Dzięki temu możemy prześledzić uzbrojenie poszczególnych oddziałów (wykres 4.4). Różnice w szczegółach występują, ale widoczna jest generalna zasada. Wszystkie oddziały mają skrajnie wymieszany skład, a o ich ogólnej charakterystyce mogą świadczyć jedynie proporcje. Najwięcej husarzy jest w chorągwi miednickiej, a ciężkozbrojni najliczniej występują w chorągwi rudomińskiej (przy czym w tejsze najliczniejsi są również przedstawiciele jazdy lekkiej). Najbardziej równomierny podział występuje w chorągwiach wasylijskiej, ostryńskiej i żołudzkiej, co prawdopodobnie wynika z ich rozmiarów. Duża chorągiew miała największą statystyczną szansę na wymieszany skład. Ponadto praktycznie nie występuje jazda strzelecka, najwięcej w zaledwie dwuprocentowym odsetku jest odnotowana w chorągwi miednickiej. Podział chorągwi pod względem terytorialnym, a nie uzbrojenia, rzutował na brak wyspecjalizowanych formacji (zob. wykres 4.4). WU wynosi 36,97%,

³⁰ Oprócz kolczug pod tym pojęciem mogły kryć się również bajdany i bechtery, a nawet karaceny. AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 19, k. 174v.; L. Křížek, Z.J. Čech, *Encyklopedie zbraní a zbroje*, Praha 1999, s. 36, 186.

³¹ Skórzane kurtki występowały również w jeździe koronnej: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 19, k. 68, 78v, 86v.

³² Popis odbył się pięć lat przed wprowadzeniem I Statutu litewskiego, prawdopodobnie jednak ogólne zasady mobilizacji były podobne. W każdym oddziale był wymieniony chorąży, który powinien dowodzić jednostką. Byli to chorąży ostryński Miklasz Paszkowicz, rudomiński Tomasz [Jakubowicz] oraz miednicki Jan [Zbrożek]. Zob. K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 147–175; *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 2: Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, wyd. A. Rachuba, Warszawa 2009, s. 77; *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 1: Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, wyd. A. Rachuba, Warszawa 2004, s. 69–70.

Wykres 4.4. Opracowanie własne na podstawie: *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wyd. G. Lesmaitis, K. Łopatecki, B. Piasecka, Białystok 2016, s. 1–19

czyli jest to zaledwie 63% tego, jak ujednolicone były oddziały koronne na wyprawę 1531 r. Wyższość taktyczna jazdy zaciężnej jest niekwestionowana, dysproporcje są gigantyczne. Nie jest to zasługa znakomitych proporcji w oddziałach koronnych, lecz fatalnej wprost sytuacji w pospolitym ruszeniu (wykres 4.1 i 4.4). Oczywiście dokładny popis i naoczna ocena jednostek bojowych pozwalała głównodowodzącym ogólnie ocenić wartość bojową jednostek i dostosować ją do potrzeb taktycznych. Różnice nie były jednak zasadnicze i wymagały od dowództwa bardzo dobrej orientacji.

Rzecz jasna jesteśmy dalecy od formułowania wniosku, że koronne pospolite ruszenie miało tę samą strukturę uzbrojenia co litewskie. Z pewnością różnice były duże, zapewne w Polsce zdecydowanie dominowały kopie, nie zaś rohatyny, prawdopodobnie większe znaczenie miał miecz, a nie szabla. Chcemy jednak zwrócić uwagę na zasadniczy element, jakim był mieszany skład chorągwi (wykres 4.3). Nie ma jakichkolwiek źródeł, które wskazywałyby, że w Koronie występowało odmiennie zjawisko.

Ilustracja 4.3. Pospolite ruszenie ukazane na lewym skrzydle *Tryptyku z Legendą św. Jadwigi Śląskiej*, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Śr. 28 MNW. Publikacja za uprzejmą zgodą muzeum

Dlatego dużo prawdziwsze niż w Bitwie pod Orszą wyobrażenie oddziałów prezentuje skrzydło Tryptyku z Legendą św. Jadwigi Śląskiej (il. 4.3). Mimo że dzieło to powstało około 1440 r., to jest ono zdecydowanie bardziej aktualne (pominąwszy oczywiście zupełnie nieprawdopodobne na polu walki elementy uzbrojenia, jak np. hełmy turniejowe typu „żabi pysk” u ciężkozbrojnych kopijników) co do koncepcji walki wojsk zaciężnych służących nawet w latach trzydziestych XVI w. Na dziele tym ukazana została chorągiew bardzo zróżnicowana, gdzie znajdują się zarówno kopijnicy, jak i półkopijnicy oraz lekka jazda – szermierze (il. 4.3).

Drugim czynnikiem, który długo uniemożliwiał ujednolicenie wewnętrzne oddziałów w Koronie, było prawo. Regulacje takie i związane z nimi instytucje gwarantujące przestrzeganie norm, głównie o charakterze finansowym, były znakomitym mechanizmem do kształtowania w epoce nowożytnej jednolitych oddziałów. Można było narzucać pewne rozwiązania, m.in. dzięki listom przypowiednim, w których zapisano by zasady rządzące werbunkiem³³. Co więcej, istniała możliwość weryfikacji podczas lustracji oddziału, tworzenia rejestru popisowego i wypłacania żołdu³⁴. Problem w tym, że władze wojskowe bardzo długo takiej możliwości nie dostrzegały. Pewne zasady zaczęto wprowadzać w innego typu aktach normatywnych.

Pierwszy dokument regulujący bardziej szczegółowo zasady werbunku wydano 4 kwietnia 1525 r., jako zbiór regulacji dotyczących zaciągania żołnierzy zaciężnych i uszczegóławiających uchwały podatkowe uchwalone na sejmie piotrkowskim³⁵. Na prośbę hetmana Mikołaja Firleja,

³³ Tak właśnie postąpił Stefan Batory w latach 1576–1577 (zob. list przypowiedni na nadworną chorągiew husarską z 1577 r.), *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, cz. 5..., s. 41–43.

³⁴ K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej (do połowy XVII wieku), Białystok 2012, s. 75–96.

³⁵ *Litterae universales de contributionum* [Piotrków 17 II 1525], [w:] *Volumina Constitutionum*, t. 1, vol. 1: 1493–1549, s. 1493–1526, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996, s. 428–431, pkt 27–28.

kanclerz Krzysztof Szydłowiecki i król Zygmunt I wydali *Mandat Jego Królewskiej Miłości Pana naszego miłościwego ku popisowi wszystkich służebnych, jezdnych i pieszych*³⁶. Jest to najstarszy zabytek prawny, którego pierwotną redakcję sporządzono w języku polskim. Nie było to dzieło przypadku, gdyż dokument ten miał być powszechnie znany i zrozumiały dla oficerów³⁷. Ustalał on zasady służby wojskowej w obronie potocznej. W tym akcie normatywnym znalazły się pierwsze, na razie jeszcze bardzo ogólne reguły dotyczące uzbrojenia. Nakazano wszystkim posiadanie konia i zbroi (pkt 3), wprowadzono obowiązek osobistej służby wojskowej (pkt 4). Ważne było zobowiązanie żołnierzy do posiadania w poczcie 3–6-osobowym przynajmniej jednej rusznicy (pkt 6). Chorąży zaś miał obowiązkowo posiadać zbroję płytową (pkt 8). Jest to pierwszy znany przypadek, w którym zawarto uregulowania dotyczące uzbrojenia jazdy.

Kolejne, znacznie ważniejsze działania podjęto na sejmie walnym piotrkowskim obradującym na przełomie 1527 i 1528 r. Obrady odbywały się pod wrażeniem klęski pod Mohaczem i śmierci Ludwika Węgierskiego oraz ekspansji Porty Otomańskiej³⁸. Już w 1527 r. zdecydowano, że król i hetman wyznaczą w każdym województwie dowódców oddziałów wśród szlachty-posesjonatów, którzy następnie zwerbują 200-osobowe chorągwie jazdy³⁹. Na sejmie natomiast wprowadzono stałą płacę

³⁶ *Corpus Iuris Polonici*, t. 3, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, s. 135–138; K. Łopatecki, *Artykuły rotmistrzowskie. Z badań nad kształtowaniem się wojsk zaciężnych w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*, wyd. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 65–66.

³⁷ Warto wskazać list rotmistrzów adresowany do Jana Olbrachta z 27 VII 1499 r., który pisany był w języku polskim. *Listy i akta Piotra Myszkowskiego, generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta*, wyd. A. Lewicki, Kraków 1898, s. 37–38.

³⁸ A. Wyczański, *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I i próby rewolucji pospolitego ruszenia*, „Przegląd Historyczny” 43, 1952, 2, s. 287–304.

³⁹ *Acta Tomicianae, Epistolarum, legationum, responsorium, actionum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae per Stanislaum Górski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum*, t. 9, wyd. A.T. Działyński, L. Koenig, Poznań 1876, s. 71–72.

w wysokości 6 zł za ćwierć (kwartał) niezależnie od uzbrojenia, a wyższy 10-złotowy żołd za konia przyznano pocztowi rotmistrzowskiemu⁴⁰. Zmieniono w ten sposób dotychczasowe zasady, w świetle których kopijnicy jako graves armaturae otrzymywali znacznie wyższy żołd, tzn. 10 zł na kwartał, pozostali żołnierze natomiast po 6 zł kwartalnie⁴¹. To zjawisko było jednym z głównych czynników współistnienia ciężkiej jazdy we wszystkich istniejących rotach. Działanie to miało swoje uzasadnienie, kopijnicy jako najlepiej opancerzeni stawali w pierwszym rzędzie, dzięki czemu ponoszono mniejsze straty. Jednak w dobie przeobrażeń związanych z *gunpowder revolution* oraz zwiększeniem manewrowości wojsk, było to przekonanie błędne pod względem taktycznym. Podobnie należy traktować obowiązek posiadania około 20% strzelców z bronią palną w akcie z 1525 r. Skutkowało to mieszanym składem oddziałów.

Po 1527 r. nie zniknęła ciężka jazda, co dobitnie wskazuje wykres 4.1. Było to konsekwencją wydanego rok później przez nowego hetmana wielkiego koronnego, Jana Tarnowskiego, aktu normatywnego (*Pouczenie hetmana podskarbiemu koronnemu dane dla ogłaszania go rotmistrzom przy zaciągu wojska*⁴²). Podobnie jak *Mandat* z 1525 r., *Pouczenie hetmana* przekazywano rotmistrzom w momencie otrzymania listów przypowiednich oraz pieniędzy potrzebnych na zaciąg oddziału. Stanowiło ono instrukcję postępowania dla rotmistrzów dotyczącą zasad werbunku, który następnie miał być weryfikowany podczas popisu.

Zawarto w niej ogólne sformułowanie, aby żołnierze posiadali odpowiednie uzbrojenie i konie (pkt 1). Najważniejszy był punkt 2, który

⁴⁰ *Constitutio et ordinatio facta de suscipiendis militibus mercenariis ad praesidia terrarum Russiae*, [w:] *Volumina Constitutionum*, t. 1: 1493–1549, vol. 2: 1527–1549, wyd. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2000, s. 33–34.

⁴¹ M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej...*, s. 28–31, 38–39.

⁴² *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 38–39. W nowym krytycznym ujęciu wydał je Z. Spieralski, *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1991, t. 34, s. 275–277.

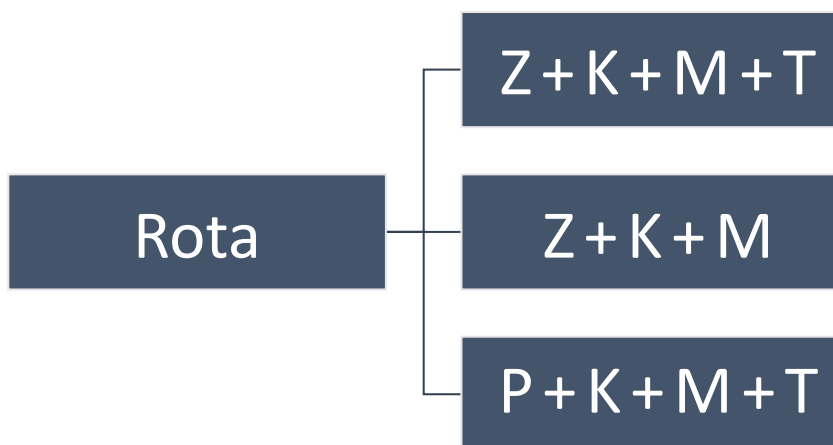
nakazywał rotmistrzom posiadanie w rotach 20% kopijników. Hetman uzasadniał to tym, że wówczas oddział jest bardziej dzielny i wytrwały w walce z nieprzyjacielem, wskazywał, że jest to potrzebne w obecnych okolicznościach (triumfy wojsk tureckich). Natomiast w jeździe lekkiej żądał wprowadzenia jednego strzelca z długą rusznicą na cztery konie. Jeżeli prześledzimy składy rot z 1531 r., to można uznać, że reguły te niemal w całości zostały zrealizowane (wykres 4.1).

Artykuły rotmistrzowskie mogły i kształtowały strukturę oddziałów. Niestety, kolejne tego typu akty normatywne znamy dopiero z przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVI w. Składały się one z sześciu artykułów skierowanych do oddziałów jazdy⁴³. Zasadnicze znaczenie miał art. 1, który nakazywał towarzyszom posiadanie zbroi płytowej, a nie pancerza, pod karą nieprzyjmowania do popisu. Być może z tym należy wiązać przeobrażenia husarii w jazdę ciężką. Ponadto zwrócono uwagę, że osoby na koniach kopijniczych mają mieć zbroje płytowe, a kto posiada konie strzelcze powinien mieć pancerze. Charakterystyczny jest również nakaz używania mieczy zamiast szabli, co zapewne wiązało się z procesem dozbrajania tych żołnierzy w koncerze⁴⁴.

Istnieją jeszcze inne, bardziej rozbudowane artykuły rotmistrzowskie, które wręczono przynajmniej części rotmistrzów w 1561 r. Dokumenty te w zasadzie powtarzały powyżej opisane reguły, ewidentnie

⁴³ Biblioteka Kórnicka (Kórnik), sygn. 1375, k. 70–72 (Articuli ktore mają bicz opowiedane przy rozdawaniu pieniędzy rothmistrzom ieznim y dawane na czedulach); por. Biblioteka Jagiellońska, sygn. 7156 III, J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich*, Kraków 1910, s. 60; Z. Spieralski, *Instrukcje i artykuły hetmańskie...*, s. 282–283; *Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, opr. J. Jasnowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1937, t. 9, z. 2, s. 272; Ł. Działyński, *Diariusz*, [w:] *Sprawy wojenne Stefana Batorego. Diariusze relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887, s. 240, 255–256.

⁴⁴ Potwierdzają to artykuły rotmistrzowskie z 1572 r., które również zakazywały używania szabli. Jeżeli jednak żołnierz miał tę broń, to zobowiązano jeźdźcę do posiadania koncerza. *Polskie ustawy i artykuły...*, s. 49.

Ilustracja 4.4. Armatury uzbrojenia żołnierzy według artykułów rotmistrzowskich z 1561 r. Opracowanie własne na podstawie: Российский Государственный Архив Древних Актов, Москва, ф. 12, nr 8, k. 8v. Legenda: Z – zbroja płytowa; P – pancerz; K – kopia; M – miecz; T – tarcza

skierowane były jednak do oddziałów husarskich. Świadczy o tym jeden dodatkowy artykuł (2), który nakazywał wszystkim żołnierzom w oddziale posiadanie zbroi oraz kopii i tarcz. Dopuszczono rezygnację z tarczy, ale przy zachowaniu broni drzewcowej. W przypadku braku zbroi akceptowano pancerz, ale tylko w zestawieniu z tarczą i kopią⁴⁵. Oznacza to, że rotty powstałe na mocy tego dokumentu były już jednolicie uzbrojonymi formacjami husarii w trzech zbliżonych armaturach (zob. il. 4.4).

Trzecim czynnikiem zróżnicowania uzbrojenia w oddziałach była niejednorodna struktura. Polska armia oparta była na oddziałach zaciężnych, tworzonych według systemu towarzyskiego. Rotmistrz po otrzymaniu listu przypowiedniego objeżdżał okoliczne dwory szlacheckie i zapraszał

⁴⁵ Rossijskij Gosudarstviennyj Arhiv Drevnih Aktov (Moskva), Fond. 12, No 8: 8v. Datowanie dokumentu na podstawie dwóch dworzan wymienionych w dokumencie. Jeden z nich – Krzysztof Leśniowski zmarł w 1561 r. (po 8 V 1561 r.). M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014, s. 219.

do tworzonego oddziału towarzyszy. Ci zaś zabierali z folwarku kilku zaufanych chłopów, których uzbrajali i formowali z nich przybocznych żołnierzy – pocztowych. Pocztowi służyli w armii, ale to towarzysz otrzymywał za nich żołd, opiekował się nimi i wydawał rozkazy⁴⁶. To przekładało się na uzbrojenie i wyposażenie ochronne. Z reguły najlepiej uzbrojony był towarzysz. W konsekwencji zmodyfikowano nawet szyk bojowy rot jazdy. Stwierdzają to artykuły wojskowe opublikowane przez Floriana Zebrzydowskiego w 1561 r. W ich świetle jazda polska szykowała się w czterech szeregach. W rzędzie pierwszym powinni stanąć towarzysze oraz najlepiej uzbrojeni pocztowi. Dobrze uzbrojeni powinni być ulokowani w tylnym rzędzie i na bokach formacji. Natomiast najmniejsze konie i najsłabiej chronieni żołnierze mieli zająć miejsce w środku roty. Miejsca w drugim rzędzie mieli zająć również pachołkowie, zobowiązani do udzielenia pomocy swoim panom. Każdy pocztowy zobowiązany został także do oddania własnego konia towarzyszowi w przypadku niebezpiecznej sytuacji⁴⁷.

Sądzimy, że z tego również powodu Jan Tarnowski nakazał utrzymanie w składzie 20% kopijników. Świadczyłoby to o formowaniu oddziału do walki w pięciu szeregach. Dysponujemy przekazem z lat 1577–1580, który potwierdza uszykowanie husarii w pięciu szeregach, tymczasem najlepiej uzbrojone elitarne oddziały nadworne ustawiano

⁴⁶ M. Bielski, *Sprawa rycerska*, [w:] *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej*, wyd. K.W. Wojcicki, Warszawa 1856, s. 335; K. Górski, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893, s. 6; idem, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 87–88; K. Koranyi, *Żołnierz najemny, a żołnierz zaciężny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1948, t. 1, passim; J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996, s. 32; M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej...*, s. 23–37; J. Teodorczyk, *Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1978, t. 21, s. 296.

⁴⁷ Rossijskaâ Nacional'naâ Biblioteka (Sankt Petersburg), Otdel rukopisej, Avtografi Dubravskago (Fond 971), 321/1 (op. 2, No 191), No 1: 3.

zaledwie w trzech⁴⁸. Taki szyk miał dwie zalety: pierwszy szereg miał za zadanie przełamać opór przeciwnika, a jednocześnie był bardziej odporny na ostrzał. Ten sposób walki znakomicie prezentuje ilustracja 4.3 (z połowy XV w.).

Podsumowując – czynnik pierwszy i trzeci, czyli wzorzec oparty na pospolitym ruszeniu, oraz organizowanie oddziałów zaciężnych w systemie towarzyskim prowadziło do ich głębokiego zróżnicowania. Ponadto do około 1572 r. tę różnorodność wspierały również regulacje skarbowo-prawne. Dopiero po tym roku akty normatywne (szczególnie tzw. artykuły rotmistrzowskie) zaczęły wpływać na proces ujednolicania oddziałów. Interesujące, że głównodowodzący (hetmani), często znakomici stratedzy i wodzowie, nie dostrzegali konieczności stworzenia jednolitych oddziałów jazdy. Dopiero od 1561 r. akty te wprowadzały reguły jednolitego uzbrojenia (il. 4.4).

Ewidentnie ani władcy, ani hetmani nie stworzyli nowej koncepcji organizacyjnej, byli wręcz temu przeciwni. Przykładem jest postać hetmana wielkiego koronnego Jana Tarnowskiego. W swoim traktacie wojskowym akcentował konieczność posiadania jazdy dwojakiego rodzaju: ciężkiej i lekkiej (*gravioris i levioris amaturae*). Uzasadniał to tym, że „jedni bez drugich nie są tak pożyteczni, jako gdy tym oboim rystunkiem są”⁴⁹. Nie miał niestety na myśli jednolite uzbrojenie oddziałów, tylko mieszany skład rot, co promował intensywnie od początku swojego urzędowania i co podkreślaliśmy w jego instrukcji z 1528 r.

Omówione kwestie świadczą, że przynajmniej do końca lat pięćdziesiątych XVI w. zróżnicowanie oddziałów powinno być duże, bardzo

⁴⁸ J. Zborowski, *Dyaryusz zdobycia zamków*, [w:] *Sprawy wojenne Stefana Batorego. Diariusze relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887, s. 197; Ł. Działyński, op. cit., s. 227; H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne*, cz. 3, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1972, t. 18, s. 116–117.

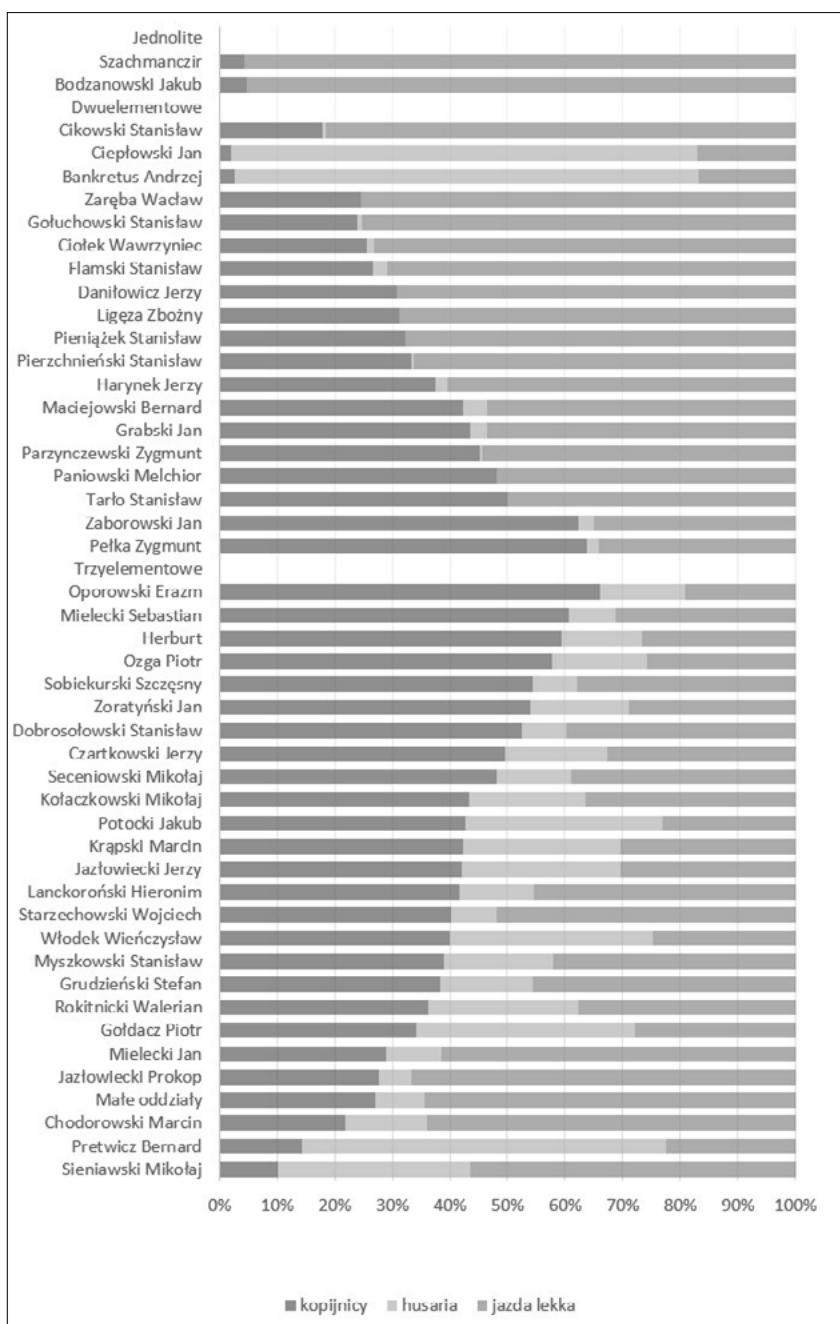
⁴⁹ J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, wyd. T.M. Nowak, Warszawa 1987, s. 45.

podobne do tego z 1531 r. (wykres 4.1). Postanowiliśmy więc prześledzić tę kwestię szczegółowo. W tym celu przeanalizowaliśmy zapisy dotyczące ponad 9000 żołnierzy służących w okresie dwóch dużych kampanii wojennych (wykresy 4.5 i 4.6). Pierwszą z nich była kampania letnia 1538 r. Wówczas Jan Tarnowski zaatakował mołdawski Chocim. Choć oblężenie przerwano, hetmanowi udało się podpisać korzystny dla Polski pokój z hospodarem mołdawskim, a wkrótce po jego detronizacji obronić warunki porozumienia na drodze dyplomatycznej. Z tego okresu zachowały się dane dotyczące 7066 żołnierzy jazdy zaciężnej⁵⁰. Drugą ważną kampanią była tzw. wyprawa pozwolska (1557 r.). Co prawda nie są dziś znane żadne źródła związane bezpośrednio z wyprawą króla Zygmunta Augusta do Inflant, ale zachowały się księgi skarbowo-wojskowe notujące obecność na południowo-wschodnich rubieżach Korony 2213 żołnierzy jazdy, którym powierzono dozór na granicy państwa. Zapisy źródłowe pozwoliły wyodrębnić trzy kategorie jazdy (o pewnym wewnętrznym zróżnicowaniu), to jest jazdę ciężką (kopijniczą), jazdę średniozbrojną (husarzy) oraz jazdę lekką (strzelców konnych i żołnierzy walczących na sposób kozacki lub tatarski).

Aby nie zaburzać oglądu zjawiska, oddziały najmniejsze, liczące poniżej 30 osób (były to rotty Jerzego Daniłowicza, Stanisława Konarskiego, Jakuba Secyniowskiego i Aleksandra), połączyliśmy w jedną kategorię, którą nazwaliśmy „małe oddziały”. Otrzymane wyniki pogrupowaliśmy w trzy kategorie: oddziały jednolite, dwuelementowe i trzejelementowe.

W ujęciu procentowym w 1538 r. najmniej było jazdy średniej, to znaczy husarzy, którzy stanowili 12,9% ogółu wojsk. Bardzo liczna była

⁵⁰ A. Bołdyrew, *Przemarsz armii koronnej pod Chocim podczas kampanii letniej 1538 roku w świetle dokumentacji skarbowo-wojskowej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2019, t. 104, s. 47–60.

Wykres 4.5. Skład rot jazdy (podane nazwiska rotmistrzów) w kampanii mołdawskiej 1538 r. według kategorii żołnierzy jazdy. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 32, k. 3–137; ibidem, sygn. 35, k. 2–160v

ciężka jazda kopijnicza, gdyż jej udział wynosił 37,9%. Zwraca uwagę renesans jazdy kopijniczej, która jak się wydaje, sprawdzała się w działaniach wojennych przeciwko wojskom mołdawskim, natomiast nieprzydatna była w starciach z Tatarami. Sugeruje to również duże przywiązanie Jana Tarnowskiego do tego rodzaju wojsk. Natomiast najliczniejsza była jazda lekka, która liczyła niemal połowę wojsk (49,2%). Podkreślić należy, że była ona najbardziej zróżnicowaną wewnętrzną grupą pod względem używanego uzbrojenia.

Przykład roku 1538 jest inspirujący, gdyż ujawnia, że analiza ilościowa, bez jakościowej, jest zawodna. WU na poziomie 60,72% pozostaje na niezmiennym poziomie w stosunku do roku 1531 (WU = 60,19). Jednak analiza i porównanie wykresu 4.1 z 4.5 ukazuje całkowicie odmienną jakościowo strukturę wewnętrzną wojsk. Zaczynają bowiem zanikać rotę trzelementowe (tzn. składające się z kopijników, husarzy i jazdy lekkiej) i pojawiają się oddziały, w których zasadniczym komponentem są tylko dwa rodzaje jazdy (rotę dwuelementowe). Pojawiły się również pierwsze oddziały jednolite. W rozdzieleniu oddziałów dwu- i jednoelementowych przyjęliśmy umowną granicę 5%. Jeżeli dany rodzaj jazdy jest reprezentowany poniżej tej wartości, uznajemy, że mamy do czynienia z oddziałem jednolitym.

W armii pojawiły się pierwsze jednolite oddziały: Jakuba Bodzanowskiego i tatarskiego Szachmanczira. U Bodzanowskiego jest to jednak ujednolicenie pozorne, gdyż żołnierze jazdy lekkiej znacznie między sobą się różnili. Nie zmienia to faktu, że 85-osobowy oddział był wyraźnie stylizowany. Znacznie lepiej wygląda sytuacja 91-osobowej tatarskiej rotę Szachmanczira, która w 95% była jednolicie uzbrojona.

W tym miejscu zwróćmy uwagę na fakt, że wzorcem dla Korony odnośnie do jednolitego składu oddziału mogła być wojskowość tatarska. Zarówno oddziały nieprzyjacielskie, jak i rotę tatarskie formowane na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego miały wyraźnie

jednolity charakter. Potwierdza to m.in. popis chorągwi tatarskiej Achmeda Ułana dokonany na potrzeby armii litewskiej w 1534 r. Dzięki dokładnie opisanemu uzbrojeniu wiemy, że zaledwie jeden żołnierz (na 87 wykazanych w oddziale) nie miał sahadaka (łuk w łubiu i kołczan ze strzałami). Aż 95,4% żołnierzy miało komplet uzbrojenia: szablę i sahadak. Różnice występowały w uzbrojeniu ochronnym, najbogatsze poczty posiadały pancerze (27,6%). Niemal $\frac{3}{4}$ jeźdźców nie posiadało kolczugi ani innej formy pancerza, nikt nie miał również tarczy⁵¹. Oba oddziały Ułana i Szachmanczira były z perspektywy współczesnych ewenementem, który można było naśladować.

Wzorzec taki mógł być również podpatrzony dzięki zagranicznym zaciągom jednolitych oddziałów jazdy. Obecnie najwcześniejszy jednolicie uzbrojony oddział odnalazł w rejestrach skarbowych Tadeusz Grabarczyk. Mowa o rocie husarskiej („rackiej”) dowodzonej przez Ferencza Raceni i Wacława Kamienickiego. Tę 105-osobową rotę zaciągnięto w 1498 r.⁵² Wszyscy żołnierze mieli w niej kopie i tarcze (WU = 100%). Niestety takie oddziały były rzadkością, ale skłaniały rodzimych rotmistrzów do reform w obrębie własnego oddziału.

Zjawisko ujednolicania oddziałów husarii widoczne było już w 1531 r. (wykres 4.1). Wówczas taki charakter miała straż przednia Mikołaja Sieniawskiego, która jednak liczyła zaledwie 30 konnych. Fakt wyodrębnienia jednolitej formacji na potrzeby działań rozpoznawczych jest sygnałem, że postępował proces zmiany filozofii organizacji rot. Jedną z pierwszych rot husarskich, o charakterze zbliżonym do jednolitego, był oddział hetmana Jana Koli z Dalejowa. Piszemy tu o roku 1535, kiedy współczynnik ujednolicenia wynosił już 80%, a w 1537 r. aż 88,14%. Był to niewielki

⁵¹ *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia...*, s. 54–55.

⁵² T. Grabarczyk, *Po racku, po husarsku...*, s. 119.

oddział (liczący w 1537 r. 59, a dwa lata wcześniej 70 osób), jednakże miał on charakter prestiżowy, gdyż dowodził nim hetman polny koronny⁵³.

W 1538 r. drogą Jana Koli podążały dwie rotty: Andrzeja Bankretusa (Bąka) i Jana Ciepłowskiego liczące ponad 80% husarii⁵⁴. Przyjęty wskaźnik jest oczywiście umowny, lecz dobrze ilustruje naszą tezę. Warto odnotować, że podobna sytuacja dotyczyła jeszcze dwóch chorągwi lekkiej jazdy: Jerzego Daniłowicza i Stanisława Konarskiego (wspólna) oraz Stanisława Cikowskiego (odpowiednio 88,9% i 81,5%)⁵⁵.

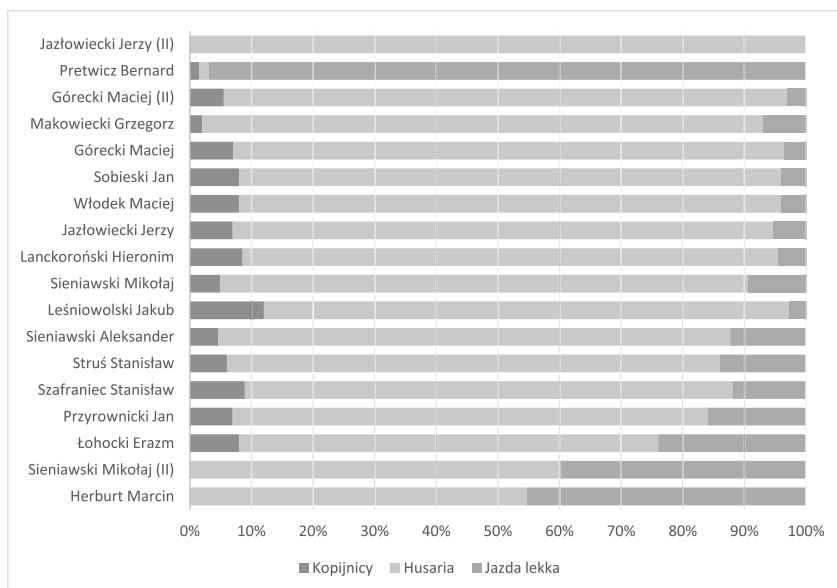
Można zatem stwierdzić, iż w sumie w 6 oddziałach na 47 opisanych nastąpiło zjawisko ujednolicenia uzbrojenia, a dwa z nich były już całkowicie jednolite. W skali bezwzględnej ujednolicenie dotyczyło raptem 669 żołnierzy na 7066 wykazanych w protokołach lustracyjnych (około 9,5%). Nie da się natomiast wskazać żadnego klucza, według którego rekrutowano żołnierzy z określonym zestawem uzbrojenia. Pełna dowolność, wręcz przypadkowość, zdaje się potwierdzać nasze przypuszczenia, że armię pieniężną mobilizowano z dużą dowolnością i znaczną swobodą pozostawiano rotmistrzom. Nawet w przypadku stosunkowo jednolitych oddziałów unifikacja była najwyraźniej kwestią upodobania lub możliwości konkretnych rotmistrzów, a nie efektem ogólnego planowania.

W 1538 r. pojawia się jeszcze inne, być może decydujące dla omawianego tematu zjawisko. Jest nim przejście z oddziałów trzelementowych na dwuelementowe. O ile w 1531 r. wszystkie rotty miały charakter mieszany i składały się z kopijników, husarzy oraz jazdy lekkiej (wykres 4.1), o tyle siedem lat później obserwujemy pierwszy etap ujednolicenia

⁵³ H. Kowalska, *Kola (Koło) Jan z Dalejowa*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, Wrocław 1967, s. 285–286. Warto zwrócić uwagę, że już jego ojciec – Piotr, w 1506 r. dowodził 180-osobowym oddziałem jazdy określanym jako husaria. A. Gładysz, *The Polish-Moldavian Conflict (1506)*, [w:] *War in History. The History of Polish and General Military Science*, red. A. Niewiński, Lublin 2017, s. 89.

⁵⁴ AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 32, k. 133v–137.

⁵⁵ Ibidem, k. 3–14v, 128–129; ibidem, sygn. 35, k. 39v–42, 146–147.

Wykres 4.6. Skład rot jazdy (podane nazwiska rotmistrzów) obrony potocznej w 1557 r. według kategorii żołnierzy jazdy. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 61, k. 1–69. Oddziały uszeregowano według współczynnika ujednolicenia

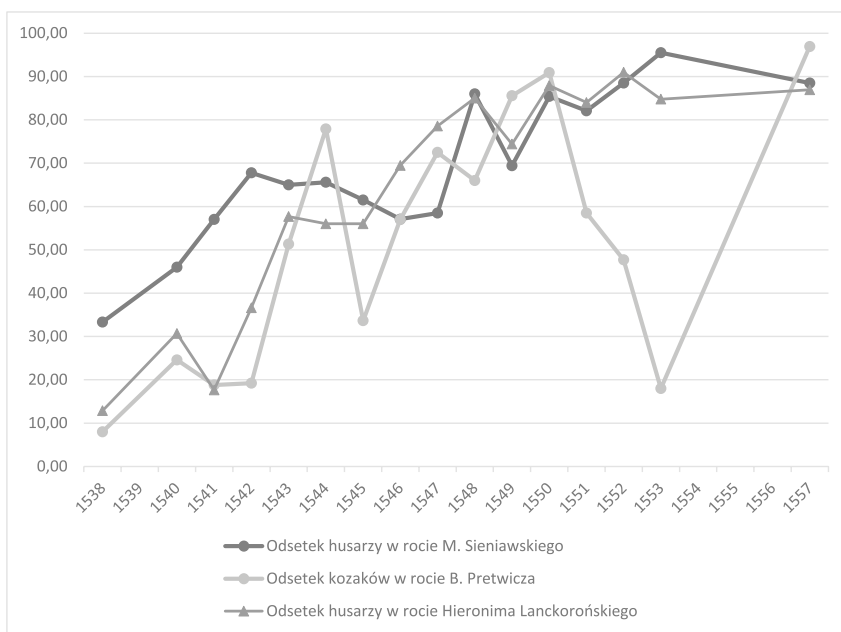
oddziałów. Polega on na istnieniu w oddziale tylko dwóch rodzajów żołnierzy. Jest to widoczne w aż 19 rotach (40,4%). Dodajmy, że 2 są jednolite (2,3%), a pozostałe 26 (55,3%) ma jeszcze dotychczasowy, trójelementowy charakter (wykres 4.4).

Trzecim punktem czasowym, który zbadaliśmy, jest rok 1557. Wówczas opisano 15 rot w pierwszym kwartale i trzy kolejne w drugim kwartale (przełom 1557/1558). Po upływie 20 lat jazda zaciężna przeszła gigantyczne przemiany, które jednoznacznie świadczą o próbach uporządkowania składu oddziałów. Po pierwsze WU wynosi aż 82,93%, a zatem zanotowano wzrost od poprzedniego pomiaru o 36,6%. Po drugie, marginalną rolę odgrywają tradycyjne rotę trójelementowe. Do takich możemy zaliczyć oddział Stanisława Strusia, Stanisława Szafranca, Jana

Przyrownickiego i Erazma Łohockiego, jednak i tam współczynnik ujednolicenia wynosi 80, 79, 77 i 68%. Pierwsze trzy w zasadzie mają już nowoczesną strukturę. Po czwarte, nadal istnieją roty dwuelementowe, jak w przypadku Marcina Herburta oraz u Aleksandra Sieniawskiego i Mikołaja Sieniawskiego (II). Po trzecie, nastąpiło w sposób spektakularny ujednolicenie oddziałów. Popisano wówczas cztery w pełni jednolite rotę: Jerzego Jazłowieckiego (II) – 100%, Bernarda Pretwicza – 96,9%, Macieja Góreckiego (II) – 91,5% i Grzegorza Makowieckiego – 91,1%. WU w przedziale od 85 do 90% odnajdziemy w aż siedmiu oddziałach: Macieja Góreckiego – 89,5%, Macieja Włodka – 88%, Jana Sobieskiego – 88%, Jerzego Jazłowieckiego – 87,7%, Hieronima Lanckorońskiego – 87%, Mikołaja Sieniawskiego – 85,7% i Jakuba Leśniowolskiego – 85,3%. W przedziale od 80 do 85% były kolejne dwa oddziały Aleksandra Sieniawskiego (83,1%) i Stanisława Strusia (80%). A zatem, w połowie analizowanych przypadków doprowadzono do częściowego ujednolicenia, a w ponad 22% proces ten się zakończył. W zasadzie oprócz oddziału Erazma Łohockiego (8% kopijników, 68% husarii i 24% jazdy lekkiej) wszystkie jednostki uległy przemianom lub wyraźnie dążyły do ujednolicenia. Rolę dominującą uzyskała husaria, z wyjątkiem oddziału Bernarda Pretwicza, który miał cechy jazdy kozackiej⁵⁶.

Niewątpliwie to pomiędzy 1538 a 1557 r. pojawiła się zmiana ilościowa. Aby zobrazować czasowo postępujące zjawisko, prześledziliśmy trzy reprezentatywne chorągwie jazdy i przeanalizowaliśmy ich dane popisowe z 20 lat. Wzięliśmy pod uwagę rotę Mikołaja Sieniawskiego (pełniącego funkcję hetmana wojsk polnych w latach 1539–1560), Bernarda Pretwicza (starosty barskiego, a następnie trembowelskiego) oraz Hieronima Lanckorońskiego (starosty skalskiego). W 1557 r. każdy z nich dowodził ujednoliconym oddziałem, przy czym Sieniawski i Lanckoroński

⁵⁶ AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 61, k. 18–21v.

Wykres 4.7. Proces ujednolicenia oddziałów (w ujęciu rocznym) na tle rot Bernarda Pretwicza, Mikołaja Sieniawskiego i Hieronima Lanckorońskiego. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 32, k. 131v–133; sygn. 35, k. 91–98, 138–141; sygn. 36, k. 24v–30, 57v–51; sygn. 39, k. 18–24v, 60–36v, 107–110v; sygn. 40, k. 3–8, 30–34v, 45–47; sygn. 41, k. 2–9v, 20–22; sygn. 42, k. 4–10, 19–25, 225–227v; sygn. 44, k. 2–13, 20v–28v, 34–36v; sygn. 48, k. 4–10, 17–18, 27–31; sygn. 49, k. 28–37, 38–46v; sygn. 50, k. 4–9v, 19–24, 34–36v; sygn. 51, k. 2–9, 11–18v, 42–46; sygn. 52, k. 27–29, 33–40v, 42–45v; sygn. 53, k. 43–48; sygn. 54, k. 3–12, 18–27; sygn. 55, k. 3–12, 18–27, 43–47; sygn. 56, k. 2–8v, 13–21, 41–45; sygn. 57, k. 2–10, 20–27, 32–35v; sygn. 58, k. 1c–VIIv, XXXI–XXXVIII, LXXXII–LXXXVIII; sygn. 59, k. 1c–VIII, XV–XVIIIv, XXXII–XXXVI, LXXVIIv–LXXXIIIv; sygn. 60, k. 3–9v, 35v–39; sygn. 61, k. 4–9v, 18–21v, 40v–45, 66–66v

opierali skład swej roty na husarii, Pretwicz natomiast na kozakach. W sumie przez rotę tych trzech dowódców przewinęło się 8271 żołnierzy (Sieniawski: 3346, Pretwicz: 2910, Lanckoroński: 1015).

Na wykresie 4.7 śledzimy skład procentowy dominującego w 1557 r. rodzaju jazdy. U Pretwicza są to kozacy, a u pozostałej dwójki – husarze. Mimo luki źródłowej w latach 1554–1556 tendencja wzrostowa jest stała

i oczywista (z wyjątkiem roty B. Pretwicza, o czym szerzej niżej). Nie ma jednego momentu skoku WU, co znaczy, że proces nie był stymulowany aktami normatywnymi lub decyzjami podejmowanymi odgórnie przez hetmana lub króla. Mimo różnego punktu wyjścia, symboliczny moment przebrożenia żołnierzy (WU = 80% lub więcej) we wszystkich trzech rotach miał miejsce mniej więcej w tym samym momencie. U Sieniawskiego i Lanckorońskiego są to lata 1548–1550, a u Pretwicza 1549/1550. Jest to zjawisko charakterystyczne dla większości pozostałych rot w analogicznym okresie, przy czym z reguły przemiany dotyczyły husarii⁵⁷. Od 1550 r. odsetek husarzy u Sieniawskiego i Lanckorońskiego nie spada poniżej 80%, a nawet osiąga pułap 90%.

U Bernarda Pretwicza sytuacja jest bardziej skomplikowana i wymaga wyjaśnienia. Początkowo najliczniejszą grupą byli husarze (w 1539 r. stanowili 86,7%), jednak moment objęcia w 1542 r. urzędu starosty pogranicznego Baru wpłynął na zmianę optyki tego dowódcy. Potrzebował on żołnierzy zdolnych do przeprowadzenia dalekiego rozpoznania, prowadził również łupieżcze wyprawy na ziemie turecko-tatarskie. Dlatego od wiosny 1542 r. obserwowalna jest tendencja do zmniejszania liczby husarzy na rzecz kozaków⁵⁸. Po raz pierwszy próg 80% przekroczony został w 1544⁵⁹, a następnie w 1549 i 1550 r.⁶⁰ Latem 1552 r. na żądanie Porty Otomańskiej Pretwicz odsunięty został od Baru (i przeniesiony do oddalonej od granicy Trembowli)⁶¹. Wówczas ponownie posta-

⁵⁷ Na przykład w oddziale Macieja Włodka w 1548 r. husarze stanowili 84% składu osobowego (zob. AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 52, k. 3–6v).

⁵⁸ Ibidem, sygn. 41, k. 20–22.

⁵⁹ Ibidem, sygn. 48, k. 27–31.

⁶⁰ Ibidem, sygn. 54, k. 18–27; ibidem, sygn. 50, k. 18–27.

⁶¹ A. Tomczak, *Pretwicz (Pretfic) Bernard*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław 1984–1985, k. 433–435; K. Małczyński, *Urzędnicy grodzcy trembowelscy*, „Ziemia Czerwieńska” 1936, t. 2, k. 307; A. Dziubiński, *Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 103, 1996, nr 3, s. 53–85.

wił na husarzy, porzucając walor ogromnej mobilności na rzecz zwiększenia wartości bojowej⁶². Wykres wspaniale oddaje zawirowania polityczne wokół rotmistrza i jest dowodem na świadomą politykę kadrową tego dowódcy. U niego też WU ma tendencję do największych wahań. Oznacza to, że w znakomity sposób był on w stanie przebroić swój oddział w dwa lata, nadając mu zupełnie inną formę. Nowe potrzeby strategiczne (rozpoznanie) doprowadziły do tego, że w 1557 r. w trakcie służby dozorowej na pograniczu znowu przeważali u niego kozacy (96,9%)⁶³. U pozostałych dwóch rotmistrzów widzimy natomiast powolną linię wznoszącą, co sugeruje prowadzenie konsekwentnej, lecz nie rewolucyjnej (jak u Pretwicza) polityki.

Szczegółowa analiza składu rot w latach 1538–1557 wskazuje, że wszystkie oddziały w 1538 r. miały charakter trójelementowy (odpowiednio jazda ciężka / jazda średnia / jazda lekka: M. Sieniawski – 10,26% / 33,33% / 56,41%; H. Lanckoroński – 41,63% / 12,88% / 45,49%; B. Pretwicz – 10% / 59% / 31%). Każdy z oddziałów prezentował inną specyfikę – Sieniawskiego miał charakter jazdy lekkiej, u Lanckorońskiego ciężkiej, a u Pretwicza dominowali husarze. Przejście do struktury dwuelementowej nastąpiło najwcześniej u Pretwicza. Stało się to w 1540 r., a następnie nieprzerwanie trwało od 1543 r. U Lanckorońskiego nastąpiło to w 1547 r., a u Sieniawskiego w 1548 r. Oddział jednoelementowy, czyli taki, gdzie innych rodzajów jazdy było nie więcej niż 5%, wystąpił najwcześniej u Sieniawskiego (zaciąg jesienno-zimowy 1552/1553 r.). W 1553 r. nadal miał znakomity współczynnik, który nieco spadł latem 1557 r.⁶⁴ U Pretwicza

⁶² Na jesień 1553 r. osiąga 90,59% husarzy. AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 57, k. 20–27; ibidem, sygn. 60, k. 36v–39.

⁶³ Ibidem, sygn. 61, k. 18–21v.

⁶⁴ Współczynniki wyglądały następująco: 1552 – 2,01% / 96,48% / 1,51%; 1553 – 3,37% / 95,51% / 1,12%; 1557 – 5,5% / 88,5% / 6%. AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 57, k. 2–10; ibidem, sygn. 60, k. 3–9v; ibidem, sygn. 61, k. 4–9v, 66–66v.

taki wskaźnik udało się osiągnąć dopiero w 1557 r., a u Lanckorońskiego przemiana jeszcze nie nastąpiła, ale była już bardzo blisko⁶⁵.

Analiza ta pozwala stwierdzić, że rotę koronne na początku XVI stulecia były bardzo zróżnicowane (zob. il. 4.6). W dużym uproszczeniu możemy mówić, że wszystkie, co do zasady, miały charakter trójelementowy, a zatem składały się z wymieszanych w różnych proporcjach kopijników, husarzy i jazdy lekkiej. Zjawisko to ukazuje wykres 4.1, prezentujący skład osobowy oddziałów z 1531 r. Taki stan rzeczy wiążemy z trzema czynnikami. Po pierwsze, oddziały obrony potocznej nawiązywały w swojej strukturze do pospolitego ruszenia (zob. wykresy 4.2, 4.3 i 4.4). Po drugie, przepisy prawa nie były wykorzystywane do ujednolicenia uzbrojenia, wręcz przeciwnie, przynajmniej do lat trzydziestych XVI w. stymulowały wewnętrzne zróżnicowanie. Po trzecie, koronne oddziały zaciężne były wewnętrznie podzielone na towarzyszy i pocztowych, co skłaniało do zróżnicowania uzbrojenia wewnątrz oddziału.

Aby prześledzić zmiany pod względem ilościowym, wprowadziliśmy WU, który ukazuje procent dominującego rodzaju jazdy w oddziale. Udało nam się ustalić, że w litewskim pospolitym ruszeniu z 1524 r. WU wynosił 36,97% (wykres 4.4). Oddziały obrony potocznej w 1531 r. miały ten współczynnik na poziomie 60,19% (wykres 4.1)⁶⁶. Dostrzec można zdecydowaną przewagę taktyczną jazdy zaciężnej nad pospolitym ruszeniem. Wynik trudno jednak uznać za imponujący, a poziom uzbrojenia szlachty uczestniczącej w pospolitym ruszeniu był żenujący: posługiwała się ona bowiem 24 różnymi kompletami uzbrojenia/armaturami (wykres

⁶⁵ Współczynniki wynosiły: 1550 – 2,2% / 87,91% / 9,89%; 1551 – 4% / 84 / 12; wiosna 1552 7% / 92% / 1%; lato 1552 – 10,05% / 88,94% / 1,01%; jesień 1552 – 7% / 92% / 1%; 1553 – 8,7% / 84,78% / 6,52%; 1557 – 8,54% / 86,93% / 4,52%. AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 55, k. 43–47; ibidem, sygn. 56, k. 41–45; ibidem, sygn. 59, k. 32–36; ibidem, sygn. 58, k. XXXI–XXXVIII; ibidem, sygn. 57, k. 32–35v; ibidem, sygn. 59, k. 15–18v; ibidem, sygn. 61, k. 40v–45.

⁶⁶ Przebadanie trzech oddziałów pospolitego ruszenia z 1524 r. wskazuje, że największą różnicą dzielącą ich od wojsk pieniężnych był powszechny brak broni strzelczej.

4.2, 4.3, 4.4). WU nie zmienił się w 1538 r. i wynosił 60,72% (wykres 4.5). Zasadnicze zmiany nastąpiły w kolejnych 20 latach. W 1557 r. WU stanowił już 82,93% (wykres 4.6).

Zmian prowadzących do ujednolicenia oddziałów nie forsowali ani urzędnicy państwowi, ani władcy, ani też hetmani. Co więcej, hetman Jan Tarnowski dowodzący wojskiem w latach 1527–1559 (z przerwami) nie był zwolennikiem wewnętrznego ujednolicenia oddziałów. Dopiero artykuły rotmistrzowskie z 1561 r. wskazywały na potrzebę jednolitego uzbrojania towarzyszów, ale nawet wówczas możliwe były trzy jego zestawy (zob. il. 4.4)⁶⁷. W pełni wykorzystał akty normatywne do przeobrażania i ujednolicenia oddziałów jazdy dopiero Stefan Batory, co odbyło się w latach 1576–1577.

Uważamy, że w drugiej i trzeciej ćwierci XVI w. aktantami przemian⁶⁸ (czyli osobami, które były motorem dynamicznych zmian w uzbrojeniu) byli dowódcy średniego szczebla – w szczególności rotmistrzowie i starostowie. Osoby takie posiadały realne możliwości działania i realizowały pewien plan modernizacyjny oraz były świadome celu, który zamierzały osiągnąć (wykres 4.6). Pomagała w tym paradoksalnie średniowieczna tradycja, zgodnie z którą w jednym oddziale znajdowały się różne kategorie zbrojnych. Dzięki temu dowódcy na bieżąco obserwowali nie tylko współpracę żołnierzy posługujących się różnymi zestawami uzbrojenia, ale również ich przydatność w walkach z określonym nieprzyjacielem. Mogli też swoje spostrzeżenia skonfrontować z obserwacjami innych dowódców oddziałów, które miały odmienną strukturę

⁶⁷ Była to już inicjatywa nie Jana Tarnowskiego, tylko Floriana Zebrzydowskiego, który dowodził zaciągami 1561 r. skierowanym do Inflant. G. Lesmaitis, *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antrojoje pusėje*, Vilnius 2010, k. 83–86.

⁶⁸ J. Łotman, *Klio na rozdrożu*, [w:] ibidem, *Kultura, historia, literatura*, wyd. B. Żyłko, Gdańsk 2017, s. 177, 178, 180; B. Żyłko, *Kultura i znaki. Semiotyka stosowana w szkole tartusko-moskiewskiej*, Gdańsk 2011, s. 85.

uzbrojenia. Sądzymy, że pewnie były zapożyczone z wojskowości tatarskiej, gdzie WU osiągał 95%, a także od oddziałów najemnych, zaciąganych za granicą (również jednolicie uzbrojonych).

Analiza jakościowa składu osobowego wskazuje, że pierwszym etapem procesu ujednolicenia było zastąpienie oddziałów trójelementowych – dwuelementowymi. Proces ten jest wyraźnie widoczny w 1538 r. (wykres 4.5). Następnie zaś dochodziło do, z reguły powolnego, wieloletniego wzmacniania ilościowego głównego typu jazdy. Co do zasady była to husaria, wyjątkowo jazda kozacka (wykres 4.6). Zanikają kopijnicy i inne niż kozacka rodzaje jazdy lekkiej. Szczegółowa analiza składu osobowego trzech rot w latach 1538–1557 dowiodła, że proces zachodził stopniowo, lecz konsekwentnie. Ogromna większość oddziałów przełomowy pułap WU (na poziomie 80%) osiągnęła w latach 1548–1550. Trzeba przyznać, że bez instytucjonalnych rozwiązań jest to wynik imponujący i stanowi doskonały przykład oddolnych reform wojskowych.

Rozdział 5

AMORTYZACJA KOSZTÓW SŁUŻBY WOJSKOWEJ NA PRZEŁOMIE XV I XVI W.

Amortyzacja jest pojęciem współczesnym i oczywiście termin ten nie był używany na przełomie średniowiecza i nowożytności¹. Jeżeli jednak potraktujemy pojedynczego żołnierza jak rzemieślnika lub cały oddział jako przedsiębiorstwo, powstaje zasadne pytanie o stopień strat wynikających ze służby wojskowej, obejmujących przede wszystkim zniszczenia w zakresie uzbrojenia oraz utratę wierzchowców². Zjawisko to można powiązać z dwoma systemami zaopatrzenia armii. Pierwszy zakładał, że zapewniając żołnierzom żołd, pozostawia się w ich rękach uzupełnienie braków we własnym zakresie dzięki osobistej zaradności. W drugim struktury państwowe przejmowały obowiązki dotyczące zaopatrzenia żołnierzy w mundur, broń, rzadziej wierzchowce. Obydwa systemy pojawiły się w Europie nierównolegle, co wynikało z postępujących w różnym czasie procesów modernizacyjnych, opisywanych ogólnie przez teorię rewolucji militarnej. Pierwszy typ

¹ J. Aldrich, *Probability and Depreciation. A History of the Stochastic Approach to Index Numbers*, „History of Political Economy” 1992, t. 24, s. 657–687.

² R. Millward, *The Emergence of Wage Labor in Early Modern England*, „Explorations in Economic History” 1981, t. 18, nr 1, s. 21–39.

w szczególności występuje w XV i XVI stuleciu, który to okres Olaf van Nimwegen określa jako *era of the free soldiers*. Nimwegen wydziela następnie okres *disciplined mercenary and standing army of professional troops*, gdy powszechny staje się model drugi³.

W pierwszej sytuacji amortyzacja wpływa na zjawisko atrakcyjności zawodu, żołnierz lub przedsiębiorca wojskowy musiał uwzględnić ten czynnik, dysponując żołdem. W drugiej sytuacji amortyzacja stanowi dodatkowy koszt znajdujący się po stronie skarbu państwa⁴, ewentualnie jest on częściowo kompensowany poprzez potrącenia pewnych sum z wypłaty⁵. Amortyzacja wpływa więc na analizę podstawowych zjawisk historyczno-gospodarczych, ale w kontekście dziejów wojskowych przede wszystkim odpowiada za poziom zdolności bojowej. Możemy patrzeć na to zagadnienie również z perspektywy rynków lokalnych i redystrybucji dóbr, gdyż znaczna część pieniędzy przeznaczonych na armię trafiała do dostawców, rzemieślników, kupców. Przykładowo, w budżecie Zjednoczonych Prowincji z 1641 r. płace dla żołnierzy wynosiły 41% wszystkich

³ O. van Nimwegen, *The Transformation of Army Organization in Early-Modern Western Europe, c. 1500–1789*, [w:] *European Warfare, 1350–1750*, red. F. Tallett, D.J.B. Trim, Cambridge 2001, s. 159–180.

⁴ P. O'Brien, *The Costs and Benefits of Mercantilist Warfare*, „Financial History Review” 2018, t. 25, nr 1, s. 99.

⁵ Zasadniczo w Europie do końca XVII w. państwo przejęło te kompetencje na siebie, co prowadziło do ujednolicenia i zestandaryzowania jednostek wojskowych. W Rzeczypospolitej szlacheckiej było jednak inaczej. W części wojsk (autoramencie narodowym) nadal to towarzysz, czyli pełnoprawny żołnierz, w ramach swego żołdu zapewniał sobie i ewentualnie jednemu swojemu podwładnemu (pocztowemu) konia, wyżywienie, umundurowanie i uzbrojenie. W stworzonych na wzór zachodnich jednostkach (autoramencie cudzoziemskim) od 1717 r. to pułkownicy lub kapitanowie z przypadającej im puli odpowiadali za wymianę broni (co 12 lat), munduru (co 2 lata), a także kupowali w dragonii konie, przy czym był to wydatek potrącany z żołdu. Terminów czasowych jednak nie przestrzegano, co prowadziło do dramatycznego obniżenia sprawności bojowej jednostek, zob. T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009, s. 245–255, 445–488.

wydatków⁶. Pieniądze te nie pozostawały w kieszeni żołnierzy, lecz trafiały do grup zawodowych obsługujących armię.

Na przełomie średniowiecza i nowożytności biurokracja w armii stała na niskim poziomie, a badania dodatkowo utrudnia niekompletna podstawa źródłowa. Te dwa czynniki przy funkcjonującym wówczas systemie opartym na modelu pierwszym (żołnierze we własnym zakresie uzupełniają brakujące zasoby) sprawiają, że badania nad tytułowym zagadnieniem są mocno utrudnione. Werbowane w Koronie wojska najemne zaczęły przekształcać się w oddziały zaciężne w XV w. Zmiana ta bazowała na wprowadzonych do obrotu prawnego listach przypowiednich, w których przyszły dowódca (rotmistrz) uzyskiwał od króla prawo zwerbowania oddziału z poddanych władcy na ściśle określonych zasadach. Ważne było wykształcenie się zaciągu systemem towarzyskim, który polegał na formowaniu przez szlachcica-towarzysza pocztu na wzór średniowieczny⁷.

Można zaobserwować również inne podobieństwo. W teorii rycerz był zobowiązany do nieodpłatnej służby wojskowej, choć *de facto* pełnił ją w zamian za otrzymane nadania ziemskie. Jednak od lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIV stulecia władcy zagwarantowali wykup rycerza z niewoli oraz ogólnie deklarowali wynagrodzenie szkód⁸. Szczegól-

⁶ M. 't Hart, *The Dutch Wars of Independence. Warfare and Commerce in the Netherlands, 1570–1680*, London–New York 2014, s. 87.

⁷ K. Koranyi, *Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1948, t. 1, s. 105–108; M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, passim; I.I. Кривошея, *Институт „товарищей” в польском войске XV–XVII ст. и его влияние на формирование неурядовой старшины Гетманичины*, „Емінак” 2010, nr 1–4, s. 34–45; K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej (do połowy XVII wieku), Białystok 2012, passim; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, passim.

⁸ W. Uruszczak, *Das Privileg im alten Königreich Polen (10. bis 18. Jahrhundert)*, [w:] *Das Privileg im europäischen Vergleich*, red. B. Dölemeyer, H. Mohnhaupt, Frankfurt am Main 1999, s. 258–259; K. Ginter, *Udział szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV i XV wieku. Aspekty prawne i stan*

nie ten ostatni element, choć mocno niedopracowany zarówno w swej koncepcji, jak i realizacji, przypomina podobną zasadę obowiązującą w wojskach pieniężnych. Co więcej, prawdopodobnie był jej protoplastą. W praktyce towarzysz mógł oczekiwać od swego suzerena (władcy) przynajmniej wypłaty odszkodowania za utracone konie i uzbrojenie.

Dzięki zobowiązaniom królewskim dotyczącym pokrycia szkód powstała specyficzna kategoria źródeł o charakterze skarbowo-wojskowym, znanych w literaturze przedmiotu jako „*damna*”, „*litterae indemnitis/indemnitas*”, „wypłaty za szkody”, ewentualnie „listy zaszkodne”. Używane określenie „listy” nie oznaczało rzecz jasna, że były to dokumenty zbliżone swym formularzem kancelaryjnym do „listów przypowiednich”. Były to najczęściej inwentarze szkód, które sporządzano w nieujednoliconych pod względem formy wykazach. Ich geneza prawna opierała się na zwyczaju, a co najmniej od drugiej połowy XV stulecia zaczęto tę kwestię uwzględniać również w listach przypowiednich poprzez wpisanie stosownego ustępu. Praktyka ta utrzymała się przynajmniej do 1531 r.⁹ Wraz z rozwojem polskiego systemu prawa wojskowego już w XVI w. pewne unormowania zawierające uprawnienia żołnierzy do odszkodowania zaczęły być odnotowywane w tzw. artykułach zaszkodnych listów oraz artykułach rotmistrzowskich, polskim odpowiedniku niemieckich *bestellungów*¹⁰. Ostatecznie ta instytucja prawna zanikła w latach sześćdziesiątych XVI stulecia¹¹.

Najstarsze znane dokumenty skarbowe odnoszące się do tego zjawiska pochodzą z 1479 r. i związane są z tzw. wojną księżą, prowadzoną

faktyczny, Kraków 2008, passim; K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 47, 170, 457.

⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000, s. 20; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 20–24.

¹⁰ K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”..., s. 56–57, 62–64, 66–68, 178.

¹¹ W. Semkowicz, *Popis wojska polskiego z lat 1561–1564 i wyobrażone w nim piętna końskie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1928–1929, t. 12, s. 110; M. Plewczyński, op. cit., s. 54.

przez Kazimierza Jagiellończyka o obsadę biskupstwa warmińskiego, z 1497 r. z wyprawą mołdawską Jana Olbrachta, wojną z zakonem krzyżackim (1519–1521), działaniami zbrojnymi w Mołdawii (1538) oraz straży na pograniczu polsko-mołdawskim w 1555 r.¹² Zachowana podstawa źródłowa jest zróżnicowana co do formy i mocno zdekompletowana. Największą wartość badawczą ma zestaw danych złożony z pełnej listy wypłat za szkody, wraz z rodzajami strat i ich ekwiwalentem pieniężnym, oraz rachunków poświadczających wypłatę żołdu dla tego samego oddziału. Zgromadzone informacje źródłowe pozwalają nam zanalizować 2613 przypadków żołnierzy piechoty i 6758 żołnierzy jazdy.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu nie podejmowano praktycznej analizy tego zjawiska, ograniczając się do omówienia ogólnych zasad prawnych kierujących zaciągami żołnierzy w państwach Jagiellonów. Tymczasem zwyczaj wypłacania zaszkodnego jest najwyraźniej reliktem rozwiązań średniowiecznych, które próbowano dostosować do nowych struktur organizacyjnych wojska, a dzięki temu możliwa jest analiza i ocena skali ponoszonych strat, czyli właśnie amortyzacji. Zjawisko dotyczy okresu przed wprowadzeniem standaryzacji uzbrojenia i przejęcia tego ciężaru przez państwo. Wyniki oceny ilościowej amortyzacji można zastosować w szerokiej perspektywie przestrzennej i czasowej, np. w odniesieniu do realiów Wielkiego Księstwa Litewskiego, Czech, Węgier, ale z pewną ostrożnością również całej Europy. Jeżeli dane źródłowe nie pozwalają na podobne wyliczenia w innych krajach, to można przyjąć, że straty wynikające ze zużycia uzbrojenia lub utraty wierzchowców były porównywalne, a przynajmniej podobna powinna być ich skala. W perspektywie czasowej dalsze ustalenia można odnieść do realiów Rzeczypospolitej Obojga

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 1, k. 73–85; sygn. 2, k. 61, 67, 165–168; sygn. 31; sygn. 33; sygn. 34; ibidem, Oddział 86, sygn. 8, k. 27–28v, 38–39; sygn. 17.

37

Damna equoru et armoru eiusdem Byeniasowski

Equi

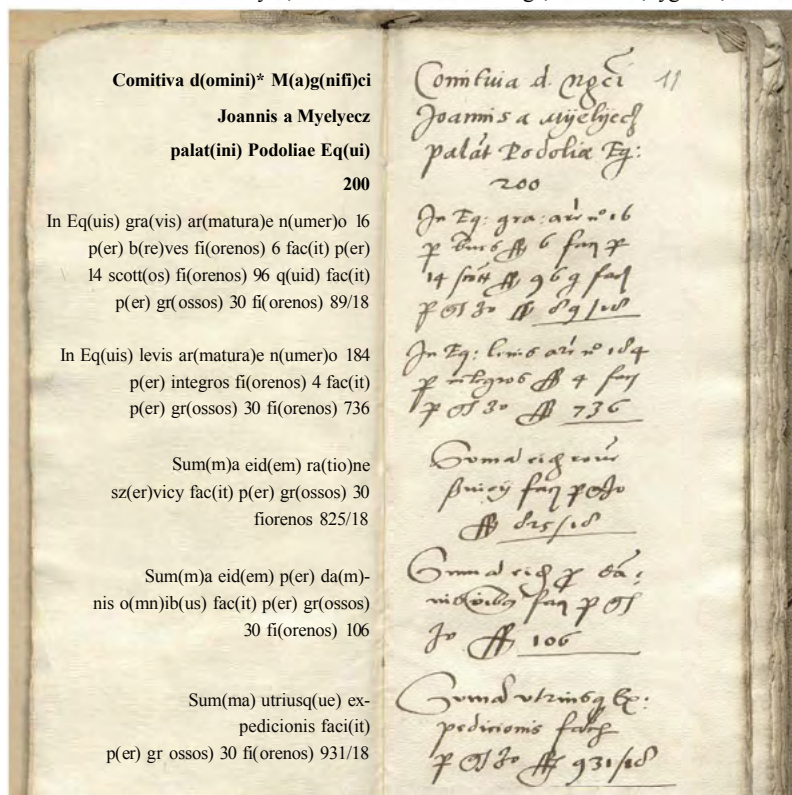
kopinieci dobrzy . . .	fl	15
strzelcy przedni . . .	fl	11
strzelcy dwa dobre . . .	fl	14
zbroja kopiniowa sola . . .	fl	10
zbroja strzelcza 3 . . .	fl	9 per 3 fl
zbroje kopiniowe dobre 5 . . .	fl	25 per 5 fl
oszczepow 5 per 8 gr . . .	fl	1 gr 10
pancerz jeden . . .	fl	2
kapalini 4 p(er) . . .	fl	4
pancerze 4 p(er) . . .	fl	4
proporce 4 p(er) . . .	fl	8
ručnych 35 p(er) 20 gr . . .	fl	23 gr 10
Suma srodek damoru facit		
per 30 gr(ossos) fl(orens) 126 gr(ossos) 20		

Damna equoru(m)* et armoru(m) eiusdem Byeniasowski
Equi

kopinieci dobrzy fl(orens)	15
strzelcy przedni fl(orens)	11
strzelcy dwa dobre fl(orens)	14
zbroja kopiniowa sola fl(orens)	10
zbroja strzelcza 3 fl(orens)	9 per 3 fl(orens)
zbroje kopiniowe dobre 5 fl(orens)	25 per 5 fl(orens)
oszczepow 5 per 8 gr(ossos) fl(orens)	1 gr(ossos) 10
pancerz jeden fl(orens)	2
kapalini 4 p(er) 1 fl(orenum) fl(orens)	4
pancerze(rze) 4 p(er) 1 fl(orenum) fl(orens)	4
proporce 4 p(er) 2 fl(orens) fl(orens)	8
ručnych 35 p(er) 20 gr(ossos) fl(orens)	23 gr(ossos) 10

Sum(m)a istoru(m) damoru(m) facit
per 30 gr(ossos) fl(orens) 126 gr(ossos) 20

Ilustracja 5.1. Dwa sposoby rejestrowania żołnierskich strat przez skarb koronny

*Abrewiacje łacińskie rozwinięto w nawiasach okrągłych

Narodów pod koniec wieku XVI i w XVII stuleciu. Likwidacja damn nie oznaczała zaniku zjawiska amortyzacji (ale już likwidacji bazy źródłowej jak najbardziej) i stanowiła proces przerzucenia tych kosztów na żołnierzy, którzy uzyskiwali wyższy żołd. Należy uwzględnić ten czynnik w badaniach zjawiska atrakcyjności zawodu w okresie późniejszym. W końcu naszą analizę można wykorzystać w debacie o przyczynach odchodzenia od jazdy (dominującej w średniowieczu) na rzecz piechoty. W naszej ocenie ważniejszy od kosztów wyposażenia tych rodzajów formacji jest problem amortyzacji.

Najbardziej rozbudowaną wersję spisanych artykułów zaskodnych znamy z 1561 r. Król zobowiązywał się wówczas wykupić żołnierza z niewoli, ale tylko w sytuacji, gdy aparat państwowy prowadził negocjacje w tym zakresie. Dodatkowo gwarantowano wypłacenie równowartości żołdu za cztery tygodnie w razie zwycięskiej bitwy¹³. Szkody miały być płacone według starego zwyczaju, co oznaczało, że konie wyceniano od 5 do 15 florenów, zbroję od 5 do 10 florenów¹⁴. Za broń sieczną i kolną, palną, tarczę i hełm miano wypłacać po florenie, a za kopię po 5 groszy¹⁵. Żołnierze częściowo wynegocjowali nowe stawki, które dotyczyły podniesienia cen zbroi (w 1519 r. oscylowała ona od 2 do 5 florenów). Nie udało się natomiast uzyskać nowych stawek na konie, które realnie były znacznie droższe w Inflantach (wojna północna) niż na pograniczu południowo-wschodnim, gdzie dotychczas zazwyczaj walczyli żołnierze polscy (konflikt polsko-mołdawski, walki z Tatarami)¹⁶.

Przykład listu zaskodnego, gdzie uwzględniono propozycje żołnierzy, pochodzi z 1556 r. Wówczas książę pruski Albrecht Hohenzollern zdecydował się zwerbować 800 polskich jeźdźców¹⁷. W tym celu wystawiono im artykuły rotmistrzowskie, które później w formie *bestallungu* zostały odnotowane w traktacie księcia. W ich świetle co do zasady również przewidziano wypłaty za stracone konie od 5 do 15 florenów, dodano jednak, że za wyjątkowe rumaki wynagrodzenie mogło wynosić nawet

¹³ *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 90–91.

¹⁴ Jednostką obrachunkową typową dla polskiej dokumentacji skarbowo-wojskowej był floren wart 30 groszy (*florenus integrus*), floren wart 28 groszy (*florenus brevis*) oraz grosz, por. J.A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, Wrocław 1973, s. 15. W tym opracowaniu posługujemy się dwiema jednostkami obrachunkowymi/pieniężnymi (*floren*, *grosz*). Jeżeli jest to floren, zawsze ma wartość 30 groszy.

¹⁵ *Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, wyd. J. Jasnowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1937, t. 9, s. 276–277.

¹⁶ *Ibidem*, s. 274–275; M. Plewczyński, *op. cit.*, s. 54, 56.

¹⁷ *Elementa ad Fontium Editiones*, t. 50, wyd. K. Lanckorońska, Romae 1980, s. 80–83, 86, 91–95.

50 florenów¹⁸. W praktyce okazałego konia tureckiego wyceniano na 30 florenów¹⁹.

Ta różnica podkreśla naszą obserwację, którą tu odnotowujemy jedynie marginalnie, że analiza rejestrów popisowych oddziałów jazdy i piechoty z końca XV i pierwszej połowy XVI w. daje podstawę do stwierdzenia, że broń i wierzchowce używane w wojsku były słabej jakości. Wiele koni odnotowanych przez pisarzy wojskowych i dopuszczonych do walki było chorych na jaskrę (łac. *glaucoma*, ang. *green cataract*), nosaiczną (łac. *malleus*, ang. *glanders*), czy ochwat (łac. *laminitis*, ang. *founder*). Nieco lepiej wyglądała sytuacja, jeżeli chodzi o uzbrojenie. Od przełomu XV i XVI w. coraz rzadziej odnotowywano egzemplarze zużyte lub uszkodzone. Generalnie oprócz zamożnej szlachty i możnowładztwa, które ze względów prestiżowych na ogół wystawiało bogate orszaki, wyposażenie oddziałów nie opierało się na nowym sprzęcie i najlepszych koniach. Zjawisko to znalazło nawet odzwierciedlenie w literaturze sowizdrzalskiej, wyśmiewającej realia życia wojska²⁰. Zestawienie wysokości wypłat za utracone wyposażenie i cen rynkowych nowych przedmiotów wskazuje jasno na niską jakość uzbrojenia i koni, którymi posługiwali się żołnierze. Dane na wykresie 5.1 pokazują, że sumy wypłacane za wierzchowce stanowiły 39% ich wartości rynkowej (przeciętnie koń był o 14,6 florenów niedoszacowany), analogiczny współczynnik na broń był już znacznie wyższy i wynosił 65%. Należy jednak zwrócić uwagę, że nie dysponujemy bardzo bogatym katalogiem cen rynkowych i z pewnością na

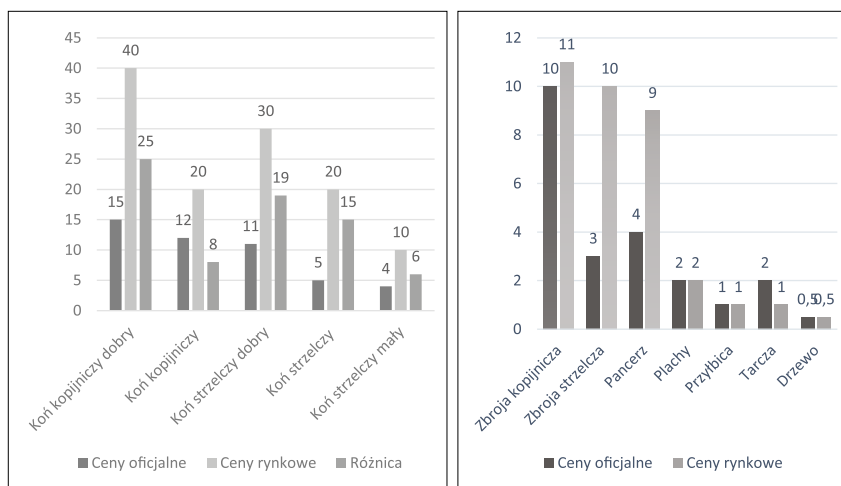
¹⁸ A. Hohenzollern, *Kriegs ordenung bin ich genant wer kriegt und ist in mir bekant, Der kan nach der Zeit und gestalt, all sein schlachtordnung machen balt, Auch brauchen manchen vorthail gut, dem feindt zustillen sein obermut*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Ms. boruss. fol. 1254, s. 153.

¹⁹ M. Bielski, *Kronika polska*, Kraków 1569, s. 70.

²⁰ *Antologia literatury sowizdrzalskiej*, wyd. S. Grzeszczuk, Wrocław 1965, s. 4–28.

Podolu, gdzie z reguły stacjonowały oddziały koronne, ceny wierzchowców były znacznie niższe.

System wypłat musiał wpływać na postępowanie szlachty, która wyposażała swoje poczty, choć trudno odkryć, co było przyczyną, a co skutkiem. Każdy zbytek, a w szczególności przyprowadzony do wojska dobry koń, wiązał się z dużym ryzykiem finansowym. Uważamy, że wypłacanie szkód było zjawiskiem dostosowanym do niskiej jakości pocztu, przy czym instytucja zaszkodnego nie skłaniała żołnierzy do inwestowania w dobre wierzchowce i zbroje. Przeciwną tendencją była chęć dobrego przygotowania „sprzętowego” na wojnę i zapewnienie sobie znacznie większych szans na przeżycie. Skutkowało to tym, że pełnoprawni żołnierze jazdy (towarzysze) mieli dobre uzbrojenie, podczas gdy ich pacholki (pocztowi) byli z reguły znacznie gorzej wyposażeni.

Wykres 5.1. Zestawienie wypłat szkód z wojny pruskiej (1519–1521) do cen rynkowych (dane podane we florenach). Opracowanie własne na podstawie: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), Oddział 86, sygn. 8, k. 27–28v, 38–39

W tym miejscu należy odnieść się do wysokości żołdu płaconego w latach 1479–1562. Łatwiejsza do oceny jest sytuacja piechoty, której co do zasady płacono po 5 florenów za trzymiesięczną służbę²¹. Natomiast w jeździe obowiązywały dwie stawki: ogromna większość żołnierzy otrzymywała 6, niewielka część 10 florenów za kwartał służby. Wynikało to z podziału na jazdę lekką i ciężką. Cechą charakterystyczną jest to, że przez cały omawiany okres stosowano jednolitą stawkę, która miała charakter zwyczaju. Pisał o tym nawet Marcin Kromer w swej chorografii ziem koronnych (pierwszą wersję przygotował w latach 1556–1557). Wymieniając wysokość żołdu, dodał uwagę, że od dawna nie uległ on zmianie, a w konsekwencji jest niski i tylko bardzo niski nakład finansowy żołnierza umożliwia zbilansowanie służby. Analogiczne informacje na temat żołdu zanotował hetman wielki koronny Jan Tarnowski w 1558 r.²² oraz inni pisarze renesansowi: Marcin Bielski²³ czy Stanisław Sarnicki²⁴. Żaden z nich nie wymieniał podwyższonej stawki dla ciężkozbrojnej jazdy, ale przekaz źródeł nienarracyjnych nie pozostawia wątpliwości co do jej istnienia. Na marginesie warto wspomnieć o hipotezie głoszącej, że w latach 1551–1558 żołd wręcz obniżono, ale zarówno z powodów racjonalnych, jak i na podstawie przekazu dokumentacji skarbowo-wojskowej można tę supozycję odrzucić²⁵.

Aby przeprowadzić dalszą analizę zjawiska amortyzacji, należy przyjąć, ile przeciętnie żołnierz podczas służby zarabiał. Dokonaliśmy podsumowania zachowanych informacji płacowych, z których wynika, że przeciętnie było to 206,29 grosza (6,88 florena) za kwartał służby

²¹ T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 18.

²² J. Tarnowski, *Consillium rationis bellicae*, wyd. T.M. Nowak, Warszawa 1987, s. 149.

²³ M. Bielski, op. cit., s. 70.

²⁴ S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, wyd. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 100.

²⁵ M. Plewczyński, op. cit., s. 40–44.

(uwzględniono 18% jazdy ciężkozbrojnej i 82% jazdy lekkozbrojnej). Dane te zamieszczono w tabeli 5.1.

Tabela 5.1

Średni żołd jeźdźca w latach 1501-1555

Rodzaje oddziałów jazdy	Liczba oddziałów	Koni	Koszt w groszach
Ciężkozbrojne	21	4270	1 281 000
Lekkozbrojne	52	8396	1 511 280
Mieszane ciężkozbrojni lekkozbrojni	99	2162 14 530	648 600 2 615 400
Razem	172	29 358	6 056 280
	Średnio na konia		206,29

Obliczenia własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 19, 32, 33, 35; Oddział 86, sygn. 17; MRPS II, nr 1459, 1460, 1484–1486, 1501–1503, 1520; MRPS III, nr 40, 41, 45, 170–172, 200, 322, 772–775, 816, 828, 844–850, 929, 1132, 1608, 1609, 1616; MRPS IV, nr 3090, 3101, 3102, 3105, 3170, 3302, 3346, 3591, 3595–3598, 5954–595956, 5958–5962, 5965, 5967, 5969, 5971, 5974, 5975, 5993, 5998, 6001, 6007, 8421, 8682, 8807, 8808, 8819, 8856, 8857, 9081, 9082

Warto odnotować, że podstawowe wyposażenie żołnierza lekkiej jazdy koronnej (zbroja dla strzelca, tarcza, przyłbica, miecz) kosztowało 8 florenów, a za najtańsze konie płacono 6 florenów. Oznacza to, że koszt ten zwracał się po siedmiu miesiącach²⁶. W jeździe ciężkiej natomiast za zbroję kopijniczą, kopię i miecz należało zapłacić 11,5 florena i dodatkowo za ciężkiego konia minimum 10 florenów (zwrot następował po sześciu i pół miesiącach). Obliczenia te zupełnie nie uwzględniają kosztów wyżywienia, opłacenia czeladzi wojskowej, wynajęcia wozu z woźnicą itp.

²⁶ Ibidem, s. 67–68.

Władze państwowe wielokrotnie starały się wyeliminować listy zaszkodne. Już w latach 1525–1527 podjęto próbę odejścia od tego rozwiązania. Starano się wycofać ze zobowiązań wyrażanych na piśmie, choć gwarantowano, że straty zgłaszane przez rotmistrzów i towarzyszy będą przyjmowane przez hetmana, który te wierzytelności przekaże do organów skarbowych w celu uzyskania stosownych wypłat²⁷. Niczego to jednak nie zmieniło, czego dowodzi przykład z 1531 r., kiedy to zapłacono za ponad 300 zabitych w bitwie pod Obertynem koni²⁸.

Kolejny raz likwidację *damn* postulował w 1558 r. hetman Tarnowski. Podkreślał jednak, że wymaga to negocjacji z żołnierzami, którzy mogliby zrzec się swych praw zwyczajowych w zamian za podwyżki żołdu. Dodaje przy tym: „około czego trudność bywa i długie targowanie z nimi”²⁹. Władysław Semkowicz twierdzi, że listy zaszkodne istniały do 1563 r., kiedy to podniesiono na froncie inflanckim (nominalnie w Wielkim Księstwie Litewskim) kwartalny żołd dla jeźdźca do 15 florenów i jednocześnie zlikwidowano wypłaty za szkody³⁰. Informacje te znajdują częściowe potwierdzenie w materiałach źródłowych. W Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych zachowały się artykuły rotmistrzowskie wydane na potrzeby letniego zaciągu 1563 r. do Inflant. Wprowadzono w nich warunkowe podniesienie żołdu z 15 do 17 florenów dla jazdy i z 5 do 6 florenów piechocie (w Inflantach żołnierze

²⁷ *Corpus iuris Polonici. Sectionis primae. Privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata Regnum Poloniae spectantia comprehendentis*, t. 4, cz. 1, wyd. O. Balzer, Kraków 1910, s. 136; *Volumina Constitutionum*, t. 1: 1493–1549, t. 2: 1527–1549, wyd. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2000, s. 33.

²⁸ O85, sygn. 19; *Rejestry popisowe wojska koronnego 1531*, wyd. A. Bołdyrew, Warszawa 2023, passim.

²⁹ J. Tarnowski, op. cit., s. 49.

³⁰ W. Semkowicz, op. cit., s. 110; M. Plewczyński, op. cit., s. 54.

mieli zdecydowanie wyższy żołd niż na Podolu). Podwyżka wynosząca odpowiednio 13,3% i 20% wiązała się z rezygnacją żołnierzy z listów zaszkodnych³¹.

Odejście od tej instytucji nastąpiło również na południowo-wschodnich rubieżach Korony. Było ono rozciągnięte na przestrzeni lat 1563–1567, kiedy to oficjalnie na sejmie uchwalono rezygnację z wypłacania tzw. szkód, utrzymując jednocześnie w wojskach kwarcianych podniesiony żołd. Zwykłym żołnierzom zaczęto płacić 8 zamiast 6 florenów kwartalnie, utrzymano przy tym stawkę 10-złotową dla ośmiu na stu żołnierzy w oddziale³². Przeciętnie żołnierz zarabiał 8,16 florenów, a podwyżka wynosiła około 18,6%. Można stwierdzić, że likwidacja *damn* oznaczała podwyżkę w liczbach bezwzględnych w piechocie o jeden floren, a w jeździe o dwa floreny. Zatem koszt likwidacji listów zaszkodnych władze państwowe i sami żołnierze wycenili na około 20%.

Co leżało u podstaw rezygnacji z listów zaszkodnych kosztem znacznego podniesienia żołdu? Przyczyn było kilka. Pierwsza dotyczyła bardzo niskiego wynagrodzenia, w szczególności na południowo-wschodnim teatrze działań wojennych, gdzie operowała tzw. obrona potoczna. Podwyżka ta była więc po prostu niezbędna z uwagi na postępującą inflację. Jak jednak wykażemy w dalszej części tekstu, zmiana była niezwykle opłacalna dla skarbu państwa.

Po drugie, wypłacanie szkód uniemożliwiało planowanie budżetu – w dobie permanentnych zaległości płatniczych dodatkowe nieprzewidziane wydatki miały destrukcyjny wpływ na stan bojowy armii³³. Poświadcza to *passus* z dzieła Jana Tarnowskiego, który postulował

³¹ G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2013, s. 147.

³² *Volumina constitutionum...*, 2005, s. 211–212.

³³ A. Bóldyrew, T. Grabarczyk, *Spory Jagiellonów z wojskiem pieniężnym o żołd*, [w:] *Jagiellonowie i ich świat. Konflikty Jagiellonów*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2023, s. 143–157.

stworzenie specjalnego skarbu do wypłaty szkód. Hetman zauważył, że żołnierz, który stracił wierzchowca, nie miał obowiązku służyć konno aż do wypłacenia zadośćuczynienia. Jest to duża strata, gdyż w tym okresie żołnierz znajdował się oficjalnie na służbie i otrzymywał za nią żołd³⁴. Po trzecie, dla stworzenia pełnej dokumentacji zaciągu i uzbrojenia oraz wyposażenia żołnierzy niezbędne było staranne i szczegółowe odnotowywanie ilości i stanu broni oraz profesjonalna ocena jakości i stanu zdrowotnego koni³⁵. Te wymogi przerastały możliwości funkcjonującego w wojsku aparatu administracyjnego. Po czwarte, rozwijała się patologia polegająca na podstawianiu nie swoich koni i uzbrojenia, a następnie oddawaniu ich właścicielom i wymuszaniu odszkodowania za faktycznie używane, słabsze lub chore zwierzęta. Do tego należy dodać nielegalną odsprzedaż uzbrojenia kupcom i deklarowanie jego utraty w czasie walki w celu wyłudzenia dodatkowych rekompensat³⁶.

Summa summarum znacząca podwyżka żołdu w zamian za likwidację listów przypowiednich, zawierających klauzulę wypłaty odszkodowań, była dla skarbu po prostu opłacalna pod względem organizacyjnym, a ponadto pozwalała o wiele precyzyjniej planować wydatki wojenne. Była to również korzystna zmiana dla żołnierzy, gdyż żołd (w założeniu) powinien być wypłacany terminowo, podczas gdy wypłaty szkód mogły się znacznie przeciągać.

Spisy wielkości poniesionych szkód, ubytki w pogłowiu wierzchowców i uzbrojeniu odnotowywano regularnie i niezwykle precyzyjnie. Przy czym istniały dwie przeciwstawne tendencje. Pierwsza polegała na dążeniu przez żołnierzy do oszustw, czemu starały się zapobiec artykuły wojskowe. Jednym ze sposobów był nakaz okazania straconego

³⁴ J. Tarnowski, op. cit., s. 49, 51.

³⁵ W. Semkowicz, op. cit., s. 101–142, 187–199.

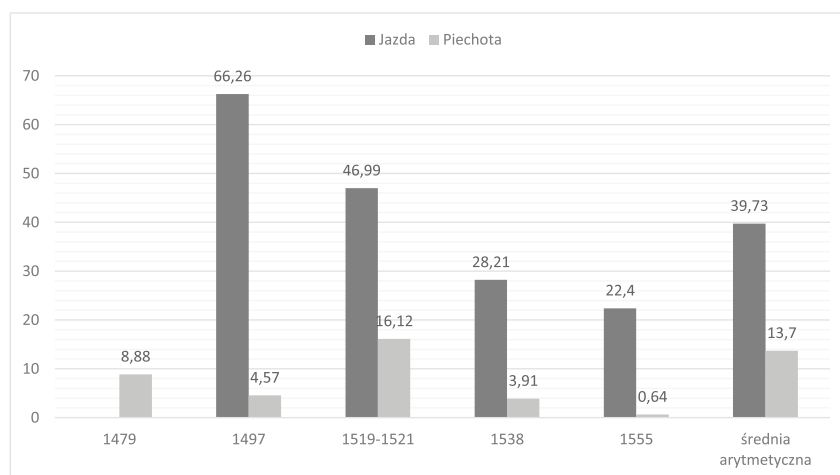
³⁶ *Polskie ustawy...*, s. 109–111.

koniu. A zatem hetman lub pisarz polny (a na leżach lub podczas drogi rotmistrz) miał zostać doprowadzony do padniętego, chorego lub zranionego zwierzęcia. Wierzchowiec powinien być zweryfikowany z rejestrami dzięki wypalonemu znakowi (piętnu)³⁷. Z drugiej strony, państwo wypłacało zwyczajowo przyjęte kwoty, które jednak były niższe w stosunku do cen rynkowych (zob. wykres 5.1). Systemowo więc zakładano, że żołnierze wystawiają wierzchowce, broń i zbroje drugiej kategorii. Mimo tych zastrzeżeń dokumentacja powstała w związku z tymi czynnościami stanowi materiał szczególnej wartości umożliwiający o wiele precyzyjniej niż dotąd dookreślić skalę kosztochłonności wojny.

Przeprowadzone obliczenia pozwoliły ustalić, że szkody wypłacone oddziałom służącym w latach 1479–1555 znacznie między sobą się różniły (wykres 5.2). Nie należy tych danych analizować jednak z perspektywy chronologicznej. Sumy wypłacane za różne przedmioty różniły się w stopniu minimalnym lub były identyczne. Każdy z przykładów w obrębie poszczególnych lat ukazuje skutki wynikające ze specyfiki akcji militarnych podejmowanych w zróżnicowanych warunkach. Oczywistym jest, że zniszczenia sprzętu wojennego uzależnione były od intensywności działań operacyjnych (dystansów i tempa poruszania się) oraz działań bojowych. Nawet w 1555 r., kiedy nie prowadzono żadnej kampanii wojennej, służba na południowo-wschodnim pograniczu nie była pokojowa, ponieważ obszary te nieustannie zagrożone były najazdami tatarskimi³⁸. Niewątpliwie wielkie bitwy i oblężenia zmieniały ogólne proporcje strat, jeden dzień mógł przynieść więcej szkód niż cały kwartał służby wojskowej.

³⁷ Ibidem, s. 110.

³⁸ A. Böldyrew, K. Łopatecki, *Polish Way. The Light Cossack Cavalry in the Era of Military Revolution*, „Vestnik of Saint Petersburg University. History” 2020, t. 65, nr 3, passim.

Wykres 5.2. Procentowy udział wypłaconych szkód w stosunku do średniego żołdu w jeździe (6,88 florena) i piechocie (5 florenów). Danych dotyczących jazdy w 1479 r. brak. Obliczenia własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 1, 2, 31, 33, 34; Oddział 86, sygn. 8, 17

Ogólny wskaźnik amortyzacji jest niezwykle wysoki, przy czym prawie trzy razy wyższy w jeździe. Niska stopa zwrotu dla piechoty wynika z dwóch powodów. Pierwszy jest natury obiektywnej i dotyczy faktu, że głównym rodzajem strat są konie, które jedynie okazjonalnie występowały w piechocie. Drugi dotyczy rzadkiego wykorzystania piechoty w działaniach wojennych (mowa oczywiście o Koronie). Stąd wyższy współczynnik w roku 1479 i w latach 1519–1521, gdy mieliśmy do czynienia z wojnami na terenie o wysokim stopniu urbanizacji (odpowiednio Warmia i Prusy). Natomiast tam, gdzie piechota pod względem taktycznym nie odgrywała większej roli, automatycznie współczynniki amortyzacji były bardzo niskie.

Różnice we współczynniku szkód w jeździe wynikają przede wszystkim z natężenia działań wojennych, z czym skorelowana jest specyfika terenowa. Jak wspomnieliśmy – te z lat 1519–1521 dotyczą intensywnych działań wojennych prowadzonych w terenie o znacznym

stopniu urbanizacji. Wojna składała się z licznych oblężeń, potyczek czy manewrów połączonych z przemarszami³⁹. Ówczesne Prusy pod względem stopnia urbanizacji plasowały się w skali Europy zaraz po Flandrii, Nadrenii, Śląsku i Czechach, a tuż przed Francją czy Anglią⁴⁰. Pozostałe kampanie prowadzone były w terenie słabo zurbanizowanym lub po prostu dzikim, pozbawionym regularnej siatki osadniczej. Bardzo charakterystyczne dane uzyskujemy z porównania podobnych działań wojennych z lat 1497 i 1538. W obu przypadkach wojsko wyruszyło w kierunku Mołdawii i zatrzymało się, oblegając twierdzę (odpowiednio Suczawę i Chocim). W pierwszym przypadku było to działanie nieudane, a w drodze powrotnej armia została zaskoczona i poniosła dotkliwą klęskę w bitwie pod Koźminem⁴¹, w drugim zaś kampania zakończyła się połowicznym sukcesem⁴². Różnice w stratach są ogromne. O ile w 1497 armia poniosła niespotykane szkody (współczynnik szkód równy 66%), które praktycznie wykluczyły niektóre oddziały z dalszej służby, o tyle współczynnik z 1538 r. jest niemal 2,5-krotnie niższy. Podkreślić przy tym należy, że straty z 1497 r. mają charakter zogniskowany w jednym punkcie czasowym (bitwa). A zatem epizodyczne, jednodniowe wydarzenie, jakim było walne starcie, mogło prowadzić do ogromnych szkód ekonomicznych. Ta obserwacja do pewnego stopnia tłumaczy również skwapliwe wypłacanie wysokich nagród (w wysokości miesięcznego żołdu) za zwycięską bitwę lub udany szturm. Było to z perspektywy skarbu koronnego

³⁹ M. Biskup, „Wojna pruska” czyli wojna Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521. *U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, cz. 2, Olsztyn 1991, passim.

⁴⁰ H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny” 1979, t. 86, nr 4, s. 930.

⁴¹ T. Grabarczyk, *The Polish Court Banner in the Moldavian Expedition in 1497*, „Fasciculi Archeologiae Historicae” 2017, t. 30, passim.

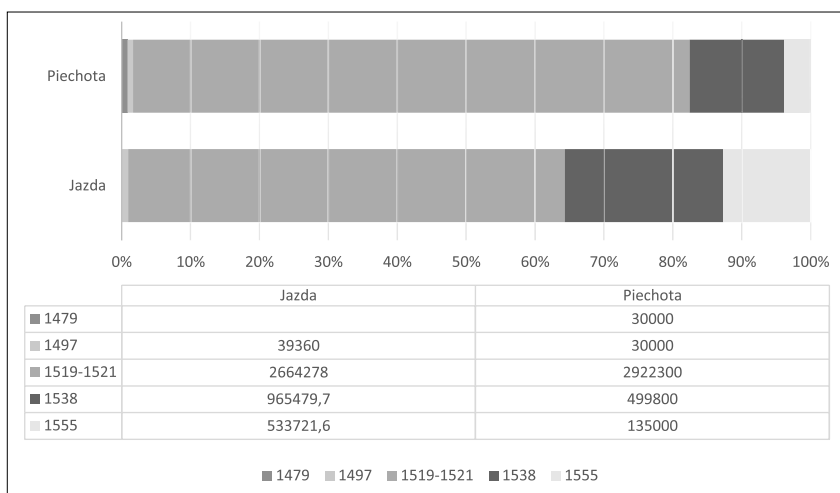
⁴² A. Bołdyrew, *Przemarsz armii koronnej pod Chocim podczas kampanii letniej 1538 roku w świetle dokumentacji skarbowo-wojskowej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2019, t. 104, passim.

porównywalne lub mniejsze obciążenie, niż wynikałoby z konieczności wypłacania ogromnych odszkodowań po walce przegranej.

Natomiast przypadek 1555 r. dowodzi, że nawet służba dozorowa na pograniczu w warunkach quasi-pokojowych wiązała się ze stratami, szczególnie koni w jeździe. Można ten przypadek interpretować również tak, że charakter działań jazdy na pograniczu niewiele odbiegał od działań osłonowych z 1538 r., co skutkowało zbliżonym wskaźnikiem strat na poziomie 28,21% w 1538 r. i 22,40% w 1555 r.

Podsumowując, można na uzyskane wskaźniki patrzeć przez pryzmat specyfiki działań wojennych i w zależności od jej rodzaju przyjąć współczynnik od 22,5 do 66,3 (wykres 5.1). Można też dokonać zliczenia wszystkich istniejących danych, a uzyskany wynik uznać za stosunkowo uniwersalny wskaźnik. W kontekście drugiej opcji otrzymujemy współczynnik 39,73% w jeździe i 13,7% w piechocie. Przy założeniu, że jeździec otrzymywał w latach 1497–1555 206,29 groszy, skarb państwa przeciętnie na amortyzację przeznaczał kwartalnie 82 gr (najmniej 46 groszy w 1555 do prawie 137 groszy w 1497 r.). W piechocie na 150-groszowy żołd kwartalny wydawano dodatkowo 20,5 grosza. Stosunkowo zatem proste rozliczenie wynagrodzenia za służbę wojskową, czyli żołd (rozwiązanie stosowane powszechnie w całej Europie Zachodniej), w Koronie faktycznie składało się z dwóch elementów składowych – stałego wynagrodzenia i zróżnicowanego od stopnia intensywności wojen odszkodowania za straty.

Warto odnotować, że najszerszą podstawę źródłową posiadamy z wojny 1519–1521 (wykres 5.3). Wynika to z tego, że na jej potrzeby zaciągnięto proporcjonalnie dużo żołnierzy na długi czas. Jest to okoliczność sprzyjająca, ponieważ nasze szacunki mogą zostać użyte do oceny innych konfliktów, szczególnie że wojna 1519–1521 była prowadzona według zasad typowych dla Europy Zachodniej. W szczególności dotyczy to piechoty, co dodatkowo przemawia na korzyść użyteczności naszych ustaleń

Wykres 5.3. Wielkość żołdu wypłaconego w poszczególnych kampaniach oddziałom, co do których zachowały się informacje o *damnach* (dane w groszach)

w szerokim, europejskim kontekście. W przypadku jazdy dane w większym stopniu odzwierciedlają specyfikę środkowoeuropejską.

W skali globalnej oznacza to, że w zależności od warunków oporowania wojska poniesione szkody mogły doprowadzić do znaczącego wzrostu zadłużenia skarbu, co więcej, mogły rujnować każde państwowe plany budżetowe. Podwyżki żołdu w armii kwarcianej dokonane w latach sześćdziesiątych XVI stulecia w połączeniu z likwidacją zadośćuczynienia za szkody było znakomitą rozwiązaniem fiskalnym. Wynagrodzenie w jeździe wzrosło przeciętnie o 18,6%, podczas gdy utrzymanie zaszkodnego musiałoby skutkować koniecznością wypłaty przynajmniej dwukrotnie większych sum. Żołnierze, nie zdając sobie sprawy z realnych zysków wynikających z odszkodowania, również byli z tego powodu zadowoleni. Jedna grupa była poszkodowana – rodziny poległych żołnierzy. Odtąd nie mogły one oczekiwać zadośćuczynienia finansowego po poległym oraz utraconym przez niego poczcie. Zmiana ta znacznie uproszcza

funkcjonowanie państwa pod względem administracyjno-skarbowym. Koszty wojny dało się zdecydowanie precyzyjniej obliczyć, co pozwalało na projektowanie właściwych podatków nadzwyczajnych, które zapewniłyby utrzymanie wojska w okresie wojny⁴³.

Skarb państwa był znacznie hojniejszy wobec piechoty. Przyjęcie 20% podwyżki było wyższe niż poziom amortyzacji (13,7%). Można to tłumaczyć dodatkowymi kosztami związanymi z koniecznością zakupu prochu oraz kul do rusznic i arkebuzów. Według naszych obliczeń przeciętnie oddział po 1538 r. wydawał kwartalnie, w przeliczeniu na jednego piechura, około 7,8 gr (5,2% żołdu) na proch i amunicję. Stosujemy przy tym założenie, że w analizowanym przez nas okresie piechota była w około 75% wyposażona w rusznice lub arkebuzy⁴⁴. Generalnie więc podwyżka rekompensuje likwidację szkód, ale i dostosowana jest do przebrojenia żołnierzy w nowoczesną broń palną.

Rejestry szkód są interesujące również z punktu widzenia analizy udziału poszczególnych oddziałów w działaniach wojennych. Na wykresie 5.4 przeprowadziliśmy zestawienia żołdu i poniesionych szkód w obrębie poszczególnych oddziałów. Różnice w odszkodowaniach są ogromne i mieszczą się w przedziale 1,13–115,67% żołdu. Wysokość strat jednoznacznie wskazuje na zaangażowanie wojenne poszczególnych oddziałów. Roty, które uniknęły walk, miały jedynie kilkuprocentowe straty, podczas gdy te zaangażowane w oblężenia, bitwy i dalekie rozpoznania ponosiły duże uszczerbki. Charakterystyczny jest oczywiście przypadek Bernarda Pretwicza, który uzyskał 115,67% zwrotu za poniesione szkody.

⁴³ K. Boroda, P. Guzowski, *From King's Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, [w:] *The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, Firenze 2016, passim.

⁴⁴ T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 56; J. Szymczak, *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004, s. 162; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 67.

Był to znany zagończyk, a jego rota odpowiedzialna była za rozpoznanie terenu⁴⁵.

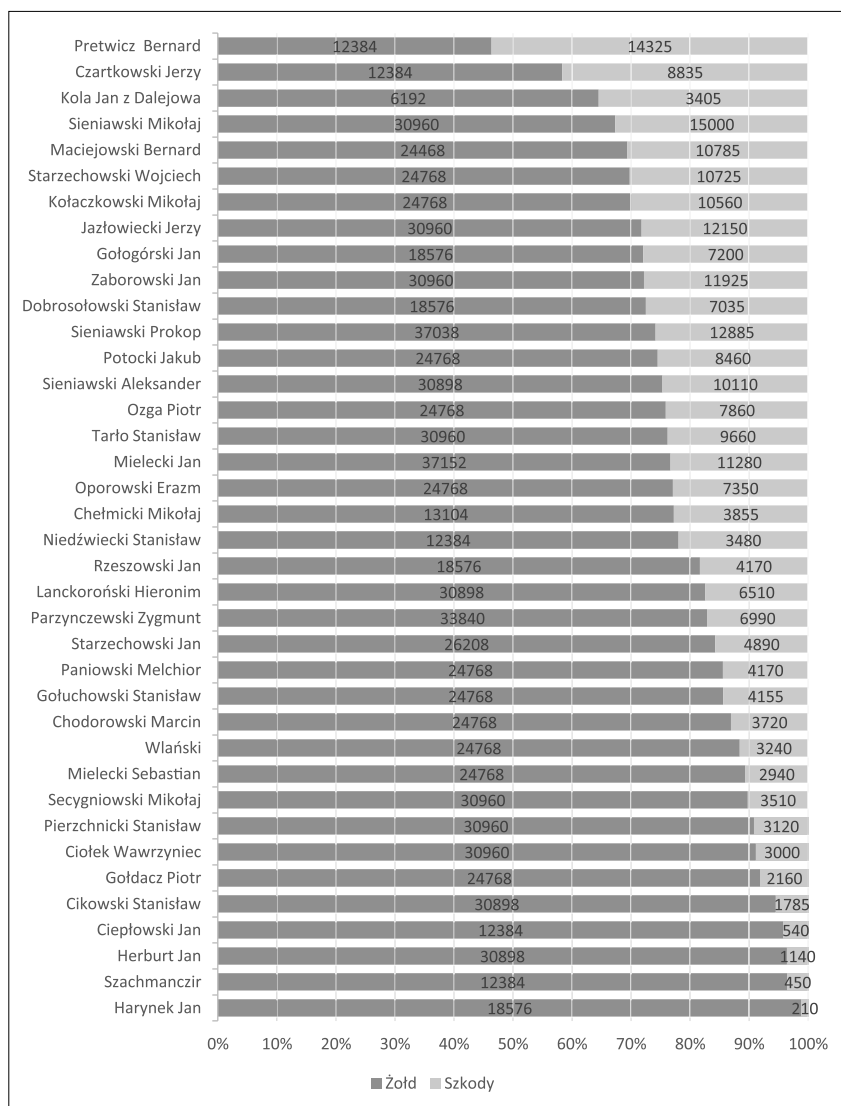
Omówiony przez nas model wysokości amortyzacji można odnieść do szerszego kontekstu również w inny sposób. Można dokonać wyliczenia szansy utraty konia i wyposażenia podczas trzymiesięcznej służby. Jest to możliwe do zbadania tylko w rzadkich sytuacjach, w których pisarz polny skrupulatnie odnotował nie tylko stracone przedmioty i wierzchowce, ale podawał również ich wycenę. Dobrym przykładem jest przypadek rotmistrza Świącickiego z 1520 r. dowodzącego 100-osobowym oddziałem. Straty jego oddziału to 99 koni różnej kategorii oraz 76 zbroi. Stracone wierzchowce wyceniono na 827 florenów, natomiast zbroje na 319 florenów⁴⁶. *Damna* pochłonęły zatem 1146 florenów, z których ponad 72,16% przeznaczono na konie.

Tę część analizy oparliśmy na danych z lat 1479–1538, dotyczących 8 oddziałów jazdy (1228 żołnierzy) i 7 oddziałów piechoty (964 żołnierzy)⁴⁷. Aby ocenić, czy zachowane przekazy są reprezentatywne dla zgromadzonego zbioru danych, ustaliliśmy stosunek procentowy między żołdem a szkodami (por. wykresy 5.2 i 5.3). Oddziały jazdy otrzymały wynagrodzenie w wysokości 405 696 groszy i uzyskały 209 160 groszy odszkodowania, co oznacza, że stopa amortyzacji wynosiła aż 51,5%. Należy więc przyjąć, że zebrane dane są reprezentatywne dla intensywnych działań wojennych typu zachodnioeuropejskiego, jest to niemal zdublowanie wskaźnika ustalonego dla wojny z zakonem krzyżackim w latach 1519–1521 prowadzonej na terenie Prus. Natomiast oddziały piechoty otrzymały 125 400 groszy i uzyskały 13 801 groszy za szkody. Odszkodowania stanowią 11% żołdu, jest to zatem współczynnik niższy

⁴⁵ A. Bołdyrew, K. Łopatecki, op. cit.

⁴⁶ AGAD, ASK, O86, sygn. 8, k. 39.

⁴⁷ Ibidem, O85, sygn. 1, k. 81, 84, 85; O85, sygn. 2, k. 61–67; O85, sygn. 31, k. 3–5v; O86, sygn. 8, k. 13–13v, 27–28v, 36–39. Zob. T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 228.

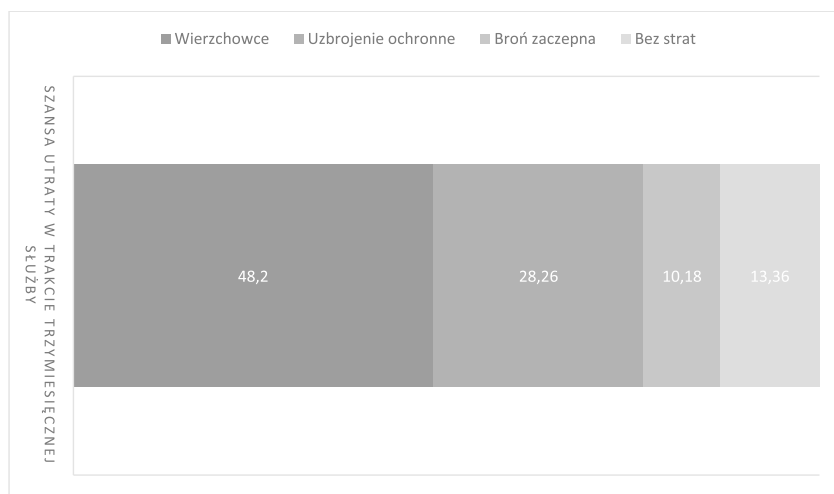
Wykres 5.4. Stosunek żołdu do wypłacanych szkód oddziałom za kampanię wojenną 1538 r. Dane podane w groszach. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 34, passim

niż wynika z pełnej bazy źródłowej, co może sugerować, że wyniki mogą być lekko zaniżone.

Pełne zestawienie prezentuje wykres 5.5. Zwracamy uwagę, że nie udało się dokonać obliczeń związanych ze stratami broni białej i drzewcowej. Bardzo skrupulatnie natomiast odnotowano wierzchowce, dzięki czemu wiemy, że w przebadanym okresie jeźdźcy stracili 129 koni kopijniczych i aż 463 konie strzelcze. Oznacza to, że prawdopodobieństwo utraty konia przez jeźdźcę ciężkozbrojnego to 58,37%, natomiast lekkozbrojnego 45,98%. Różnice te można wyjaśnić na dwa sposoby. Pierwszy wiąże się ze sposobem prowadzenia walki – konie kopijnicze wykorzystywano przede wszystkim do szarży w pierwszym szeregu, natomiast strzelcze stawiano z reguły z tyłu, ponadto często posługiwali się nimi konni łucznicy lub kusznicy⁴⁸. Druga hipoteza wiąże się ze zjawiskiem oszustw. Jeżeli nie było należytego nadzoru, żołnierze mogli zawyżać wartość swoich koni, tym samym strzelcze „zamieniały się” w kopijnicze.

Zachowane dane wskazują, że liczba utraconych obiektów jest niemal równa sumie jeźdźców. Statystyczna szansa, że przez trzy miesiące żołnierz uniknie jakichkolwiek strat, wynosiła zaledwie 13,36%. Należy jednak pamiętać, że większość szkód była komasowana i polegała na utracie konia, broni zaczepnej i nierzadko kilku elementów uzbrojenia ochronnego, co często wynikało ze śmierci jeźdźcy. Oprócz wysokiego wskaźnika śmiertelności koni, w ciągu służby kwartalnej istniała również prawie trzydziestoprocentowa szansa (28,26%) na stratę istotnego elementu uzbrojenia ochronnego, które wpisano do szkód 347 razy (samych zbroi aż 316). Dodatkowo należy uwzględnić broń zaczepną, której stratę zgłoszono w 125 przypadkach (w tym 112 kusz).

⁴⁸ K. Łopatecki, A. Bołdyrew, *Meanders of the Polish Military Revolution – Standardization of Cavalry Unit*, „Vestnik of Saint Petersburg University. History” 2021, t. 66, s. 464–489.

Wykres 5.5. Szansa utraty w poczcie jeźdźcy podczas trzymiesięcznej służby wojskowej w latach 1497–1538. Dane podane w procentach

W piechocie pomijamy sporadycznie pojawiające się konie (przeciętnie w oddziale 100-osobowym były 2, w dwuosobowym 3 lub 4). Piechurzy stosunkowo rzadko tracili uzbrojenie ochronne, którego w masie mieli niewiele (posługiwali się nim głównie kopijnicy piesi i pawężnicy – około 20% składu oddziału). We wziętych przez nas pod uwagę oddziałach zgłoszono to jedynie 39 razy, z czego 13 przypadków oznaczało utratę pawęży, osłony nietrwałej, bo wykonanej z materiałów organicznych. Oznacza to, że grupa ta w 20,2% była narażona na zniszczenie elementów ochronnych. Najczęściej szkodzie ulegało uzbrojenie zaczepne (217 razy). Zgłoszono utratę m.in. 138 kuszy i 60 rusznic. W analizowanym okresie strzelcy w piechocie stanowili ok. 75%, toteż można przyjąć, że w badanej przez nas grupie było ich 723. Oznacza to, że przeciętny strzelec miał 30,01% prawdopodobieństwa na utratę kuszy lub rusznicy. Dodać wypada, że przebrojenie strzelców w piechocie z kuszy w rusznice, co nastąpiło na przełomie XV i XVI w., obniżyło wielkość

dopłaty do szkód, ponieważ przeciętną rusznicę wyceniano na 20 groszy, wobec 30, które trzeba było zapłacić za kuszę. Jednak nie można zapomnieć, że niedługo po wprowadzeniu rusznic w rękach strzelców pojawiły się również arkebuzy (od lat trzydziestych XVI w.), które były znacznie droższe⁴⁹. Podsumowując: wśród kopijników pieszych i pawężników co piąty żołnierz tracił jakąś rzecz (element uzbrojenia ochronnego), natomiast wśród strzelców co trzeci (broń palna).

Uważamy, że powyższe wyliczenia można zastosować w odniesieniu do niemal każdej armii europejskiej. Należy pamiętać, że zaprezentowane dane dostosowane są do trzymiesięcznej służby i dotyczą intensywnych działań wojennych (przede wszystkim w kontekście jazdy). Stosując je w sposób uniwersalny i przemnażając przez ceny towarów i wierzchowców w interesującym nas regionie, otrzymamy potencjalny koszt amortyzacji działań wojennych w drugiej połowie XV i pierwszej połowie XVI stulecia. Uwzględnienie amortyzacji jest niezbędne przy ocenie atrakcyjności służby wojskowej, ukazuje również skalę transferów finansowych na rzecz kupców, hodowców i rzemieślników. Zaskakuje przede wszystkim ogromna śmiertelność wśród koni, w ciągu roku bowiem padały pod jeźdźcem aż dwa wierzchowce. Sądzymy, że warto poszerzyć te badania o dane z innych krajów europejskich, aby ich wyniki można było uznać za bardziej reprezentatywne. Natomiast dotychczasowe ustalenia dotyczące przede wszystkim jazdy każą patrzeć na tę formację jako niezwykle kosztowną i trudną do utrzymania pod względem organizacyjnym.

⁴⁹ J. Szymczak, op. cit., s. 99; A. Bołdyrew, *Arkebuzy w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 539–550; idem, *Hand Fire-arms of the Polish Mercenary Infantry During the Moldavian Campaign of 1538*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2012, t. 25, s. 59–66.

Nasze badania wykazują, że wynagrodzenie żołnierza pieniężnego w Koronie składało się z dwóch części – żołdu oraz wypłat za szkody. Sygnalizował to renesansowy teoretyk wojskowości Marcin Bielski⁵⁰, ale skala zdecydowanie przekraczała naszą intuicję badawczą. W jeździe przeciętnie wypłacano dodatkowo około 40% wysokości żołdu, w piechocie było to znacznie mniej – 13,7%. Podkreślamy, że zróżnicowana wysokość amortyzacji uzależniona była od intensywności działań wojennych. Przeprowadzone obliczenia pozwalają ocenić realny żołd jazdy w badanym okresie na 288, a w piechocie na 170,5 groszy. Takie kwoty *de facto* obciążały budżet władcy i są znacznie większe (szczególnie w przypadku jazdy) niż przyjmowane dotychczas stawki żołdu (odpowiednio 180 i 150 groszy). Jednocześnie wskazują, że postulat doprecyzowania pojęcia kosztów wojny jest jak najbardziej zasadny, a jego realizacja przyczynia się do precyzyjnego i przede wszystkim pełniejszego zrozumienia ekonomicznej strony prowadzenia działań zbrojnych i ich szeroko rozumianych skutków⁵¹.

Likwidacja zaskodnego w latach sześćdziesiątych XVI w. w połączeniu z podwyżkami żołdu była niezwykle zyskowna z perspektywy skarbu państwa. Żołnierze również skorzystali na tej zmianie, ponieważ zakończył się okres zwyczajowej (niezmiennej, płaconej *antique consuetudino*) stawki wynagrodzenia. Tym samym rozpoczął się okres galopujących podwyżek, co stanowiło odpowiedź na wzrosty cen żywności, wierzchowców i produktów rzemieślniczych. W latach sześćdziesiątych XVI w. amortyzacja równa była 33,5% żołdu, można zatem podejrzewać, że jedną trzecią wynagrodzenia żołnierze musieli przeznaczać na odbudowanie zasobów uzbrojenia i koni. Niewątpliwie grupą poszkodowaną były rodziny zabitych żołnierzy, które mogły teraz odzyskać co najwyżej zaległy żołd, ale utracony majątek pocztu przepadał.

⁵⁰ M. Bielski, op. cit., s. 70.

⁵¹ P. O'Brien, op. cit., s. 97–99.

Podsumowując ten rozdział, można przyjąć kilka hipotez dotyczących wojsk pienniężnych na przełomie średniowiecza i nowożytności w Europie Środkowej. Wojsko pienniężne w Koronie w pierwszej połowie XVI w. nie tylko rekrutowało żołnierzy na podstawie wręcz średniowiecznych obyczajów, ale również utrzymywało średniowieczny zwyczaj wypłacania odszkodowań za poniesione w walce szkody. I tak np. apogeum tego zjawiska w Anglii miało miejsce w XIV w.⁵², w Rzeszy wypłacano je jeszcze w drugiej połowie XV w.⁵³ Jak dowiedliśmy, w Królestwie Polskim utrzymało się ono do lat sześćdziesiątych XVI w. Ponieważ znaczną część *damn* stanowiły odszkodowania za konie, większość wydatków skarbowych związanych było z utrzymaniem jazdy. W krajach Europy Zachodniej proporcje jazdy i piechoty były odmienne niż w Polsce. Tu, ze względu na charakter teatru działań wojennych, jazda stanowiła lwią część sił zbrojnych, toteż i ryzyko strat koni było proporcjonalnie większe. Pociągało to za sobą zwiększenie wydatków „osobowych” na wojsko, jednocześnie minimalizując możliwość inwestowania w inne elementy systemu obrony⁵⁴. Odbijało się to niekorzystnie na budżecie państwa. Poprzez istnienie czynnika nieprzewidywalnego (každorazowo nieznana wysokość strat) niemożliwe było zaplanowanie wydatków i zagwarantowanie kwot niezbędnych do opłacenia akcji militarnej. Braki budżetowe i niewystarczający dochód skarbu królewskiego są zjawiskami znanymi również z Węgier pod rządami Jagiellonów⁵⁵. Likwidacja *damn* mogła być jednym z czynników pozytywnie wpływających na

⁵² A. Ayton, *Knights and Warhorses. Military Service and the English Aristocracy under Edward III*, Woodbridge 1994, s. 84–137.

⁵³ U. Tresp, *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten. Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert*, Paderborn 2004, s. 223–224, 323–324.

⁵⁴ T. Fedeles, *A király es a lazado herceg. Az ujlaki lörinc es szovetsegesei elleni királyi hadjarat (1494–1495)*, Szeged 2012, s. 116.

⁵⁵ T. Palosfalvi, *From Nicopolis to Mohacs. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden 2018, s. 452, 456.

proces unowocześniania skarbowości państwa, przejścia od monarchii średniowiecznej do wczesnonowożytnej. Jednocześnie trzeba zaznaczyć, że koszty tego przekształcenia przynajmniej częściowo ponieśli żołnierze.

Rozdział 6

MOMENT PRZEŁOMOWY: WOJNA PRUSKA 1519–1521

Zakon krzyżacki od momentu sprowadzenia jego pierwszych przedstawicieli do ziemi chełmińskiej i michałowskiej (1226 r.) funkcjonował na południowym wybrzeżu Bałtyku przez kilkaset lat. Uzależniając kolejne terytoria od swej władzy (m.in. Pomorze Gdańskie w 1308 r.), zbudował państwo zakonne, którego głową był wielki mistrz zakonu. Jego siedzibą i stolicą państwa zakonnego stał się Malbork. Kres istnieniu państwa zakonnego położył traktat krakowski z 8 kwietnia 1525 r., zawarty między ostatnim wielkim mistrzem krzyżackim rezydującym w Prusach, księciem Albrechtem Hohenzollernem (1511–1525), i królem polskim Zygmuntem I Starym (1507–1548). Traktat ten poprzedził oficjalny hołd lenny złożony przez Albrechta Zygmuntovi (10 kwietnia 1525 r.).

Zarzewiem wieloletniego sporu zakonu z Królestwem Polskim były roszczenia zakonu do ziem, które władcy polscy i litewscy (od układu w Krewie z 1385 r.) uznawali za integralne części swych władztw (np. Pomorze Gdańskie czy Żmudź). Kolejne konflikty narastały przez lata, doprowadzając do wojen: w 1331 r. (bitwa pod Płowcami 27 września), w latach 1409–1411 (tzw. wielka wojna; bitwa pod Grunwaldem 15 lipca 1410 r.), tzw. wojny głodowej (1414 r.), wojny golubskiej (1422 r.), wojny z lat

1431–1435, wojny trzynastoletniej (1454–1466) i wreszcie wojny pruskiej (1519–1521)¹.

Ostatnią wojnę Królestwa Polskiego z zakonem krzyżackim (1519–1521), określoną przez Dionizego Runaua jako „kleiner, zweyeriger krieg in Preussen”², z pewnością cechowała peryferyjność/„lokalność”, toteż można ją zaliczyć do innych konfliktów o tym charakterze, które toczyły się w Rzeszy, jak choćby bunt rycerski (1522–1523), wojna chłopska (1525–1526) czy wojna szmalkaldzka (1546–1547, 1551–1552)³. Konflikty te były nie tylko przejawem głębokich przeobrażeń państwa na przełomie średniowiecza i nowożytności, ale miały również podłoże religijne⁴. Ten wątek był obecny także w trakcie wojny pruskiej i późniejszego hołdu lennego, któremu, oprócz sekularyzacji dóbr zakonnych, towarzyszyła konwersja Albrechta na wyznanie ewangelicko-augsburskie. Plasujemy wojnę pruską wśród lokalnych wojen Rzeszy, ze względu na ścisły związek Rzeszy z zakonem, który znalazł potwierdzenie choćby w liście cesarza Maksymiliana I Habsburga skierowanym do Zygmunta I Starego (22 września 1513 r.), w którym cesarz określił się jako *supremus dominus* zakonu krzyżackiego, a Albrechta nazwał *principem et consanguineum nostrum*

¹ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1988.

² M. Biskup, „Wojna pruska”, czyli wojna Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521. *U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, cz. II, Olsztyn 1991, s. 6.

³ T. Ertman, *Birth of Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge 1997, s. 240; D.J.B. Trim, *Conflict, religion, and ideology*, [w:] *European Warfare, 1350–1750*, red. F. Tallet, D.J.B. Trim, Cambridge 2010, s. 286–287; J. Whaley, *Germany and the Holy Roman Empire*, t. 1: *From Maximilian I to the Peace of Westphalia 1493–1648*, Oxford 2012, s. 209–239, 304–316; G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge 1972, s. 134; J.D. Tracy, *Emperor Charles V, Impresario of War. Campaign Strategy, International Finance, and Domestic Politics*, Cambridge 2002, s. 204–248.

⁴ M. Mann, *The Sources of Social Power*, t. 1: *A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge 2012, s. 463–472; D.H. Nexon, *The Struggle for Power in Early Modern Europe. Religious Conflict, Dynastic Empires, and International Change*, Woodstock 2009, s. 99–134.

charissimum, natomiast wielkiego mistrza i cały zakon uznał za *honorable membrum sacri Romani imperii et nobis immediate subditum*⁵.

Lokalny charakter tego konfliktu może sugerować także inna nazwa, jaką mu nadano, tzn. Reiterkrieg⁶. Na jej podstawie można by wręcz domyślać się granicznego zatargu rodów szlacheckich, co byłoby dużym nieporozumieniem, choćby z tego powodu, że znaczna część wojsk biorących w niej udział służyła jako najemni/zaciężni. Potwierdzają to m.in. zachowane księgi żołdu (polskie) i dokumenty potwierdzające uregulowanie wierzytelności zakonu wobec żołnierzy (krzyżackie)⁷.

W skali innych konfliktów zbrojnych toczonych w ówczesnej Europie wojna pruska faktycznie była mała, lecz jej konsekwencje miały doniosłe znaczenie. Od czasów przegranej przez zakon bitwy pod Grunwaldem (1410) i „wielkiej wojny” państwo zakonne ulegało postępującemu rozkładowi gospodarczemu i strukturalnemu. Zjawisko to pogłębiło się po zawarciu niekorzystnego dla zakonu drugiego pokoju toruńskiego (19 października 1466 r.), kończącego wojnę trzynastoletnią, a na początku XVI w. doszło wręcz do zaniku pewnych urzędów centralnych (1511 r. – wielki szpitalnik, 1516 – wielki szatny)⁸. Wojna pruska wybuchła zatem w sytuacji pogłębiającego się kryzysu państwowości zakonnej.

⁵ *Acta Tomicianae. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae per Stanislausm Górski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum* [dalej: AT], t. 2, wyd. Z. Celichowski, Poznań 1855, nr 374; M. Biskup, *Der Deutsche Orden im Reich, in Preussen und Livland im Banne habsburgischer Politik in der zweiten Hälfte des 15. Und zu Beginn des 16. Jahrhunderts*, [w:] *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1990, s. 116.

⁶ M. Biskup, „Wojna pruska”..., s. 18.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), O86, sygn. 8, 9; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Ordensbriefarchiv (dalej: OBA), nr 23904, 23905, 23947, 24018, 24057, 24058, 24664; M. Biskup, *Das Problem der Söldner in den Streitkräften des Deutschordensstaates Preußen vom Ende des 14. Jahrhunderts bis 1525*, [w:] *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, wyd. Z.H. Nowak, Toruń 1991, s. 72.

⁸ J. Gancewski, *Zakon krzyżacki i jego państwo w przeddzień hołdu pruskiego z 1525 r. Stan i przemiany*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2016, t. 23, s. 120.

Bezpośrednią przyczyną był natomiast spór o nieuznanie przez zakon postanowień drugiego pokoju toruńskiego (uznanie lennei zwierzchności królów polskich).

Na temat zakonu krzyżackiego powstała w zasadzie niepoliczalna ilość tekstów naukowych. Bibliografię dotyczącą samej tylko bitwy pod Grunwaldem pomieszczono na ponad 400 stronach, a wykaz ten obecnie i tak jest już niepełny⁹. Zresztą, jak pisał William Urban: „the literature of the Teutonic Knights is extensive”¹⁰. Literatura dotycząca schyłkowego okresu istnienia pruskiego państwa zakonnego (po 1466 r.), choć uboższa, to nadal liczy się w setkach publikacji, których przywołanie jest niemożliwe. Dlatego w tym opracowaniu odwołujemy się do najważniejszych dzieł niezbędnych do nakreślenia ogólnych uwarunkowań wojny pruskiej. Wśród polskich publikacji warto przede wszystkim wymienić stare, ale bardzo szczegółowe opracowanie dotyczące dziejów zakonu od 1467 r.¹¹ Z nowszych prac nie można pominąć dwóch dzieł Mariana Biskupa¹² oraz pomniejszych prac Jana Tyszkiewicza¹³ i Marii Boguckiej¹⁴. Warto

⁹ W. Mierzwa, *Bibliografia grunwaldzka*, Olsztyn 1990; H. Baranowski, I. Czarciński, *Bibliografia bitwy pod Grunwaldem i jej tradycji*, Toruń 1990; A. Romulewicz, A. Wysocka, S. Bialecka, *Bibliografia grunwaldzka za lata 1990–2010*, Olsztyn 2010; por. S. Ekdahl, *Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen*, Berlin 1982; S.M. Kuczyński, *Wielka wojna z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Warszawa 1987; A. Nadolski, *Grunwald. Problemy wybrane*, Olsztyn 1990; M. Jučas, *Žalgirio mūšis*, Vilnius 1999; K. DeVries, *A Cumulative Bibliography of Medieval Military History and Technology*, Leiden 2002, s. 490–494; S. Jóźwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweda, S. Szybowski, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230–1525. Korporacja, jej pruskie władztwo, zbrojni, kultura wojny i aktywność militarna*, Toruń 2016, s. 551–602; S. Ekdahl, *In Search of the Battlefield of Tannenberg (Grunwald) of 1410. New Research with Metal Detectors in 2014–2019*, Vilnius 2019.

¹⁰ W. Urban, *The Teutonic Knights. A Military History*, London 2003, s. 282.

¹¹ W. Pocięcha, *Geneza hołdu pruskiego (1467–1525)*, Gdynia 1937.

¹² M. Biskup, *Polska a zakon krzyżacki w Prusach w początkach XVI wieku. U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, Olsztyn 1983; idem, „Wojna pruska”...

¹³ J. Tyszkiewicz, *Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1519–1521*, Warszawa 1991.

¹⁴ M. Bogucka, *Hołd Pruski*, Warszawa 1982.

również odnotować monumentalną monografię Krzysztofa Kwiatkowskiego, dotyczącą organizacji i uzbrojenia wojsk zakonnych¹⁵. Jednak do tej pory nie analizowano szczegółowo finansowej strony wojny pruskiej, szczególnie z polskiej perspektywy.

Obecnie badania nad zjawiskiem kształtowania się państwa nowożytnego u schyłku średniowiecza (ang. *early modern state making/building*) prowadzone są z różnych perspektyw badawczych. Do najważniejszych można zaliczyć *familial/dynastic state formation*¹⁶ czy *military competition and administrative rationalization*¹⁷. Nasze ustalenia najlepiej wpisują się w perspektywę badawczą, którą z pewnymi zastrzeżeniami można w skrócie określić jako bellocentrystyczną (ang. *bellicist model*)¹⁸. Bellocentryzm stał się dość popularnym ujęciem, które opiera się na założeniu, że w interesującym nas okresie wojna była powszechnie stosowanym elementem gry geopolitycznej¹⁹. Przyjęty przez nas model nie był, jak dotąd, stosowany w odniesieniu do realiów Europy Środkowo-Wschodniej, a w szczególności do sytuacji, w której państwo wygrywające wojnę (Królestwo Polskie) pośrednio przyczynia się do powstania zupełnie nowego bytu politycznego (Księstwo Pruskie, a następnie Królestwo Pruskie). Konfrontacja teorii badawczej z realiami, które dotąd nie podlegały analizom prowadzonym z takiej perspektywy, pozwala

¹⁵ K. Kwiatkowski, op. cit.

¹⁶ J. Adams, *The Familial State. Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe*, Ithaca 2007, s. 12; D.H. Nexon, op. cit., s. 67–98.

¹⁷ Ph. Gorski, V. Swaroop Sharma, *Beyond the Tilly Tesis. „Family Valves” and State Formation in Latin Christendom*, [w:] *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly's Historical Sociology*, red. L.B. Kaspersen, J. Strandsbjerg, Cambridge 2017, s. 103–115, 122–123.

¹⁸ Ch. Tilly, *War Making and State Making as Organized Crime*, [w:] *Bringing the State Back in*, red. P.B. Evans, D. Reuschmeyer, T. Skocpol, Cambridge 1985, s. 181, 184; Ph. Gorski, V. Swaroop Sharma, op. cit., s. 105.

¹⁹ C. Tilly, *War Making...*, s. 184; idem *Coercion, Capital and European States, AD 990–1992*, Oxford 1992, s. 70 i n.; K.K. Karaman, Ş. Pamuk, *Different Path to the Modern State in Europe. The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime*, „American Political Science Review” 2013, t. 107, nr 3, s. 603.

usytuować wysiłek zbrojny i finansowy Królestwa Polskiego na szerszym tle europejskim.

Nasze ujęcie koreluje również z wizją wielu innych badaczy. I tak np. Paul Kennedy w latach 1519–1659 plasuje okres, który nazywa *Habsburg bid for mastery*²⁰. Z kolei Charles Tilly lata 1400–1700 nazywa epoką *brokerage*. Państwo zakonne na przełomie XV i XVI w. przekształcało się w byt instytucjonalny coraz bardziej oderwany od charakteru wyznaniowego, stopniowo stając się władztwem polityczno-ekonomicznym i również w tych kategoriach trzeba rozpatrywać przypadek wojny pruskiej. W tym kontekście wymowne są różnice w treści wizytacji konwentów z kwietnia–lipca 1519 r. i prowadzonych wcześniej. Te z XV w. miały na celu przede wszystkim utrzymanie odpowiedniego poziomu życia duchowego członków zakonu, późniejsze skupiały się w zasadzie na inwentaryzowaniu przechowywanych dóbr i potencjalnych przychodach²¹. Dla przyjętej przez nas perspektywy istotne jest również stwierdzenie Michała Manna, sformułowane w odniesieniu do początku XVI w.: „As in the three previous centuries, war makes the state substantial”. Warto również przywołać jego ustalenia, które poczynił na podstawie współczynników wzrostu angielskich wydatków wojskowych w wojnie z Francją (od 1512 r.). Konieczność wydatkowania określonych sum, nawet po zakończeniu wojny, skłoniła go do stworzenia pojęcia *permanent war state*²². Przywołane argumenty potwierdzają nasze przypuszczenie, że wojna pruska była typową wojną prowadzoną w okresie przekształcania państw średniowiecznych we wczesnonowoczesne, z tym jedynie wyjątkiem, że w jej

²⁰ P. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, New York 1987, s. 31–72. Por. M. Biskup, *Der Deutschen Orden...*, s. 110 (podobna obserwacja w odniesieniu do czasu panowania cesarza Maksymiliana I Habsburga, tj. 1493–1519).

²¹ J. Gancewski, op. cit., s. 125.

²² M. Mann, op. cit., s. 452–453.

wyniku narodziny nowego państwa poprzedził spodziewany, ale przez to nie mniej dramatyczny upadek starego.

Działania wojenne w latach 1519–1521 najogólniej można podzielić na dwie fazy. W pierwszej (do połowy 1520 r.) wojsko polskie podejmowało liczne wyprawy wojenne mające na celu przejęcie umocnionych punktów oporu (Kwidzyn, Pasłęk). Jednocześnie armia krzyżacka zdołała w tym okresie zdobyć Braniewo, punkt otwierający szlak na Elbląg i Gdańsk. Faza druga (do końca wojny) była okresem przejścia inicjatywy przez Albrechta Hohenzollerna. Wyprawy organizowane przez wielkiego mistrza skierowane były nie tylko w stronę Prus Królewskich, ale także na graniczące od południa z Prusami Książęcymi Mazowsze. Ponieważ działania wojenne toczyły się w terenie o znacznym stopniu urbanizacji, dowództwo polskie nie mogło doprowadzić do stoczenia rozstrzygającej bitwy walnej. Wojsko polskie zmuszone było zatem do podejmowania się licznych oblężeń, do których nie było wystarczająco dobrze przygotowane. Kwidzyn zdobyto dopiero 8 marca 1520 r., po sprowadzeniu dział oblężniczych z odległego o ponad 400 km Krakowa²³. Wojska krzyżackie opierały natomiast swą taktykę walki na takich właśnie działaniach, co umożliwiał im ówczesny stopień urbanizacji Prus Książęcych. Plasowały się one w skali Europy zaraz po Flandrii, Nadrenii, Śląsku i Czechach, a tuż przed Francją czy Anglią²⁴. Nawet zajęcie określonego terytorium, ale bez przejęcia umocnionych punktów oporu, nie dawało pełnej kontroli nad tym obszarem. Natomiast zdobycie takiego punktu nie musiało gwarantować całkowitego sukcesu. Dobrym przykładem jest oblężenie Pieniężna. Zdobyte przez siły polskie w lutym 1520 r., zostało obsadzone przez około 400 pieszych czeskich zaciężnych pod dowództwem

²³ M. Biskup, „*Wojna pruska*”..., s. 117–118, 148–154.

²⁴ H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny” 1979, t. 86, nr 4, s. 930.

Jana Kosztelaka i Wawrzyńca Bieniaszowskiego. Główne siły polskie pod dowództwem hetmana Mikołaja Firleja na przełomie lutego i marca ruszyły na Prusy Dolne (w okolicach Cynt). Mieszkańcy Pieniężna zbuntowali się jednak przeciw polskiemu garnizonowi i kiedy w nocy z 14 na 15 marca 1520 r. Albrecht zaatakował miasto, wsparli go. Miasto zostało ponownie zajęte przez zakon, jednak kilkugodzinna walka doprowadziła do zniszczenia części murów i spalenia wielu zabudowań²⁵.

Prócz częstych oblężeń armie organizowały wyprawy wojenne na terytorium nieprzyjaciela. I tak np. we wrześniu 1520 r. ok. 10 tys. lancknechtów z Rzeszy próbowało przebić się na teren państwa zakonnego. Wyruszyli z Brandenburgii, zaatakowali Wielkopolskę, lecz zostali odparci. Ruszyli na północ, by oblec Gdańsk. Ale i to działanie skończyło się niepowodzeniem. Wycofali się ostatecznie na zachód do księstw pomorskich. Jednocześnie akcja niemieckich lancknechtów w Wielkopolsce i pod Gdańskiem odciągnęła siły polskie spod Królewca. Brakiem sukcesu militarnego zakończyła się także wyprawa krzyżacka na północne Mazowsze w styczniu 1521 r. czy napad na Elbląg w marcu tego samego roku²⁶. Wielki mistrz podejmował ostatnie próby uzyskania dobrej pozycji przetargowej w trakcie nieuchronnych rokowań nad zawieszeniem broni lub pokojem.

Znaczenie wojny pruskiej wynika zatem nie tyle ze skali działań wojennych czy ogromu zaangażowanych w konflikt sił, ile raczej z długofalowych konsekwencji, jakie były następstwem wojny. Ten relatywnie niewielki spór był z jednej strony końcem istnienia zakonu krzyżackiego i państwa zakonnego jako bytu geopolitycznego, a z drugiej zainicjował powstanie świeckiego państwa pruskiego, które w 1657 r. uniezależniło

²⁵ M. Biskup, „Wojna pruska”..., s. 139, 144–145.

²⁶ S. Herbst, *Kampania jesienna 1520 r. na Warmii i Powiślu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1957, t. 1, nr 4(10), s. 4; M. Biskup, *Das Problem...*, s. 70–71.

się od Korony, a za panowania Fryderyka II Hohenzollerna (1740–1786) stało się potęgą polityczną i militarną, która niespełna 100 lat później doprowadziła do zjednoczenia Niemiec (1871 r.).²⁷

Wojna pruska (1519–1521) jest jedyną XVI-wieczną regularną (w rozumieniu permanentnych działań wojennych trwających około 16 miesięcy, a nie wyprawy czy serii wypraw zbrojnych) wojną prowadzoną przez Koronę Królestwa Polskiego, z której przetrwał zbliżony do kompletności materiał źródłowy o charakterze skarbowo-wojskowym. W konsekwencji możemy ukazać pełny wysiłek finansowy oraz liczebność oddziałów zaciężnych i najemnych walczących po stronie Zygmunta I Starego.

Najpierw trzeba jednak kilka słów poświęcić podstawie źródłowej, a konkretnie listom przypowiednim wpisywanym do Metryki Koronnej. Były to dokumenty, w których król mianował osobę na dowódcę konkretnego oddziału (rotmistrza) i gdzie przewidywano podstawowe zasady służby (typ oddziału, żołd, czas służby itp.).²⁸ Specyfika polska – przynajmniej w analizowanym okresie – polegała na tym, że oddział w momencie wydawania dokumentu nie istniał i był dopiero tworzony przez rotmistrza. Składał się z pocztów towarzyskich, które tworzyły jednostkę wojskowo-gospodarczą. Poczty towarzyskie składały się zatem z podoficera (towarzysza) i pocztowych (niepełnoprawnych żołnierzy, którzy otrzymywali żołd za posiednictwem towarzysza), a także czeladzi obozowej i woźnicy z wozem.²⁹

²⁷ M. Biskup, *Polska a zakon krzyżacki w Prusach w początkach...*, s. 5.

²⁸ W. Chorążyczewski, *Sprawy wojskowe w kancelarii królewskiej Zygmunta Starego*, Warszawa 2001, (Miscellanea Historico-Archivistica, t. 13), s. 71–72; K. Łopatecki, „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012, s. 75–95; K. Koranyi, *Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1948, t. 1, s. 105–108.

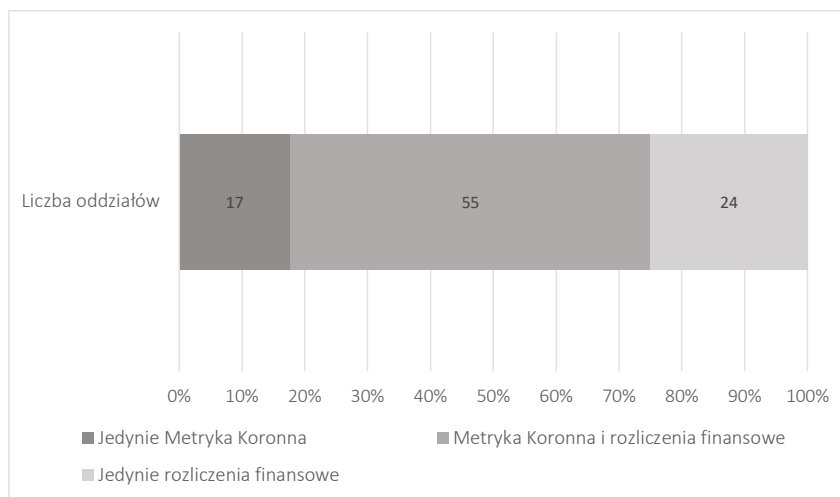
²⁹ M. Bielski, *Sprawa rycerska*, [w:] *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej*, wyd. K.W. Wojcicki, Warszawa 1856, s. 335; M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, s. 23–37; K. Łopatec-

Pierwszym ustaleniem wynikającym z zestawienia listów przypowiednich i danych skarbowych jest fakt, że co do zasady w przypadku kontynuacji służby w kolejnych kwartałach nie wydawano nowych listów (a przynajmniej nie wpisywano ich do Metryki Koronnej). Od wystawienia listu przypowiedniego do wprowadzenia roty do służby prowadziła długa droga, która zresztą niekoniecznie musiała zakończyć się sukcesem. Tymczasem w literaturze przedmiotu w zasadzie panuje konsensus, w myśl którego list przypowiedni jest jednoznaczny z dowodem na służbę wojskową. Ocena wiarygodności tej hipotezy jest możliwa właśnie na podstawie dokumentacji zaciągów w wojnie pruskiej. Zgromadziliśmy dane na temat 96 oddziałów, które brały lub miały brać udział w konflikcie z zakonem krzyżackim. Po zestawieniu danych finansowych z przekazem Metryki Koronnej otrzymujemy trzy kategorie oddziałów: odnotowanych jedynie w Metryce Koronnej, jedynie w rozliczeniach finansowych oraz najliczniejszą, tzn. tę, która występuje w obu zbiorach danych (zob. wykres 6.1).

W przypadku aż 55 rot (58%) mamy do czynienia z pełnym potwierdzeniem służby wojskowej. W 17 przypadkach (18%) śladem po obecności rotmistrza na wojnie jest jedynie list przypowiedni, a w 24 przypadkach nie mamy potwierdzenia wystawienia listu przypowiedniego, posiadamy za to rozliczenie finansowe za służbę.

Intuicja podpowiada, że najprawdopodobniej w 17 przypadkach rotmistrzowie nie przyjęli listu przypowiedniego lub nie zdołali przygotować oddziału. Jest to odsetek bardzo wysoki, który przekracza 22% wszystkich wydanych listów. Należy jednak pamiętać o jeszcze jednej kwestii. W czasie wojny pruskiej należało zabezpieczyć pogranicze

ki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 515–535; J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiaki”. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996, s. 32.

Wykres 6.1. Schemat dokumentacji pozostawionej z wojny pruskiej. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8 i 9; AGAD, MK, sygn. 34, 37

południowo-wschodnie przed najazdami tatarskimi lub mołdawskimi³⁰, a także ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego przed ewentualnym atakiem wojsk zakonnych. Stąd, naszym zdaniem, niemal wszystkie wydane listy przypowiednie, które zostały następnie wpisane do Metryki, dotyczyły oddziałów już sformowanych³¹.

Po pierwsze należy wyróżnić potężną rotę jazdy Jana Witwińskiego liczącą 700 koni. W świetle listu przypowiedniego był to oddział skierowany na terytorium Litwy (*equites in Lithuania conducendos*)³². Doku-

³⁰O interwencję Tatarów krymskich prosił za pośrednictwem Moskwy wielki mistrz Albrecht, zob. M. Biskup, „*Wojna pruska*”..., s. 238; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011, s. 309–311.

³¹Ważnym argumentem jest przypadek dużej roty (444 jazdy) Jana Drzewosickiego, który otrzymał dwa listy przypowiednie. Jest nieprawdopodobne, aby dwukrotnie popełniono błąd. *Matricularum Regni Poloniae Summaria excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservatur*, t. 3–5, red. T. Wierzbowski, Warszawa 1919 [dalej: MRPS], t. 4, nr 3324, 3363.

³²MRPS, t. 4, nr 3257.

ment został wydany 16 lutego 1520 r., można więc założyć, że oddział ten służył do końca wojny – a więc utrzymywano go przez trzy lub cztery kwartały³³.

Po odjęciu tych żołnierzy (nieuwzględnionych w rachunkach) w listach przypowiednich pozostaje 950 drabów i 1658 jeźdźców. Ludwik Kolankowski oceniał, że na Rusi w 1520 r. stacjonowało 1840 jeźdźców i 100 pieszych³⁴. O tym, że obrona potoczna funkcjonowała sprawnie w czasie wojny pruskiej, informuje Bernard Wapowski, który opisuje sytuację, gdy 500 żołnierzy polskich z 200 Litwinami (zastawą wołyńską) rozgromiło najazd 2000 Tatarów³⁵. Była to tzw. straż przednia, która została ustanowiona ordynacją wydaną w Toruniu 28 kwietnia 1520 r. Ustalono wówczas, że główne siły (840 jazdy) ulokowane zostaną na linii Olesko – Załóżce pod dowództwem hetmana Marcina Kamienieckiego, który założy ufortyfikowany obóz z artylerią. Pozostałe siły miały zostać rozłożone na wysuniętej placówce na linii Kamieniec Podolski – Chmielnik pod dowództwem Jana Tworowskiego. Miało być to 600 jeźdźców oraz 100 pieszych na zamku kamienieckim. W straży polnej (rozpoznawczej) wydzielono korpus 400 konnych dowodzonych przez Mikołaja Trzebińskiego, który miał być w razie konieczności wzmocniony przez litewską „zastawę wołyńską”³⁶. Ustalona struktura obrony potocznej podana przez Kolankowskiego znajduje zatem potwierdzenie. W świetle tej ordynacji na Rusi i Podolu powinno stacjonować 1800 konnych i 100 pieszych.

³³ Jest to zaciąg nieznany w dotychczasowej literaturze przedmiotu: G. Lesmaitis, *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje–XVI a. antrojoje pusėje*, Vilnius 2011.

³⁴ L. Kolankowski, *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r.*, „Ziemia Czerwieńska” 1935, t. 1, z. 2, s. 149.

³⁵ B. Wapowski, *Kroniki. Część ostatnia, czasy podługoszwowe, obejmująca (1480–1535)*, wyd. J. Szuj-ski, Kraków 1874, s. 172: „duo Tartarorum millia in Podoliam irru perunt, vastaruntque altrociter: quos iam abire parantes Trzebinski cum quingentis Polonis ac ducentis Volhinensibus... egregie vicit, mag naque ex parte caecidit et praeda omni exutos procul fugavit...”. Por. AT, t. 5, s. 283.

³⁶ A. Böldyrew, K. Łopatecki, *Polish Way. The Light Cossack Cavalry in the Era of Military Revolution*, „Vestnik of Saint Petersburg University. History” 2020, t. 65, nr 3, s. 692–693.

Pozostaje jeszcze niejasna kwestia braku 850 żołnierzy pieszych odnotowanych w listach przypowiednich, a nieuwzględnionych w rachunkach z wojny pruskiej. Naszym zdaniem oddziały te były obecne w Prusach, a zostały opłacone zapewne przez miasta lub inne podmioty, które w późniejszym czasie otrzymały zwrot nakładów ze skatupy królewskiej. Upewnia nas o tym dokument dotyczący pożyczki udzielonej przez radę miejską Poznania na zaciąg żołnierzy, do którego doszło 25 października 1520 r. Wówczas miasto zaciągnęło na polecenie króla 350 żołnierzy pieszych na miesiąc i kolejnych 200 na dwa tygodnie. Zygmunt Stary zobowiązał się zwrócić pożyczkę z własnych prowentów³⁷. Prawdopodobnie analogiczna sytuacja dotyczyła Michała Bractmana, który był radcą w Elblągu i dwukrotnie otrzymał list przypowiedni na zaciąg 100 żołnierzy pieszych³⁸.

Podsumowując, co do zasady listy przypowiednie odnotowane w Metryce Koronnej potwierdzają faktyczną obecność wojsk. W obliczaniu kosztów wojny uwzględniamy zarówno wydatki z księgi 8 i 9 rozliczeń wojny pruskiej, jak i z listów przypowiednich, które wskazują na obecność obrony potocznej, ochrony pogranicza litewsko-krzyżackiego, jak i posiłków pieszych na terenie Prus.

W 55 rotach mamy unikalną szansę porównać liczebność zgłoszoną w listach przypowiednich z liczbą odnotowaną podczas popisu. Zestawiliśmy dane, które wskazują na możliwość zaistnienia różnych kombinacji założeń i rzeczywistych realizacji. W większości sytuacji (33) liczba przypowiedzianej służby była identyczna, co dotyczyło 19

³⁷ AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), 35, k. 114–115 („[...] reddere promittimus per presentis nos eis daturos aliquos proventus nostros ex quibus eandem summam pecuniarum pro dictis peditibus per eos expositam sibi compensare et recipere debebunt [...]”). Por. MRPS, t. IV, poz. 12755; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna*, Warszawa 2011, s. 91.

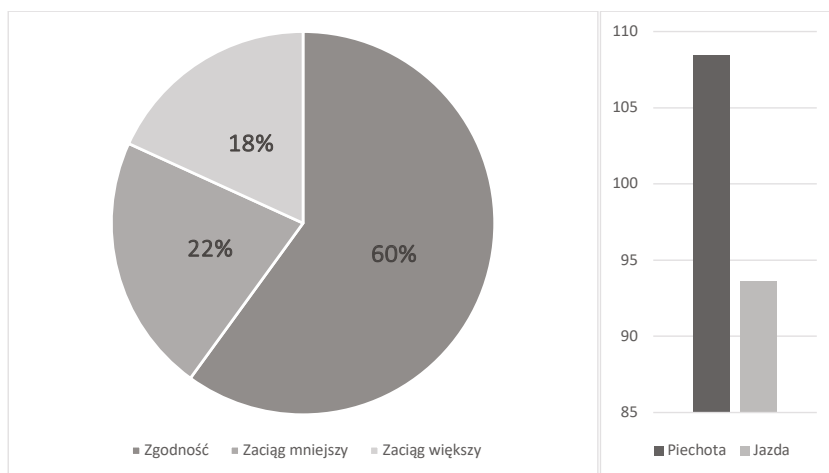
³⁸ Dodaliśmy jeden oddział – rajcy elbląskiego Michała Bractmana (100 pieszych). Z racji pełnego urzędu bardzo prawdopodobne, że był on opłacany z innego skarbu (miasta lub pruskiego). AGAD, MK, 34, k. 261v; MRPS, t. 4, poz. 3161, 3247.

oddziałów piechoty i 14 rot jazdy (wykres 6.2). Pewna koincydencja jest widoczna w pozostałych grupach. 12 rotmistrzów przyprowadziło mniejsze rotty, co aż w 8 przypadkach dotyczyło jazdy. Natomiast na 10 oddziałów, które przyprowadziły większą liczbę osobową, zdecydowana większość (8) dotyczyła piechoty³⁹. Wydaje się również, że listy przypowiednie na część oddziałów pieszych wystawiano po dotarciu do armii. Dotyczy to w szczególności tych sytuacji, w których liczba żołnierzy zaciągniętych i planowanych jest identyczna. Trudno bowiem inaczej wyjaśnić fenomen oddziałów, które miałyby liczyć 58, 179, 209 czy 223 drabów, podczas kiedy zazwyczaj operowano okrągłymi liczbami. Ewidentnie rotmistrzowie piesi zaciągali większą liczbę żołnierzy, nie będąc w stanie przewidzieć, ilu żołnierzy dotrze do punktu zbornego.

Wśród większych oddziałów w przynajmniej dwóch przypadkach rotmistrz przejmował oddział innego rotmistrza. I tak Hipolit Młodecki otrzymał pieniądze za 300 zamiast 100 jeźdźców (przejął ludzi po Dołuskim i Słupeckim), a Jan Starski miał 150 zamiast 50 pieszych (przejął 100-osobowy oddział po Wnuku Opatowskim)⁴⁰. Porównując realną liczbę żołnierzy w stosunku do planowanych wielkości, można przyjąć, że przyprowadzono o 68 jeźdźców mniej, a po uwzględnieniu przejęcia oddziału przez Młodeckiego rzeczywisty niedobór wynosi 268 osób. Natomiast w piechocie przyprowadzono więcej o 495 żołnierzy, a po odliczeniu 100-osobowego oddziału Opatowskiego łącznie przyprowadzono więcej niż planowano o 395 żołnierzy. Oznacza to, że plany dotyczące etatu armii weryfikował dopiero zaciąg, w ramach którego było o 6,4%

³⁹ Specyficzna sytuacja miała miejsce z ogromnym oddziałem Jana Żirotńskiego z Żirotina. Otrzymał on dwa listy przypowiednie na 368 koni i 600 drabów, a przyprowadził odpowiednio 394 i 621 osób. *Matricularum*, vol. IV, sygn. 3302, 3325; AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 34; AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 68–71.

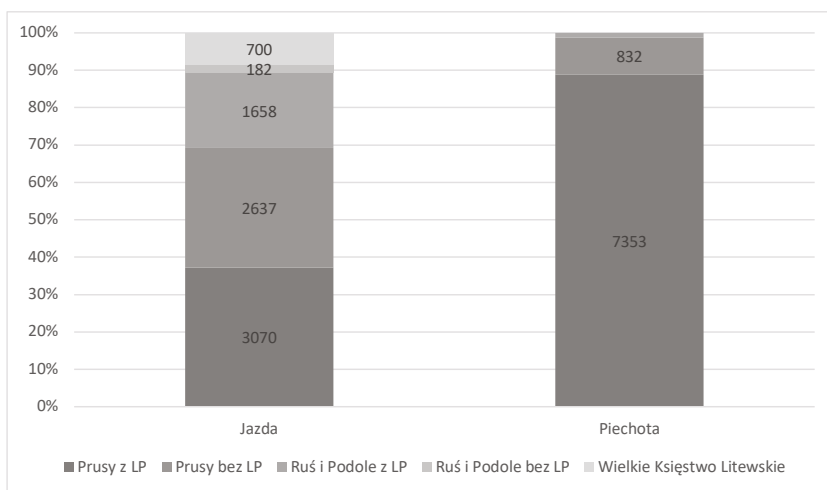
⁴⁰ AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 15, 20; AGAD, ASK, O86, sygn. 9, 10–13v, 120–121v, 149–151v; *Matricularum*, vol. IV, sygn. 3111, 3113, 3409.

Wykres 6.2. Po lewej: Rozkład oddziałów przyprowadzonych i zakontraktowanych podczas wojny pruskiej; Po prawej: Współczynnik dotarcia do celu żołnierzy zaciągniętych poprzez listy przypowiednie. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8 i 9; MRPS IV

mniej jeźdźców i o 8,5% więcej piechurów (wykres 6.2). Prawdopodobnie jednak wśród rot pieszych odsetek był wyższy, gdyż jak pisaliśmy – przynajmniej w kilku przypadkach list przypowiedni był wystawiany na miejscu. W zasadzie można zatem przyjąć, że pod względem organizacyjnym istniały możliwości stworzenia komputu wojsk podobnego ilościowo do pierwotnych zamierzeń. To optymistyczne założenie niestety nie uwzględnia faktu nieudanych zaciągów (na które były wydane listy przypowiednie, ale nie zostały wpisane do Metryki Koronnej). Niemniej obliczenia te udowadniają, że listy przypowiednie były skuteczną instytucją w aspekcie planowania liczebności oddziałów.

Gdyby uwzględnić liczebność wszystkich oddziałów z pierwszego kwartału, to wysiłek mobilizacyjny Królestwa Polskiego możemy ocenić na 7211 jeźdźców i 8285 pieszych. Oprócz oddziałów zaciężnych

Wykres 6.3. Procentowe i ilościowe ujęcie żołnierzy służących na terenie Korony Królestwa Polskiego i pogranicza krzyżacko-litewskiego. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8 i 9; AGAD, MK, sygn. 34, 37. Skrót użyty na wykresie: LP – listy przypowiednie

w walkach brali udział dworzanie i Tatarzy, którym również wypłacano pewne sumy (zob. wykres 6.3)⁴¹.

Analizując dokumentację wojny pruskiej, można dostrzec kolejny interesujący aspekt funkcjonowania wojska polskiego. Otóż odnotowaliśmy służbę 24 rot, które nie miały wpisanych listów przypowiednich do Metryki Koronnej. W pięciu przypadkach liczyły poniżej 50 żołnierzy⁴². W ośmiu innych po śmierci pierwszego rotmistrza dowództwo nad oddziałem objął kolejny. Zatem z formalnego punktu widzenia można by uznać, że oddział jako taki miał list wystawiony na nazwisko pierwszego

⁴¹ J. Tyszkiewicz, *Rejestr chorągwi tatarskich walczących w wojnie polsko-krzyżackiej 1519–1521 roku*, „Zapiski Historyczne” 1988, t. 53, nr 1–2, s. 85–99.

⁴² Nie dziwi brak listu dla załogi Szymbarku, która przez pięć kwartałów otrzymywała żołd dla 8 koni i 25 drabów. Podobnie rotmistrz Rachemberg miał wystawionych 16 koni przez cały rok. AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 87, 177v–178.

dowodzącego. Po jego śmierci objęcie dowództwa przez inną osobę nie zmieniało faktu, że trwał zaciąg (kwartał służby) oparty na umocowaniu w pierwotnym liście przypowiednim⁴³. Oprócz wymienionych przypadków jest jednak wcale pokaźna grupa rotmistrzów, którzy zapewne na własną rękę przybyli na obszar działań wojennych, a następnie zostali zaciągnięci na służbę Zygmunta I, zwiększając tym samym zdolność bojową armii polskiej⁴⁴. Łącznie w ten sposób do Prus dotarło 832 żołnierzy piechoty i 1787 jazdy.

Grupa 24 oddziałów łącznie służyła przez 49 kwartałów, z czego wynika, że przeciętnie każdy z nich pozostawał w służbie przez pół roku. Na tej podstawie możemy stworzyć model oszacowania wielkości wojska zaciężnego w konkretnym momencie. Należałoby zatem uwzględnić w nim nie tylko rotę wpisane do Metryki Koronnej, ale także doliczyć do nich około 25% tej wielkości (rotę bez listów przypowiednich, służące przeciętnie przez dwa kwartały). W liczbach bezwzględnych wygląda to następująco: na terenie Prus pojawiło się 2619 żołnierzy bez listów i 10423 z listami. W sumie było ich 13 042. Jednocześnie liczba żołnierzy służących w rotach bez listów przypowiednich stanowi około 25% liczby żołnierzy zapisanych w Metryce. Można więc postawić hipotezę, że w okresie, dla którego zachowały się listy przypowiednie (1471–1531), należałoby określać wielkość wojsk zaciężnych poprzez przyjęcie danych zaczerpniętych z listów przypowiednich i powiększenie tej wartości o jej czwartą część.

⁴³ Nierzadko oddział obejmowały osoby z bogatych domów szlacheckich, które mimo długiej służby nie uznały za stosowne wpisać swego listu przypowiedniego do Metryki Koronnej. Taka sytuacja dotyczyła Lamberta Gnojeńskiego, który bez listu służył przez 12 miesięcy, czy Mikołaja Zebrzydowskiego służącego jako rotmistrz przez trzy kwartały. AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 103–105, 110–112.

⁴⁴ Charakterystyczny jest oddział Iwoni z Mołdawii, który służył z oddziałem jazdy przez cztery ćwierci bez wpisanego listu. AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 54–56v.

Kolejna kwestia dotyczy korelacji pomiędzy wpisywanymi do Metryki Koronnej listami przypowiednimi a faktyczną służbą wojskową, za którą otrzymywano wynagrodzenie. W tym celu wybraliśmy rotę posiadającą pełną dokumentację skarbową, wyłączając z niej pięć opisanych powyżej oddziałów, które miały z pewnością dłuższy czas pełnienia służby. Pozostało nam 49 przypadków. Są one bardzo zróżnicowane. Jedynie w 15 (30%) liczba listów przypowiednich odpowiada długości służby. Po zliczeniu całości okazuje się, że otrzymujemy 179 faktycznych kwartałów służby na 114 kwartałów przewidzianych w listach przypowiednich. Oznacza to, że w rzeczywistości w wojsku polskim w okresie jagiellońskim służyło znacznie więcej żołnierzy niż wynika to z samych listów przypowiednich. Stosunek ten wynosi 157 : 100.

Podsumowując, naszym zdaniem podczas wojny pruskiej na służbie Zygmunta I Starego znalazło się 79 oddziałów. Ponadto z dużym prawdopodobieństwem należy przyjąć, że sześć rot pieszych z 16 oddziałów odnotowanych w Metryce Koronnej brało udział w wojnie pruskiej, pozostałe zaś strzegły pogranicza południowo-wschodniego. Zapewne funkcjonowała również w jakiejś formie osłona pogranicza litewsko-krzyżackiego. Dalsze obliczenia oprzemy więc na danych dotyczących 96 rot.

Przyjmujemy dwie metody obliczania. W pierwszym przypadku uwzględniamy tylko odnotowane poprzez rejestry skarbowe i listy przypowiednie informacje potwierdzone w sposób bezpośredni źródłowo. Obliczenia takie wskazują, że koszty płacowe (żołd) wynosiły 7 932 101,5 grosza, czyli 264 403,4 florenów. Do tego należy doliczyć listy zaszkodne (*damna*), za straty poniesione podczas walk, oraz wypłaty w suknie. Jest to dodatkowe 715 935 groszy (23 864,5 złotego polskiego). Z pewnością nie są to kwoty pełne, ale tylko te wielkości znajdują bezpośrednie potwierdzenie źródłowe. Zgodnie z ustaleniami dotyczącymi wojen w szesnastowiecznej Europie Środkowo-Wschodniej koszty płacowe (żołd) stanowiły 80% wydatków poniesionych na wojnę (z wyłączeniem

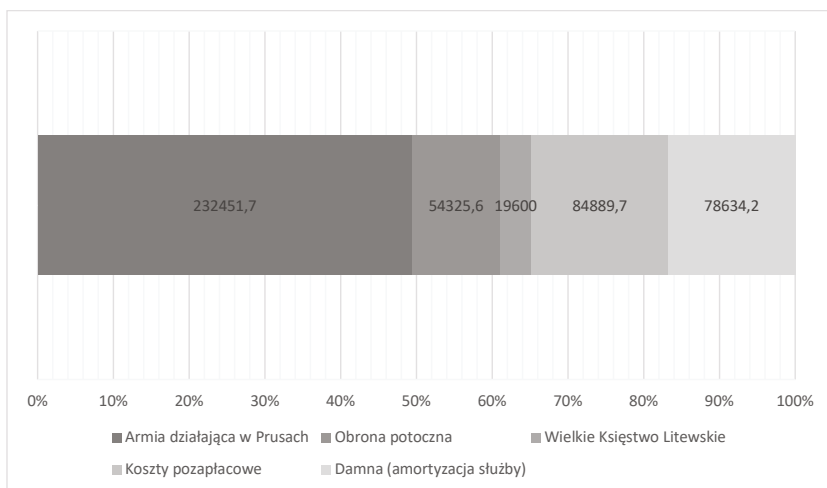
kosztów amortyzacyjnych, czyli wypłat szkód za zniszczone rzeczy oraz zabite konie)⁴⁵. Doliczenie tej niezbędnej sumy oznacza, że dodatkowe wydatki wynosiły 1 972 543,9 grosza (65 751,5 złotego polskiego). Łącznie więc wojna pruska kosztowała Królestwo Polskie przynajmniej 354 019,4 florenów.

Jest to kwota minimalna. Przy obliczeniu kosztów realnych wojny należy kilka pozycji doszacować. Pierwszą jest koszt obrony potocznej, która operowała u południowych granic królestwa. Z licznych przekazów źródłowych oraz opracowania L. Kolankowskiego wiemy, że w jej szeregach służyło wówczas 1840 żołnierzy jazdy i 100 pieszych. Wiadomo, że wydana w tym czasie ordynacja wojenna precyzowała *modus operandi* na pograniczu, co było nie bez znaczenia ze względu na trwające utarczki z Tatarami. Przyjąć zatem należy, że w ciągu sześciu kwartałów wojny pruskiej przez przynajmniej połowę tego okresu obrona potoczna była aktywna, natomiast załoga Kamieńca Podolskiego stacjonowała permanentnie⁴⁶. Oznacza to, że na ochronę Rusi i Podola wydano 54 325,6 florena. Pozostaje również kwestia 700-osobowej rotacji jazdy Jana Witwińskiego, który miał chronić pogranicze litewskie. Prawdopodobnie wojska te stacjonowały w Wielkim Księstwie Litewskim dłużej i były opłacane przez skarb wielkksiążęcy, co znajduje liczne analogie źródłowe⁴⁷. Biorąc pod uwagę to, że zaciąg nastąpił dopiero w połowie lutego 1520 r., obrona ta nie mogła trwać dłużej niż trzy lub cztery kwartały. Przyjmując niższą

⁴⁵ Na terenie Węgier przełomu XV i XVI w. koszty osobowe wojny wynosiły około 81%, por. T. Fedeles, *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*, Szeged 2012, s. 115–116.

⁴⁶ Podobnie jak stałe garnizony w Berwick, Calais i Tournai na początku XVI w., zob. C.S.L. Davies, *Tournai and the English Crown, 1513–1519*, „The Historical Journal” 1998, t. 41, nr 1, s. 1–26; M. Mann, op. cit., s. 453; D. Grummit, *The Calais Garrison. War and Military Service in England, 1436–1558*, Woodbridge 2008, s. 1–19, 16, 53–55, 75, 130, 160.

⁴⁷ Do takiej sytuacji doszło w latach 1493, 1500–1503, 1514, a po wojnie pruskiej również podczas wojny starodubskiej (1535) i pierwszej wojny północnej (1561–1666). G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2013, s. 155–159.

Wykres 6.4. Koszty działań ponoszone przez Zygmunta I podczas wojny pruskiej (1519–1521). Dane podawane we florenach. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8 i 9; AGAD, MK, sygn. 34, 37

możliwość, otrzymujemy kolejne 19 600 florenów. Wówczas na samo wojsko walczące w Prusach wydano 6 973 550 groszy, czyli 232 451,7 florena. Do tych sum trzeba doliczyć koszty pozapłacowe wojny, które powinny wynieść około 84 889,7 florena. Odrębna kwestia dotyczy listów zaskodnych, czyli kosztów amortyzacji, które pokrywało państwo, choć z reguły po wielu miesiącach, a nawet latach. Należy odnotować, że określony przez nas w innym miejscu rząd wielkości kosztów amortyzacyjnych w okresie jagiellońskim oscylował wokół 39,73% (w zaokrągleniu 40%) żołdu w jeździe i 13,7% żołdu w piechocie⁴⁸. Przyjęcie tego wariantu oznacza, że koszt wojny należałoby doszacować o kolejną kwotę (około

⁴⁸ Różnica wynika z tego, że główną przyczyną zadośćuczynienia za poniesione straty są konie. Co ważne, o ile żołd płacono w „krótkich florenach” (*florenos breves*), o tyle damna wypłacano w zwykłych „pełnych florenach” (*florenos integros*). K. Łopatecki, A. Bołdyrew, *Depreciation of Military Service Costs in the Fifteenth and Sixteenth Centuries in Central-Eastern Europe*, „The Medieval History Journal” 2023, t. 26, nr 1.

78 634,2 florena). Łącznie zatem otrzymujemy 469 901,2 florena. Proporcje wydatków ujęte są poniżej, na wykresie 6.4.

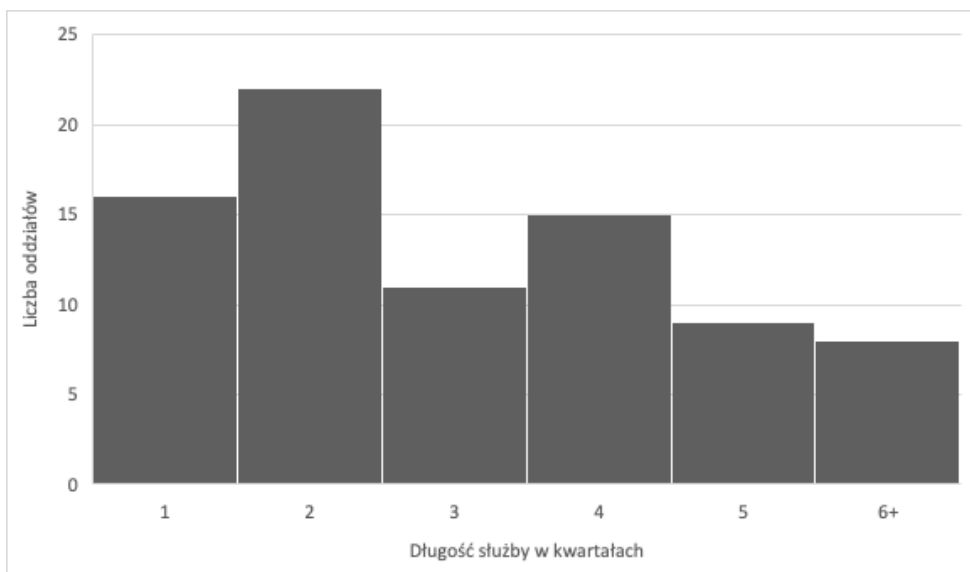
Służba w wojsku polskim liczona była na kwartały. Wojna zaś oficjalnie trwała od 11 grudnia 1519 do 5 kwietnia 1521 r., czyli niemal 16 miesięcy. W zasadzie więc oddział, służąc przez całą wojnę, miał szansę sześciokrotnie otrzymać żołd kwartalny. W zamieszczonym poniżej zestawieniu długości służby wojskowej⁴⁹ odnotowano oddziały, które mają siedem kwartałów służby – co wynika z tego, że niektóre rozpoczęły służbę na Podolu, a następnie przemaszerowały na północ państwa, inne rozpoczęły ją przed oficjalnym wypowiedzeniem wojny, z kolei jeszcze inne zostały na służbie już po zawarciu rozejmu 5 kwietnia 1521 r., utrzymując bezpieczeństwo w najbliższych tygodniach po wojnie⁵⁰.

Pozornie wykres 6.5 wskazuje bardzo dużą fluktuację oddziałów. Jest to częściowo słuszne założenie, jednakże w rzeczywistości żołnierze – o ile przeżyli – służyli w kolejnych rotach. To raczej rotmistrzowie zmieniali się stosunkowo często, jednakże nie towarzysze i pocztowi. Jedna z rot jazdy (300 koni) służyła przez pięć kwartałów. Najpierw dowodził nią Stanisław Dołuski, który w drugim kwartale zginął. Wówczas na jeden kwartał oddział przekazano Zbigniewowi Słupeckiemu, a przez kolejne sześć miesięcy rotą dowodził Hipolit Młodecki⁵¹. Jeszcze ciekawsza sytuacja dotyczyła oddziału Jana Kosztelaka i Jany Baszty. Oddziały zaciągnięte zostały niemal równocześnie (różnica 12 dni). Pierwszy dowódca zginął 15 marca 1520 r., a jego oddział włączono do roty

⁴⁹ Należy pamiętać, że żołd płacono za 12 tygodni służby, a nie trzy miesiące. Wojna trwała 69 tygodni, co oznacza sześć ćwierci (72 tygodnie). Przy czym jako ćwierć traktujemy każdy rozpoczęty kwartał.

⁵⁰ Z Podola wyruszyła m.in. rota Mikołaja Balickiego i Mikołaja Cieklińskiego. AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 24–26, 27–28v. Najdłużej, do drugiej połowy 1521 r., służył oddział Aleksandra Iłowskiego (do 16 VII 1521), a najwcześniej zostały zaciągnięte rotty Marcina (Marcisza) Młynarza i Wnułka Opatowskiego. AGAD, ASK, O86, sygn. 8, k. 9; AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 29–30, 147–148v.

⁵¹ AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 10–13v; AGAD, ASK, O86, sygn. 8, k. 31, 68.

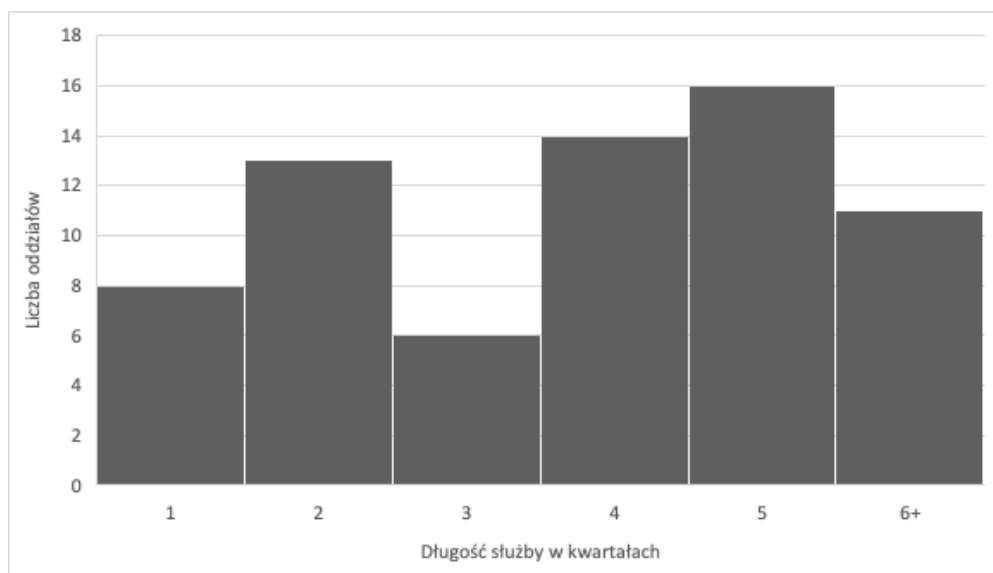

Wykres 6.5. Długość służby rotmistrzów (w kwartałach) podczas wojny pruskiej 1519–1521. Opracowanie własne na podstawie: AGDA, ASK, O86, sygn. 8–9

dowodzonej przez Basztę. Jednakże i drugi rotmistrz nie uniknął śmierci, co nastąpiło półtora miesiąca później (28 kwietnia). W konsekwencji obie rotę na kolejny kwartał przejął Jan Sudek, który zmarł na przełomie lipca i sierpnia. Przez następne trzy kwartały oddziałowi przewodził Mikołaj Zebrzydowski⁵².

Takie informacje pojawiają się w dokumentacji skarbowej na tyle często, że pozwalają stworzyć model zachodzących zmian. Udało się nam odtworzyć 13 sytuacji, w których oddział przechodził przynajmniej raz z rąk jednego rotmistrza do drugiego (łącznie dotyczy to 29 oddziałów). W rzeczywistości jest to jeszcze bardziej skomplikowane. W aż pięciu

⁵² AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 108–109, 110–112; AGAD, ASK, O86, sygn. 8, k. 12–13v, 21v–22.

Wykres 6.6. Długość służby oddziałów (w kwartałach) podczas wojny pruskiej 1519–1521. Opracowanie własne na podstawie: AGDA, ASK, O86, sygn. 8–9

przypadkach liczba listów przypowiednich wydanych na rotmistrza jest większa niż to wynika z rachunków skarbowych⁵³. Wytlumaczenie tego faktu należy wiązać z dwoma czynnikami. Po pierwsze, dodatkowe ćwierci były opłacane lub kredytowane przez inne niż król podmioty⁵⁴. Po drugie, nie można wykluczyć, że w przypadku oddziału jazdy Piotra

⁵³ Dotyczy to rot dowodzonych przez: Jana Flaszkę (2/4 kwartały), Piotra Hynka (1/3), Jakuba Łąckiego (4/5), Wnuka Opatowskiego (1/4) oraz Jana Sudka (1/4). AGAD, ASK, O86, sygn. 8, k. 7, 9, 17, 38, 40, 59, 67; AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 47–48, 133v–135, 152–152v, MRPS, t. 4, poz. 3112, 3117–3118, 3236, 3247, 3295, 3334, 3347, 3362–3363, 3402.

⁵⁴ Na przykład załoga Międzyrzecza (86 jeźdźców) była przez jeden kwartał opłacana przez wojewodę poznańskiego, następnie została przejęta na żołąd królewski. AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 59v–61.

Hynka skierowano go na teren Podola i Rusi. Zagadnienie to obrazuje wykres 6.6.

Zmiany te naprawdę mogły być jeszcze głębsze, ale już te pozwalają ocenić, że w zasadzie mieliśmy do czynienia z dwoma typami oddziałów. Pierwsze możemy określić jako rotę stałą służącą co najmniej rok, których było 60%. Walczyły one przez cały lub niemal cały okres wojny pruskiej. Do drugiej grupy należy zaliczyć oddziały-efemerydy, czyli takie, które istniały bardzo krótko – do pół roku. Z różnych względów – zarówno obiektywnych (śmierć rotmistrza), jak i subiektywnych (rezygnacja z dalszej służby) – żołnierze z tych rot zasilali zapewne pozostałe jednostki. Kategoria pośrednia (która dotyczy trzech kwartałów) występowała w zaledwie sześciu przypadkach.

Tak duże różnice pomiędzy wykresami 6.5 i 6.6 wynikają z wysokiej śmiertelności rotmistrzów. Aż 15 na 79 odnotowanych rotmistrzów zmarło w czasie trwania służby (19%). Kolejny rotmistrz (Stanisław Radwankowski) został osądzony za poddanie Ornety nieprzyjacielowi na wieczną infamię – odstąpiono przy tym od zastosowania kary śmierci, formalnie pozbawiony został czci, orzeczono na nim śmierć cywilną, utratę praw honorowych i publicznych, a także przepadek majątku⁵⁵. Łącznie więc straty wśród dowódców należy ocenić na 1/5 ogólnego stanu (właściwie 20,25%) – co w zasadzie dotyczy okresu najintensywniejszych

⁵⁵ Stanisław Radwankowski został osądzony za zdradę przez sąd sejmowy piotrkowski 1521/1522. K. Łopatecki, *Zdrada Stanisława Radwankowskiego i jej wpływ na ukształtowanie przestępstwa poddania zamku*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Li-tyńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, Białystok 2010, s. 285–300. Wydaje się również, że Radwankowskiemu nie wypłacono wynagrodzenia. W rachunkach wojennych zamiast nazwiska rotmistrza podano formułę „towarzysze Stanisława Radwankowskiego” (*Ratio socioru(m) comitive Radvankowsky*), po czym zamiast odnotować dowódcę, wskazywano poszczególnych towarzyszy, liczebność ich pocztów i wypłaconą sumę. AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 72–74v.

walk (1520 r.)⁵⁶. Powyższe liczby nie do końca oddają rzeczywistość, gdyż rotmistrzowie nie służyli przez cały okres wojny. Łącznie bowiem mamy do czynienia z 248 „rotmistrzo-kwartalami”. Dzieliąc tę liczbę przez sześć kwartałów (czas trwania wojny), otrzymujemy nieco ponad 41 rotmistrzów (41,3), którzy przeciętnie służyli w jednym czasie. A zatem śmiertelność kwartalna wynosiłaby 6%.

Z pewnością znacznie wyższe straty istniały wśród szeregowych żołnierzy. Świadczy o tym zjawisko łączenia rot⁵⁷. Charakterystyczny jest przypadek rotmistrza Matuszki, który rozpoczął wojnę, dowodząc 200-osobowym oddziałem piechoty czeskiej. W trzecim kwartale zostało mu zaledwie 127 osób, a w następnym uzupełnił skład o nowy zaciąg przyprowadzony z Czech. Oddział powiększył się do 289 osób, ale w piątym kwartale pozostało zaledwie 93 żołnierzy⁵⁸. Zatem na podstawie danych skarbowych można również podjąć próbę oceny wielkości strat poniesionych podczas wojny. Przy czym zapewne tylko niewielka część osób zginęła podczas walki, wiadomo bowiem, że większość strat w okresie wczesnonowożytnym była związana z dezercją, chorobami, warunkami atmosferycznymi i odniesionymi ranami⁵⁹. Przy takiej metodologii

⁵⁶ Wśród zmarłych należy wymienić: Jana Basztę (28 II 1520), Macieja Bublo (24 VII 1520), Czystockiego (16 II 1520), Stanisława Dołuskiego (26 V 1520), Jana Flaszkę (14 V 1520), Wawrzyńca Harncarza (połowa 1520), Jana Kosztelaka (14/15 III 1520), Krzysztofa Lanckorońskiego (III 1520), Szczęsnego Ośnickiego (24 VII 1520), Mikołaja Podmańskiego (1521), Wawrzyńca Skromowskiego (koniec 1520), Mikołaja Starskiego (koniec 1519), Jakuba Strzepińskiego (14 VII 1520), Jana Sudka (VII/VIII 1520), Stefana Węgra (wiosna 1520). Wśród strat należy również uwzględnić Stanisława Radwankowskiego skazanego za zdradę na infamię.

⁵⁷ Przykładowo rotę Krzysztofa Lanckorońskiego dołączono do oddziału Mikołaja Skotnickiego, a Wnuka Opatowskiego do Jana Starskiego. AGAD, ASK, O86, sygn. 8, k. 29, 57; sygn. 9, k. 14v–15.

⁵⁸ AGAD, ASK, O86, sygn. 8, k. 9, 15, 18, 25; sygn. 9, k. 14–19, 120–121v, 164–166.

⁵⁹ Według wstępnych szacunków stanowiły one 10–25% ogólnie odniesionych strat. Dużo większym zagrożeniem dla stanu ilościowego armii były dezercje, choroby oraz rany. Wstępne szacunki dla Europy Zachodniej wskazują, że miesięcznie armie traciły 2–14% stanu etatowego. F. Tallet, *War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1715*, London–New York 2003, s. 106; I. Gentles, *The English Revolution and the Wars in the Three Kingdoms, 1638–1652*, Harlow 2007, s. 434.

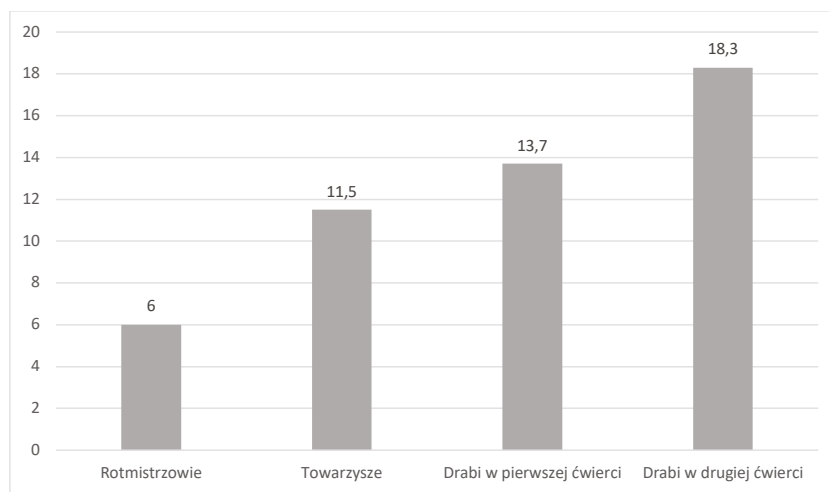
liczenia możliwe są również sytuacje, w których ubytek spowodowany był zakończeniem służby towarzysza, który nie zgodził się na jej przedłużenie (pocztowi w tym systemie nie mieli decyzyjności).

Niewątpliwie niektóre oddziały, przede wszystkim jazdy, miały możliwość bieżącego uzupełniania strat i przygotowania na potrzeby popisu pełnego składu, aby otrzymać jak największy żołd. Takie oddziały łatwo wychwycić, gdyż mają one stałą i zaokrągloną liczbę wojsk. Piechocie natomiast zazwyczaj nie towarzyszył duży kontyngent ludzi luźnych i czeladzi, możliwości werbunku były też ograniczone i czasem – co wynika z rejestrów skarbowych – nie zdążono uzupełnić stanów osobowych. Wybraliśmy 11 oddziałów pieszych, które spełniają powyższe kryteria⁶⁰. Różnica procentowa w stanie liczebnym pomiędzy pierwszym (2214) a drugim kwartałem (1910) wynosi 13,7% (4,58% miesięcznie), a między drugim a trzecim 18,3% (miesięcznie 6,1%)⁶¹. Są to bardzo wysokie współczynniki, gdyż w ciągu roku straty piechoty powinny wynieść 50,3%. Wskaźnik ten potwierdza konieczność reorganizacji oddziałów, które się łączyły, a także były likwidowane i zapewne żołnierze zasilali inne rotę.

Z oddziałami jazdy mieliśmy większy problem. Uchwytne są jedynie straty wśród towarzyszy, przy czym niestety nie posiadamy popisów oddziałów z wojny pruskiej. Szczęśliwie zachowały się dane z czterech kwartałów służby rotę Stanisława Radwankowskiego oskarżonego o zdradę. Z tego powodu nie uwzględniano go w rozliczeniach

⁶⁰ Są to oddziały Mikołaja Balunickiego (2 kwartały), Wawrzyńca Bieniaszowskiego (3 kwartały), Mikołaja i Wawrzyńca Harnarczów (2 i 3 kwartał, przy czym ten pierwszy przejął oddział drugiego na ostatnią ćwierć), Jana Starego z Kromierzyża, Jana Kosztelaka, Thomana Kotlińskiego, Matuszki, Mikołaja Podmańskiego, Mikulasa Slińskiego z Wizowic i Tomana z Trenczyna.

⁶¹ Niższy wskaźnik śmiertelności podczas pierwszych trzech miesięcy walk nie powinien dziwić. Zaciąg odbywał się najczęściej poza terenem objętym wojną, więc przynajmniej dwa tygodnie zajmowało dotarcie na obszar działań (w XVII stuleciu było to nawet 6 tygodni dla jazdy i 4 tygodnie dla piechoty). K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”..., s. 67, 81.

Wykres 6.7. Procentowe straty żołnierzy polskich podczas wojny pruskiej 1519–1521 (ujęcie kwartalne). Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8–9

– a w konsekwencji zamiast dowódcy wymieniano wszystkich towarzyszy i ich pocztę⁶². Na podstawie tych wykazów straty wśród towarzyszy można określić na 11,5%. Całościowe zestawienie ponoszonych strat zaprezentowaliśmy na wykresie 6.7.

Zaprezentowane wybrane przykłady wyraźnie sugerują, że nie da się opisu wojny na przełomie średniowiecza i nowożytności ująć w prosty, klasyczny model, w ramach którego zorganizowana armia wyrusza na wyprawę, dąży do stoczenia walnej, rozstrzygającej bitwy lub oblężenia stolicy względnie umocnionego punktu oporu o strategicznym znaczeniu, i – jeżeli odnosi sukces – przystępuje do jego „konsumpcji” na płaszczyźnie geopolitycznej. Równie zwodnicze jest przekonanie, że zliczenie kosztów utrzymania wojska równe jest kosztom wojny. Przywołane przypadki jasno pokazują, że ilość możliwych do zastosowania

⁶² AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 72–74v.

w trakcie działań wojennych kombinacji i rozwiązań przyjmowanych *ad hoc* w wyniku nieoczekiwanej zmiany warunków politycznych, militarnych czy choćby socjalno-bytowych wojska (w wyniku np. pogorszenia się aury) była w zasadzie nieograniczona. Działania wojenne w wojnie pruskiej łatwiej utożsamić z ledwie kontrolowanym chaosem niż z planową akcją prowadzoną według jakiegoś wcześniejszego zamysłu.

Procesy te są również wręcz modelowym przykładem przeobrażeń, jakie przechodziła armia średniowieczna w sytuacji przemiany w armię nowożytną⁶³. Karol Koranyi w 1948 r. zaproponował wyodrębnienie wśród wojsk pieniężnych żołnierzy najemnych i zaciężnych. Różnica sprowadzała się przede wszystkim do różnej pozycji prawnej wśród dowódców. W armii najemnej przedsiębiorca-dowódca werbował żołnierzy, by następnie udostępnić swe usługi panującemu za określoną kwotę. W takim przypadku żołnierz nie był związany z władcą, lecz swym dowódcą. Próbą przewyższenia tych niekorzystnych powiązań było stworzenie wojska zaciężnego. Znika bowiem w nim samodzielna pozycja kapitana/kondotiera – kontraktora, na rzecz dowódcy – urzędnika państwowego. W tak zorganizowanej armii żołnierze podlegali prawu wojennemu ustalانemu przez władcę, a nie dowódcę oddziału⁶⁴. Państwo przejęło również kompetencje organizacyjne i nominacyjne, co uzewnętrzniało się poprzez likwidację form demokracji żołnierskiej, która polegała na wyborze przez samych najemników swoich przełożonych (najczęściej podoficerów)⁶⁵. W ujęciu zachodnioeuropejskim możemy

⁶³ Trzeba podkreślić, że być może pierwsze symptomy tych przemian wystąpiły już w latach wojny trzynastoletniej (1454–1466), lecz zachowana podstawa źródłowa nie wystarcza do tego typu analizy, jaką tu prowadzimy.

⁶⁴ K. Koranyi, op. cit., s. 105–108.

⁶⁵ W polskim i litewskim pospolitym ruszeniu jeszcze w XVII stuleciu istniał zwyczaj wyboru dowódców oddziałów (często również niższych oficerów), a dodatkowo wolności wyboru oddziału, do którego szlachcic-ziemianin się zapisze. K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina...*, s. 502–514. Natomiast żołnierze zaciężni jeszcze w 1696 r. żądali, aby porucznicy byli wybierani przez ogół

to wiązać z przejściem od okresu wolnych żołnierzy (lands knechtów) do zdyscyplinowanego „najemnika”. W ujęciu zaproponowanym przez Olafa van Nimwegena rozróżnienie pomiędzy najemnikami a żołnierzami zaciężnymi rozmywa się. Wszyscy żołnierze pieniężni, którzy poddani zostali skutecznemu nadzorowi poprzez dyscyplinę wojskową, powinni być zaliczeni do tej kategorii. Można więc stwierdzić, że oddziały najemne u Koranyego to *lancknechci* w ujęciu Nimwegena⁶⁶. W pewnym sensie różnoraka nomenklatura *de facto* opisuje to samo uniwersalne zjawisko⁶⁷. Na podkreślenie zasługuje fakt, że właśnie taki kontekst jest typowy dla tworzącego się państwa nowożytnego. Innymi słowy, ujęcie bellocentrystyczne zdaje się idealnie odpowiadać obserwacjom poczynionym na przykładzie wojny z zakonem krzyżackim.

Dlatego warto na moment ponownie pochylić się nad podstawą źródłową, a szczególnie nad księgami skarbowo-wojskowymi z czasów tego konfliktu. Nie były one jak dotąd przedmiotem specjalnego zainteresowania badaczy. Materiał ten faktycznie nie jest efektowny, jeżeli chodzi o formę czy pozorny potencjał badawczy. Może być natomiast efektywny, pod warunkiem przetworzenia jego zawartości z mało frapującego języka ówczesnej księgowości na opis konkretnych wydarzeń. Mamy oczywiście świadomość, że zachowane księgi nie muszą być jedynymi, które wówczas spisano. Wydaje się jednak, że analizowane przez nas źródło zawiera w miarę kompletny materiał, a przynajmniej na tyle przekrojowy,

towarzyszy. J.J. Sowa, *O prawnych aspektach dyscypliny w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej. Na marginesie najnowszych prac Karola Łopateckiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, t. 66, nr 1, s. 449–450.

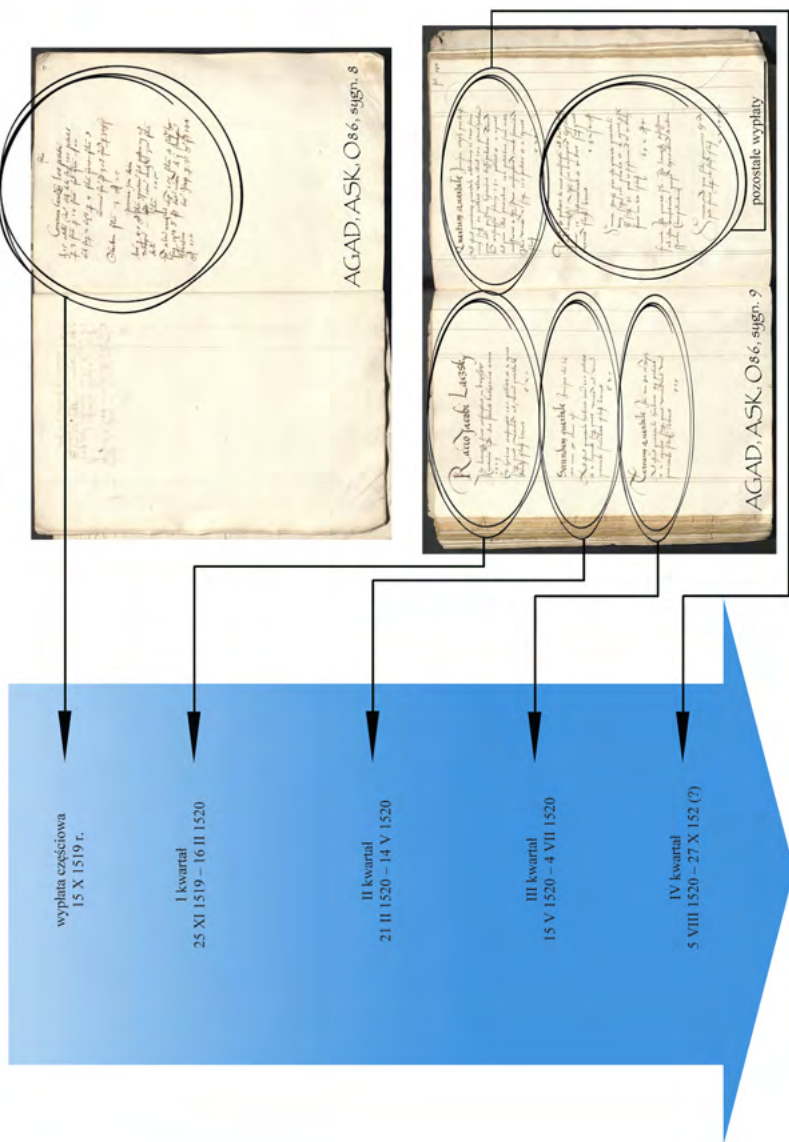
⁶⁶ O. van Nimwegen, *The Transformation of Army Organization in Early-Modern Western Europe, c. 1500–1789*, [w:] *European Warfare, 1350–1750*, red. F. Tallet, D.J.B. Trim, Cambridge 2001, 159–180. Por. E. Swart, *From „Landsknecht” to Soldier. The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century*, „International Review of Social History” 2006, t. 51, nr 1, s. 79–83, 41.

⁶⁷ K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”..., s. 681–682.

że upoważniający do wyciągania szerszych wniosków. Mowa tu o dwóch księgach obejmujących wykaz ponoszonych wydatków z 16 miesięcy wojny⁶⁸. Pierwsza z nich (ks. 8) jest rejestrem wydatków na wojsko prowadzonym przez przyszłego wielkorządcę krakowskiego (1522–1523) Jana Bonera⁶⁹. Zapisywano w niej sumy wypłacane wojsku zaciężnemu z pieniędzy, które przekazał mu podskarbi wielki koronny Mikołaj Szydłowiecki. Notatki zamieszczone w tym rejestrze sięgają połowy 1521 r., niekiedy zawierają również późniejsze dopiski odnotowane innym charakterem pisma. Natomiast księga druga (ks. 9) to sumaryczny wykaz wszystkich wydatków poniesionych na utrzymanie wojsk zaciężnych. Prowadzona była przez lub w imieniu podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Szydłowieckiego. Księgę sporządzono, zapewne w oparciu o brudnopiśmienne notatki, w maju 1521 r., zatem mniej więcej 2 miesiące po zakończeniu wojny. Znaczna część informacji pochodzi z księgi 8, zapewne więc istniała jedna lub dwie podobne księgi bieżących wydatków prowadzonych podczas wojny. Zasadnicza różnica między zachowanymi rejestrami poniesionych kosztów polega na tym, że druga zawiera szczegółowe dane dotyczące liczebności oddziałów w poszczególnych kwartałach służby oraz terminy rozpoczęcia kolejnych ćwierci (zob. il. 6.1).

⁶⁸ AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 9. Z analogicznego okresu rachunki zakonu krzyżackiego: GStA, X. HA, OBA, nos. 23904, 23905, 23947, 24018, 24057, 24058, 24664. Por. M. Biskup, *Das Problem der Söldner...*, s. 72.

⁶⁹ Jan Boner pochodził z Landau w Palatynacie, osiedlił się w Krakowie w 1483 r., zostając rajcą (1498), a polski tytuł szlachecki uzyskał około 1514 r. Niskie pochodzenie uniemożliwiło mu uzyskanie urzędu podskarbiego, faktycznie to on jednak realizował politykę skarbową Zygmunta I, odbudowując domenę królewską. Doprowadził do faktycznego rozdzielenia skarbu państwowego i królewskiego. Niewątpliwie to dzięki jego skrupulatności buchalterskiej posiadamy tak znakomite źródło wiedzy o wydatkach wojskowych. F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku*, Kraków 1996, s. 55–58.

Ilustracja 6.1. Porównanie zapisów występujących w księgach 8 i 9 na przykładzie rotacji pieszej Jakuba Łąckiego

Dwie księgi skarbowe ujawniają nie tylko dane dotyczące aspektów militarnych wojny pruskiej w rozumieniu ciągu zdarzeń na polu walki, czyli przemarszów, starć i oblężeń. Wskazują również na zjawisko szersze, pozornie niezwiązane z wojną *sensu stricto*. Dają bowiem podstawę do postawienia tezy, że armia koronna uczyła się w latach 1519–1521 nowożytnej sztuki wojennej na wzór zachodnioeuropejski. Jej echa są widoczne w *Pouczeniu wojennym* Floriana Zebrzydowskiego, który wykorzystując doświadczenia ojca służącego w Prusach, tłumaczył w 1559 r., jak należy prowadzić wojnę na terenie Inflant (na obszarze Zakonu Kawalerów Mieczowych)⁷⁰. Autor, podkreślając konieczność zachowania wyjątkowej czujności w zamkach, stwierdza: „trzeba barzo zdrady strzec (...). A w leżania także w Prusiech zginęło kielka a dwadzieścia rotmistrzów, a nie w bitwie, jedno je pokradziono po zamcech”⁷¹.

Nowoczesna wojna nie sprowadzała się tylko i wyłącznie do wysiłku zbrojnego, kierowanego wolą dowódców różnego stopnia. Zależy nam na podkreśleniu tego aspektu, by móc uwolnić się od utożsamiania przebiegu skomplikowanych procesów z inicjatywą tzw. wybitnych jednostek. Lektura zapisów finansowych bowiem jasno pokazuje, że ostatecznie wojna zakończyła się nie poprzez rozstrzygnięcia militarne, tylko finansowo-gospodarcze. Okazało się, że strona polska znacznie lepiej radziła sobie z wojennymi obciążeniami finansowymi, a dodatkowo – o czym dalej – stworzyła lub umiejętnie wykorzystała istniejący już wzdłuż Wisły szlak transportowy. Owa „droga jagiellońska” zapewniła

⁷⁰ K. Łopatecki, *Poglądy Floriana Zebrzydowskiego dotyczące ufortyfikowania, obrony i poddania twierdz*, „Białostockie Teki Historyczne” 2015, t. 13, s. 91–110.

⁷¹ Pouczenie wojenne przesłane przez Florjana Zebrzydowskiego Mikołajowi Radziwiłłowi, wojewodzie trockiemu i hetmanowi wielkiemu litewskiemu, Wilno 10 X 1559, zob. *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 82.

możliwość regularnego sprowadzania z Czech, Moraw oraz Małopolski, Rusi i Podola uzupełnień oraz niezbędnego zaopatrzenia⁷².

Można wręcz postawić tezę, że w czasie tej wojny po raz ostatni Królestwo Polskie na tak szeroką skalę uzupełniało liczebność swej armii werbunkiem żołnierzy czeskich, morawskich i śląskich. Obszar ten był w Europie Środkowej standardowym rezerwuarem żołnierzy najemnych⁷³. Od zakończenia walk w okresie rewolucji husyckiej w Królestwie Czeskim pojawiło się tam specyficzne zjawisko, polegające na powstaniu przedsiębiorczości wojennej. Odkąd bowiem dyplomaci Gregor Heimbürg i Martin Mair uznali, że Czechy to rynek najemników, naturalną konsekwencją było pojawienie się również przedsiębiorców wojennych pośredniczących w najmowaniu żołnierzy⁷⁴. Niekiedy przedsiębiorcy ci stawali na czele zgromadzonych przez siebie oddziałów. Z wojny pruskiej najlepszym przykładem jest rotmistrz Matuszka, który 14 grudnia 1519 r. w Brześciu Kujawskim pojawił się z oddziałem 200 piechurów. Służył na jego czele przez trzy kwartały (do 24 sierpnia 1520 r.)⁷⁵. Następnie wyprawił się do Czech i przyprowadził nowy oddział (*gentes ex Bohemia*), który służył kolejne dwa kwartały (1 listopada 1520 r. – 2 kwietnia 1521 r.)⁷⁶. Jednak w realia opisane przez Uve Trespa najlepiej wpisał się morawski panosza Jan Žirotinski z Žirotina i Stražnicy, który oczekiwał wysokiego wynagrodzenia dla oferowanych przez siebie 621 piechurów i 384 konnych⁷⁷. Tymczasem zakon krzyżacki nie był w stanie otrzymywać regularnych posiłków ani z północnego-wschodu (Zakonu Kawalerów Mieczowych), ani z zachodu (niemieckiej linii zakonu krzyżackiego, Rzesza).

⁷² Używamy terminu „droga jagiellońska”, nawiązując do pracy G. Parkera, op. cit.

⁷³ U. Tresp, *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten. Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert*, Paderborn 2004, passim.

⁷⁴ Ibidem, s. 120–123.

⁷⁵ AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 164–164v.

⁷⁶ Ibidem, k. 165–166.

⁷⁷ Ibidem, k. 68–71; AT, t. 5, nr 162 (gdzie odwrotne dane nt. liczebności oddziału).

Dobrym przykładem są przywołane już wydarzenia z września 1520 r. (przemarsz lancknechtów z Rzeszy)⁷⁸.

Wojna była stosunkowo krótka; żadne z mocarstw europejskich nie włączyło się w nią. Władze zakonne dość szybko chyba zrozumiały, że bez wsparcia zewnętrznych sojuszników (Rzesza, Wielkie Księstwo Moskiewskie) dysproporcja sił stale będzie się powiększać. Armia koronna umiejętnie wykorzystywała oddziały z Litwy (lekka jazda tatarska) i Czech (piechota), co znacznie zwiększało ogólną zdolność bojową wojska. Przyszłość założonego w 1226 r. na ziemi chełmińskiej i michałowskiej państwa krzyżackiego stanęła pod znakiem zapytania.

John A. Lynn, pisząc o armii francuskiej w dobie panowania Ludwika XIII i Ludwika XIV, wiele miejsca poświęcił metodom szacowania wielkości armii. Oprócz ogólnych uwag dotyczących rozróżnienia między armią polową a całością sił zbrojnych oraz wyjaśnienia, jakie grupy należy uznać za armię, poruszył bardzo ważną kwestię. Dotyczyła ona stale zmieniającej się liczebności oddziału. Pełny etat oddziału zaciągniętego z reguły w maju lub czerwcu, w wyniku działań wojennych szybko tracił na liczebności i dopiero w okresie leży zimowych odzyskiwał swoją pierwotną wielkość⁷⁹. Ta kwestia jest jeszcze trudniejsza do przeanalizowania w okresie renesansu, kiedy nie było wypracowanych reguł dotyczących organizacji, struktury i wielkości oddziału⁸⁰. Sytuację istniejącą podczas „wojny pruskiej” można obrazowo porównać do

⁷⁸ S. Herbst, op. cit., s. 70–71.

⁷⁹ J.A. Lynn, *Recalculating French Army Growth during the Grand Siecle, 1610–1715*, „French Historical Studies” 1994, t. 18, nr 4.

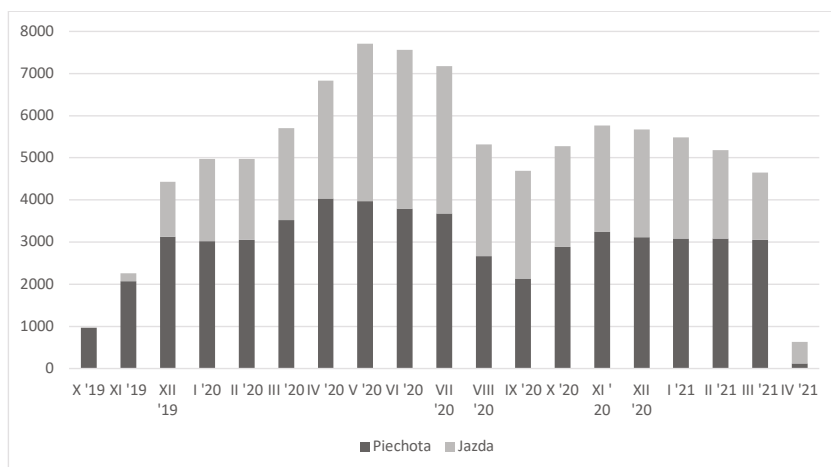
⁸⁰ Świadczą o tym bardzo różne wielkości oddziałów, które mogą liczyć 10, 52, 58, 60 osób, jak i 454, 600 czy 700 żołnierzy. Skomplikowana rzeczywistość wojenna determinuje ciągłą zmienność osobową. Tymczasem podawane dane są z reguły zawyżane do „okrągłych wartości”. Liczba oddziałów o liczebności z końcówką „0” wynosiła 130 (83,3%), pozostałych było natomiast 26. Analogicznie oddziałów z liczebnością o końcówce „00” było 97 (62,2%). Należy pamiętać, że wszystkie oddziały piechoty miały niewielkie poczty jazdy (1–10 koni). AGAD, ASK, O86, sygn. 8–9.

nieszczelnego zbiornika, z którego nieustannie wycieka płyn, a braki uzupełniane są nieregularnie. O ile w średniowieczu wojna miała często charakter wyprawy wielkiej armii, w stosunku do której można było obliczyć lub oszacować straty i dochodzące uzupełnienia, o tyle wojna prowadzona na dużym terenie, wśród licznych umocnionych punktów oporu, rozproszonymi siłami – w zasadzie umyka pełnemu oglądowi w kategoriach ilościowych. Bardzo często w badaniach nad historią wojen podaje się początkowe dane i czasami, po ważnej bitwie lub oblężeniu, weryfikuje się liczbę wojska. Materiały skarbowe obejmujące wypłaty, które były poprzedzane popisem oddziału, pozwalają odtworzyć dynamikę zachodzących zmian. Braki systemowego uzupełniania etatów w oddziałach powodują, że straty, takie jak: śmierć, choroby, rany, dezercje itp., stają się wyraźnie zauważalne⁸¹. Polega to na tym, że w kolejnych kwartałach oddział albo przestaje istnieć (i w domyśle część żołnierzy zasila pozostałe rotę), albo zmienia się jego wielkość (najczęściej na mniejszą).

Gdyby uwzględnić liczebność wszystkich oddziałów wynikającą z pierwszej ćwierci służby, to wysiłek mobilizacyjny Królestwa Polskiego możemy ocenić na 7211 jeźdźców i 8285 pieszych. Do tego należałoby dodać udział dworzan (544) i Tatarów (306). Obie grupy nie były uwzględnione w analizowanych księgach, gdyż ci drudzy byli opłacani ze skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego, a pocztę dworzan odnotowywano w wydatkach dworskich⁸². Łącznie więc armia koronna powinna liczyć około 16 tys. żołnierzy. Po odjęciu 2600 żołnierzy służących na innych frontach uzyskujemy wynik 13 400, a po dodaniu dworzan i Tatarów 14 250. Liczb tych jednak nie wolno traktować jako odzwierciedlających

⁸¹ Zdajemy sobie sprawę z problematyczności zachowanych danych finansowych, gdyż oficerowie dążyli do manipulacji lub oszustwa, aby wystawić jak największe oddziały przed popisem decydującym o wypłacie żołdu.

⁸² AGAD, ASK, Rachunki Królewskie [RK], sygn. 49; J. Tyszkiewicz, *Rejestr chorągwi tatarskich...*, s. 85–99.

Wykres 6.8. Liczebność wojsk koronnych walczących w Prusach (X 1519–IV 1521). Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 9

rzeczywistą liczebność wojska polskiego. Jest to jedynie informacja odnosząca się do liczby osób, które przewinęły się przez oddziały w ciągu 16 miesięcy. Aby ukazać to zjawisko, stworzyliśmy bazę danych dotyczących liczby żołnierzy poszczególnych oddziałów rozciągniętą w czasie. Przeliczyliśmy stan armii na ostatni dzień każdego miesiąca od października 1519 r. (proces mobilizacji żołnierzy) do kwietnia 1521 r. Z uwagi na brak pełnych danych finansowych nie doliczamy dworzan (*curienses*), liczących z reguły pół tysiąca jeźdźców. Uwzględniliśmy natomiast 306 Tatarów, którzy rozpoczęli służbę 8 maja 1520 r. Zdajemy sobie sprawę, że z pewnością ich liczba się zmieniała, jednakże obecność tych oddziałów na ziemiach pruskich notują źródła do końca wojny⁸³. Należy również

⁸³ Co więcej, pewną grupę zachowano po wojnie na Malborku jako znakomitą grupę rozpoznawczą i przekazującą informację oraz korespondencję, por. *Ordynacja zamku malborskiego, Kraków 3 X 1521*, [w:] M. Józefczyk, *Kościół i społeczeństwo w Prusach Krzyżackich. Teksty źródłowe do dziejów chrześcijaństwa w Pomezanii i Pogezanii*, Elbląg 2017, s. 612, nr 17.

pamiętać, że łączne siły walczące z zakonem krzyżackim były liczniejsze, gdyż dodać należy sojusznicze oddziały księcia mazowieckiego (około 500–1000 osób), oddziały najemne Gdańska (1000 najemników) oraz czasowo formowane lokalne pospolite ruszenie, które co prawda miało niską wartość bojową, ale było stosunkowo liczne (na przełomie 1519 i 1520 r. było to 3000 szlachty z Prus Królewskich, Wielkopolski i Mazowsza)⁸⁴.

Zestawienie to każe na nowo pisać historię tej wojny, skoro dotychczas rozpoznany wysiłek militarny był daleki od rzeczywistości⁸⁵. To też wyjaśnia stosunkowo niewielkie postępy wojsk koronnych na początku wojny, mimo że zakon dysponował jedynie niewielkimi załogami najemników w poszczególnych zamkach.

W rzeczywistości więc jedynie w maju, czerwcu i lipcu 1520 r. armia koronna przekraczała 7000 osób, a średnia arytmetyczna liczebności armii walczącej w Prusach wynosiła 5256 osób (nie uwzględniając kwietnia 1521 r.). Do tego należy dodać dworzan konnych, którzy towarzyszyli królowi od momentu opuszczenia Krakowa 15 listopada 1519 r. (około 500 osób, maksymalny stan wynosił 544 konie⁸⁶). Władca aż do kwietnia 1521 r. przebywał w mieście, którego strzegli *curienses*⁸⁷. Niekiedy z dworzan tworzono chorągwie gończe, które wzmacniały armię walczącą w Prusach⁸⁸.

⁸⁴ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 218.

⁸⁵ Nie chcąc wykazywać szczegółowych różnic, wystarczy stwierdzić, że według najnowszych badań na koniec grudnia 1519 r. miało służyć 2550 jeźdźców i 3250 pieszych, kiedy w rzeczywistości było ich o niemal połowę mniej: 1305 i 3125 osób. Ibidem.

⁸⁶ AGAD, ASK, RK, no. 49, 47v.

⁸⁷ Król w międzyczasie od października do początku 1521 r. opuścił Toruń, przebywając w obozie pod Wągrowcem (7 X–7 XI), w Bydgoszczy (8 XI–8 XII; odbywał się wówczas w tym mieście sejm walny) i w Brześciu Kujawskim (14–23 XII i 28 XII – 23 I 1521). A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów* „Studia Historyczne” 1973, t. 16, nr 2, s. 262.

⁸⁸ A. Januszek-Sieradzka, *Udział konnicy nadwornej króla Zygmunta Starego w wojnie pruskiej (1519–1521) w świetle źródeł podskarbińskich*, [w:] *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, red. R. Panfil, A. Dobry, Malbork 2021, s. 40–57; A. Gładysz, *Udział dworzan konnych Zygmunta I Starego w działaniach*

Na wykresie 6.8 widać doskonale, jak na poziomie strategicznym trudne było optymalizowanie etatu armii. Niewątpliwie widoczne jest realizowanie postanowień narady z doradcami pruskimi i koronnymi przeprowadzonej w Toruniu w lutym 1520 r., kiedy to podjęto decyzję o zwiększeniu sił zbrojnych (podwojeniu armii) poprzez przyjmowanie przybyłych z opóźnieniem kolejnych oddziałów z Czech. Miały one zapewnić zwycięstwo podczas oblężenia Kwidzyna i Pasłęka⁸⁹. Rzeczywiście armia polska szybko rosła w kolejnych miesiącach (marzec–maj). Tymczasem do Torunia przybywały liczne poselstwa zagraniczne, dążąc do pośrednictwa w zawarciu pokoju. Ostatecznie Zygmunt I zdecydował się zorganizować zjazd w Toruniu (od 13 do 30 maja). Od 22 maja przyjęto 10-dniowe zawieszenie broni na czas negocjacji, które stale przedłużano, a negocjacje zakończone niepowodzeniem przeciągnęły się aż do 15 lipca⁹⁰. W ujęciu strategicznym przyjęcie rokowań pokojowych w momencie stworzenia silnej – niemal 7,5-tysięcznej armii było rozwiązaniem fatalnym. Nie tylko utracono inicjatywę, ale również umiejętnie przedłużanie negocjacji przez zakon krzyżacki doprowadziło do tego, że skarb stracił ogromne sumy na utrzymanie nieprzydatnych w tym czasie wojsk. Braki finansowe ujawniają się w zestawieniu ze stanem liczebnym armii w sierpniu i wrześniu. Paradoksalnie w momencie krytycznym, kiedy to 10-tysięczna armia landsknechtów starała się przez Wielkopolskę dotrzeć do Prus, armia koronna miała najmniejszą liczebność w trakcie wojny. Jedynie umiejętne wykorzystanie pospolitego ruszenia uratowało sytuację. Kiedy liczebność wojska zaczęto odbudowywać – w grudniu 1520 r. zima wstrzymała działania wojenne. Od lutego zaczęła się druga

zbrojnych podczas ostatniej wojny z zakonem krzyżackim (1519–1521), [w:] *Wielkie wojny w Prusach XIII–XX wiek*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Dąbrówno 2021.

⁸⁹ M. Biskup, „Wojna pruska”..., s. 132.

⁹⁰ S. Dwojak, *Wizyty Zygmunta Starego w Toruniu (1519–1521)*, „Rocznik Toruński 2016, t. 43, s. 20–28.

tura negocjacji, zakończona 8 kwietnia, kiedy podpisano i opieczętowano czteroletni rozejm (zawieszenie broni miało obowiązywać od 10 kwietnia 1521 r. do 10 kwietnia 1525 r.)⁹¹.

Można więc powiedzieć, że większość wysiłku mobilizacyjnego (i finansowego) została zaprzepaszczona. Umiejętnie czasowo zaplanowane negocjacje uratowały zakon krzyżacki, który zapewne nie byłby w stanie przeciwstawić się dynamicznie rozbudowywanej armii polskiej. Natomiast proporcje rodzaju wojsk wynosiły 6 : 5 na rzecz piechoty. W momencie przygotowywania ofensywy widoczne jest zwiększenie ilości piechoty do 4000 żołnierzy i jazdy do 3800.

Wojna o Prusy prowadzona była niemal w całości wojskami zmobilizowanymi w odległych, położonych na południu ziemiach należących do władztwa Jagiellonów. Sytuację dobrze oddaje przygotowanie do planowanej wojny. Na początku października Zygmunt I wysłał Wisłą pierwsze oddziały piesze (600 osób) do Gdańska. Władca porozumiał się ze swoim krewnym – Ludwikiem Węgierskim co do możliwości przeprowadzenia werbunku w Czechach, na Morawach, Śląsku, a nawet na Węgrzech (oczywiście wprowadzono zakaz zaciągów na potrzeby wojsk krzyżackich). W końcu 15 listopada król opuścił Kraków i drogą lądową przybył do Torunia 2 grudnia⁹². Na mniejszą skalę i przez okres zdecydowanie krótszy w porównaniu do Flandrii ukształtowała się w Europie Środkowo-Wschodniej „droga jagiellońska” (*via Jagiellonica*), której główną osią był spław Wisłą lub trasa lądowa wzdłuż rzeki (Kraków–Toruń).

Posiadamy zbyt mało materiałów, aby odtworzyć tę drugą marszrutę, analogicznie do ustaleń Geoffrey Parkera (Droga Hiszpańska

⁹¹ J. Wijaczka, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach (1490–1568). Ostatni mistrz zakonu krzyżackiego i pierwszy książę „w Prusiech”*, Olsztyn 2010.

⁹² M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 215–216.

łącząca posiadłości habsburskie z Flandrią)⁹³. Niemniej chcielibyśmy zaprezentować dwa zagadnienia: strukturę etniczną rotmistrzów i ich oddziałów oraz tempo przemarszu na odcinku Kraków – Toruń.

Na obecnym etapie badań posiadamy stosunkowo niezłą wiedzę o miejscu zamieszkania i pochodzeniu rotmistrzów. Łącznie zgromadziliśmy dane o 84 dowódcach. Wychodzimy z prostego założenia, że rotmistrzowie formowali oddziały na terenach, które dobrze znali, mieli niezbędny autorytet i zaplecze organizacyjne konieczne do przeprowadzenia zaciągu⁹⁴. Dlatego przyjęliśmy, że to miejsce zamieszkania, a nie pochodzenia rotmistrza (nie zawsze tożsame) decydowało o tym, skąd wywozili się sami żołnierze⁹⁵. Znajdujemy potwierdzenie tego w przypadku np. Kacpra Maciejowskiego, który zamieszkiwał województwo sandomierskie. Został on powołany na stanowisko rotmistrza i miał dowodzić 300-osobowym oddziałem jazdy. 22 dni po przypowiedzeniu służby, z Nowego Miasta Korczyna, zaadresował do wielkiego mistrza list wypowiadający wojnę⁹⁶.

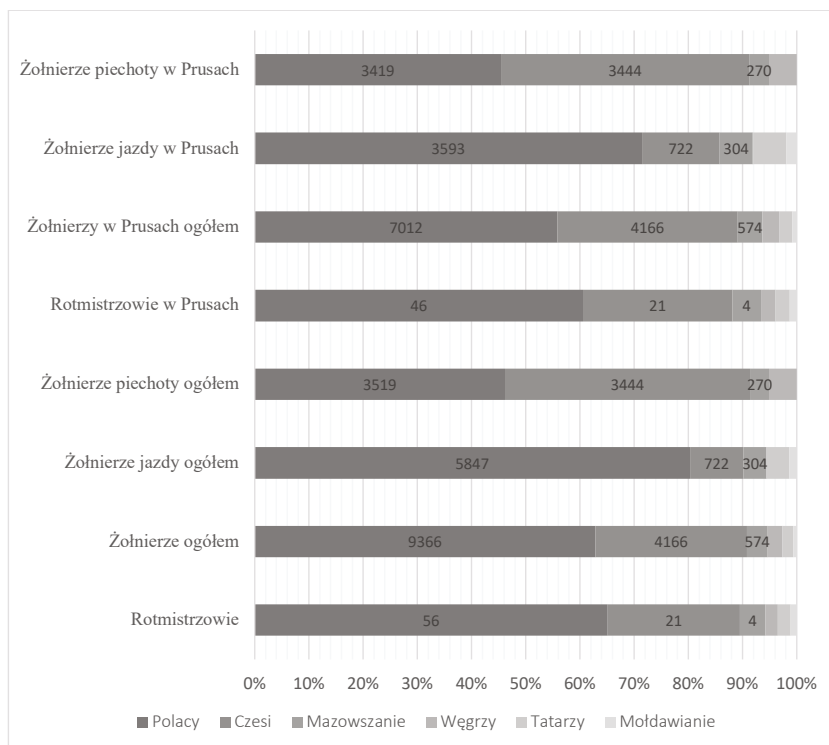
Ze względu na brak pewności co do kompletności zachowanej podstawy źródłowej jedynie w odniesieniu do pierwszego kwartału możemy

⁹³ G. Parker, op. cit.

⁹⁴ Co do zasady takie założenie przyjmuje (dopuszczając wyjątki): M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej armii koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce 1995. Por. A. Böldyrew, *Towns as the Recruitment Base to Mercenaries During the Reign of the Last Jagiellons*, [w:] *Faces of War*, t. 6: *City and War*, red. T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol, Łódź 2022, s. 103–121.

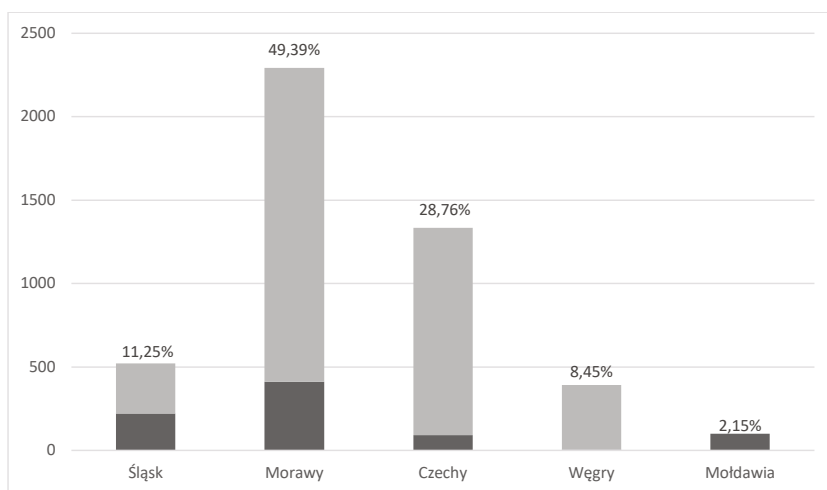
⁹⁵ Dlatego wiedząc, że chociaż Wawrzyniec Bieniaszowski był z pochodzenia Morawianinem, to jednak mieszkał w Małopolsce, w województwie krakowskim, przyjmujemy, że właśnie tam sformował on swoją 200-osobową rotę piechoty. Podobna sytuacja dotyczy Mikołaja Iskrzyckiego (pochodził z księstwa cieszyńskiego, ale mieszkał w województwie podolskim), Tomasza Newmana Kotlińskiego (Ślązak, ale mieszkający w Wielkopolsce w województwie kaliskim), Wawrzyńca Myszkowskiego (pochodził z księstwa zatorskiego, ale mieszkał w województwie krakowskim) oraz Czecha – Zygmunta Stosza z Kunic, który zamieszkiwał w województwie krakowskim.

⁹⁶ K. Maciejowski do Albrechta Hohenzollerna, Nowe Miasto [Korczyn] 13.01.1520, GStA, XX HA, OBA, no 24465, 44.

Wykres 6.9. Procentowy udział żołnierzy zaciągniętych w trakcie wojny pruskiej (1519–1521) przez Królestwo Polskie. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 9

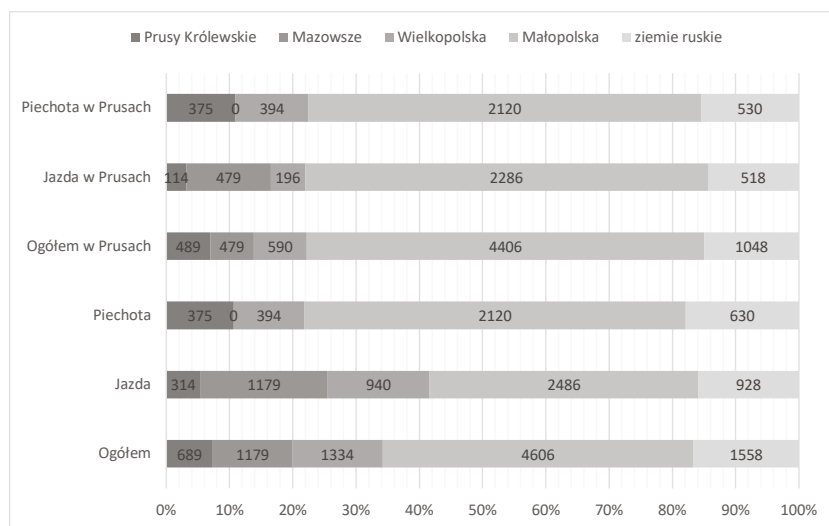
dookreślić potencjalne pochodzenie terytorialne żołnierzy. Jednocześnie po pierwszym kwartale służby musiało rozpocząć się uzupełnianie stanów rot w Prusach, przechodzenie żołnierzy pomiędzy oddziałami, przejmowanie niektórych rot przez kolejnych dowódców. Analizie poddaliśmy wszystkie oddziały zaciągnięte przez Królestwo Polskie – walczące zarówno na terenie Prus, jak i stacjonujące na pograniczu litewsko-krzyżackim i południowo-wschodnim (obrona potoczna). Udało się zweryfikować pochodzenie 86 rotmistrzów, którzy dowodzili zarówno jazdą

Wykres 6.10. Udział zwerbowanych żołnierzy z poszczególnych części państwa Ludwika II Jagiełły oraz z Mołdawii. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 9

(7283), jak i piechotę (7621). Oceniając samych rotmistrzów – ogromną większość stanowiły osoby zamieszkujące Królestwo Polskie (57), Królestwo Czeskie (20 – w tym 7 Morawian i 3 Ślązaków) i Księstwo Mazowieckie (4). Pozostałe pięć osób to: Węgrzy (2), Tatarzy (mieszkańcy Wielkiego Księstwa Litewskiego – 2) oraz jeden Mołdawianin. Obcokrajowcy dowodzili jednak najliczniejszymi oddziałami, stąd proporcje diametralnie się zmieniają, jeżeli chodzi o pochodzenie walczących żołnierzy (zob. wykres 6.9).

Po ograniczeniu danych do wojsk walczących bezpośrednio na terenie Prus okazuje się, że z terenu Królestwa Polskiego mogło pochodzić około 56% żołnierzy, a przewaga ta zupełnie znika w oddziałach pieszych. Drabów z ziem polskich było zapewne 46%, a większość stanowili Czesi. Dane te sygnalizują, że armia koronna była konglomeratem różnych nacji, które mogły wzajemnie doskonalić sztukę wojenną.

Wykres 6.11. Prawdopodobne pochodzenie żołnierzy zaciąganych w Koronie podczas wojny pruskiej. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 9

Na wykresie 6.8 uwzględniliśmy pochodzenie żołnierzy zaciąganych w państwach Ludwika II Jagiellończyka. Okazuje się, że szczególnym miejscem werbunku były Morawy, z których pochodziła niemal połowa wojska cudzoziemskiego.

Ważna z naszej perspektywy badawczej jest konkluzja, że ogromna większość wojsk musiała być sprowadzona „drogą jagiellońską” prowadzącą wzdłuż Wisły. Okazuje się bowiem, że żołnierze koronni pochodzili najczęściej z Małopolski oraz ziem ruskich i również musieli przynajmniej częściowo przebyć tę samą, co poddani Ludwika II Jagiellończyka, drogę (zob. przykład oddziału Kacpra Maciejowskiego).

Podzieliliśmy oddziały, przypisując ich przynależność do pięciu obszarów: Prus Królewskich, Mazowsza (w części przynależącej do Korony), Wielkopolski, Małopolski i ziem ruskich. Oddziały z pierwszego, drugiego i trzeciego obszaru możemy uznać za tworzone w pobliżu teatru

działań wojennych i z reguły nie musiały one przebywać dystansów większych niż 200 km do punktu zbornego. W czwartej i piątej grupie rotmistrzowie prowadzili wojska na średnim dystansie i przynajmniej w części oddziały te musiały przemieszczać się wzdłuż „drogi jagiellońskiej”. Zestawienie zaprezentowane na wykresie 6.11 oznacza, że dominowały wojska zaciągane w Małopolsce (63%). Łącznie więc z rotmistrzami pochodzącymi z ziem ruskich szlakiem jagiellońskim przemieszczało się 78% poddanych króla polskiego. Z uwzględnieniem żołnierzy obcych (12 550 osób) otrzymujemy wynik na poziomie 10 112 osób (80,6%), które przebieściły się wspomnianą trasą.

Nie wiemy, jakie były zasady organizacyjno-logistyczne przy przemarszu wojsk na wojnę pruską. Możemy spekulować, że były zbliżone do tych, które stosowano podczas wojny inflanckiej (1561–1566), kiedy to Wielkie Księstwo Litewskie sprowadzało żołnierzy z Korony. Odległość ze Lwowa do Dyneburga (łot. Daugavpils) wynosiła ponad 800 km. Aby zapewnić sprawne przemieszczanie się, gromadzono oddziały po 300–400 żołnierzy, do których przydzielano dworzan i wyznaczano trasy przemarszu. Na trasie organizowano zaopatrzenie w prowiant, wyznaczano kwatery, zajmowano się sprawami dezertersów⁹⁷. Niestety, nie zachowały się analogiczne materiały związane z wojną pruską. Z pewnością ta wojna była mniejszym wyzwaniem pod względem komunikacyjnym i logistycznym, gdyż można było wykorzystać arterię wodną (Wisłę), która miała w tym kontekście znaczenie strategiczne⁹⁸.

⁹⁷ G. Lesmaitis, *Dokumenty Metryki Litewskiej o zaciężnych polskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego za czasów Zygmunta Augusta*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 242–243.

⁹⁸ [Uniwersał Zygmunta I w sprawie żeglugi po Wiśle], Toruń 27 IV 1540, AGAD, ZDP, sygn. 3706.

Można również w pewnym przybliżeniu spróbować odtworzyć bieg „drogi jagiellońskiej”⁹⁹. Miała ona dwa warianty. Przede wszystkim piechota mogła wykorzystywać transport rzeczny i spływać rzeką od Krakowa aż do Torunia lub dalszego punktu docelowego¹⁰⁰. Przeciętne tempo żeglugi na tej trasie wynosiło około 56 km dziennie¹⁰¹. Odcinek ten od Krakowa do Torunia miał około 656 km (w linii prostej 342 km), co oznacza, że trasę pokonywano by w 12 dni (właściwie 11,7). Oczywiście nie zawsze warunki klimatyczne (temperatura, poziom wód) pozwalały na wykorzystanie tego środka transportu. Wówczas musiał wystarczyć trakt łączący stolicę z północą królestwa. Przemieszczano się zapewne szlakiem, który Zygmunt I sam przebył z wojskami pod koniec 1519 r. Wiódł on z Krakowa (15 XI) przez Małogoszcz (18 XI) – Przedbórz (19 XI) – Piotrków (20 XI) – Rawę Mazowiecką (22 XI) – Skierniewice (23 XI) – Bolimów (24 XI) – Gąbin (26 XI) – Gostynin (27 XI) – Brześć Kujawski (29–30 XI) – Toruń (2 XII)¹⁰². Łącznie więc droga zajęła 17 dni, w tym przynajmniej jeden dzień odpoczynku. Tak poprowadzona trasa lądowa oznaczała konieczność przebycia 461 km. Średnie tempo marszu, bez odpoczynku, wynosiło więc 28,8 km dziennie. Jest to wynik bardzo wysoki jak na standardy polsko-litewskie, który jednak wydaje się możliwy do osiągnięcia przez wojska kierujące się do miejsca działań wojennych¹⁰³.

⁹⁹ Należy podkreślić, że w literaturze przedmiotu w okresie jagiellońskim istnieje pojęcie „szlak jagielloński” lub „trakt królewski”, który łączył Kraków z Wilnem. Nie należy utożsamiać tych dwóch pojęć.

¹⁰⁰ Według wyliczeń Marka Wrede (idem, *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632*, Warszawa 2019, s. 30, 43) podróż w dół Wisły była znacznie szybsza niż podróż lądowa, ale o ok. 60% droższa.

¹⁰¹ K. Łopatecki, *Jednostki odległości i szybkość podróżowania w drugiej połowie XVI stulecia w świetle traktatu Blaisea de Vigenère*, „Przegląd Historyczny” 2021, t. 112, nr 3, s. 545–546, 550.

¹⁰² A. Gąsiorowski, op. cit., s. 262.

¹⁰³ Rzekomo błyskawiczny rajd wojsk litewskich Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z 1579 r. poruszał się zarówno podczas ofensywy, jak i odwrotu ze stałą prędkością 21,5 km/dz. K. Łopatecki, *The Military Expedition of Krzysztof Radziwiłł „Piorun” to Livonia in the Winter of 1579*, „Zapiski Histo-

Niezależnie od przyjętego wariantu szlaku podróży z okolic Krakowa powinna zająć 12–17 dni. Wydaje się więc, że nawet z odległych Moraw, Czech czy Podola przerzut wojsk zajmował mniej niż miesiąc. Warto jednak zwrócić uwagę, że pomiędzy podjęciem decyzji politycznej o wystawieniu kolejnego listu przypowiedniego (co z reguły podczas wojny miało miejsce w Toruniu) do dostarczenia go w region werbunkowy, a następnie przygotowaniem oddziału i doprowadzeniem go na pole walki mijał nie miesiąc, ale przynajmniej dwa. Słabością armii koronnej było znaczne oddalenie jej ówczesnych rezerwuarów werbunkowych od pruskiego teatru działań wojennych. Oddziałów werbowanych w Prusach Królewskich, na Mazowszu czy nawet w Wielkopolsce było niewiele.

Z pewnością wojna pruska udowodniła, że unia dynastyczna Polski, Litwy, Czech i Węgier mogła stanowić w sferze wojskowej ogromną wartość. To w zasadzie jedyny przypadek, kiedy za panowania Jagiellonów podczas konfliktu wykorzystano wojska ze wszystkich czterech państw. Z perspektywy polskiej szczególnie atrakcyjnym rozwiązaniem było wykorzystanie bazy werbunkowej piechoty z ziem czeskich, morawskich i śląskich, dzięki której potencjał armii znacznie wzrastał. Niestety, klęska pod Mohaczem (1526) i śmierć młodego króla węgierskiego i czeskiego zakończyła ten interesujący eksperyment.

Wojna pruska była nie tylko wydarzeniem wieńczącym wielowiekowy spór o dostęp do Bałtyku. Stała się również sprawdzianem możliwości organizacyjnych, gospodarczych i militarnych skonfliktowanych stron. Królestwo Polskie rozpoczęło przemiany organizacyjne wojska polegające na przejściu z coraz mniej skutecznej średniowiecznej wojskowości

ryczne” 2018, t. 83, s. 53–54. Niewątpliwie jednak rozpoznanie i poziom szlaków był bez porównania lepszy w Koronie niż w ogarniętych od lat pożogą wojenną Inflantach, czy na słabo zaludnionych ziemiach ruskich Korony, zob. A. Bołdyrew, *Przemarsz armii koronnej pod Chocim podczas kampanii letniej 1538 roku w świetle dokumentacji skarbowo-wojskowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2019, t. 104, s. 47–60.

opartej na sile pospolitego ruszenia już w czasie wojny 13-letniej (1456–1466). Okres „eksperymentów” z żołnierzem pieniężnym zakończył się wraz z zawarciem rozejmu z krzyżakami (1519–1521). Podczas tego konfliktu widoczny jest skutecznie przeprowadzony zaciąg wojsk według obyczaju wczesnonowożytnego. W sferze prawno-organizacyjnej mamy do czynienia z przejściowym okresem przekształceń od żołnierza najemnego (okres lansknechtów) do żołnierza zaciężnego (czas zdyscyplinowanych najemników).

Prawdziwa bolączka armii wynikała nie z jej organizacji, tylko z przestarzałej, średniowiecznej wizji prowadzenia działań wojskowych. Mimo nowoczesnego systemu rekrutacji, w której piechota przeważała nad jazdą w stosunku 6 do 5, polskie dowództwo nadal nastawione było na stoczenie walnej bitwy z krzyżakami, która miała rozstrzygnąć o losach konfliktu. Potwierdzają to plany uszykowania wojska do bitwy przygotowane na taką okoliczność¹⁰⁴. Na początku działań wojennych nie przewidziano licznych oblężeń, co przy realiach pruskich (typowych dla zachodnioeuropejskich obszarów zurbanizowanych) miało bardzo negatywne skutki. Można sformułować wniosek, że podczas tej wojny dowództwo wyższego i średniego szczebla uczyło się dopiero nowożytnej sztuki wojennej. Plusem była natomiast wieloetniczna struktura wojska. Wieloetniczność mogła przełożyć się na dostarczenie wielu wzorców prowadzenia wojny. Ważne jest również spostrzeżenie, że aż 60% oddziałów walczyło w tej wojnie rok lub dłużej, a co za tym idzie rosły możliwości nie tylko skonfrontowania różnych obyczajów militarnych, lecz także wypracowania na tej podstawie i bieżących doświadczeń nowych rozwiązań.

Chcąc oszacować wielkość armii i przepływ żołnierzy przez jej szereg, przede wszystkim uznaliśmy, że tradycyjna metoda polegająca

¹⁰⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rkp III.6609 (*Summaria rei militaris*), s. 28–28v.

na stwierdzeniu, że liczebność wojska jest równa liczebności wszystkich zmobilizowanych w okresie wojny oddziałów, jest oparta na błędnym założeniu. Po pierwsze, rotacja rotmistrzów między oddziałami utrudnia, a w zasadzie wręcz uniemożliwia uznanie wielkości każdego oddziału za niezmienną. Zniknięcie rotmistrza nie likwidowało roty, rozproszenie roty nie oznaczało wypadnięcia jej z walk. Po drugie, rotę walczącą w wojnie pruskiej miały bardzo zróżnicowany czas służby. Wytworzyły się dwa typy rot: zawodowe – walczące przez niemal cały czas kampanii oraz efemerydy – które miały krótki okres służby i były wykorzystywane do wzmocnienia pozostałych jednostek.

Wykorzystując dokumentację kancelaryjną i skarbową, spróbowa-
liśmy odtworzyć siłę armii koronnej podczas całego okresu kampanii pro-
wadzonej w Prusach. Maksymalny wysiłek zbrojny wystąpił w okresie od
maja do lipca 1520 r., kiedy łącznie polska armia piennężna liczyła 7000
żołnierzy. W związku z powyższym należy zwrócić uwagę na znakomitą
dyplomację krzyżacką, która niewątpliwie zmieniała losy wojny. Kiedy
do Prus zaczęły przybywać nowe oddziały, co stanowiło pokłosie decy-
zji o podwojeniu armii koronnej podjętej w lutym, przywódcy zakonni
wyrazili chęć negocjacji. Co więcej, umiejętnie je przedłużali, tak że naj-
większa potęga polska stała bezużytecznie w polu lub w miastach. Dopro-
wadziło to do kryzysu finansowego i ogromnego spadku wartości siły
bojowej. Natomiast jesienią zakon krzyżacki przeprowadził kontrofen-
sywę w momencie przesilenia w wojsku polskim. Tylko wykorzystanie
pospolitego ruszenia uratowało Zygmunta I przed klęską. Kolejna odbu-
dowa sił zbrojnych zbiegła się z kolejnym okresem negocjacji. Doskonale
zatem widać, że państwo polskie miało potencjał, ale nie potrafiło go jesz-
cze w racjonalny i efektywny sposób wykorzystać. Ogromna większość
wydatków poszła na armię, która beczynn timer czekała na wynik rozcią-
gniętych w czasie pertraktacji.

Kolejnym czynnikiem, którego nie można ignorować, jest wskaźnik strat wojsk koronnych. Przez to pojęcie rozumiemy kwartalny ubytek żołnierzy w oddziałach. Wynikał on z dezercji, chorób, ran, śmiertelności, ale też legalnego zakończenia służby wojskowej. Te ustalenia trzeba traktować jak hipotezę. Naszym zdaniem kwortalne straty wśród dowódców wynosiły 6%, u towarzyszy 11,5%, a wśród drabów od 13,7 do 18,3%. Przyjmując założenie, że śmiertelność u oficerów nie mogła być wyższa niż u zwykłych żołnierzy, uważamy, że w ciągu trzech miesięcy służby ginęło w wyniku prowadzonych walk co najmniej 5,3% żołnierzy.

Skoro zatem ani taktyka, ani dyplomacja nie pomogły Królestwu Polskiemu, co przyczyniło się do ostatecznego sukcesu w wojnie? Stawiamy tezę, że fundamentalną rolę odegrała zdolność odtwarzania potencjału zbrojnego. Królestwo Polskie miało lepszy i – co najważniejsze – nieprzerwany dostęp do materiałów wojennych, pieniędzy i zasobów ludzkich. Tymczasem zakon krzyżacki, mimo licznych sojuszy (łącznie z deklarowanym wsparciem przez Wielkie Księstwo Moskiewskie), pozostał odcięty od tych dóbr. Dobrym przykładem jest próba przerzucenia posiłków z Rzeszy na teren państwa pruskiego. Tymczasem Królestwo Polskie pozostawało w tym okresie w sojuszu dynastycznym¹⁰⁵. Członkowie dynastii Jagiellonów zasiadali na tronach Polski, Litwy, Czech i Węgier. Dzięki temu Polska mogła korzystać nie tylko z własnych zasobów. Nawet mimo nie zawsze umiejętnego wykorzystania zgromadzonych oddziałów przez dowództwo polskie czynnik ten ostatecznie przeważał w wojnie.

Podstawowym elementem pozostaje kwestia „logistyki”. Wisła była niezwykle dogodnym i wydajnym szlakiem przydatnym przy przewożeniu towarów i wojsk, a zapewne również informacji. Alternatywnie istniała

¹⁰⁵ W latach 1471–1526 możemy mówić o unii dynastycznej łączącej Koronę, Wielkie Księstwo Litewskie, Czechy, a nieco później od 1490 r. również Węgry. Cf. J. Serczyk, *Unie Polski z Czechami w XV i XVI w. Spostrzeżenia i refleksje*, „Przegląd Humanistyczny” 2006, t. 50, s. 10–19.

również droga lądowa wzdłuż rzeki. Ten dwuwariantowy szlak komunikacyjny, który nazwaliśmy „drogą jagiellońską”, nieodparcie kojarzy się z tzw. drogą hiszpańską, której istnienie odnotował G. Parker. Dzięki istnieniu takiej arterii na obszarze władztw jagiellońskich, można przyjąć, że Królestwo Polskie mogło do walki wystawić około 50% własnych żołnierzy, pozostałych ściągając z innych krajów (głównie Śląsk, Czechy i Morawy). Niezależnie od pochodzenia terytorialnego, około 80% żołnierzy biorących udział w walkach z zakonem krzyżackim przebyło drogę jagiellońską, zmierzając na front. Szlak umożliwiał również wzajemne przenikanie się różnych modeli prowadzenia wojny, doświadczeń wojennych, wreszcie mógł stać się nie tylko militarną, ale również społeczną i gospodarczą spoiną monarchii jagiellońskich. Wypadnięcie Królestwa Czeskiego z orbity władzy Jagiellonów i upadek Królestwa Węgier w 1526 r. przerwały ten proces.

Rozdział 7

UKSZTAŁTOWANIE SIĘ PRZESTĘPSTWA PODDANIA ZAMKU NA PRZYKŁADZIE ZDRADY STANISŁAWA RADWANKOWSKIEGO

Kapitulacja twierdzy, miasta, zamku czy blokhauzu była traktowana jako jedno z najgroźniejszych rodzajów przestępstw wojskowych, jednocześnie wywoływała w społeczeństwie szlacheckim ogromne emocje¹. Dlatego sankcje przewidziane za tę zbrodnię były nadzwyczaj surowe, a procedura nietypowa na tle innych przestępstw związanych z działaniami wojennymi. Ogromną rolę w procesie kształtowania prawa zwyczajowego, później zaś stanowionego, dotyczącego poddania zamku, odegrało pojedyncze zdarzenie z 1520 r. Wówczas to ufortyfikowane miasto i zamek Ornetę poddał zakonowi krzyżackiemu rotmistrz królewski Stanisław Radwankowski. Niniejszy rozdział analizuje to wydarzenie

¹ J.S. Jabłonowski, *Skrupuł bez skrupułu w Polsce albo oświecenie grzechów narodowi naszemu polskiemu zwyczajnych a za grzechy nie mianych*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 16: opisuje jak postąpiła szlachta zebrana na pospolitym ruszeniu pod Gołębim, gdy dowiedziała się o poddaniu Kamieńca. Uznając, że ma w swym gronie dwóch szlachciców z wojska, „zabili, rozsiekali, i trupa jego w kole rycerskie przyniósłszy, zawołali: Tak będzie wszystkim, co Kamieniec przędali”.

i wskazuje jego oddziaływanie na kształtowanie się prawa w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim. Zasadnicze pytanie dotyczy skutków, jakie w doktrynie, prawie i praktyce sądowej mogło wywołać pojedyncze przestępstwo i reakcja na nie wymiaru sprawiedliwości.

Poddanie zamku w 1520 r. stanowi wyraźną cezurę oddzielającą czasy nowożytnie od średniowiecznych w problematyce dyscypliny wojskowej. Kapitulacji dokonali bowiem żołnierze zaciężni, polska szlachta służąca królowi za pieniądze². Do tej pory mieliśmy do czynienia z wojskiem wystawionym przez mieszczan, pospolitym ruszeniem czy oddziałami najemników. Pojawił się problem, jak żołnierzy pochodzenia szlacheckiego należy karać i jaki sąd jest właściwy do rozstrzygnięcia sprawy poddania zamku.

Korona, wchodząc w okres nowożytny, była państwem pozbawionym silnych fortyfikacji. Zamki bastejowe oraz oparta na bastionach starowłoska szkoła fortyfikacyjna z opóźnieniem wkraczała na ziemie polskie. Rozwój staropolskiej sztuki wojennej podążył w odmiennym kierunku niż w Europie Zachodniej i Moskwie³. W Europie coraz ważniejszą rolę odgrywały nowoczesne fortyfikacje i piechota, która niezbędna była przy obronie i zdobywaniu twierdz. W Koronie zaś ochronę granic zorganizowano w odmienny sposób. Od 1479 r. istniała obrona potoczna, która przekształciła się w 1563/1564 r. w stałe wojska kwarciane. Były to oddziały utrzymywane na południowo-wschodnich rubieżach państwa, które miały zapobiegać notorycznie dokonywanym najazdom tatarskim. Ten cel mógł zostać zrealizowany poprzez ciągle gotową na odparcie

² O różnicy między wojskiem najemnym i zaciężnym pisze: K. Koranyi, *Żołnierz najemny, a żołnierz zaciężny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1948, t. 1, s. 105–108. Por. K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej (do połowy XVII wieku), Białystok 2012, s. 681–682.

³ Pisze o tym S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 325, t. I, s. 471: *alje Poliak polem zawždy stoi, nie bronią tas wody morskie jako Włochów, ani miasta moczne jako Niemczów, ani skaliste mieszcza jako Francuzów, ani góry jako Węgrów, wszytka obrona nasza in dextris nostris posita est.*

nieprzyjaciela, szybko poruszając się jazdą. Z tego powodu problematyka przestępstw związanych z obroną fortyfikacji była przez długi czas nieukształtowana⁴.

Dopiero wojna z zakonem krzyżackim w latach 1519–1521 postawiła przed hetmanami, wykorzystującymi w znacznej mierze wojska zaciężne, nowy problem. Specyfika Prus polegała na istnieniu znacznej liczby średniowiecznych zamków, które odegrały niemałą rolę w prowadzonych operacjach wojennych. Wojsko po zdobyciu takiego umocnienia stawало przed nie mniejszym wyzwaniem polegającym na jego obronie. Dlatego oddelegowywano oddziały z rotmistrzami na czele, którzy mieli zapewnić im bezpieczeństwo. Tak postąpiono również z ufortyfikowanym miastem i zamkiem Ornetą. Na jego opatrzenie wysłano w 1520 r. Stanisława Radwanowskiego, który nominalnie był dowódcą 200-osobowego oddziału jazdy⁵.

Karierę wojskową Stanisława Radwanowskiego znamy szczegółowo. Wiemy jedynie, że w 1506 r. otrzymał wynagrodzenie za wystawienie sześciu konnych⁶. Ponownie na arenie wojennej pojawia się 14 lat później, choć luki dokumentacyjne raczej wskazują, że w międzyczasie pogłębiał swoje doświadczenie wojskowe. Dlatego też otrzymanie listu przypowiedniego na 200 jeźdźców było tego konsekwencją. Pierwszy wystawiono mu 9 lutego 1520, a następny 30 maja 1520 r., zobowiązując się do zapłacenia 6 florenów za konia⁷. Jak jednak uczy doświadczenie,

⁴ Jedynym stałym miejscem ufortyfikowanym na południowo-wschodnich rubieżach był Kamieniec Podolski, w którym służyło pod koniec XVI w. ok. 200 pieszych żołnierzy. Dopiero od 1601 r. kolejnych 100 osób broniło Lubowli. J. Wimmer, *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978, s. 151.

⁵ *Rothmagistri ad bellum contra Alberum, Magistrum Cruciferorum in Prussia, scripti*, [w:] *Acta Tomiciana*, t. 5, wyd. S. Górski, Poznań 1855, s. 129; E. Joachim, W. Hubatsch, *Regesta Historico-Diplomatica. Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525*, cz. 1: *Regesten zum Ordensbriefarchiv*, t. 3: 1511–1525, s. 280.

⁶ AGAD, ASK, O86, sygn. 6a, k. 38v.

⁷ MRPS, t. 4, nr 3246.

pomiędzy uprawnieniem do zaciągu a rzeczywistą liczbą żołnierzy mogły wystąpić istotne różnice (zob. rozdz. 6). I tak to zjawisko obserwujemy dzięki aktom skarbowym w tym przypadku.

Najpierw Radwankowski popisał 34 konie, gdzie wymieniony był wśród towarzyszy Braktowski, Czjowski, Maciejewski, Niemierza, Przeszwyczki, Korczyński, Skotnicki. Służyli oni od 31 marca przez trzy miesiące do 22 czerwca⁸. Następnie 6 kwietnia nastąpiło uzupełnienie, a w zasadzie sformowanie nowej rotы, tym razem składającej się z 79 jeźdźców. Jak się wydaje, łącznie obu oddziałów i poniesione straty spowodowały, że drugi kwartał Radwankowski rozpoczął 27 czerwca 1520 r. z 89 ludźmi. W niezmienionej liczbie przetrwał on do trzeciej ćwierci, która zaczęła się 27 września 1520 r. Ostatni znany, czwarty kwartał służby rozpoczął się 28 grudnia z zaledwie 49 żołnierzami, która oficjalnie zakończyła się 7 marca 1521 r.⁹ Podkreślam, że w wyniku późniejszych wydarzeń nie odnotowano żołdu Radwankowskiemu, poczet rotmistrzowski mógł liczyć nawet ponad 20 osób¹⁰. Podsumowując, mógł być on dowódcą oddziału 100-konnego, co było połową zaplanowanej rotы.

Ten suchy opis finansowy ukazuje jednak dynamikę służby. W pierwszej kolejności Radwankowski werbuje towarzyszy, którzy ostatecznie w liczbie 89 lokują się na Ornecie i tam pełnią służbę, przez kilka miesięcy bez żadnych (odnotowanych) strat osobowych. Późną jesienią armia Albrechta Hohenzollerna rozpoczęła ofensywę (zob. szerzej rozdz. 6). 14 listopada 1520 r. zaczęto oblegać Dobre Miasto, które już następnego dnia zdobyto podstępem, a zaciężnych wymordowano. Już wieczorem 16 listopada armia dotarła do Ornety, a dnia następnego rozpoczęła ostrzał artyleryjski. Radwankowskiemu udało się obronić przed

⁸ AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 52–52v.

⁹ AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 72–74v.

¹⁰ A. Bołdyrew, *Studium strukturalne polskiego wojska zaciężnego na pograniczu południowo-wschodnim w 1557 roku*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, t. 23, nr 2, s. 18–19.

pierwszym szturmem, po czym zaczął wysyłać rozpaczliwe listy o wsparcie. Jeden z nich przetrwał w zasobie pruskim, co oznacza, że został przejęty przez żołnierzy Albrechta Hohenzollerna (zob. il. 7.1). W liście tym, datowanym 17 listopada, występuje z dramatycznym listapelem adresowanym do dowódcy Elbląga – Zygmunta Stosza. W nim akcentował brak prochu, a także żywności dla żołnierzy oraz paszy dla koni. Siły krzyżackie otoczyły zamek, zajęły młyn i odcięły dostęp do wody, a następnie zażądały kapitulacji. Dowódca apelował o szybkie przysłanie odsiecz¹¹.

Gdy wojska polskie nie pojawiły się, już 23 listopada rotmistrz wspólnie z burmistrzem Janem Garsaerem poddali miasto. Rotmistrz uzyskał jedynie zapewnienie o możliwości swobodnego odejścia z żołnierzami¹². Czyn ten wywołał niezwykle poruszenie w Koronie, tym bardziej że rotmistrza oskarżano również o grabież sreber z kościołów znajdujących się w Orniecie. Dodatkowo tygodniowa obrona to było zdecydowanie zbyt mało, aby można było ocenić, że wyczerpano możliwości obrony. W końcu niektóre przynajmniej listy Radwankowskiego musiały dotrzeć do nadawców, gdyż w dniu kapitulacji przybył pierwszy oddział (60-osobowy) z odsieczą¹³.

¹¹ S. Radwankowski do Z. Stosza, Wormditt 17 XI 1520, [w:] Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. HA, OBA, nr 24353, k.1; M. Biskup, *Polskie listy dowódców Zygmunta I z Prus z okresu wojny z Zakonem Krzyżackim (1519–1521)*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa et al., Warszawa 1991, s. 505, 508–509.

¹² M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim 1308–1521*, Gdańsk 1993, s. 314–315.

¹³ A. Januszek-Sieradzka, *Udział konnicy nadwornej króla Zygmunta Starego w wojnie pruskiej (1519–1521) w świetle źródeł podskarbińskich*, [w:] *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Malbork w okresie staropolskim (1454–1772)*, red. A. Dobry, R. Panfil, Lublin 2021, s. 52.

Oczywiście praktyka kapitulacji załogi zdarzała się i podczas wcześniejszych konfliktów zbrojnych, dotyczyła jednak obcych wojsk najemnych lub oddziałów pospolitego ruszenia. W tym przypadku głównodowodzącym był zamożny szlachcic, doświadczony żołnierz, a na zamku służyła (w randze towarzyszy) liczna szlachta. Jak zatem należało potraktować ten uczynek? Warto nadmienić, że po wyjściu z zamku oddziałowi przedłużono służbę, zaciągając ich na kolejny kwartał ponad miesiąc po wydarzeniu (28 grudnia 1520 r.), choć tylko siedmiu z 13 towarzyszy¹⁴.

Niejednoznaczność oceny oraz waga sprawy skłoniły króla do przekazania jej przed sąd sejmowy¹⁵. Odbył się on na sejmie piotrkowskim obradującym na przełomie 1521 i 1522 r. Podczas obrad skompletowano 13-osobowy sąd (złożony z senatorów i posłów), który rozpatrywał sprawę jako przestępstwo zdrady kraju, polegające na poddaniu miasta i zamku w drodze umowy. Stanisława Radwanowskiego 15 listopada 1521 r.¹⁶ skazano na utratę czci i wieczną infamię (*perpetuo infamem et sine honore*). Odstąpiono jednakże od wykonania kary śmierci, co miało być symbolem łaski króla. Tym samym nie zastosowano najsurowszego możliwego wyroku. Jednakże sankcja, która zapadła na Radwankowskim, była i tak bezprecedensowa. Oznaczała ona utratę praw honorowych i publicznych, pozbawienie majątku, wygnanie z kraju oraz wytrąbienie z obozu¹⁷. Na tak surowe potraktowanie złożyły się co najmniej dwie przesłanki. Po pierwsze, rotmistrzowie podczas tej wojny składali przysięgę na wierność królowi. Po drugie, praktykowana wówczas była jeszcze instytucja

¹⁴ AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 72–74v.

¹⁵ O kapitulacji i procesie pisali m.in.: J. Tyszkiewicz, *Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1519–1521*, Warszawa 1991, s. 87; M. Biskup, „Wojna Pruska”, czyli wojna Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521: u źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich, Olsztyn 1991, s. 102–104.

¹⁶ Taką datę umieszcza P. Dunin-Wolski, *Dziennik z lat 1519–1545*, oprac. A. Obrebski, Łódź 1999, s. 19.

¹⁷ J. Karwin, E. Pomianowski, S. Rutkowski, *Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce od początku państwa polskiego do 1939 roku*, Warszawa 1969, s. 62.

odpowiedzi¹⁸. Polegała ona na wystosowywaniu do władcy wrogiego państwa listów od rotmistrzów, którzy niejako prywatnie wypowiadali wojnę przeciwnikowi. W liście tym przedstawiał się i swój oddział, podkreślał jednocześnie, że jest na służbie Zygmunta I i będzie postępował zawsze z wolą króla. Powtarzającą się formułą tego listu były słowa: *odpowiedami thim tho listhem dotąd dokąd bi Crol J. Mcz. pan nasz namilosciwysz s thobą walkę wiodł nasze czczy ogradzaiąc*¹⁹. Warto odnotować, że istotnym zadaniem tej instytucji było zapobieżenie ewentualnym zdradom, które były plagą w wojskach najemnych²⁰.

Dodatkowo na karę infamii skazano również szlachtę służącą w oddziale stacjonującym w Ornece. Miało być to 12 towarzyszy, przy czym stworzono rotę przysięgi, którą żołnierze mogli złożyć przed sądem, uniewinniając się w ten sposób od czynnego udziału w tym hańbiącym przedsięwzięciu i tym samym uwalniając się od kary²¹. Nietypowa była jej

¹⁸ Szerzej o listach wypowiednich: K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”, s. 41–50; A. Szweđa, *Die polnischen Absagebriefe während der Kriege mit dem Deutschen Orden*, „*Studia historica Brunensia*” 2019, t. 66, nr 1, s. 107–119.

¹⁹ Zob. następujące dokumenty wydane podczas tej wojny: *Odpowiedź drabska*, „Biblioteka Warszawska” 1850, t. 37, nr 2, s. 167–168; *Odpowiedź Dworzanska*, [w:] *Acta Tomiciana*, t. 5, s. 132; *Odpowiedź Giesdnich*, [w:] ibidem, s. 133; *Odpowiedź Drabska*, [w:] ibidem, s. 133; *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. 7: (1516–1520), wyd. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Poznań–Toruń 1986, s. 378. Znanych jest również 51 oryginalnych listów wypowiednich dowódców walczących przeciwko Albrechtowi Hohenzollernowi. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. HA, OBA, nr 24465, k. 1–51.

²⁰ J. Długosz, *Opera omnia*, t. 5, wyd. K. Mecherzyński, Kraków 1869, s. 80. Doprowadzało to do stanu ciągłej niepewności między władcą a kondotierem. Przykładowo na Półwyspie Apenińskim panujący, by pozyskać lojalność najemników, brali rodziny dowódców za zakładników. Nie prowadziło to do wyeliminowania tworzonych przez kondotierów własnych księstw. J. Burckhardt, *Kultura odrodzenia we Włoszech*, tłum. M. Kreczowska, Warszawa 1961, s. 14–17.

²¹ *De Radwankowski, Rotmagistro, on proditorem in bello Prussiano sententiis totius Conventus honore ac fama privato*, [w:] *Acta Tomiciana*, t. 6, wyd. S. Górski, Poznań 1857, s. 12–14; *Porządek żołnierski tak w polu jako i na zamkach przez Floriana Zebrzydowskiego opisany anno 1559*, [w:] *Hetman Florian Zebrzydowski o porządku wojennym*, wyd. S. Bodniak, „*Przegląd Historyczno-Wojskowy*” 1931, t. 3, nr 2, s. 302 (dalej: F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*); M. Bielski, *Kronika*, t. 2, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1856, s. 1022.

forma – „przysięga na słońce”, która odbiegała znacznie od innych wówczas stosowanych ze względu na jej pogański (słowiański) charakter²². Relacja ta pozwala nam przypuszczać, iż jeszcze w XVI w. funkcjonowała ona w wojsku zaciężnym²³.

Nasza interpretacja tego zdarzenia jest następująca. W drugim i trzecim kwartale służby w rocie Radwankowskiego było 13 towarzyszy: Białoskurski, Bielski, Chaszyński, Chrabia, Ciesielski, Cieszanowski, Kotowski, Marcina, Michalczewski, Podlaski, Potocki, Siciński i Wężyk²⁴. Skazanie 12 oznacza, że jeden zapewne zginął w trakcie oblężenia. Interesujące, że za służbę za czwarty kwartał opłacono jedynie siedmiu towarzyszy, u pięciu pozostałych i o rotmistrzu nie ma wzmianki. Uważamy, że zapewne tych siedmiu służyło do końca i złożyło przysięgę, w której potwierdzali, że nie mieli z kapitulacją nic wspólnego. Pozostałych pięciu uciekło jeszcze w trakcie wojny (zapewne bezpośrednio po poddaniu umocnienia) lub nie złożyło przysięgi.

Po zbrodni dokonanej przez Radwankowskiego, lecz jeszcze przed sądem nad rotmistrzem, zdecydowano się w końcu wydać ordynację dotyczącą urzędu hetmańskiego i dyscypliny wojskowej w obozie²⁵. Z 14 artykułów żaden jednak nie dotyczył zdrady, buntu czy poddania zamku. Zasadniczo przepisy te dotyczyły spraw mniejszej rangi, jak zakaz

²² Zauważył to B. Groicki, *Tytuły prawa majdeburskiego*, wyd. K. Koranyi, Warszawa 1954, s. 170. „A w tym ich żaden o to nie strofuje ani za niedostateczną przysięgę poczyta dla tego, iż ten obyczaj – palce ku słońcu, gdy wysoko wznidzie, podnosić albo gdy wschodzi, dwiema go palcy na prost ukazować – coś w sobie pogańskiego ma; iż też przysięga nie na tych obyczajach albo ceremoniach, ale na Imieniu Bożym, na słowach, na dobrym sumieniu należy”.

²³ W. Semkowicz, *Jeszcze o przysiędze na słońce w Polsce*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 16; S. Szczotka, *Stosowanie przysięgi na słońce w polskim sądownictwie wiejskim XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1949, t. 2, s. 452.

²⁴ AGAD, ASK, O86, sygn. 9, k. 72–74v.

²⁵ *Corpus iuris Polonici*, t. 3, oprac. O. Balzer, Kraków 1910, nr 245, s. 615–617; G. Błaszczuk, *Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1998, t. 39, s. 32–33; M. Biskup, „Wojna pruska”..., s. 384.

przechodzenia towarzyszy z jednej do drugiej roty czy zakaz łupiestwa i kradzieży (art. 8, 13). Niewątpliwie Zygmunt I Stary nie zdecydował się na scedowanie uprawnień sądowniczych za najcięższe przestępstwa wojskowe na hetmana.

Sąd i wydany dekret stanowiły zaledwie początek dalekosiężnych skutków, które ten czyn wywołał. Było to wynikiem nie tylko bezpośredniego społecznego oddźwięku, lecz także roli XVI-wiecznych pisarzy i poetów, którzy rozpowszechnili i utrwaliли w pamięci szlacheckiej wspomniane wydarzenia. W pierwszym okresie twórcy jedynie je relacjonowali. Jako pierwszy, niemal na bieżąco, poddanie Ornety przedstawił dominikanin Simon Grunau w swojej kronice dziejów ziem pruskich²⁶. Skazanie przez sąd na utratę czci z kolei odnotował Paweł Dunin-Wolski²⁷. Bardziej precyzyjny opis przedstawił Bernard Wapowski²⁸. Natomiast w języku polskim, także bez emocji, wydarzenie zaprezentował Maciej Strykowski. Opisując w swojej *Kronice* działania Radwankowskiego, zanotował: „Ornetę albo dla darów, albo dla bojaźni podał, dla czego był czci odsądzon na walnym sejmie Piotrkowskim”²⁹.

Większość autorów, w przeciwieństwie do czterech powyższych, odeszła od kronikarskiego obiektywizmu. Oceniali oni postawę rotmistrza, nierzadko również wykorzystywali to wydarzenie jako argument w swych rozważaniach. Sam Radwankowski i sąd, który go skazał, stawał się coraz bardziej zmitologizowany. W taki sposób rotmistrza przedstawił Marcin Bielski, który nie tylko opisał kapitulację i haniebną karę

²⁶ S. Grunau, *Preussische Chronik*, t. 2, red. M. Perlbach, R. Philipi, P. Wagner, Leipzig 1889, (Die Preussischen Geschichtschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts, t. 2), s. 569.

²⁷ P. Dunin-Wolski, op. cit., s. 19: *Radwankowski honore adiudicatus*. Autor odnotowywał jedynie najważniejsze wydarzenia polityczne, co ukazuje wagę tego sądu.

²⁸ *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 2: *Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriorem 1480–1535*, wyd. J. Szujski, Kraków 1874, s. 174; I. Chrzanowski, *Marcin Bielski. Studium historyczno-literackie*, Lwów–Warszawa 1926, s. 123.

²⁹ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszytkiej Rusi...*, t. 2, Warszawa 1846, s. 392.

wydaną przez sąd, ale i zaprezentował dalsze losy rotmistrza. O ile sama zdrada była jednym z najbardziej negatywnie ocenianych czynów, o tyle jego kolejne „dzieło” musiało wyrzucić jeszcze większe wrażenie. Bielski pisze, iż Radwankowski: „który potem tułając się we Lwowie z desperacyj sakrament ciała pańskiego ukradł i sprzedał, o co potem spalony był”³⁰. Abstrahując od prawdziwości tych słów, niewątpliwie kształtował się tym samym stereotyp zdrajcy, który nie tylko zamek był w stanie oddać nieprzyjacielowi, ale dla korzyści majątkowych był gotów sprofanować przedmioty kultu³¹. Człowiek dopuszczający się tak haniebnego czynu, jak poddanie zamku, nie powstrzyma się przed niczym, co może mu przynieść zysk. Warto zauważyć, iż ta konstrukcja przyjęła się w świadomości szlacheckiej, w której zdrajcę odsądza się od wszelkich zasad społecznych i religijnych. Kolejne rzekome wydarzenie, które mitologizowało postać Stanisława Radwankowskiego, prezentuje Łukasz Górnicki. Według tego autora, po wyroku skazującym na utratę czci, „gdy z izby sądowej wychodził [Radwankowski – K.Ł.], pacholę co za nim kord nosiło, rzuciło mu go pod nogi mówiąc: jużes niegodzien, iżbych był sługą twoim”³². Należy dodać, że topos ten był chętnie przytaczany przez poetów³³. Maciej Strykowski opisuje podobny przypadek, kiedy to dowódca wojsk najemnych

³⁰ M. Bielski, op. cit. 2, t. 2, s. 1022. O subiektywizmie tych fragmentów u M. Bielskiego pisze: I. Chrzanowski, op. cit., s. 123.

³¹ O rozpowszechnieniu wiedzy dzięki książce Bielskiego może świadczyć fakt, że Kasper Niesiecki, opisując tę postać, posłużył się właśnie tym dziełem. Zob. K. Niesiecki, *Korona polska*, t. 3, Lwów 1740, s. 802.

³² Ł. Górnicki, *O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowy Polaka z Włochem*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1855, s. 100–101.

³³ J. Nowak-Dłużewski, *Poemat satyrowy w literaturze polskiej w. XVI–XVII. Z dziejów inicjatywy artystycznej Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1962, s. 115. Por. M. Korolko, *Topos zdrady ojczyzny w literaturze polskiej lat 1655–1658*, [w:] *Literatura i kultura polska po „potopie”*, red. B. Otwinowski, J. Pelc, B. Fałęcka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.

Żarnowski za ucieczkę z pola bitwy był czci odsądzony „tak, iż go i żona porzuciła brzydząc się jego zdradą”³⁴.

Tę niezwykle popularną koncepcję wykorzystał przy tworzeniu prawa wojskowego Florian Zebrzydowski. Sformułował on chętnie przytaczane w historiografii zdanie: „przysięga nie zda mi się być potrzebna, bo kto zapomni na poczcliwość, pewnie jeszcze rychlej na Pana Boga”³⁵. Mamy w tym fragmencie niewątpliwe odwołanie do postawy Stanisława Radwankowskiego. Takie uzasadnienie możliwe było tylko w prywatnej korespondencji adresowanej do Mikołaja Radziwiłła. Natomiast na potrzeby zwykłych żołnierzy Zebrzydowski inaczej tłumaczy ten obyczaj. W artykułach wojskowych wydanych pod Żelborkiem pisał: „jedno (...) my Polacy narodu swego polskiego zwykliśmy się zawżdy przeciwko panom swoim przyrodzonym dobrze a poczcliwie a cnotliwie zachować”³⁶. Niezależnie od motywacji oficjalnej i osobistej Florian Zebrzydowski rezygnuje ze stosowania przysięgi, podobnie jak uczynił to Jan Tarnowski³⁷. W konsekwencji zaszczepił na grunt litewski rozwiązania koronne, odrzucając modną (niemiecką) tezę lansowaną przez Albrechta Hohenzollerna, który uznał za konieczne stosowanie przysięgi na artykuły wojskowe tak dla żołnierzy „wysokiego jako i niskiego stanu”³⁸. Podkreślić należy siłę wrażenia, jakie na Zebrzydowskim wywarła zdrada Radwankowskiego,

³⁴ M. Strykowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa 1978, s. 353.

³⁵ F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*, s. 302.

³⁶ *Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły wojskowe*, [w:] F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*, s. 94; *Króla Zygmunta Augusta porządek praw rycerskich wojennych*, [w:] *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 63.

³⁷ J. Tarnowski, *Consilium rationis belicae*, wyd. T.M. Nowak, Warszawa 1987, s. 65, 127–129.

³⁸ A. Hohenzollern, *Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych z pilnością zebrane a porządkiem dobrem spisane*, Biblioteka Kórnicka, sygn. 669, k. 39.

w przeciwieństwie bowiem do Jana Tarnowskiego nie był on tak zdecydowanym orędownikiem odrzucenia przysięgi³⁹.

Bardziej na karze niż na sprawcy skupił się Stanisław Orzechowski. Przypomniał on, że Radwankowski „za poddanie Ornety w czasie wojny z Prusami został publicznie przez sąd ukarany infamią”. Dodaje przy tym interesującą konkluzję tego zdarzenia: „tą swoją klęską i pohańbieniem pouczył naszych wojowników, by woleli raczej walczyć, aniżeli uciekać, raczej polec, aniżeli nie dotrzymać placu”⁴⁰. Tym samym mamy do czynienia z utwierdzeniem wśród szlachty przekonania o konieczności nadzwyczaj surowego karania żołnierzy łamiących podstawowe reguły dyscypliny. W podobnym tonie prezentuje całe zdarzenie Łukasz Górnicki. Uważa on, że odstąpiono od kary śmierci, poprzestając „tylko na poczyściwości; podobno dlatego, iżby dłużej żałował występku swego i był na przykład rycerskim ludziom”⁴¹. Na ogół autorzy zgodnie podkreślają rolę prewencji ogólnej – odstrasżającego wymiaru kary, który staje się nauką dla żołnierzy. Jednocześnie kształtuje się świadomość, iż kara śmierci nie musi być najsurowszą możliwą sankcją dla szlachcica.

Na wysokości wyroku skupił się Marcin Bielski, który zauważył, że nie tylko rotmistrz, lecz także jego dwunastu towarzyszy zostało skazanych na infamię⁴². Wykorzystuje ten element Florian Zebrzydowski, pisząc o nim w *Pouczeniu* skierowanym w 1559 r. do Mikołaja Radziwiłła. Autor wykorzystał ten przykład jako uzasadnienie konieczności wprowadzenia do artykułów wojskowych przestępstwa poddania umocnienia. Ze względu na swą wagę zostanie ten przypadek opisany obszerniej w dalszej

³⁹ Jako wódz doceniający rolę piechoty, dostrzegał jej specyficzny skład pozbawiony szlachty. Stąd argumentacja o braku konieczności stosowania przysięgi była bezprzedmiotowa. Dlatego zauważa, że „knechci” na polu i załoga zamku przysiegają na „pewne artykuły”. Ostrożnie jednak dodaje – „to niechaj będzie przy woli WM”. F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*, s. 302.

⁴⁰ S. Orzechowski, *Wybór pism*, oprac. J. Starnawski, Wrocław 1972, s. 58.

⁴¹ Ł. Górnicki, op. cit., s. 100–101.

⁴² M. Bielski, op. cit., s. 1022.

części tekstu. W tym miejscu warto wspomnieć, iż Zebrzydowski nie tyle skupił się na samym rotmistrzu, ile na towarzyszach – przypomniał, że byli również ukarani. Wskazał tym samym kierunek, jak powinni reagować hetmani na takie przestępstwa⁴³.

Nie zawsze jednak postawa i dalsze losy Radwankowskiego były oceniane jednoznacznie negatywnie. W XVI-wiecznym wierszu podmiot liryczny porównuje dzisiejsze – złe czasy, do wcześniejszych dziesięcioleci. Jednym z negatywnych zjawisk jest brak poszanowania własnego honoru. Życie infamisa Radwankowskiego podmiot liryczny opisuje następująco:

Gdy Radwankowski w Prusiech zamek stracił

(A snadź mu go mistrz krzyżacki zapłacił),

Na sejm piotrkowski o zdradę pozwany,
Był czci odsądzon, prawem przekonany.
Wyroku tego szlachcic tak się smucił,
Że wnet kord Panu między oczy rzucił,
Rzekszy: „Gdzieżeś tak na swej sławie
Godzien nie ja tobie, tyś mnie służyć nie godzien”.
Radwankowskiego tak ta zmoęła cnota
Że trzeciego dnia postradał żywota.

Poeta nagina do swoich potrzeb informację o bezpośredniej śmierci z żalu po usłyszeniu wyroku sądowego. Jest to konieczne, by przedstawić Radwankowskiego w pozytywnym świetle, gdyż:

⁴³ F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*, s. 299–305.

Znać dobrze serce, dobrej sławy chciwie,
Bo woli nie żyć niż stracić uczciwe.

Według podmiotu lirycznego obecnie żyjąca szlachta może wzorować się na tej postaci, bowiem:

Drudzy, a miasto kołdry infamije:
Takiemu starsi sieć z soba, nie dali,
Stół przed nim kłuli i obrus rzezali.
Czemuż w was zgąsła miłość uczciwego,
Sławy i słowa stałość szlacheckiego?⁴⁴

Wiersz ten stanowi reakcję na coraz mniejszą skuteczność i rolę infamii w systemie kar prawa ziemskiego i wojskowego. Przypadek Radwankowskiego przez licznych autorów był wykorzystywany do ukazania właściwego zastosowania tej kary – ostracyzm społeczny oraz tragiczna śmierć w hańbie stanowiły dowód na represyjność tej sankcji. Jednakże już w drugiej połowie XVI w. infamia nie stanowi takiej groźby. Czy rzeczywiście mamy do czynienia z kryzysem tej instytucji, czy też bezzasadnym odwołaniem się do „złotych czasów” – wymaga niewątpliwie dalszych badań.

O trwałości tego epizodu świadczą również XVII-wieczni twórcy. Ostatnim pisarzem, który wykorzystał ten przykład jako uzasadnienie tezy, był tworzący w pierwszej ćwierci XVII w. Andrzej Lubieniecki. Sprawę tę wywołuje w kontekście końca konfederacji moskiewskich⁴⁵. Za nadzwyczajne i niespotykane zdarzenie przyj-

⁴⁴ J. Nowak-Dłużewski, op. cit., s. 115.

⁴⁵ Zob. A. Michałek, *Konfederacja wojska stołecznego pod regimem imć Cieklińskiego Józefa*, „Teki Historyczne” 1969–1971, t. 16, s. 166–210.

muje ogłoszenie w wyrokach sądowych utraty czci przez siedemdziesięciu żołnierzy. Jako porównanie przytacza sprawę Radwankowskiego z 1521 r. i Mikołajewskiego z 1569 r., którzy zostali skazani na infamię, i te pojedyncze przypadki uznawano za nadzwyczaj surowe i „długo to potem ludzie wspominali i za dziw to kronikarze napisali”⁴⁶. Oczywiście Lubieniecki dostosowuje przypadek do swoich potrzeb (m.in. zapomina o towarzyszach skazanych razem z rotmistrzem), niewątpliwie jednak przykład ten wskazuje, że jeszcze na początku XVII stulecia można było używać tego motywu, kierując się do wykształconej warstwy szlacheckiej. Późniejsi twórcy już jedynie odtwarzają wydarzenia, nie starając się ich oceniać ani wykorzystać w argumentacji. Za przykład można podać Stanisława Bużeńskiego z drugiej połowy XVII i Kaspra Niesieckiego z pierwszej połowy XVIII stulecia, którzy jedynie prezentowali poddanie Ornety i sąd sejmowy⁴⁷. Dopiero pod koniec istnienia Rzeczypospolitej, wraz z rozwojem badań historycznych, dostrzegamy ponowne używanie argumentu zbrodni rotmistrza Radwankowskiego i wymierzonej mu kary⁴⁸.

Podsumowując, niemal wszyscy wybitni XVI-wieczni pisarze polscy opisywali poddanie Ornety i sąd nad Radwankowskim. Tym samym wydarzenie to zakorzenione zostało w świadomości szlacheckiej, było chętnie przytaczane i wykorzystywane przy okazji najróżniejszej argumentacji. Potwierdza to spostrzeżenie A. Lityńskiego, że nie względy formalne, ale układ sił politycznych (dominująca opinia) decydował o tym,

⁴⁶ A. Lubieniecki, *Poloneutychia*, wyd. A. Linda et al., Warszawa 1982, s. 104.

⁴⁷ K. Niesiecki, op. cit., s. 802; S. Bużeński, *Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich prymasów Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, wyd. M. Malinowski, tłum. M.B. Szyszko, t. 1, Wilno 1860, s. 188.

⁴⁸ W. Turski, *Replika w sprawie instygatorów Obojga Narodów i Wojciecha Turskiego ... skarżącego przeciwko Adamowi Łodzia księciu Poninowskiemu*, b.m.w. 1790, s. 1 (starodruk w zbiorach: AGAD, Zbiór Popielów 365, k. 178–187).

co jest zdradą⁴⁹. Jednocześnie wydarzenie to przyczyniło się do ukształtowania zwyczaju dotyczącego procedury i sposobu karania oficerów poddających umocnienie. W konsekwencji uznano za zbędne ujmowanie tego przestępstwa w artykułach hetmańskich⁵⁰. Warto podkreślić, że w koronnym prawie wojskowym autoramentu narodowego do końca istnienia Rzeczypospolitej nie istniały przepisy dotyczące poddania umocnienia. Wspomnieć należy, że Samuel Brodowski, pisząc komentarz do artykułów wojskowych z 1609 r., problem poddania umocnienia musiał umieścić przy 33. artykule części drugiej, która to treść dotyczyła jedynie zachowania żołnierzy podczas bitew⁵¹.

Zakończeniem procesu kształtowania się przestępstwa poddania zamku był rok 1588, kiedy to zaliczono je w konstytucji sejmowej do zdrady kraju⁵². Nie chcę w tym miejscu powtarzać okoliczności stworzenia tego aktu normatywnego, chciałbym jedynie wskazać przyczyny uznania tego przestępstwa za *perduellionis*. W większości państw europejskich zbrodnia ta określona była w artykułach wojskowych, dodatkowo dowódca umocnienia był oskarżany o *crimen legis maiestatis*⁵³.

Jak wspomniałem, artykuły wojskowe obowiązujące w Koronie nie przewidywały takiego przestępstwa. Zbrodnia ta dotyczyła rotmistrza, osoby nominowanej na dowódcę oddziału bezpośrednio przez

⁴⁹ A. Lityński, *Konfederacja i rokosz w polskim prawie karnym XVI–XVIII wieku*, „Studia Iuridica Siilesiana” 1977, nr 2, s. 147, 150.

⁵⁰ Również artykuły oraz ordynacje przeznaczone dla żołnierzy służących na zamkach nie przewidywały tego rodzaju przestępstwa. *Artykuły sub interrigno po martwym Stephanie, którym panom rotmistrzom pieszym zamku krakowskiego przez JM Pana Mikołaja Zebrzydowskiego (...) podane*, Biblioteka Raczyńskich, rkps. 12, s. 72–78.

⁵¹ S. Brodowski, *Corpus iuris militaris*, Elbląg 1753, s. 410–420; A. Lityński, *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI–XVIII wieku*, Katowice 1976, s. 20, 55, 58–59.

⁵² *Volumina Legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 251–252; A. Lityński, *Przestępstwa polityczne...*, s. 55–59; Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750–1802). Pisarz dawnego polskiego prawa sądowego*, Warszawa 1956, s. 121.

⁵³ S. Brodowski, op. cit., s. 416.

króla. Dlatego wątpliwe były kompetencje do karania śmiercią albo na czci tych oficerów przez sąd wojskowy. Doskonale tę kwestię prezentuje Florian Zebrzydowski, pisząc: „hetman też rotmistrza srodze karać niema, jeno go ślubem zawięzać ku Króla JM. Ręce”. Od tej zasady hetman nadworny przewidywał jednak wyjątki: „dzieweczkę jaką zgwałcił albo jawnej zrazy przeciw panu sie ważył, tedy ma być zarazem sprawiedliwość”⁵⁴. Wydaje się, że Zebrzydowski zaprezentował jedynie praktykę dotyczącą tego zagadnienia. Należy pamiętać, iż pierwszym rotmistrem skazanym na śmierć przez sąd hetmański (gdzie wyrok wykonano) był Piotr Jakuszewicz, którego zgładzono w 1622 r.⁵⁵ O tym, że dowódcy wojskowi nie podlegali w praktyce sankcjom prawa wojskowego, świadczą czasy wypraw batoriańskich na Moskwę. Był to okres utrzymywania w wojsku ścisłej dyscypliny wojskowej⁵⁶. Jednak wobec wysoko postawionych oficerów aparat sprawiedliwości był niemal bezradny. Najwyższym rangą osądzonym oficerem był porucznik Piwko, którego za kradzież skazano na śmierć i dzień później (11 października 1581 r.) powieszono. Ale jego wina była oczywista, szlachectwo podejrzone, a wyrok wydano przez specjalnie zwołany sąd rotmistrzowski. Ale już ostra reprimenda Jana Zamoyskiego, wystosowana wobec rotmistrza jazdy Prokopa Pieniżka, wywołała wzburzenie wśród oficerów i samego zainteresowanego⁵⁷. Kończąc tę kwestię, warto jeszcze raz

⁵⁴ F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*, s. 304.

⁵⁵ Obszerniej o tym: K. Łopatecki, *Egzekucja Piotra Jakuszewskiego. Z badań nad poziomem dyscypliny wojskowej w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/10601/1/K_Lopatecki_Egzekucja_Piotra_Jakuszewskiego.pdf (dostęp: 29.12.2024). W wyroku wyraźnie podkreślono, że hetman działał z polecenia króla. *Dekret hetmański*, Biblioteka Uniwersyteku Wrocławskiego, Steinwehr II, fol. 37, t. I, sygn. 1949/438, s. 838–839.

⁵⁶ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582 r. Sprawy organizacyjne. Cz. IV, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”* 1971, t. 18, nr 1, s. 48–51.

⁵⁷ J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1894, s. 113, 118–119, 192; T. Giese do J. Zamoyskiego, Krasnyhorodek z 8 XII 1581, [w:] *Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. 2: 1580–1582, wyd. J. Siemieński, Warszawa 1909, s. 89–90.

przywołać słowa Floriana Zebrzydowskiego, który tłumaczy, że przestępstwa dotyczące zdrady, „iż w sobie większą kaźń niesie, niżli gardło, tedy ma być do Jego KM. i Rad na rozsądek w tej rzeczy odesłań”⁵⁸. W tym fragmencie mamy wyraźne odwołanie do konieczności złożenia sądu sejmowego, jako władnego do rozpatrywania spraw o zdradę zagrożoną karą śmierci i konfiskatą dóbr⁵⁹. Tym samym przeszło 40 lat później od sądu z 1521 r. była ona nadal traktowana jako precedensowa, wskazująca na właściwość rzeczową.

W tym kontekście nadzwyczaj interesująca jest wymiana zdań w trakcie prac sejmu 1585 r. Społeczeństwo szlacheckie, będąc pod wrażeniem egzekucji Zborowskiego, zaczęło obawiać się wykorzystania uprawnień sądowniczych do walki politycznej. Dlatego Stanisław Czarnkowski roztoczył wizję niebezpieczeństwa polegającego na szerokim stosowaniu zasady *crimen legis maiestatis*. Podkreślił, że Zygmunt I i królowa Bona znacznie rozszerzyli tę konstrukcję. Przypomniawszy sąd nad Radwankowskim i 24 pozwy wydane po wojnie kokoszej⁶⁰. Autor diariusza odnotował, że na tę wypowiedź z repliką wystąpił marszałek wielki koronny Andrzej Opaliński, który stwierdził, że Radwankowskiego sądził nie król, lecz „Hetman i z rycerstwem, bom to prawie, kiedym miał wyjechać, czytał”⁶¹. Jest to wypowiedź niezwykle interesująca, która może wskazywać, że mieliśmy do czynienia z sądem hetmańskim, nie zaś sejmowym. Czy zatem marszałek skłamał, czy też historycy błędnie odbierali ten dekret jako sejmowy?

W rzeczywistości Andrzej Opaliński nie minął się z prawdą. Z jednej strony mieliśmy do czynienia z sądem sejmowym, z drugiej

⁵⁸ F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*, s. 304.

⁵⁹ W. Uruszczak, *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980, s. 142–143.

⁶⁰ Zob. *Decret Zygmunta I o Rokosz przeciwko pryncypałom*, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Steinwehr II F 37, k. 13–16.

⁶¹ *Scriptores rerum polonicarum*, t. 18, s. 212.

miał on charakter wojskowy. Zygmunt I zrezygnował z udziału w sądzie i jako *supremus iudex* został *mgcus. dnus. Cracoviensis*, czyli Mikołaj Firlej hetman wielki koronny. Do pomocy przydano mu 12 asesorów wybranych spośród senatorów, których skład został powołany pod kątem wojny w Prusach. Należy podkreślić obecność kasztelana wiślickiego i hetmana wojsk zaciężnych Janusza Świerczowskiego, który zastąpił Mikołaja Firleja w Prusach 13 września 1520 r. Był więc głównodowodzącym na terenie Prus, gdy Stanisław Radwankowski poddał Ornetę⁶². Do sądu został powołany starosta malborski Jakub Rożnowski (notabene jedyny niewchodzący w skład senatu). Oprócz wymienionych wodzów w pracach sądu brali udział: Krzysztof i Mikołaj Szydłowieccy, Stanisław i Mikołaj Kościeleccy, Otto Chodecz, Janusz Brudzew, Andrzej Niszczycy, kasztelan kolneński Ostroróg oraz Jan „Ciężki” Tarnowski. Podsumowując, w sądzie zasiedli sami senatorowie świeccy – 8 wojewodów, 4 kasztelanów oraz starosta malborski. Dodatkowo należy wymienić kasztelana płockiego, Jana Wieczwieńskiego, jako oskarżyciela oraz posłów, którzy brali udział w procesie (akta wymienią przede wszystkim Mikołaja Taszyckiego)⁶³.

Skład sądu zapewniał należytą powagę wydanego wyroku. Usunięcie się króla na drugi plan i przekazanie sprawy w ręce hetmanów (przede wszystkim Mikołaja Firleja) zapewniało społeczeństwo szlacheckie o jego obiektywizmie. Sześćdziesiąt lat później zostało to przywołane, co zapewne wytrąciło zwolennikom ograniczenia przestępstwa obrazy majestatu królewskiego ważny argument. Należy podkreślić podobieństwo tego sądu do sądu hetmańskiego z rotmistrzami, którymi byli najważniejsi urzędnicy państwowi.

⁶² M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 34 (1991), s. 53.

⁶³ *De Radwankowski, Rotmagistro, on proditorem in bello Prussiano sententiis totius Conventus honore ac fama privato*, [w:] *Acta Tomiciana*, t. 6, s. 12–14.

Sądzę, że przypadek Radwankowskiego doskonale obrazował złożoność problemu, przed którym stanęła szlachta. Z jednej strony widziała ona nieodzowność ograniczenia stosowania *crimen legis maiestatis*, z drugiej zdawała sobie sprawę z konieczności zdecydowanej reakcji państwa wobec szczególnie groźnych zbrodni. Przykład, w którym Zygmunt Stary odsunął się od sprawy, powierzając kierowanie procesem Mikołajowi Firlejowi, mógł stanowić inspirację dla narodu politycznego. Ostatecznie udało się rozdzielić *crimen legis maiestatis* z *perduellionis* w 1588 r. Jaką rolę odegrał proces nad Radwankowskim, trudno orzec, niewątpliwie jednak miał on wpływ na ostateczny kształt konstytucji⁶⁴. Poddanie zamku uznano za zdradę kraju, tym samym zobowiązano hetmanów do przekazywania tego typu spraw przed sąd sejmowy⁶⁵. W praktyce dekrety wydawane na dowódców były analogiczne do sankcji wydanych na Radwankowskim⁶⁶.

Inaczej potoczyły się losy tego przestępstwa w WKsL. Państwo to w przeciwieństwie do Korony wykorzystywało zamki i twierdze do obrony swych ziem przed armią moskiewską, później zaś szwedzką. Wpływ na to miał Florian Zebrzydowski, dzięki stworzeniu w 1559 r. na prośbę Mikołaja Radziwiłła traktatu teoretyczno-wojskowego pt. *Pouczenie wojenne*. W tej pracy wykorzystał nie tylko własne doświadczenia wojenne, ale również prace innych teoretyków wojskowości oraz przykłady historyczne⁶⁷. Zebrzydowski dobrze orientował się w wojskowości państw sąsiednich, często odwoływał się do wzorców niemieckich, znał

⁶⁴ Por. J.A. Chrościcki, „*Crimen laesae maiestatis*”, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, Warszawa 1988, s. 606 i n.

⁶⁵ *Volumina Legum...*, s. 388.

⁶⁶ W 1601 r. sąd sejmowy skazał dwóch rotmistrzów, którzy poddali zamki w Inflantach, na karę śmierci. B. Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603*, Bydgoszcz 1984, s. 71.

⁶⁷ Odmienne: M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, s. 271, który przypisuje mu niewielkie doświadczenie wojskowe.

również specyfikę litewską, moskiewską, turecką i kozacką⁶⁸. Dostrzegał również różnice w wojskowości koronnej i litewskiej⁶⁹. W swoich pracach szczególnie wykorzystuje doświadczenia wojny z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521. Przede wszystkim wskazuje na problem zdrady na zamku. Przytacza decyzję Stanisława Radwankowskiego, który poddał w 1520 r. Ornetę, za co został skazany na infamię. Tak szczegółowe odwołanie się Zebrzydowskiego do tej kampanii może mieć związek ze służbą jego ojca – Jana, który był rotmistrzem 120-osobowego oddziału pieszego podczas tej wojny⁷⁰.

Florian Zebrzydowski z wielkim znanstwem porównał pole przyszłej wojny w Inflantach z wojną pruską, gdzie warunki geopolityczne były bardzo podobne. Zdefiniował specyfikę działań wojennych prowadzonych na tym terenie. Po pierwsze zauważył, że znaczącą rolę odegra piechota, a po drugie kluczowe zadanie przypadnie licznym na tym terenie fortyfikacjom⁷¹. Sugerował również, że wojna z Moskwą jeszcze bardziej zmniejszy rolę jazdy (ograniczając ją do działań rozpoznawczych), gdyż przeciwko wojskom niemieckim „i mały poczet [jazdy – K.Ł.] mógł

⁶⁸ Przykładowo zob. *Artykuły które byli opowiedziane przez wielmożego pana Floriana Zebrzydowskiego*, Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka (Sankt Petersburg), Otdel rukopisej, Avtografi Dubravskago, Fond 971 Avr. 321/1 (op. 2, nr 191), nr 1, k. 3v (o taktyce pozorowanej ucieczki, błyskawicznej reorganizacji i ataku stosowanym przez Turków).

⁶⁹ Tej drugiej przyznaje prymat w funkcjonowaniu straży polnej. F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*, s. 304.

⁷⁰ *Rothmagistri ad bellum...*, s. 130.

⁷¹ Zgodnie z doktryną zachodnioeuropejską doceniał rolę piechoty, co jest szczególnie widoczne w *Pouczeniu wojennym*. Jednakże i w późniejszym dokumencie prezentuje istotne spostrzeżenia dotyczące piechoty. Hetman zauważa, że poczty jazdy utrzymywane przez rotmistrzów pieszych muszą być lepiej wykorzystywane, gdyż do dnia dzisiejszego „legagdzie stawają, a ku żadnemu pożytku nie przychodzą”. *Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły wojskowe*, s. 100.

commode trafić”⁷². Późniejsze działania w latach sześćdziesiątych doskonale potwierdziły te opinie⁷³.

Florian Zebrzydowski zauważa, że nawet dobre walory obronne zamku, który został doskonale przygotowany i zaopatrzony w liczne wojsko garnizonowe, nie zapewniają skutecznej obrony. W praktyce zamki zdobywa się nie tyle poprzez szturmy, ile w wyniku poddania się lub zdrady⁷⁴. Autor przywołuje przy tym przypadek wojny pruskiej, kiedy to takie sytuacje były przyczyną śmierci lub niewoli prawie trzydziestu rotmistrzów⁷⁵.

W założeniu obrona umocnienia powinna zakończyć się odstąpieniem napastników lub śmiercią obrońców. Uznawano więc, że poddanie zamku musiało odbyć się poprzez znowę⁷⁶. Najpierw jednak, wykorzystując doświadczenia niemieckie, pewne wyjątki uzasadniające kapitulację zaprezentowali Stanisław Łaski i Albrecht Hohenzollern. Uznawali oni, że decyzję tę ma podjąć główny dowódca w okoliczności wyczerpania zapasów żywności, prochu i pieniędzy, gdy nie jest spodziewana odsiecz ani inna możliwość ratunku⁷⁷. Na grunt polski przeniósł tę koncepcję Jan Tarnowski, który przedstawił pięć przesłanek, które

⁷² F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*, s. 304.

⁷³ А. Янушкевич, *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг.*, Мінск 2007, passim (w szczególności rozdział 2, s. 118–210).

⁷⁴ Analogiczny pogląd przytacza S. Sarnicki, op. cit., s. 421–427.

⁷⁵ Wojna w Inflantach potwierdziła tę tezę. Przykładowo: F. Zebrzydowski do M. Radziwiłła, Odruck z 30 VI 1562, [w:] *Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1939, t. 9, s. 283: „nowina przyszła, iż Szwedowie Pernaw wzięli. Kurniki zdrajca nie chciał się bronić, a potem zawarszy się na zamku, podał. I póki był nieumarł Czepliki, pote się bronili”.

⁷⁶ J. Łączyński, *Kompendium sądów Króla Jegomości prawem koronnym. Na dwie części rozdzielone za rozkazaniem Jego Królewskiej Mości krótko zebrane*, wyd. Z. Kolanowski, [w:] Z. Kolanowski, *Zapomniani prawnik XVI wieku Jan Łączyński i jego „kompendium sądów Króla Jegomości”*, Toruń 1960, s. 106.

⁷⁷ A. Hohenzollern, op. cit., k. 51; S. Łaski, *Prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864, s. 41.

dopuszczając możliwość kapitulacji. Były to: 1) brak żywności, 2) brak prochu i kul, 3) brak nadziei ratunku, w połączeniu z brakiem możliwości obrony, 4) choroby, które uniemożliwiają obronę, 5) zniszczone fortyfikacje. Hetman zaznaczył, że przed poddaniem należy wytargować jak najlepsze warunki opuszczenia twierdzy, nigdy jednak nie można pozwolić na wydanie głównodowodzącego⁷⁸. Podobne przesłanki przedstawiał Andrzej Lubieniecki, który dodatkowo podkreślał ich umocowanie w prawie rzymskim⁷⁹.

Florian Zebrzydowski, wykorzystując w argumentacji zdarzenia z wojny pruskiej, kontestuje wyżej przedstawione stanowiska. Wbrew teoretykom sprzeciwia się enumeratywnemu wymienianiu okoliczności honorowej kapitulacji. Dla Zebrzydowskiego istnieje tylko jedna przesłanka – głód⁸⁰. Szczególnie złośliwie odnosi się do poglądu hetmana wielkiego koronnego, iż przesłanką honorowej kapitulacji jest brak prochu, „bo gdzieby takie wymówki szły, wystrzelałby drugi proch za dzień, co by go mogło być za tydzień, nieopatrzyłby go iżby zgorzał”. Sprzeciwia się również radom Albrechta Hohenzollerna, który twierdził, iż należało dawać obleżonym termin odsieczy. Zdaniem hetmana prowadziłoby to do patologii polegającej na poddaniu zamku mimo posiadanych możliwości do dalszej obrony. Ustanawia również termin służby na zamku: wydłuża on ćwierć na 13, nie zaś na 12 tygodni jak przy wojskach połowych⁸¹.

⁷⁸ J. Tarnowski, op. cit., s. 133.

⁷⁹ A. Lubieniecki, op. cit., s. 103.

⁸⁰ Jak zauważa S. Sarnicki, op. cit., s. 455, w Koronie i WKsL nie było szczegółowych regulacji dotyczących zasad stosowania tego rozwiązania w praktyce. Dlatego autor podaje prawo zwyczajowe stosowane w Niemczech, gdzie w przypadku braku żywności i wody głównodowodzący składa stronie przeciwnej zapewnienie, iż jeżeli nie otrzymają wsparcia w ciągu 40 dni, wówczas skapitulują. Termin ten został zaczerpnięty z Pisma Świętego, konkretnie zaś z 40-dniowego postu Chrystusa na pustyni.

⁸¹ F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*, s. 303, 305.

Jednakże podstawowym problemem rozważań Zebrzydowskiego była kwestia zdrady, buntu i rozruchów, które mogły prowadzić do utraty twierdzy. Dlatego proponuje stosowanie nadzwyczaj surowych kar wobec takich przestępców. Za rozmowę z nieprzyjacielem, jak i próbę organizowania buntu hetman przewiduje chyba najsurowszą w całej epoce staropolskiej karę – puszczenia na praszczęta, czyli kwalifikowaną karę śmierci, z dodatkowym obostrzeniem polegającym na zakazie pochówku tak zgłodzonego człowieka⁸². Nakłania również króla do rozdzielenia funkcji starosty i rotmistrza zamku, dzięki czemu były mniejsze szanse na zdradę⁸³.

Nie było to jedyne nadzwyczajne rozwiązanie. Proponuje on, by odpowiedzialność za poddanie zamku nie spadała jedynie na rotmistrza, lecz na wszystkich towarzyszy. Wykorzystuje przy tym kazus towarzyszy służących na Ornecie w 1520 r., którzy również zostali skazani na infamię jako współwinni poddania zamku i miasta. Tym samym wobec zdrady rotmistrza, który był przecież głową obrony i źródłem władzy wojсковej, towarzysze mieli prawo sprzeciwić się mu, „gdyż oni nie są słudzy, ale towarzysze, bez których rotmistrz nie ma nic czynić”. Próbującego poddać twierdzę rotmistrza jego podwładni powinni „zmocnić i zwiezać i osadzić”. Gdyby to jednak było niemożliwe, mogli w ostateczności „go zarębać między sobą i tego każdego, ktoby mu przyzwalał”⁸⁴. Mamy tu do czynienia z jedyną normą prawa wojskowego doby staropolskiej, która sprzeciwia się zasadzie hierarchicznego podporządkowania i obowiązкови wykonania rozkazu. Bardzo ważny jest w tym przypadku kazus Ornety: podczas sądu sejmowego „te wymówkę towarzysze

⁸² Ibidem, 301–302; W. Organiściak, *Kara śmierci w prawie wojzkowym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI–XVIII wieku*, „Problemy Prawa Karnego” 1994, nr 20, s. 83.

⁸³ Zygmunt August do M. Radziwiłła, Piotrków z 11 I 1565, [w:] *Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego*, wyd. S.A. Lachowicz, Wilno 1842, s. 240.

⁸⁴ F. Zebrzydowski, *Porządek żołnierski...*, s. 304.

mieli, iż o takiej zmowie a podaniu miasta nic nie wiedzieli, bo swych wart pilnowali, a iż miasto wielka rzecz, mogło to być, iż nie wiedzieli”⁸⁵. Na potwierdzenie swoich słów musieli złożyć przysięgę uniewinniającą. Z tego przypadku autor wywodzi odpowiedzialność towarzyszy za utrzymanie miasta.

Koncepcja ta została przyjęta w litewskim prawie wojskowym. Jako pierwszy zastosował ją na początku lat sześćdziesiątych XVI stulecia Grzegorz Chodkiewicz w artykułach wojskowych skierowanych do żołnierzy stacjonujących w zamkach. Artykuł 1 stanowił: „Rotmistrz i towarzysze jego, gdzieby nieprzyjaciel zamek obległ mają zamku broń do garła i nie podawać go nikom, jedynie temu komu jego królewska mść rozkarze, a gdzie by czego Panie Boże chowaj zamek podał, tedy on sam i towarzysze jego gardła i poczwiłość tracą”⁸⁶. Już jako hetman wielki ok. 1566 r. rozbudował to zagadnienie o kolejne wytyczne Zebrzydowskiego. „Dziesiętnicy i towarzysze, jeśli by rotmistrz (czego Boże uchowaj) chciał zamek nieprzyjacielowi podać, pojmawszy, powinni go hetmanowi oddać”⁸⁷.

Ta niezwykle norma jest ewenementem również w skali europejskiej. Fundamentalne szwedzkie artykuły wojskowe Gustawa Adolfa nie przewidywały takiej kompetencji. Jedyną normę prawną o podobnym charakterze w Europie Środkowo-Wschodniej odnajdujemy w prawie wojskowym wydanym przez Piotra I z 1716 r.⁸⁸ Żołnierze, wiedząc,

⁸⁵ Ibidem, s. 304.

⁸⁶ *Artykuły, które mają być chowane na zamkach...*, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Фонд 971 Авт. 321/1 (оп. 2, № 191), № 151, art. 1, k. 1; Grzegorz Chodkiewicz *hetmana dwornego litewskiego artykuły dla rotmistrzów na zamku w Pernawie*, [w:] *Polskie ustawy*, art. 1, s. 116.

⁸⁷ Grzegorz Chodkiewicz *hetmana wielkiego litewskiego artykuły żołnierskie*, s. 135, art. XXXI. Wersja łacińska: *Articuli Constitutionum Bellicarum ... Georgio Chodkiewicz*, Biblioteka Kórnicka, rkps. 983, art. 31, k. 126.

⁸⁸ *Ustaw Woinskij, Artikul Woinskij s kratkim tolkowanijem*, [w:] *Pamjatniki russkogo prawa*, t. 8: *Zakonodatelnije akty Pietra I*, red. K.A. Sofronienko, Moskwa 1961, s. 347–348, art. 120.

że dowódca poddaje umocnienie bez krańcowej potrzeby, powinni temu zapobiec. Ta zwięzła norma znajduje szerokie omówienie w komentarzu prawodawcy umieszczonym jako integralna część artykułów. Oficerowie powinni zmusić głównodowodzącego do dalszej obrony, a jeśli tego nie mogą zrobić, to powinni aresztować go i z własnego grona wybrać innego dowódcę. Historycy rosyjscy wskazują, że norma ta powstała, gdyż niedawierzano w pełni cudzoziemcom dowodzącym umocnieniami. Dodatkowo należy pamiętać, że system obronny państwa moskiewskiego oparty był na licznych małych twierdzeniach nierzadko znacznie od siebie oddalonych⁸⁹. Oryginalność tej normy, jak i podobieństwo jej z przepisem zawartym w artykułach Grzegorza Chodkiewicza, zmusza do refleksji nad ewentualną jej recepcją z prawodawstwa litewskiego. Tezę tę uprawdopodobnia fakt, iż przepisy wydane około 1566 r. były najbardziej znaną za granicą wersją artykułów wojskowych wydanych w Rzeczypospolitej⁹⁰. Dodajmy, że Piotr I bardzo interesował się brzmieniem tego artykułu, o czym świadczy rękopis aktu normatywnego własnoręcznie poprawiany przez cara⁹¹.

Podsumowując sytuację w WKsL, poddanie zamku traktowane było jako przestępstwo wojskowe odnotowane w litewskich artykułach hetmańskich. Należy jednak pamiętać, iż często dowódcami byli wysoko postawieni urzędnicy państwowi – wojewodowie, kasztelanowie czy starostowie, którzy nie byli nominalnie powołani jako rotmistrzowie. Wówczas podlegali oni pod sąd sejmowy zgodnie z konstytucją *De crimine laesae Maiestatis Regiae et perduellionis*⁹². Wobec rotmistrzów i porucz-

⁸⁹ S.S. Iwanow-Tabjel, *Kommjentarij*, [w:] *Pamjatniki russkogo prawa...*, s. 418.

⁹⁰ W. Organiściak, *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice 2001, s. 23–24.

⁹¹ S.S. Iwanow-Tabjel, *op. cit.*, s. 417–418.

⁹² Tak było m.in. z Filipem Kazimierzem Obuchowiczem, wojewodą smoleńskim, który poddał Smoleńsk wojskom moskiewskim w 1654 r. H. Lulewicz, A. Rachuba, *Wstęp*, [w:] *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 115–117.

ników stosowano alternatywną właściwość sądową – sądu hemańskiego lub sejmowego⁹³.

Na przykładzie zdrady Radwankowskiego i osądzenia rotmistrza przez sąd sejmowy możemy prześledzić skutki pojedynczego zdarzenia na doktrynę, prawo i praktykę w Rzeczypospolitej⁹⁴. Wydarzenie, które nastąpiło w 1520 r., wywarło ogromne wrażenie na społeczeństwie szlacheckim. Pamięć o tym przestępstwie nie utrzymałaby się długo, gdyby nie pisarze chętnie je prezentujący. Pamięć o poddaniu Ornety, sądzie sejmowym i dalszych losach Stanisława Radwankowskiego trwała do końca XVI w. Wpłynęła ona na ukształtowanie w Koronie właściwości rzeczowej w sprawach o poddanie twierdzy. Właściwy w tych sprawach był sąd sejmowy, tym samym pozbawionym tych uprawnień był sąd wojсковy. Na Litwie, dzięki koncepcjom zaproponowanym przez Floriana Zebrzydowskiego, zdrada Radwankowskiego posłużyła jako argument do wprowadzenia ścisłej dyscypliny wojskowej w garnizonach. Ustalono m.in., niezwykle na tle europejskim, normę pozwalającą uwięzić, a nawet zabić dowódcę próbującego poddać zamek. Jednocześnie w WKsL przestępstwo poddania umocnienia stanowiło właściwość alternatywną sądu hetmańskiego oraz sejmowego. Na przykładzie tego przestępstwa dostrzegamy różnicę zarówno w wojskowym prawie materialnym, jak i formalnym Korony i WKsL.

⁹³ Zob. pozew złożony przez Krzysztofa Radziwiłła w 1625 r. przeciwko rotmistrzowi pieszemu – Mikołajowi Otwinowskiemu. „Doszło mi to wiedzieć, jakobyś zamek Kokonhaus Jego Kr. M i Rptej niemając żadnego na się gwałtu nieprz(yjacie)łowi podali. Przeto z władzy mej hetmańskiej do dalszego uważenia i w sąd ku tej sprawie zawiedują was pod potściwością z słubem rycerskim, abyście się lub przed mną w obozie lub da Bóg na sejmie (...) stawili i z tego się usprawiedliwili”. Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Фонд 971 Авт. 321/2 (оп. 2, № 191), № 53, k. 1.

⁹⁴ Por. U. Augustyniak, *Potworne konspiracje, czyli problem zdrady w Rzeczypospolitej w czasach Wazów*, „Barok” 1994, nr 1; R. Kościelny, *Zdrajca, obcy, wróg w opinii polskiego baroku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2002, t. 54, nr 1, s. 317–335.

Na koniec wypada wspomnieć o wojnie pruskiej jako schyłkowej w procesie przemian pomiędzy wojskami zaciężnymi a najemnymi. To z tej wojny posiadamy najwięcej poświadczonych przypadków wydawania przez dowódców listów wypowiednich. Przypadek, nie tylko Radwanowskiego, wskazuje, że nie była to wystarczająca instytucja do utrzymania dyscypliny wojskowej. Już w 1525 r. powstały najstarsze znane artykuły rotmistrzowskie, które ugruntowały proces przejścia organizacji oddziałów formowanych systemem najemnym na strukturę zaciężną⁹⁵.

⁹⁵ K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” ..., s. 51–74.

Rozdział 8

SZLAK OBOZOWY NA PRZEŁOMIE XV I XVI W.

Mamy tedy nasze przodki, (...) że acz nam niewielie miast namurowali w Polsce, alie nam to jedno miasto tak sławne, tak obronne, tak porządne zostawili co zwiemy obóz abo tabor. (...) A z tem miastem polskiem ani Wenecyja, ani Rzym, ani Konstantynopolie nie zrówna, bo inne miasta jakże są uliepione na jednym miescu, tak że stoją, alie to miasto co zowiemy Korona Polska gdzie jeno chcemy tam je przeniesiemy. (...) W tymże mieście jarmarki, targi, naliepsze dostatki, ozdoby osobliwsze. Tu rzemieśnicy najlepsi.

Stanisław Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 272

Swoistym fenomenem społeczno-gospodarczym i wojskowym w epoce wczesnonowożytnej były obozy wojskowe¹. Istniały one w całej Europie,

¹ Obóz wojskowy rozumiemy jako ufortyfikowane, wewnętrznie rozplanowane, czasowe miejsce stacjonowania żołnierzy. Genetycznie wiąże się on z rzymskimi obozami wojskowymi (*Castrum Romanum*). Przez współczesnych to samo znaczenie przypisywano taborowi, przy czym ten drugi termin dotyczył sytuacji, w których główne fortyfikacje tworzone z wozów na wzór czeski. Rozróżnienie to jest ważne, kiedy na przełomie XVI i XVII w. zaczęto wznosić ziemne fortyfikacje polowe. Por. M. Németh, *W sprawie dyskusji nad najstarszymi zapożyczeniami węgierskimi w polszczyźnie (2): stpol. tabor 'obóz; obóz wojskowy'*, [w:] *Polsko-węgierskie badania hungarologiczne. Studia z oka-*

ale szczególne znaczenie odgrywały w Europie Środkowo-Wschodniej. Wiązało się to z dużo niższym stopniem urbanizacji tych ziem, a jednocześnie większą mobilnością wojska (dominującą rolę odgrywała jazda). Na zachodzie Europy obozy istniały, lecz zakładane były doraźnie w razie potrzeby, w szczególności wtedy, gdy oblegano twierdze². Co do zasady jednak większe znaczenie miały tam garnizony wojskowe³. Nawet na tle Europy Środkowo-Wschodniej, Królestwo Polskie było państwem wyjątkowym, gdyż wojska corocznie zakładały obóz generalny, z reguły na południowo-wschodnich rubieżach, który stanowił podstawę działań militarnych⁴. Zjawisko to wiązało się z powstaniem półstałych formacji wojskowych: obrony potocznej (około 1479), a następnie wojsk kwarcia-nych (od lat 1564–1569), oraz z przyjęciem nowej strategii obronnej przeciwko najazdom tatarskim⁵. W ujęciu instytucjonalno-organizacyjnym wojska zaciężne, tworząc obozy wojskowe, nawiązywały do podobnych

zji trzydziestolecia Zakładu Filologii Węgierskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018, s. 201–215. Aby nie prowadzić do zamieszania terminologicznego, przez pojęcie „tabor” rozumiemy wozy w ciągu marszowym, ewentualnie zestaw pojazdów transportowych wykorzystywanych przez armię. Zob. A.L. Oelsnitz, *O bagażach wojska w polu będącego*, oprac. K. Łopatecki, Oświęcim 2014.

² Zob. S. Zurawski, *New Sources for Jacques Callot's Map of the Siege of Breda*, „Art Bulletin” 1988, t. 70, nr 4, s. 621–639. Nawet na sławnej „hiszpańskiej drodze” nie preferowano zakładania obozów wojskowych rozumianych jako ufortyfikowane, samodzielne struktury, w których nocowali żołnierze. Zamiast tego istniały *étape*. Miały one dwojaki charakter. Jedne, o charakterze stałym, zapewniały wyżywienie i zakwaterowanie, były to z reguły duże miasta, wspomagane przez okoliczne osady. Drugie, o charakterze czasowym, były organizowane przez urzędników państwowych w celu zapewnienia żołnierzom żywienia, transportu i nierzadko zakwaterowania, za co płacono, choć często ze znacznym opóźnieniem. G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries Wars*, Cambridge 1972, s. 80–101.

³ S. Gunn, D. Grummitt, H. Cools, *War, State, and Society in England and the Netherlands 1477–1559*, Oxford–New York 2007; 't Hart M., *Town and country in the Dutch Republic, 1550–1800*, [w:] *Town and Country in Europe, 1300–1800*, red. S.R. Epstein, Cambridge–New York 2001.

⁴ O roli fortyfikacji i garnizonów wojskowych na terenie Węgier czy Rosji piszą: K. Hegyi, *The Ottoman Military Organization in Hungary. Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*, Berlin 2018; B.L. Davies, *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe 1500–1700*, New York 2007.

⁵ A. Bołdyrew, K. Łopatecki, *Polish Way. The Light Cossack Cavalry in the Era of Military Revolution*, „Vestnik of Saint Petersburg University. History” 2020, t. 65, nr 3, s. 683–709.

rozwiązań stosowanych przez oddziały pospolitego ruszenia w średnio-wieczu, które jednak funkcjonowały przez krótki czas w okresie kampanii wojennych, a dodatkowo często zmieniały lokalizację⁶. Bardzo ważnym czynnikiem były również wzorce husyckie, szczególnie w kontekście zakładania obozu poprzez budowę fortyfikacji, ulic, rynków itp. za pomocą wozów⁷.

Wśród polskich renesansowych teoretyków wojskowości panował konsensus co do kluczowej roli obozów w staropolskiej sztuce wojennej. Wszystkie powstałe w XVI stuleciu traktaty wojskowe opisywały cechy charakterystyczne i sposób zakładania oraz funkcjonowania obozu wojskowego⁸. Najbardziej syntetyczną charakterystykę przedstawił Marcin Bielski. Po popisie oddziałów te „położą się obozem, rozbiją namioty

⁶ Zjawisko to jest bardzo widoczne poprzez artykuły obozowe, które pierwotnie powstały na potrzeby pospolitego ruszenia, a następnie niemal w całości zostały zaadaptowane na potrzeby armii zawodowej. Przelomowy charakter miały artykuły wojskowe z 1509 r. powstałe na bazie znacznie wcześniejszych, nawet XIV-wiecznych edyktów. K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polski i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 87–103 i nn.; G. Błaszczyk, *Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1998, t. 39, s. 29–76.

⁷ S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 271; Z. Spieralski, *Z problematyki wzajemnych kontaktów między polską a husycką sztuką wojenną*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1957, t. 2, nr 2, s. 260–284; obszerniej o wykorzystaniu wozów w wojskowości XVI-wiecznej w kontekście obronnym i ofensywnym: K. Łopatecki, *Wojna jako nauka. Organizacja pola bitwy w kontekście rewolucji w musztrze (XVI–XVII wiek)*, Warszawa 2024, s. 651–704.

⁸ [M. Bielski], *Sprawa rycerska*, Kraków 1569, k. 7v–9v, 54–55v, 70–71; S. Sarnicki, op. cit., s. 268–273; J. Tarnowski, *Consilium Rationis Bellicae*, oprac. T.M. Nowak, Warszawa 1987 [facsimile z wydania: Tarnów 1558], s. 167–179; Stanisława Łaskiego wojewody sieradzkiego *prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864, s. 6, 10, 53, 87, 96, 103–104; B. Paprocki, *Hetman albo własny konterfet hetmański*, Kraków 1578, k. Ciii–Civ. i nn.; [J. Tarnowski], *Rada sprawy wojennej*, [w:] *Collectanea vitam resque gestas Joannis Zamoyscii, magni cancelarii et summi ducis Reipublicae Polonae*, wyd. T. Działyński, Pośnaniae 1881, s. 247–249, 256–257; [A. Hohenzollern], *Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych z pilnością zebrane a porządkiem dobrem spisane*, [wyd. T.M. Nowak], [w:] *Die Kriegsordnung des Markgrafen zu Brandenburg Ansbach und Herzogs zu Preussen Albrecht des Älteren – Königsberg 1555*, red. H.J. Bömelburg, B. Chiari, M. Thomae, Braunschweig 2006, s. 235–236 260–263; A. Schneeberger, *De bona militum valetudine conservanda liber*, Cracoviae 1564, k. 1–23v.

w miejscu dobrem, obronnem, nad wodą w żyznym kraju, przy dąbrowie, dla drew i pastwy. Wozmi się obtoczą w koło, łańcuchy wozy zewrą i okopają. Brony poczynią na przejazd i wyjazd. (...) Żywność wolno wieść ze wszystkich stron, co kto ma do obozu, żaden nie śmie nic wziąć gwałtem, bo je o to hetman srogo karze. Miewają też działa w obozie wielkie i małe któremi obóz bronią, jako jednego zamku”⁹.

Opis ten odnosi się do okresu 1479–1564, kiedy funkcjonowała tzw. obrona potoczna. Ta opłacana przez króla formacja miała w sposób ciągły zapewniać bezpieczeństwo południowo-wschodniego pogranicza wobec nasilających się najazdów tatarskich i mołdawskich. Siły te dodatkowo wzmacniano poprzez doraźne zaciągi organizowane na potrzeby prowadzonych wojen. W konsekwencji od końca XV w. na południowo-wschodnich rubieżach Królestwa Polskiego wykształciło się unikatowe środowisko. Był to obszar, do którego przybywali żołnierze z całego państwa i krajów sąsiednich, aby spędzić na służbie od trzech miesięcy do kilkunastu lat¹⁰. Na tym terenie brakowało rozwiniętej siatki urbanistycznej oraz twierdz i zamków, a konieczność ochrony ludności na wysuniętych placówkach zmuszała do zakładania półstałych obozów wojskowych. Kwestia ich lokalizacji, liczebności „mieszkańców” czy wreszcie organizacji zaplecza „logistycznego” wpisuje się w specyfikę rodzącej się tzw. staropolskiej sztuki wojennej, będącej w niektórych swych przejawach efektem polskiej (r)ewolucji militarnej. Skupiamy się na przyczynach zmian lokalizacji, akcentując czynniki ekologiczno-sanitarne oraz militarne. Stawiamy tezę, że przy analizie stopnia urbanizacji w Królestwie Polskim konieczne jest uwzględnienie wyjątkowego zjawiska cyklicznego

⁹ [M. Bielski], op. cit., k. 70–70v.

¹⁰ M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, s. 267–271; A. Bołdyrew, *Mikołaj Iskrzycki et consortes*, [w:] *Na wojnie i w szlacheckim dworku. Studia i materiały*, red. K. Maksymiuk, D. Wereda, R. Roguski, Siedlce 2016, s. 53–65.

zakładania na ziemiach ruskich obozów wojskowych. Były to jedne z największych zorganizowanych skupisk ludzkich Królestwa Polskiego, a systematyczność ich organizowania i niezmienna przez wiele lat lokalizacja prowadziły do wytworzenia się specyficznego ośrodka paramiejskiego o półstałym charakterze. Sygnalizujemy również kontekst gospodarczy, przy czym wymaga on dalszych szczegółowych badań.

Liczebność obrony potocznej uzależniona była od możliwości finansowych króla. Z tego wynikały znaczne wahania liczby żołnierzy, zarówno w cyklu wieloletnim, jak i w cyklu pór roku, włącznie z całkowitą demobilizacją. Sytuacja ta uległa zasadniczej zmianie na przełomie lat 1563 i 1564, kiedy powstał skarb publiczny (skarby w Rawie). Stałe przychody zapewniły stabilizację armii, umożliwiając zwiększenie stanów etatowych, wówczas też wprowadzono całoroczną obronę ziem południowo-wschodnich¹¹. W konsekwencji powstała nowa formacja zbrojna – armia kwarciana. Ten moment jest cezurą zamykającą nasze rozważania, tym bardziej że kilka lat po ustanowieniu kwarty doszło do znaczących przemian o charakterze geopolitycznym (1569 r. nastąpiła inkorporacja do Królestwa Polskiego m.in. województw wołyńskiego, bractawskiego i kijowskiego, czyli znacznej części obecnej Ukrainy).

Podstawę źródłową stanowią renesansowe traktaty wojskowe pisane przez autorów zamieszkujących lub przebywających na terenie Królestwa Polskiego¹². Przede wszystkim jednak wykorzystujemy dokumentację skarbowo-wojskową, jaką były rejestry popisowe wojska pińskiego¹³. Jest to źródło masowe, które dla lat 1501–1557, mimo pewnych

¹¹ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006, s. 14–22.

¹² K. Olejnik, *Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku*, Poznań 1976; J. Sikorski, „Księgi hetmańskie” Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, t. 12, nr 2, s. 3–69; cz. 2, ibidem, t. 13 nr 1, s. 3–62.

¹³ AGAD, ASK, O85 sygn. 5, 15–17, 19–32, 35–36, 38–42, 44, 46, 48–52, 54–61.

luk, odnotowuje w protokołach lustracyjnych około 50 tys. żołnierzy, którzy przewinęli się przez szeregi polskich wojsk zaciężnych¹⁴. Jednocześnie trzeba odnotować, że ubytki w stanie zachowania są niemałe, skoro na temat liczebności garnizonu stacjonującego w Kamieńcu Podolskim zachowały się informacje dotyczące ośmiu sezonów z bez mała sześćdziesięciu¹⁵.

Dotychczas nie prowadzono badań, w których głównym przedmiotem analizy byłby polski obóz wojskowy w epoce staropolskiej. Problematyka taboru i obozu wojskowego akcentowana była w pracach historycznych¹⁶. Badaczy interesowała jednak przede wszystkim ich rola militarna (jak np. ciągnięcie wojsk spod Cecory w 1620 r. czy oblężenie obozu pod Chocimiem w 1621 r.)¹⁷. Doceniając jej znaczenie, chcemy jednocześnie na problem spojrzeć szerzej, pod kątem demograficznym i gospodarczo-społecznym.

Istotną publikacją stanowiącą punkt wyjścia dla dalszych rozważań jest książka Teresy Zarębskiej, która zwróciła uwagę na podobny schemat organizacyjny obozów wojskowych i miast¹⁸. Różnice między obozami a miastami są zasadnicze, lecz już dla współczesnych, których ogólnowojskowa wiedza opierała się na dziełach antycznych – utożsamienie obu założeń było oczywistością¹⁹.

¹⁴ A. Bołdyrew, *Przemiany uzbrojenia wojska polskiego na przełomie średniowiecza i nowożytności (1454–1572) jako przejaw (r)ewolucji militarnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2019, t. 80, s. 118.

¹⁵ AGAD, ASK, O85, sygn. 39, 42, 51, 54, 58; MR|PS 3, nr 148, 978, 2468.

¹⁶ Z. Spieralski, *Kampania obertyńska 1531 roku*, Warszawa 1962; T. Grabarczyk, *Funkcje obozu armii jagiellońskiej w XV wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2018, t. 101, s. 53–68.

¹⁷ R. Majewski, *Cecora rok 1620*, Warszawa 1970; L. Podhorodecki, N. Rasza, *Wojna chocimska 1621*, Kraków 1979.

¹⁸ T. Zarębska, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa–Łódź 1986, s. 229–376.

¹⁹ S. Sarnicki, op. cit., s. 268–273; [M. Bielski], op. cit., k. 7v–9v.

Uznajemy, że obozem wojskowym jest ufortyfikowane, wewnętrznie rozplanowane, czasowe miejsce stacjonowania żołnierzy. Na przełomie średniowiecza i nowożytności obozem był również obszar czasowo otoczony wozami taborowymi na wzór czeski (husycki). Jednak takie uszykowanie zazwyczaj służyło do stoczenia bitwy. Aby nie prowadzić do zamieszania terminologicznego, przez pojęcie „tabor” rozumiemy wozy w ciągu marszowym, ewentualnie zestaw pojazdów transportowych wykorzystywanych przez armię²⁰. Nawet na sławnej „drodze hiszpańskiej” nie preferowano zakładania obozów wojskowych rozumianych jako ufortyfikowane, samodzielne struktury, w których nocowali żołnierze. Zamiast tego istniały *étape*. Miały one dwojaki charakter. Jedne, o charakterze stałym, zapewniały wyżywienie i zakwaterowanie, były to z reguły duże miasta wspomagane przez okoliczne osady. Drugie, o charakterze czasowym, były organizowane przez urzędników państwowych w celu zapewnienia żołnierzom wyżywienia, transportu i nierzadko zakwaterowania, za co płacono, choć często ze znacznym opóźnieniem²¹.

Interesujące nas obozy, które funkcjonowały na rozległych południowo-wschodnich obszarach państwa polskiego na przełomie XV i XVI w., cechowało duże podobieństwo do miast lokacyjnych o średniowiecznej metryce. Niezależnie od tego, czy obozy w tym okresie tworzone na wzór miast, czy inspirowano się antycznymi wzorami militarnymi (obóz rzymski – *Castrum Romanum*), to trzeba podkreślić, że źródłem tych inspiracji zawsze było miasto ze swymi specyficznymi cechami. Krajobraz miejski średniowiecznych miast lokacyjnych oparty na geometrycznych rozwiązaniach nawiązujących do czworokątów (place centralne, rynki) i układów prostoliniowych (ulice) był fundamentalnym

²⁰ A.L. Oelsnitz, op. cit.; S. Zurawski, op. cit., s. 621–639.

²¹ G. Parker, op. cit.

punktem odniesienia²². Centrum zawsze stanowił plac, na którym znajdował się budynek służący lokalnej władzy (ratusz w mieście i namiot dowódcy w obozie). Miejsce to stanowiło nie tylko „geograficzny” punkt centralny, ale również centrum władzy miejskiej lub wojskowej, stanowiło ostateczny punkt odniesienia w hierarchii społeczności miasta/obozu²³.

Z placu centralnego (ryнку w mieście i obozie) wychodziły główne ulice prowadzące do bram w obwarowaniach (murów w mieście i szańców lub zapory utworzonej z połączonych wozów w obozie). Ulice te jednocześnie rozcinały całą wewnętrzną przestrzeń na mniejsze kwartały, zabudowane domami w mieście i tymczasowymi schronieniami, głównie namiotami w obozie. Niezbędna w obozie, identycznie zresztą jak w mieście, była przestrzeń przeznaczona do wymierzania sprawiedliwości i egzekwowania prawa. Był to zazwyczaj plac kaźni, gdzie stała szubienica, dyby czy słup na skradzione rzeczy. Równie częste było lokalizowanie tych „przybytków” tuż przy bramie miejskiej/obozowej lub przy drodze do niej wiodącej²⁴.

To podobieństwo jest na tyle uderzające, że można przyjąć, iż obóz wzorowano na układzie topograficznym miasta, który w średnio-wiecznej postaci okazywał się nadzwyczaj żywotny i odporny na wczesnonowożytnie modyfikacje. Tak właśnie sformułował tę tezę Herbert Knittler: „Die europäische Stadt der frühen Neuzeit ist in Plansituation

²² K.D. Lilley, *City and Cosmos. The Medieval World in Urban Form*, London 2009.

²³ M. Wolfe, *Walled Townes and the Shaping of France. From the Medieval to the Early Modern Era*, New York 2009; C. Deligne, *Powers over Space, Spaces of Powers. The Constitution of Town Squares in the Cities of the Low Countries (12th–14th Century)*, [w:] *The Power of Space in Late Medieval and Early Modern Europe. The Cities of Italy, Northern France and the Low Countries*, red M. Boone, M. Howell, Turnhout 2013, s. 21–28.

²⁴ E. Leccupre-Desjardin, *The Space of Punishments. Reflections on the Expression and Perception of Judgment and Punishment in the Cities of the Low Countries in the Late Middle Ages*, [w:] *The Power of Space...*, s. 139–151.

und Bausubstanz überwiegend vom mittelalterlichen Erbe bestimmt”²⁵. Zresztą, jak pisał Michael Wolfe, „These modest enceintes, together with the nascent tissue of streets, stone gates, marketplaces, and other public spaces, created a new kind of civic space in medieval Europe”²⁶. Zorganizowanie życia żołnierzy na niewielkiej przestrzeni, przy zachowaniu podstawowych przynajmniej cech dyscypliny, było zadaniem karkołomnym i oczywistym było, że wzorowano się na powszechnie znanej strukturze przestrzennej miasta, co ułatwiało orientację w jego strukturze i hierarchii „budynków”. Dla utrzymania dyscypliny równie ważne było precyzyjne wyznaczenie granic miasta/obozu. To do nich sięgała jurysdykcja rady miejskiej/dowódcy i to one wyznaczały obszar, na którym można było uprawiać rzemiosło lub handel w mieście oraz poświęcać się czynnościom wojskowym w obozie. Jednocześnie granice miasta/obozu odseparowywały je od krajobrazu, którego były częścią, stanowiąc wizualny znak zmiany funkcji przestrzeni ograniczonej bramą i murami, czy obwałowaniami obozowymi. Był to widomy znak dla pozostających *intra muros* (wewnątrz) i *extra muros* (na zewnątrz)²⁷. Miasto starało się chronić swych obywateli przed żołnierzami, natomiast w obozach podejmowano starania, by nie wpuszczać bez kontroli cywilów. Plac targowy był miejscem kontaktów jednych i drugich; w mieście wewnątrz murów, w obozie zazwyczaj na zewnątrz umocnień²⁸.

Podobnie jak w mieście, tak i w obozie utrapieniem mogły stać się ciasnota, brud i konieczność usuwania wszelkich odpadów. Regulaminy obozowe wyraźnie zakazywały m.in. porzucania odpadów rzeźnickich

²⁵ H. Knittler, *Die europäische Stadt in der frühen Neuzeit. Institutionen, Skstrukturen, Entwicklungen*, Wien 2000, s. 55.

²⁶ M. Wolfe, op. cit., s. 6.

²⁷ C.P. Lewis, *Framing Medieval Chester. The Landscape of Urban Boundaries*, [w:] *Mapping the Medieval City. Space, Place and Identity in Chester c. 1200–1600*, red. C.A.M. Clarke, Cardiff 2011, s. 42.

²⁸ M. Wolfe, op. cit., s. 16–17.

w obozie²⁹, co w gruncie rzeczy było tożsame z identycznymi nakazami rad miejskich. Można zatem przyjąć, że logika przestrzenna przedindustrialnego miasta w niemałym stopniu kierowała rozplanowaniem obozu wojskowego zarówno w warstwie topograficznej, jak i w sferze funkcjonalnej³⁰.

Różnice społeczno-ekonomiczne pomiędzy obozami w Europie Zachodniej i w Koronie były znaczne. Najważniejsza dotyczyła obecności kobiet przy wojskach. W obozach i garnizonach zachodnioeuropejskich było ich wiele (z dziećmi mogły stanowić ponad 30% składu armii)³¹, kiedy w XVI i w XVII stuleciu w Rzeczypospolitej występowały co do zasady marginalnie³². Za to ogromną nadreprezentację w Koronie stanowiła czeladź obozowa, woźnice, do której to grupy zaliczali się zarówno nieletni chłopcy, jak i dorośli mężczyźni, a nierzadko starcy. Oprócz tego armii towarzyszyli kupcy, rzemieślnicy, bazarownicy oraz ludność luźna. Różnice wynikały z braku centralnego czy nawet częściowego zaopatrzenia armii w żywność³³. W konsekwencji towarzyszył (w strukturach

²⁹ A. Bołdyrew, *Porządek obozowania w wojskowych pismach normatywnych za ostatnich Jagiellonów*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 5, wyd. Z. Hundert, J.J. Sowa, K. Żojdź, Oświęcim 2017, s. 12–20.

³⁰ K. Lichtert, J. Dumolyn, M.P.J. Martens, *Images, Maps, Texts. Reading the Meaning of the Later Medieval and Early Modern City*, [w:] *Portraits of the City. Representing Urban Space in Later Medieval and Early Modern Europe*, red. K. Lichtert, J. Dumolyn, M.P.J. Martens, Turnhout 2014, s. 1–8.

³¹ J.J. Wallhausen, *Defensio patriae oder Landrettung*, Frankfurt 1621, s. 171; P. Burschel, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994, s. 241–242; F. Tallett, *War in Context. War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1715*, London–New York 2001, s. 131–133. Por. M.E. Ailes, *Camp Followers, Sutlers, and Soldiers' Wives. Women in Early Modern Armies (c. 1450–c. 1650)*, [w:] *A Companion to Women's Military History*, red. B. Hacker, M. Vining, Leiden 2012.

³² T. Srogosz, *Życie codzienne żołnierzy armii koronnej i litewskiej w XVII wieku*, Oświęcim 2018, s. 165–182; K. Łopatecki, *Związki małżeńskie i pozamałżeńskie w armii koronnej i litewskiej w XVI i XVII stuleciu – prawo i stan faktyczny*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2014, t. 13, nr 2, s. 47–72; idem, *Funkcjonowanie rodzin w strukturach autoramentu narodowego*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. 3, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009, s. 66–81.

³³ O próbach wprowadzenia urzędu prowiantmistrza w latach dwudziestych XVII w. oraz o innych działaniach związanych z centralnym zaopatrzeniem w żywność: P. Gawron, *Hetman koron-*

autoramentu narodowego był to żołnierz, który utrzymywał niewielki, około sześćoosobowy poczet żołnierzy) musiał sam zaopatrzyć się we wszelkie niezbędne produkty. Dobra dostarczane przez kupców nie wystarczały, konieczne było wysyłanie czeladzi po zaopatrzenie i paszę dla koni³⁴. Zupełnie inna była również skala obecności zwierząt, w szczególności koni.

Tu jednak nie skupiamy się na stworzeniu modelu pokazującego, jak wiele osób towarzyszyło żołnierzom, czy to jako woźnice, czy czeladź obozowa. Jest to zagadnienie skomplikowane, nad którym jednak ciągle trwają badania. W tym miejscu chcemy zasygnalizować, że wszystkie dostępne źródła wskazują, że dodatkowych koni i osób było więcej niż żołnierzy i sporna jest jedynie skala tego zjawiska: czy współczynnik osiągnął dwu-, a nawet trzykrotności stanów etatowych armii³⁵. Kluczowy jest przy tym element temporalny, skoro już na obecnym etapie badań niewątpliwie zauważalny jest proces rozbudowy taboru i liczebności czeladzi, który datuje się na początek XVI w. i trwa przez kolejne dwa

ny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646, Warszawa 2010, s. 374–378; H. Wisner, *Prowiantmistrz w Wielkim Księstwie Litewskim 1621–1622*, [w:] *Między wschodem a zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w.*, Warszawa 1993, s. 87–90.

³⁴ Skalę pozyskiwania dóbr w terenie, z czego część stawała się zwykłą grabieżą, opisał dla lat sześćdziesiątych XVI w.: A. Bołdyrew, „Szkodę i krzywdę kłothore poczynili żołnierze Króla Jego mości”. *Zimowanie wojska polskiego na przełomie lat 1564/1565*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 2: *Armia kontra natura*, red. T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol, Łódź 2020. Zob. także T. Srogosz, *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010; U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004, s. 109–122; P. Gawron, *Dyscyplina w szeregach armii polsko-litewskiej na terenie Małopolski i Rusi Czerwonej w czasie przygotowań do wyprawy chocimskiej w 1621 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, z. 2, s. 89–111.

³⁵ Przykładowo: J. Naronowicz-Narowski, *Budownictwo wojenne*, wyd. T.M. Nowak, Oświęcim 2016, s. 163, 166; P. Piasecki, *Kronika*, wyd. J. Bartoszewicz, Kraków 1870, s. 402. Por. *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 2, oprac. E. Rykaczewski, Berlin–Poznań 1864, s. 588; J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka*, t. 2, wyd. K.W. Wójcicki, Warszawa 1853, s. 51; R. Skowron, *Preliminaria wojskowe z okresu polsko-hispańskich rokowań sojuszniczych w Neapolu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2006, t. 42, s. 246; R. Sikora, *Zapomniana armia*, [w:] *W kręgu Hadziaczka A.D. 1656. Od historii do literatury*, red. P. Borek, Kraków 2008, s. 157–168.

stulecia. Dla interesującego nas okresu szacujemy, że współczynnik ten wynosił około 1,5 do 1.

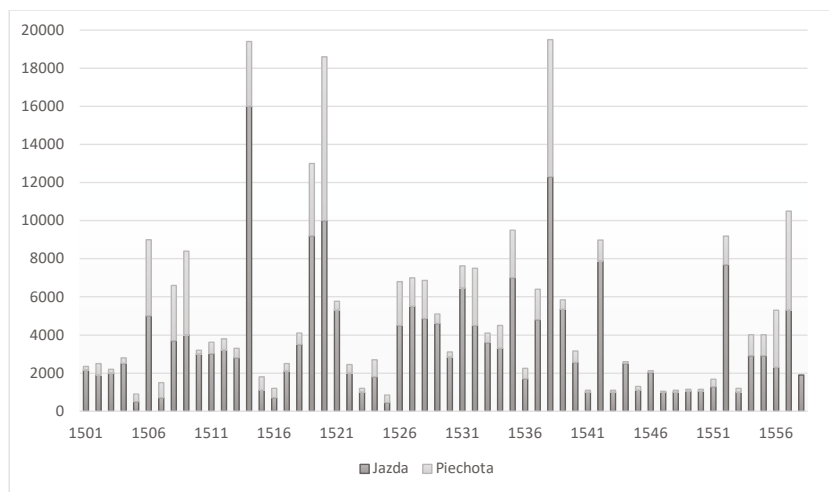
Na wykresie 8.1 ukazano maksymalną liczebność wojska w ciągu roku (sezonowo mogła się ona znacząco różnić)³⁶. Średnia roczna mobilizacyjna dla lat 1501–1558 wynosiła niemal 5000 żołnierzy, w tym 3559 jeźdźców i 1311 piechurów. Nawet przy skromnych szacunkach liczby służby obozowej oznacza to, że w obozie wojskowym przeciętnie gromadziło się około 12 tys. osób³⁷. Do tego należy doliczyć co najmniej tyle samo koni, co znacząco różniło obóz od miasta³⁸. Uzyskane dane stanowią wartość minimalną opartą tylko na liczbie żołnierzy zaciężnych. W razie jakiegokolwiek zagrożenia prowadzona była mobilizacja zasadzająca się na dwóch filarach: pospolitym ruszeniu oraz oddziałach prywatnych możnowładztwa i starostów, które dodatkowo mogły być wspomagane dworzanami królewskimi³⁹. W konsekwencji w obozie mogło być nawet dwa–trzy razy więcej ludzi i zwierząt. Nie wykluczamy jednak, że ilość ta mogła być jeszcze większa. Aby zilustrować zjawisko skrajnym przypadkiem, warto przywołać pospolite ruszenie zwołane do Trembowli, które miało zostać wyprawione na wojnę z Mołdawią (1537 r.). Szlachta

³⁶ Szczegółowo zjawisko to opisujemy w rozdziale 6, gdzie udowadniamy, że sumowanie danych o żołnierzach z całego roku na podstawie list przypowiednich lub skarbowych jest bardzo zawodne.

³⁷ Renesansowy teoretyk wojskowości – Stanisław Sarnicki – pisząc o założeniu obozu wojskowego, operuje wielkością 10, 20 i 30 tys. osób, co potwierdza powyższe wyliczenia. S. Sarnicki, op. cit., s. 266.

³⁸ W trzeciej ćwierci XIX w. stosunek koni do ludzi w miastach powyżej 100 tys. mieszkańców wynosił 1 : 15. Uważa się przy tym, że proces urbanizacji bardziej przyczyniał się do zwiększenia populacji tych zwierząt w stosunku do ludzi. J.A. Tarr, C. McShane, *The Horse as an Urban Technology*, „Journal of Urban Technology” 2008, t. 15, nr 1, s. 5–17.

³⁹ A. Gładysz, *Udział dworzan konnych Zygmunta I Starego w działaniach zbrojnych podczas ostatniej wojny z zakonem krzyżackim (1519–1521)*, [w:] *Wielkie wojny w Prusach XIII–XX wiek*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Dąbrówno 2021; A. Januszek-Sieradzka, *Udział konnicy nadwornej króla Zygmunta Starego w wojnie pruskiej (1519–1521) w świetle źródeł podskarbińskich*, [w:] *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, red. R. Panfil, A. Dobry, Malbork 2021.

Wykres 8.1. Orientacyjna liczba ludności zamieszkująca obozy wojskowe w okresie poprzedzającym powstanie wojsk kwarcianych (1501–1558). Opracowanie na podstawie: M. Plewczyński, *Liczebność wojska polskiego za ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. 31, s. 27–60; idem, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1526–1547*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. 32, s. 249–269; idem, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1506–1573*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1990, t. 33, s. 323–348; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 109–110; L. Kolankowski, *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r.*, „Ziemia Czerwińska” 1935, t. 1, nr 2, s. 141–167

zbuntowała się i rozlokowała pod Lwowem, przez ponad dwa miesiące debatując nad stanem państwa (2 VII–10 IX). Ostrożne dane wskazują, że przybyło około 70 tys. szlachty (niektóre dane wskazują na znacznie zawyżone 150 tys.) i trudna do oszacowania liczba czeladzi oraz oczywiście wojska zaciężne (około 6400 żołnierzy, czyli łącznie wraz z czeladzią mogło to być nawet około 14 tys. ludzi)⁴⁰. Oczywiście nie potrafiąco

⁴⁰ Tak wielkość sił oceniał gospodar Mołdawii Petru Raresz. Natomiast Stanisław Orzechowski szacował, że pod Lwów mogło przybyć 150 tys. żołnierzy. S. Orzechowski, *Annales*, ed. T. Działyński, Posenia 1854, s. 190; A. Prochaska, *Rokosz lwowski w r. 1537 (cz. I)*, „Kwartalnik Historyczny” 1902,

zgrupować tak wielkiej masy ludzkiej w jednym miejscu, dlatego każde województwo stacjonowało w okolicach Lwowa oddzielnie w odległości kilku kilometrów od kolejnych „miast wojennych”⁴¹. Stanisław Orzechowski porównał te obozy do wielkich jarmarków, gdzie przeprowadzane były z wielką intensywnością transakcje: kupna produktów żywnościowych, sprzedaży koni, przywiezionych dóbr, a nawet nieruchomości. W tym czasie wykupiono lub zrabowano całą żywność z okolic Lwowa, dlatego też tę nieudaną wyprawę wojenną nazwano „wojną kokoszą”⁴².

Wykres 8.1 należy potraktować jako zmienny w czasie wskaźnik demograficzny wskazujący skalę popytu na żywność, paszę i inne dobra; ludzi przebywających w obozie lub obozach należało bowiem odpowiednio zaopatrzyć. Zjawisko to jest o tyle niebywałe, że Królestwo Polskie w początkach epoki nowożytnej charakteryzowało się relatywnie słabą pozycją miast. Gdyby przyjąć klasyfikacje opracowane przez badaczy zachodnich, wśród takich ośrodków wszystkie funkcje ekonomiczne przypisywane miastom spełniały jedynie te największe, liczące ponad 10 tys. mieszkańców⁴³. Największym ośrodkiem był Gdańsk (35 tys.), następnie Kraków, Lwów, Toruń, Elbląg (w granicach 10–20 tys.), nieco mniejszy

t. 16, nr 1, s. 17. Niestety brakuje modelu, który pozwalałby ocenić, ile osób towarzyszyło takiej armii. Z pewnością nie wolno przyjmować rozwiązań istniejących w armii zaciężnej.

⁴¹ Znamy miejsca narad, które zapewne były lokalizacjami tych obozów. Były to Zboiska, Sokolniki i Zubrza oddalone od Lwowa odpowiednio o 3,5; 6,5 i 8 kilometrów.

⁴² *Respublica Polona proceribus Polonis in Convente Generali Anno Domini 1543. Cracoviae Congregatis salutem*, [w:] *Orchoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski 1543–1566*, t. I, ed. I. Korzeniowski, Cracoviae 1891, s. 12–13; S. Sarnicki, op. cit., s. 97, 99; K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2018, s. 104–133.

⁴³ J. de Vries, *European Urbanization 1500–1800*, Cambridge 1984. Około roku 1500 w Europie Zachodniej i Środkowej były 154 ośrodki liczące powyżej 10 tys. mieszkańców i tylko cztery przekraczające 100 tys.

był Poznań (8 tys.), oraz Warszawa, Lublin (4–8 tys.).⁴⁴ Istotny jest również kontekst przestrzenny, na południowo-wschodnim pograniczu polsko-litewskim istniały jedynie dwa duże ośrodki miejskie: koronny Lwów i oddalony w linii prostej o 515 km Kijów po stronie litewskiej.

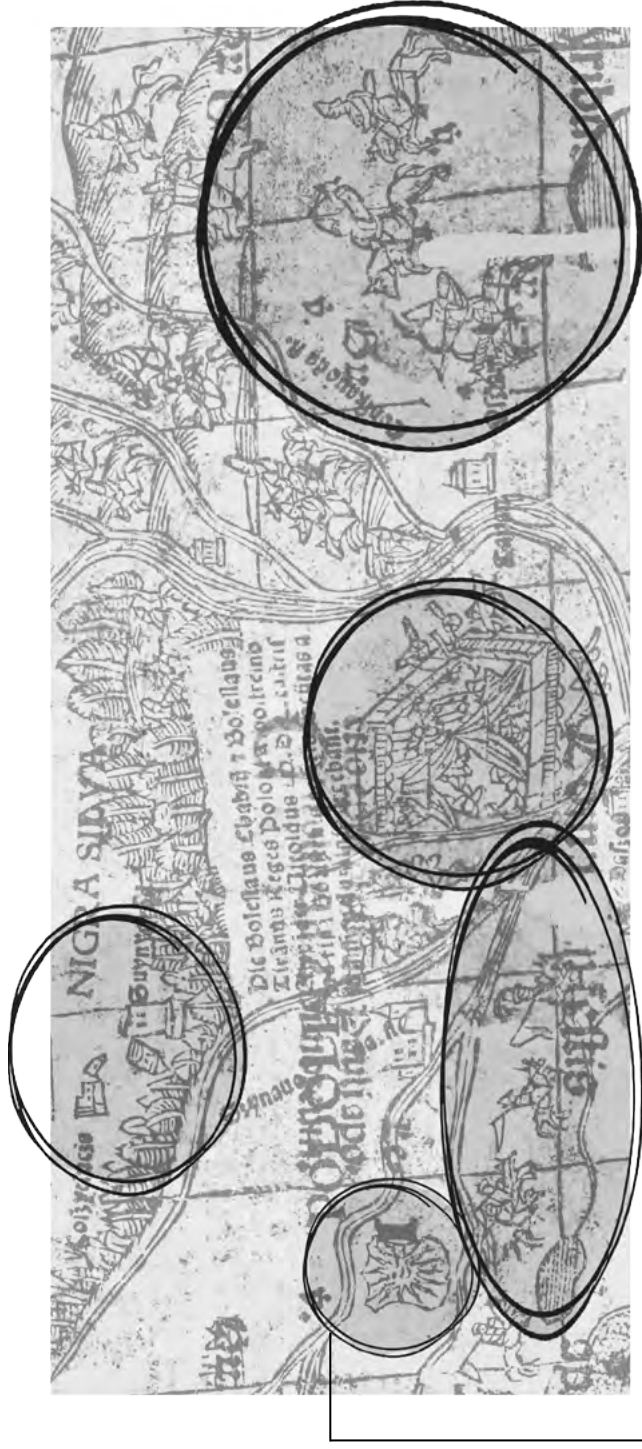
Powstanie półstałych obozów wojskowych wojsk zaciężnych datuje się na schyłkowe lata panowania Kazimierza Jagiellończyka. Władca ten w latach osiemdziesiątych XV w. na czele sił zbrojnych postawił swego syna – Jana Olbrachta. Ten w ciągu czterech lat działalności na południowo-wschodniej rubieży Korony (1486–1490) wypracował pewien schemat, który w kolejnych dwóch latach kontynuował Piotr Myszkowski. Kwatera główna Jana Olbrachta znajdowała się w Bełzie, a wojewody Myszkowskiego we Lwowie, natomiast obóz główny stacjonował pod Trembowłą. Działalność militarną prowadzono wzdłuż lewego brzegu Dniestru. W ten sposób stworzono system obrony przed intensyfikującymi się napadami tatarskimi. Obóz wojskowy zastępował twierdze, zamki i ufortyfikowane miasta, których na analizowanych terenach w tym czasie nie było. Ukazał to najwybitniejszy polski kartograf doby renesansu – Bernard Wapowski na mapie *Sarmacji południowej*, którą stworzył w 1526 r. Na pograniczu polsko-litewsko-tatarskim, gdzie była pustka osadnicza, ulokował on symbolicznie obóz wojskowy, który stanowił symbol władzy na tych terenach oraz ukazywał proces obrony na zdevastowanych terenach pogranicza (zob. mapa 8.1)⁴⁵.

⁴⁴ H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny” 1979, t. 86, nr 4, s. 919, 923–930. w sumie w Koronie 80 ośrodków liczyło 2000–3000 mieszkańców, a pozostałe miasta (w sumie było ich około 600–700) to jeszcze mniejsze struktury od 500 do 1500 osób. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 371 i nn.

⁴⁵ K. Łopatecki, *Wykorzystanie map w działaniach strategicznych do 1586 roku w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim*, „Terminus” 2017, t. 19, nr 3, s. 511–566.

Mapa 8.1. Fragment mapy Bernarda Wapowskiego pt. *Sarmacia poludniowa*. Za: *Monumenta Poloniae Cartographica*, oprac. K. Buczek, Kraków 1939, tablica IIa (Bernardus Vapovius, *Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens* 1526). Opracowanie własne

zniszczone zamki
Zwinogródek i Koszowata

herb województwa
podolskiego

Żołnierze zaciężni
zmierzający do obozu

symbolicznie odnotowany obóz wojskowy

Tatarski najazd

Z reguły główny obóz wojskowy w Koronie Królestwa Polskiego znajdował się na terytorium województwa ruskiego. Obóz *de facto* był osadą, którą co jakiś czas należało przemieścić. Wynikało to z dwóch podstawowych grup przyczyn: militarnych i sanitarno-gospodarczych. Te pierwsze wymuszały działania ofensywne i defensywne. Wyprawy do Mołdawii lub pod Chocim (1509, 1531, 1537, 1538) oznaczały ciągnięcie całych zgromadzeń wojskowych. Również obrona przed najazdami wymagała prowadzenia działań manewrowych. Mogło tak być w latach 1508–1510, 1526–1529, 1531–1532, 1538–1539, 1542, 1552⁴⁶.

Drugi czynnik wymuszający przenoszenie obozu wynikał z dewastacji przyrody i zużycia lokalnych zasobów. Współcześni podkreślali, że pod obóz należy wybrać miejsce, „gdzie by trawy, wody, drew dostatek był”⁴⁷. Przede wszystkim należało zadbać o zaopatrzenie w dobrą żywność i napoje, co polegało na zabezpieczeniu szlaków komunikacyjnych. Pogarszające się warunki życia wynikały z niedostatecznej higieny na stanowisku, w którym przebywało kilkanaście tysięcy ludzi, koni i innych zwierząt, ale również z konieczności przygotowywania żywności (przede wszystkim funkcjonowania rzeźni). Dowództwo zdawało sobie sprawę, że zbyt długie przebywanie w jednym miejscu gwarantuje wybuch epidemii, a choroby łączono (nie bez podstaw) z wylęganiem się zgniłych odpadków i odchodów. Renesansowi pisarze zwracali uwagę, aby lokalizacja obozu był na miejscu suchym, w przeciwnym razie szybciej pojawią się „smrody

⁴⁶ Przykład takiej trasy znamy z 1531 r. Wówczas obóz generalny założony był pod Rohatynem, z którego armia wyruszyła 14 sierpnia. Po drodze założyła co najmniej cztery obozy i w ciągu ośmiu dni przemierzyła 157 km (średnia dzienna marszruta to 28 km), docierając aż na ziemię mołdawską. Trasa liczyła 157 km, a zatem w tym sezonie obóz musiał przenosić się na trasie liczącej przynajmniej 300 km, zob. AGAD, ASK, O85, sygn. 19.

⁴⁷ J. Tarnowski, *Consilium Rationis...*, s. 173. Te same elementy akcentują: [M. Bielski], op. cit., k. 70–70v; [A. Hohenzollern], op. cit., s. 235; *Stanisława Łaskiego wojewody...*, s. 103; A. Schneeberger, op. cit., k. 20v; S. Sarnicki, op. cit., s. 260–261; [J. Tarnowski], *Rada sprawy wojennej...*, s. 247, 249 (ostatni dwaj autorzy akcentowali przydatność lokowania obozu obok spławnej rzeki, którą można dostarczyć zaopatrzenie).

zaraźliwe”. Chodziło przede wszystkim o zanieczyszczenie wody, ale także o świeże powietrze i zdrowy pokarm. Czynniki te miały gwarantować prawidłowe funkcjonowanie obozu⁴⁸. Dodatkowo na wilgotnym terenie pojawia się ogromna liczba owadów, które w zasadzie uniemożliwiały egzystencję żołnierzy, w szczególności w porze letniej⁴⁹.

Dlatego dużo uwagi poświęcano zapewnieniu odpowiednich warunków sanitarnych, które zapobiegałyby rozprzestrzenianiu się chorób⁵⁰. Aby zadbać o higienę, wzorowano się na wojskach tureckich, korzystano również z antycznych rozwiązań. Budowano więc sanitariaty, doły kloaczne, w których zakopywano ekskrementy ludzkie, końskie oraz odpadki po uboju zwierząt i zdechłe wierzchowce, dodatkowo zalecano kopanie studni⁵¹. Bartosz Paprocki podkreślał również konieczność zapewnienia odpowiednio dużego placu obozowego, aby obóz był „na kształt miasteczka jakiego rozprzestrzeniony”, co polepszy sytuację sanitarną i opóźni pojawienie się epidemii. Jan Tarnowski w swym dziele *Consilium rationis bellicae* nakazywał: „A tak się za czasu ma obóz ruszać, póki smród nie będzie”⁵². Wyeksploatowany obszar opuszczano i przenoszono obóz o co najmniej kilka kilometrów. Przewidywano jedynie dwa wyjątki, kiedy można było dłużej stacjonować w jednym miejscu:

⁴⁸ J. Tarnowski, *Consilium Rationis...*, s. 175, 177; B. Paprocki, op. cit., k. Ciiiv–Civ; S. Sarnicki, op. cit., s. 260–262, 273; A. Schneeberger, op. cit., k. a4–a5.

⁴⁹ A. Schneeberger, op. cit., k. 20v.

⁵⁰ O dewastujących skutkach chorób w armii wczesnonowożytnej pisze: P. Lenihan, *Fluxes, Fevers and Fighting Men. War and Disease in Ancien Régime Europe 1648–1789*, Warwick 2019. Akcentuje on, że śmiertelność wskutek chorób w wojsku wynosiła 20–25%, wielokrotnie jednak epidemie siały jeszcze większe spustoszenie, a w szpitalach wojskowych mogła osiągnąć 90%.

⁵¹ *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 105; J. Tarnowski, *Consilium Rationis...*, s. 135, 175, 177; [J. Tarnowski], *Rada sprawy wojennej...*, s. 255; S. Sarnicki, op. cit., s. 175–176. Zob. także, A. Bołdyrew, *Porządek obozowania...*, s. 18.

⁵² J. Tarnowski, *Consilium rationis...*, s. 175–177. Analogicznie: S. Sarnicki, op. cit., s. 273.

zimą (ogólnie w okresie bardzo niskich temperatur) lub w przypadku bezpośredniego zagrożenia atakiem⁵³.

Latem starano się stosunkowo często zmieniać lokacje. W zasadzie jedynie na jednodniowych postojach pomijano reżim sanitarny. Natomiast już kilkutygodniowe stacjonowanie uchodziło za zbyt długie i uciążliwe, również z przyczyn infrastrukturalnych (np. rozjeżdżenie dróg przy bramach wjazdowych). Planując założenie obozu na ponad miesiąc, należało stworzyć co najmniej cztery furty⁵⁴. Na ogół jednak obóz pozostawał w jednym miejscu około miesiąca (przykład z 1537 r. jest raczej wyjątkiem). Przykładowo w 1531 r. obóz generalny założony pod Rohatynem stacjonował od 27 lipca (rozpoczęto wówczas spisywanie żołnierzy) do 14 sierpnia⁵⁵. Z kolei w 1564 r. pod Połockiem, zdobytym rok wcześniej przez Moskwę, stacjonowały dwa obozy: litewski i polski. Ten drugi, liczący 8600 żołnierzy i zapewne przekraczający 15 tys. osób i koni, stacjonował od 14 września do 4 października⁵⁶.

O funkcjonowaniu i lokalizacji obozów wojskowych nie mamy niemal żadnych konkretnych informacji oprócz tych zawartych w traktatach wojskowych. Nasz zamiysł opiera się jednak na wykorzystaniu źródeł skarbowo-wojskowych, tzw. rejestrów popisowych, które powstawały podczas przeglądu wojska⁵⁷. Na początku służby, a później co kwartał pisarz polny spisywał żołnierzy i konie. Na podstawie tych protokołów lustracyjnych wypłacano trzymiesięczny żołd⁵⁸. Z tego względu rejestry sporządzano

⁵³ B. Paprocki, op. cit., k. Civ.

⁵⁴ S. Sarnicki, op. cit., s. 268–269; A. Schneeberger, op. cit., k. 23.

⁵⁵ AGAD, ASK, O85, sygn. 19.

⁵⁶ Biblioteka Narodowa, rkps. 6609, k. 26v–28.

⁵⁷ Praktyka ta była dość powszechna w Europie, zob. *The Military Survey of 1522 for Babergh Hundred*, red. J. Pound, Woodbridge 1986; *The Military Survey of Gloucestershire, 1522*, red. R.W. Hoyle, Bristol 1993; *Perapis voiska Vialikaga kniastva Litouskaga 1528 goda*, red. A.I. Hrusza, M.F. Spirydonai, M.A. Vaitovicz, Minsk 2003.

⁵⁸ W. Semkowicz, *Popis wojska polskiego z lat 1561–1564 i wyobrażone w nim piętna końskie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1928–1929, t. 12, s. 104–113.

w obozie, tam bowiem przebywali urzędnicy wojskowi, a sam proces mógł trwać wiele dni⁵⁹. Wykonana wtedy dokumentacja popisowa stanowi więc świadectwo lokacji obozów, niestety informacje te jedynie czasami odnotowano przy popisie, ogrom zachowanych materiałów pozwolił jednak zgromadzić reprezentacyjny katalog danych.

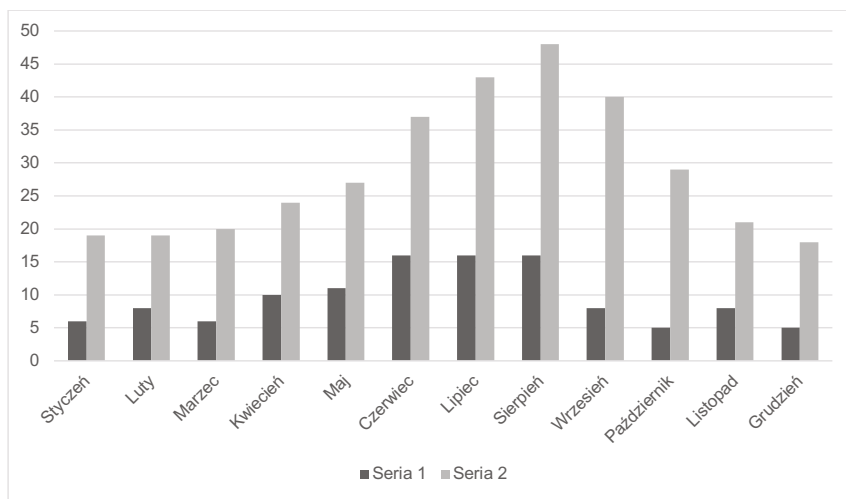
Niewątpliwie zauważalna jest sezonowość obozów, co uzależnione było od terminów najazdów tatarskich oraz warunków pogodowych. Próbuje ją obliczyć, uwzględniając informacje o dacie wykonania popisów z lat 1501–1557. Nanosimy to na siatkę miesięcy, co ukazuje nasilenie badanego zjawiska w cyklu pór roku (zob. wykres 8.2). Uwzględniamy również aspekt czasowy służby (trzy miesiące biegnące od sporządzenia protokołu lustracyjnego). Uwzględnienie tych czynników dowodzi, że szczytowy okres funkcjonowania obozów przypadał na czerwiec–wrzesień. Okresem przejściowym był maj i październik oraz ewentualnie kwiecień. Funkcjonowanie armii zamierało natomiast w miesiącach zimowych: listopad–marzec. Dane te należy uzupełnić o informację podaną przez Marcina Bielskiego, który akcentuje fakt, że zimą wojska rozjeżdżały się po wsiach⁶⁰. Również w późniejszych okresach było to praktykowane, jako tzw. leża zimowe, co upewnia nas, że w miesiącach grudzień–marzec obóz mógł być likwidowany⁶¹. Podkreślić jednak należy, że była to zasada, od której istniały wcale liczne wyjątki, kiedy zagrożenie zewnętrzne wymuszało ponowne formowanie obozu⁶². Zestawiając

⁵⁹ Dodatkowo popis z założeniem obozu jednoznacznie identyfikuje: [M. Bielski], op. cit., k. 70–70v.

⁶⁰ Ibidem, k. 70v.

⁶¹ Analiza najstarszego rozpuszczenia na leża zimowe, które stało się przedmiotem opracowania naukowego, pochodzi z przełomu lat 1564 i 1565: A. Bołdyrew, „*Szkodj j krzjwdj...*”, s. 137–156.

⁶² O tym też świadczy informacja szwajcarskiego lekarza mieszkającego w Polsce, który podawał sposoby dotyczące leczenia odmrożeń i im zapobiegania, które znał od lokalnych żołnierzy. A. Schneeberger, op. cit., k. 9v. Zob. również: P. Myszkowski do Jana Olbrachta, Lwów 28 IX 1499, [w:] *Listy i akta Piotra Myszkowskiego generała starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta*, wyd. A. Pawińskiego, Kraków 1898, s. 58–59.

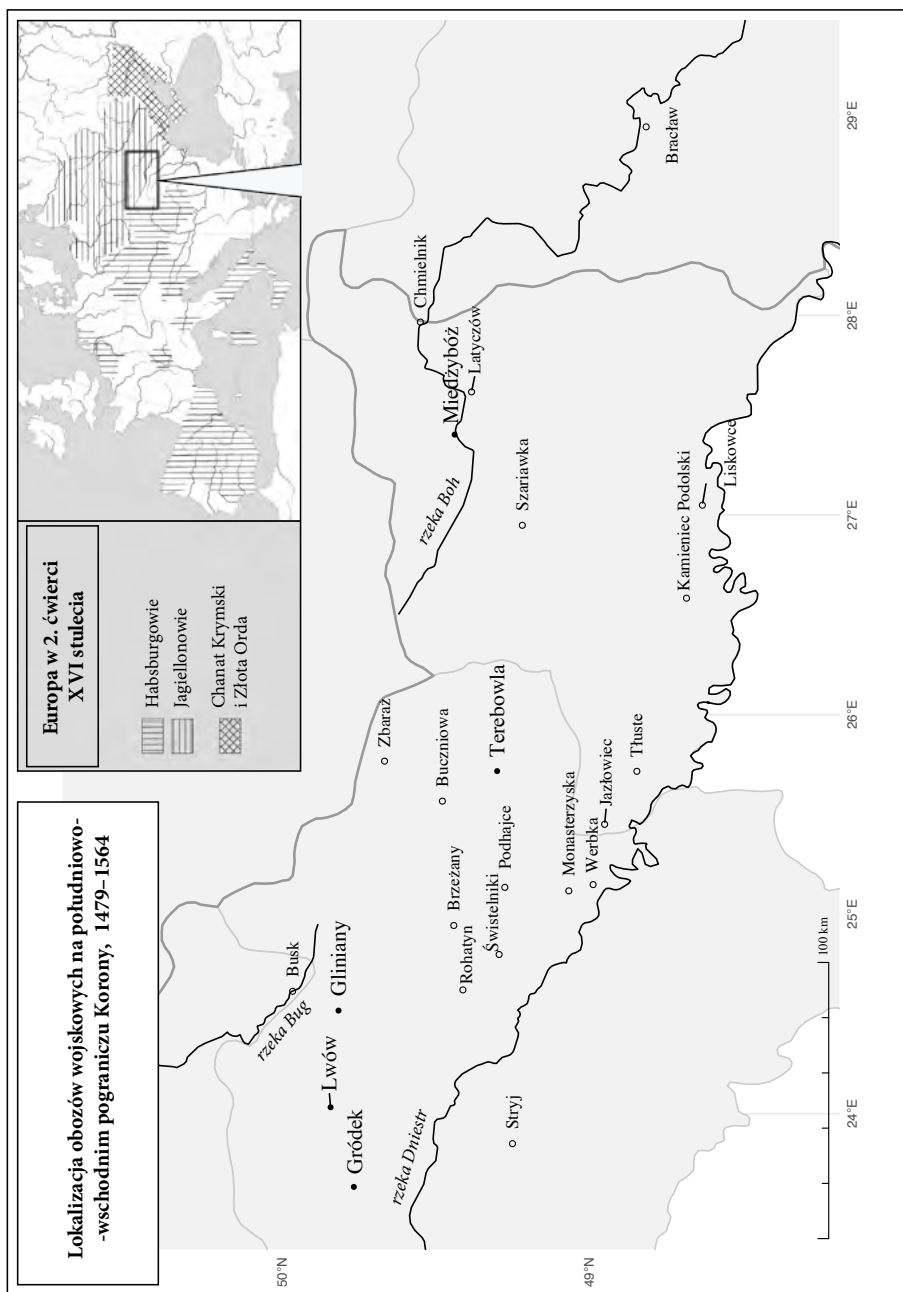

Wykres 8.2. Aktywność obozów wojskowych w skali roku (1501–1557) na podstawie spisów woj-skowych oraz uwzględniających fakt, że spis wyznaczał okres trzymiesięcznej służby. Opracowanie własne na podstawie: |AGAD, ASK, O85, passim

znane daty najazdów tatarskich na ziemię polską z lat 1600–1647, dochodzimy do wniosku, że rzeczywiście zimą było ich najmniej (przeciętnie najazd wypadał co trzy lata), ale różnice aktywności tatarskiej z uwagi na pory roku były niewielkie⁶³. Tym samym można założyć, że starano się utrzymać przynajmniej szkieletowe formy obozu w okresie zimowym.

Jak udowodniliśmy, obozy musiały mieć charakter półstały i ulegały nieustannym przemieszczeniom. Nie mogło być mowy o identycznych polach obozowych, lecz jedynie o pewnych okolicach, gdzie zakładano obóz, który następnie z przyczyn obiektywnych lub subiektywnych się przemieszczał. Zebrany materiał pozwala nam wskazać regiony,

⁶³ Najwięcej najazdów odnotowano latem (VI–VIII): 32,9%, następnie jesienią (IX–XI): 25%, wiosną (III–V): 22,4% i zimą (XII–II): 19,7%. Obliczenia własne na podstawie: M. Horn, *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. 8, nr 1, s. 4–71.

Mapa 8.2. Lokalizacja obozów wojskowych na mapie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zaznaczono granice administracyjne województw (ruskiego, podolskiego, bełskiego, wołyńskiego, braclawskiego i kijowskiego) oraz główne rzeki (Bug, Boh, Dniestr). Opracowanie własne

w których były zakładane obozy po okresie zimowym i gdzie funkcjonowały dłużej, a także możliwe jest uchwycenie tras, po których przemieszczał się obóz.

Wydawać by się mogło, że obóz można było założyć w dowolnym miejscu. Jednakże liczba uzyskanych punktów jest niewielka – to 28 lokacji, z których aż 24 znajdowały się na obszarze ziem ruskich (zob. mapa 8.2). W pewnych miejscach popisu dokonano tylko raz (jak np. w Bracławiu czy Brzeżanach), lecz ogromna większość danych pokrywa się, co świadczy, że obozy wojskowe stosunkowo regularnie zakładano w kilku miejscach. Dzięki temu możemy zaobserwować pewne punkty dogodne do obozowania.

„Matką obozów” była okolica Lwowa, którą nazywamy „węzłem lwowskim”. Miasto to funkcjonowało jako wyjątkowa aglomeracja cywilno-wojskowa. Lwów, zamieszkały był przez około 10 tys. mieszkańców – nie mógł i nie chciał przyjąć oraz utrzymać za murami kilkutysięcznej armii, niemal półtorakrotnie większej liczby czeladzi i gigantycznej liczby koni⁶⁴. Dlatego siedziby żołnierskie lokalizowane były na okolicznych łąkach i polach, a także pod pobliskimi Gliniami (35 km na wschód), Gródkiem (27 km na zachód) oraz nieco dalej położonym Buskiem (44 km na północny wschód). Różne lokacje na stosunkowo niewielkim terenie wskazują również na częste przenoszenie obozu, głównie z uwagi na dbałość o zasoby naturalne i względy higieniczne. Warto podkreślić, że tylko pierwsze trzy lokacje odpowiadają za 58% wszystkich opisanych żołnierzy.

Z „węzła lwowskiego” obozy przesuwali się z reguły na dwóch trasach, co było związane ze szlakami najazdów tatarskich. Te zaś

⁶⁴ We Lwowie 25% przestępstw popełniali byli żołnierze lub słudzy szlacheccy. A pamiętać należy, że żołnierze na służbie nie podlegali sądownictwu miejskiemu. A. Karpiński, *Przestępczość we Lwowie w końcu XVI i w XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1996, t. 87, nr 4, s. 753–768.

dostosowane były do biegu dwóch głównych rzek: Dniestru i Bohu i mogły iść od południa między Prutem a Dniestrem (Multański), Dniestrem a Bohem (Kuczmański) i Bohem a Dnieprem (Czarny)⁶⁵. Szlaki obozowe odzwierciedlają te zagrożenia. Gwarancją bezpieczeństwa zarówno od strony Mołdawii, jak i Tatarów był trakt południowy prowadzący w pewnej odległości (15–20 km) od Dniestru. Rohatyn był bramą otwierającą ten „szlak obozowy”, który zmierzał w kierunku Kamieńca Podolskiego. Drugi szlak obozowy szedł środkiem działu wód Dniestru i Bohu. Punktem wyjścia były Gliniany i dalej zmierzał do Trembowli, a w razie potrzeby obozy wojskowe lokowano bezpośrednio przy rzece Boh: w Międzybożu, Chmielniku, a nawet Braclawiu. W razie ataku od północy Litwini musieli zagwarantować bezpieczeństwo ziemi wołyńskiej. Armia koronna mogła wówczas wspomóc sąsiada lub chronić od północy ziemie ruskie, m.in. w Busku, Glinianach lub Zbarażu.

Zgromadzone dane należy zestawić z decyzjami podjętymi w czasie narady lwowskiej, która odbyła się 28 kwietnia 1520 r.⁶⁶ W jej wyniku wydano tzw. ordynację lwowską, która miała być reformą nieskutecznego systemu ochrony pogranicza południowo-wschodniego. Zakładała ona istnienie dwóch obozów: głównego i rozpoznawczego. Pierwszy miał być zlokalizowany właśnie na terenie węzła lwowskiego pomiędzy miejscowościami Olesko i Załóżce i powinien skupiać piechotę oraz artylerię. Drugim, wysuniętym na południowy wschód rejonem oporu był rejon kamieniecko-chmielnicki, który stanowić powinien rubież obronną przed napadem tatarskim. Odzwierciedleniem tej lokalizacji były właśnie obozy

⁶⁵ A. Dziubiński, *Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów*, „Kwartalnik Historyczny” R. 103, 1996, nr 3, s. 53–87.

⁶⁶ *Corpus Iuris Polonici. Sectionis primae. Privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata Regnum Poloniae spectantia comprehendentes*, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, t. 3, nr 232; zob. także *Acta Tomiciana. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae per Stanislausm Górski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum*, t. 5, nr 282.

ulokowane pod Latyczowem, Trembowłą i Międzybożem, okazjonalnie Tłustem. Są one cofnięte, ale należy podejrzewać, że przesuwają się w głąb wskazanego pogranicza w razie potrzeby. Już po stronie litewskiej funkcjonowało przedpole operacyjne w okolicy Braclawia. Podsumowując, wydaje się, że z reguły działały dwa niezależne obozy, pomiędzy którymi przemieszczały się oddziały w zależności od potrzeb militarnych i jedynie w sytuacji realnego zagrożenia łączyły się one w całość. Zaletą tego rozwiązania była możliwość reagowania na zagrożenie zarówno ze wschodu, jak i południa.

Oprócz węzła lwowskiego popisów regularnie przez cały rok dokonywano również w Trembowli i Międzybożu. Trzecią lokacją był Kamieniec Podolski, aczkolwiek na to miejsce należy patrzeć ostrożnie, gdyż tam stacjonował garnizon wojsk pieszych. Do tego należy dodać obóz w Latyczowie, który działał jesienią i zimą w latach 1549–1550, a także zimą i wiosną w Tłustem (1529 i 1532 r.). Te pięć miejsc stanowi świadectwo istnienia wysuniętych placówek obozowych, składających się na przednią obozową rubież obronną, a jednocześnie będących punktem centralnym rozpoznawczych czujek i wysuniętych sił mających za zadanie niszczenie drobnych najazdów. Wydaje się więc, że obóz mniejszy (rozpoznawczy) działał przez cały rok. W razie zagrożenia obóz główny przesuwał się szlakiem „obozowym” i łączył z wysuniętą placówką lub zajmował jej miejsce, a wojska straży przedniej przesuwały się na jeszcze dalej wysunięte pozycje.

Proces mobilizacji dobrze jest widoczny w 1542 r. W kwietniu wojska gromadziły się pod Lwowem, ale mamy również świadectwa popisu w Buczniowie i Międzybożu. Latem znowu mamy bardzo podobny układ: Lwów – Gliniany – Międzybóž. Należy również pamiętać o stale obsadzonym garnizonie w Kamieńcu. Nasza interpretacja tych danych jest taka, że obóz główny znajdował się w węźle lwowskim i stopniowo przesuwał się spod Lwowa do Glinian. Istniał również

niewielki wysunięty obóz w okolicach Międzyboża. Pomiedzy nimi w razie potrzeby przemieszczano wojska (obóz w Buczniowie). Bardzo interesujący jest jednak kolejny popis we wrześniu, kiedy żołnierze znajdowali się w Braclawiu. Ta ostanía lokalizacja znajduje się już na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (połączonego unią personalną z Królestwem Polskim), co niekiedy służyło wspólnemu budowaniu obrony południowo-wschodniej rubieży państwa, jak np. w 1557 r. Co więcej, w Braclawiu zgromadziło się ponad 3 tys. żołnierzy, to znaczy największa udokumentowana źródłowo liczba w 1542 r. w jednym miejscu⁶⁷. Udanie się do tej lokacji i zgromadzenie sił w jednym miejscu wynikały z wcześniejszego o rok napadu tatarskiego na litewską braclawszczyznę, podczas gdy mieszkańcy litewskiego Podola toczyli spory z księciem Prońskim⁶⁸. Marszruta w jedną stronę wynosiła 444 km, czyli w ciągu roku kilometrów oddziałów jazdy i piechoty musiał być zbliżony do tysiąca kilometrów⁶⁹. Z perspektywy wojsk koronnych tak dalekie przemieszczanie obozu było już wyzwaniem, ale mniejsze grupy pościgowe walczące z Tatarami pokonywały znacznie większe trasy⁷⁰.

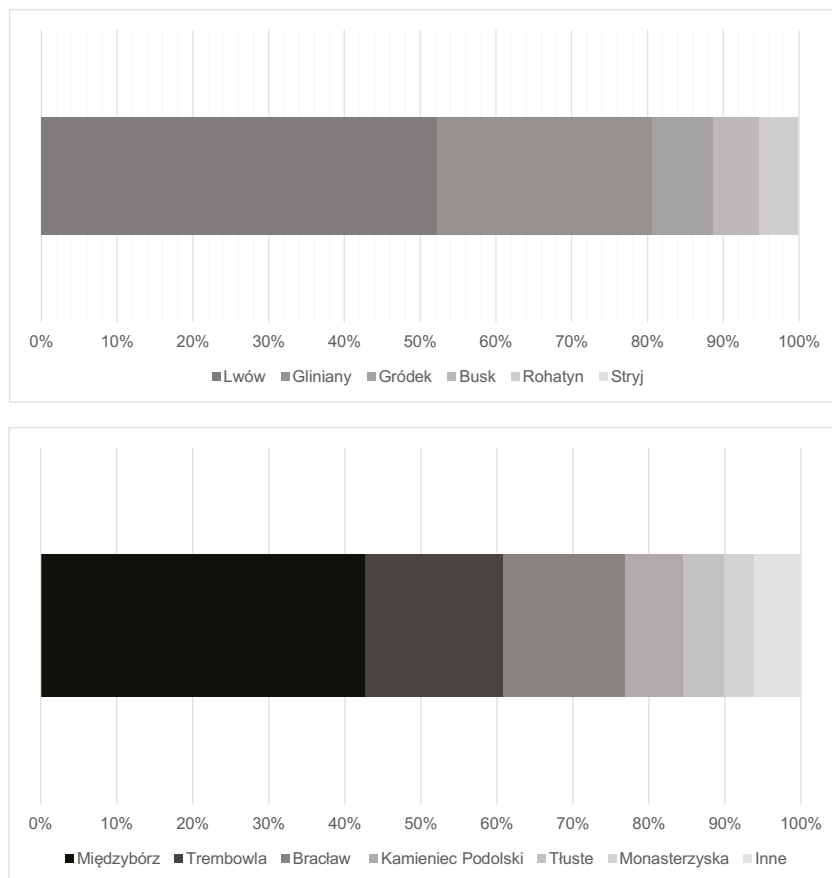
Aby ukazać znaczenie poszczególnych lokacji, postanowiliśmy zestawić liczbę popisanych żołnierzy w węźle lwowskim (obozie głównym) i na wysuniętych placówkach „szlaku obozowego” (zob. wykres 8.3).

⁶⁷ Oczywiście żołnierzy musiało być znacznie więcej, gdyż rotę zaciągano w różnym czasie. W konsekwencji w Braclawiu opisano jedynie te, które wchodziły w nowy kwartał służby.

⁶⁸ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011, s. 335 i n.

⁶⁹ Tak długi przemarsz nie był jednak niczym wyjątkowym. W 1567 r. szacunkowa odległość pokonana przez wojsko polskie wynosiła około 1500 km, zob. A. Bołdyrew, *Horyzont geograficzny żołnierzy zaciężnych w Polsce za ostatnich Jagiellonów. Przyczynek do badań nad mobilnością grupy zawodowej*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2017, t. 6, s. 60–61.

⁷⁰ A. Dziubiński, op. cit., s. 53–87. Por. J. Stepaniv, *A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century. On the Origin of the Ukrainian Cossacks*, „Harvard Ukrainian Studies” 1977, t. 1, nr 2, s. 211–224.

Wykres 8.3. Znaczenie lokacji obozów wojskowych na „węźle lwowskim” (u góry) i „szlaku obozowym” (na dole) na podstawie procentowej liczby żołnierzy popisanych w latach 1501–1557

Zestawione dane stanowią funkcję wielkości i częstotliwości zakładanych obozów i oczywiście są wartością orientacyjną. Potwierdzają to inne źródła, które odnotowują, że pospolite ruszenie w 1509 r. zbierało się wokół Lwowa, podobnie jak w czasie mobilizacji z roku 1512. Natomiast

w Międzybożu w latach 1513–1557 wojsko z pewnością stacjonowało 14 razy⁷¹.

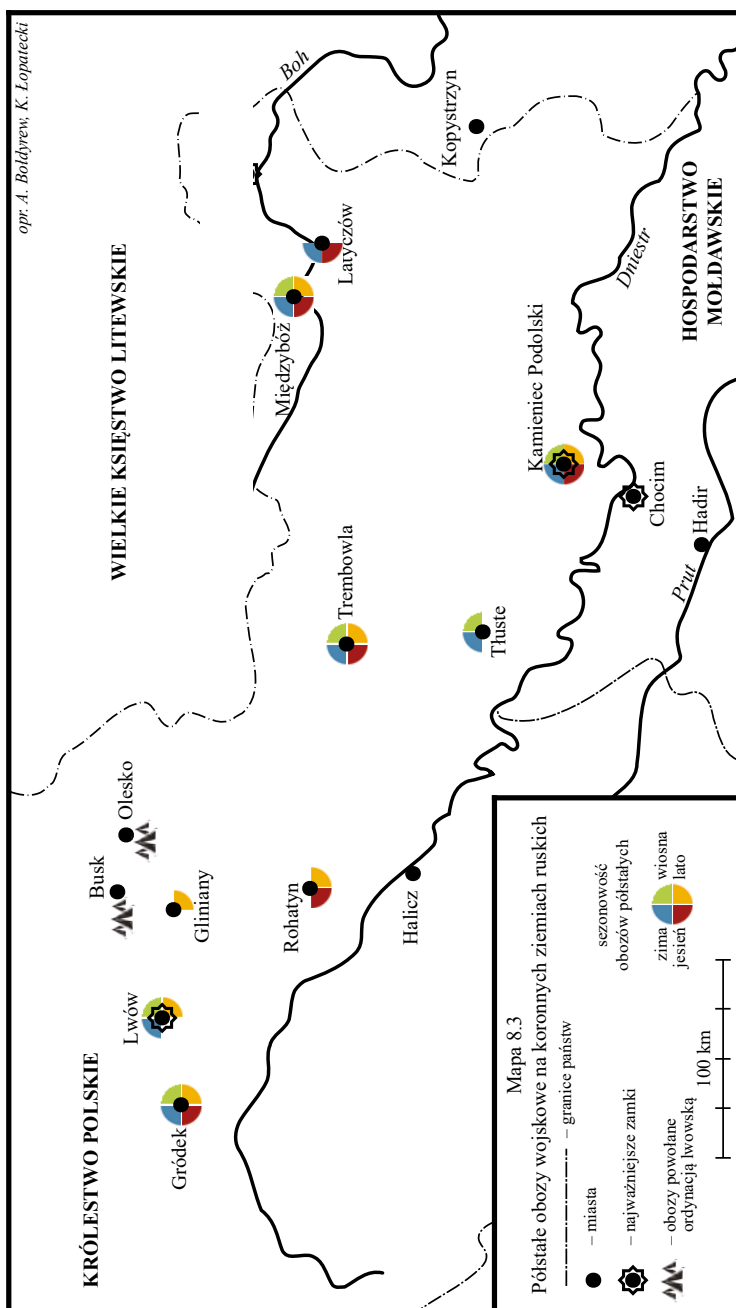
Obozy wojskowe niemal zawsze dublowały lokację miejską, to znaczy zakładane były w bezpośredniej bliskości miasta. W przeciwieństwie jednak do konkurujących ośrodków miejskich taka sytuacja była niezwykle korzystna dla obu stron⁷². Obozy potrzebowały infrastruktury miejskiej, przede wszystkim firm kupieckich, przewozowych, a także warsztatów rzemieślniczych, aby zapewnić zaopatrzenie i towary luksusowe żołnierzom. Z drugiej strony armia dysponowała pieniędzmi państwowymi w postaci żołdu, który mógł stanowić około 60% budżetu zebranego z podatków całego państwa. Nawet jeżeli podatki były w Królestwie Polskim niezwykle niskie, to oddziaływanie ekonomiczne żołnierzy zgromadzonych pod miastem w okresie pokoju trudno przecenić.

Na uwagę zasługują również kwestie zaopatrzenia i szlaków transportowych. Opisał to znakomicie książę Albrecht Hohenzollern w 1555 r., obliczając, że jeden wóz, mając jednodniową trasę marszrutową (około 20 km od obozu), zapewniał zaprowiantowanie dla 113 osób, a kolejny był potrzebny na 160 koni (bez furażu). Każde 20 km podwajało liczbę wozów, stąd tak ważna była bliskość miasta⁷³. To stanowiło istotny ogranicznik, który studził zapędy dowódców, aby głęboko wysunąć działalność obozów na teren pograniczny, dzięki czemu zwiększyłaby się skuteczność rozpoznania i powstrzymywania najazdów. Jedynie w trakcie

⁷¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), O85, sygn. 12, 15, 16, cz. III, 17, 41, 42, 44, 48, 50, 54–58, 60, 61.

⁷² M. Bosker, E. Buringh, *City Seeds. Geography and the Origins of the European City System*, „Journal of Urban Economic” 2017, t. 98, s. 139–157. W artykule autorzy zwracają uwagę na rolę innych miast dla rozwoju nowych ośrodków miejskich. O ile bliska odległość (do 20 km) była ważnym elementem hamującym rozwój miast.

⁷³ [A. Hohenzollern], op. cit., s. 240–241; K. Łopatecki, *Wojna jako nauka. Organizacja pola bitwy w kontekście rewolucji w musztrze (XVI–XVII wiek)*, Warszawa 2024, s. 652–654.

Mapa 8.3. Lokalizacja obozów wojskowych pod względem pór roku na ziemiach ruskich w latach 1479–1564. Opracowanie własne

działań wojennych obozy przesuwały się na tereny położone z dala od miast.

Trzeba też podkreślić, że wszystkie znane obozy odnotowane w popisach znajdowały się na lewym brzegu Dniestru (wyjątkiem był Styr). Lewobrzeżny obszar gwarantował większe bezpieczeństwo w okresie formowania i rejestrowania jednostek, ale nie można także zapomnieć o kwestiach socjalno-bytowych. Ten brzeg był znacznie lepiej zurbanizowany i posiadał gęstą wiejską siatkę osadniczą. To z kolei przekładało się na lepsze możliwości zaopatrzenia armii. Niebagatelne znaczenie miało zapewne także położenie tych punktów wzdłuż głównego szlaku przecinającego ziemie ruskie w kierunku południowo-wschodnim⁷⁴.

Bardzo interesująco przedstawia się analiza lokalizacji obozów wojсковych pod względem pór roku. Okazuje się, że przez cały rok z dużą intensywnością korzystano z obszarów położonych wokół Gródka, ponieważ obecność wojska można dowodnie poświadczyć w każdej porze roku (we Lwowie zimą, wiosną i latem, natomiast w Rohatynie latem i jesienią). W węźle lwowskim wyjątkowo jawią się Gliniany, gdzie żołnierze byli odnotowani jedynie w porze letniej. Pozostałe „ciągłe” obozy znajdowały się w kolejnych trzech punktach. Zaliczyć można do nich Trembowłę, Międzybóż i Kamieniec, przy czym ten ostatni był specyficznym przypadkiem zamku garnizonowego⁷⁵. Charakterystyczny jest również przypadek Tłustego i Latyczowa, w których to miejscach odnotowano wojsko stacjonujące zimą. Szerszy kontekst prezentujemy na mapie 8.3.

⁷⁴ J. Kurtyka, *Z dziejów królewskiej organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (Wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.)*, „Rocznik Przemyski” 2007, t. 43, nr 1, s. 37.

⁷⁵ Warto podkreślić, że w pierwszej połowie XVI w. w Kamieńcu Podolskim załoga nieprzerwanie pełniła straż. Często było to również miejsce zborne większych sił. Obszerniej: O. Hański, *Garnizon Kamieńca Podolskiego do końca XVI wieku*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 3: *Miasto i wojna*, red. W. Jar-no, J. Kita, Łódź 2021, s. 41–62.

Ogromne obszary polskiego pogranicza południowo-wschodniego, które od połowy XV w. ulegały coraz częstszym i intensywniejszym napadom tatarskim, wymagały regularnej obrony. Ponieważ jednocześnie ziemie te były słabo zurbanizowane, armia przemierzająca je w celu zabezpieczenia granicy zmuszona była do wytworzenia swoistego substytutu miasta wojskowego. Od momentu powołania do życia tzw. obrony potocznej około 1479 r. wojsko rozpoczęło regularne stacjonowanie w półstałych obozach polowych. Praktyka ta była postulowana zresztą w pismach teoretyków wojskowości z epoki (Jan Tarnowski, Marcin Bielski, Stanisław Sarnicki). Obozy wojskowe przyciągały żołnierzy z całego państwa, co miało niebagatelne znaczenie demograficzne i gospodarcze dla ziem ruskich Korony. Nasze badania, oparte na materiałach archiwalnych (rejestry popisowe wojsk zaciężnych przebywających w obozach) dotyczących około 50 tys. żołnierzy jasno wykazują, że powstały obóz był swego rodzaju ruchomym miastem, w którym życie intensyfikowało się w miesiącach wiosennych, letnich i jesienich.

Na ziemiach ruskich na przełomie średniowiecza i nowożytności można mówić o jednym lub dwóch obozach wojskowych, które stanowiły największe skupiska ludności na tych terenach. Z uwagi na ich specyfikę (ogromna liczba zwierząt i brak centralnego zaprowiantowania) miasta wojskowe doprowadzały do eksploatacji zasobów i dewastacji ekologicznej najbliższej okolicy. Ten element oraz konieczność militarna zmuszały do przenoszenia lokacji pól obozowych. W momentach zagrożenia lub w okresie niskich temperatur mogły one funkcjonować przez kilkanaście tygodni. Oprócz niekorzystnych skutków przynosiły one ogromne korzyści gospodarcze. Wiadomo, że w Wielkim Księstwie Litewskim w latach sześćdziesiątych XVI stulecia wydatki wojenne pochłaniały 76%

wszystkich dochodów i kredytów⁷⁶. Konieczność utrzymania stałych sił zbrojnych w Królestwie Polskim oznaczała, że następowała ciągła redystrybucja dóbr z podatków zebranych w całym kraju na rzecz stacjonujących na ziemiach ruskich wojsk państwowych. Obóz wojskowy stanowił punkt gromadzący kupców i rzemieślników, zapewniał bezpieczeństwo osadnicze, wspomagał iredynizację ziem ciągle narażonych na napady koczowniczych sąsiadów. Intensyfikacja kontaktów handlowych, mieszanie się obyczajów przybyszów z różnych ziem, to wszystko były czynniki, które pozytywnie wpływały na stabilizację siatki osadniczej, a tym samym ułatwiały rozwój gospodarczo-administracyjny w obszarze przygranicznym. Było to o tyle istotne, że silne tam były wpływy różnych kręgów kulturowych, które mieszały się na drodze dyfuzji kulturowej.

Nasze badania pokazały, że głównym obszarem zakładania obozów wojskowych był rejon Lwowa (największego miasta na koronnych ziemiach ruskich). Lwów i satelickie ośrodki, w których okolicach znajdowały się obozy wojskowe, nazwaliśmy „węzłem lwowskim”, gdyż to właśnie w tym rejonie dokonywano ześrodkowania sił i materiałów wojennych. Obóz w zależności od potrzeby przenoszono w kierunku południowo-wschodnim. Udało nam się zidentyfikować szlak obozowy, który sięgał kilkaset kilometrów na południowy wschód, aż do Kamieńca Podolskiego i litewskiego Braclawia. Zjawisko to nasiliło się od lat dwudziestych XVI w.

⁷⁶ P. Guzowski, K. Łopatecki, R. Poniat, *Rewolucja militarna jako czynnik modernizacyjny skarbowości w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim – przykład wojny inflanckiej (1557–1570)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2022, t. 83, s. 99–149.

Rozdział 9

PRZEMARSZ ARMII KORONNEJ W KAMPANII LETNIEJ 1538 R.

Analizowany w poprzednim rozdziale szlak obozowy wytyczony na obszarze czterech województw ruskich jest zjawiskiem z pogranicza historii wojskowości, dziejów osadnictwa i przede wszystkim geografii historycznej. Jest to obraz kumulatywny w tym sensie, że agreguje informacje zebrane z kilkudziesięciu lat regularnych walk toczonych na południowo-wschodnim pograniczu Królestwa Polskiego. Może zatem powstać pytanie, na ile w praktyce sprawdzał się w toku konkretnej kampanii. Przykład wyprawy letniej hetmana Jana Tarnowskiego z 1538 r. jest o tyle przekonujący, że nie jest to rok, w którym dokonano licznego zaciągu w oczekiwaniu na wojnę, ale do niej nie doszło (na przykład w 1532 r.), czy wojna miała miejsce, ale walczone przy użyciu szczupłych sił.

Kampania mołdawska 1538 r. nadal pozostaje w cieniu innych wypraw szesnastowiecznego wojska polskiego, głównie za sprawą braku punktu kulminacyjnego. W jej trakcie w zasadzie ograniczono się do około miesięcznego oblężenia Chocimia i zakrojonych na szeroką skalę działań rozpoznawczo-osłonowych. Brakło po prostu okoliczności towarzyszących, w oparciu o które można by stworzyć swoisty mit zwycięskiej bitwy. Samo oblężenie zamku chocimskiego nie było wystarczająco nośnym motywem dla pamięci zbiorowej, szczególnie że Chocimia

nie zdobyto, ale jednocześnie cel strategiczny wyprawy został osiągnięty. Zapewniono bowiem dość wysoki poziom bezpieczeństwa na pograniczu Królestwa Polskiego i Hospodarstwa Mołdawskiego oraz odzyskano sporne terytorium, co potwierdzał traktat zawarty z Piotrem Rareszem (30 sierpnia 1538 r.), zatwierdzony przez jego następcę, protureckiego hospodara Stefana Lacustę¹.

Na marginesie warto podkreślić, że to kolejny przypadek, kiedy rozwój wypadków na wojnie przekroczył proste plany dowództwa polskiego. Można by wręcz mówić o nowym – nowożytnym – modelu wojny, do którego ani władca polski wraz z doradcami, ani tym bardziej armia nie byli wystarczająco dobrze przygotowani. I znowu – podobnie jak w przypadku wojny pruskiej 1519–1521 – o zwycięstwie nie zadecydowały czynniki militarne w rozumieniu przewagi na polu walnej bitwy, lecz zupełnie inne czynniki. Można je zaliczyć do kategorii długofalowych elementów strukturyzujących przekształcające się państwo. Podsumowując, wojna polsko-mołdawska 1530–1538 była ostatnią i, co najważniejsze, zwycięską rozgrywką w sporze o Pokucie. Obszar ten przejęty został przez Mołdawię na przełomie XIV i XV w. w wyniku niespłaconych długów, jakie mieli władcy polscy u gospodarów mołdawskich². Te zaszłości historyczne gospodarowie mołdawscy traktowali jako wygodny pretekst i wysuwali coraz to nowe żądania przekazania im spornego terytorium jako rekompensaty za poniesione straty finansowe. Dążenia te były zbieżne z programem zjednoczenia ziem ruskich po prawej stronie Dniestru lub przynajmniej Prutu (Pokucie)³. Władca mołdawski Piotr

¹ J. Demel, *Historia Rumunii*, Wrocław 1970, s. 147; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011, s. 399.

² K. Niemczyk, *Przyczynek do relacji polsko-mołdawskich w XVI w. Geneza konfliktu z 1506 roku*, [w:] *Polska i Rumunia. Wspólnie – obok – blisko*, red. I. Czamańska, H. Krasowska, H. Walczak, C. Geambașu, Suceava 2015, s. 16.

³ Z. Spieralski, *Awantury mołdawskie*, Warszawa 1967, s. 26–27.

Raresz przeprowadził szeroko zakrojoną akcję pozyskiwania sojuszników dyplomatycznych. Zawarł sojusz z Ferdynandem Habsburgiem w Jasach 4 kwietnia 1535 r., współpracował również z Wielkim Księstwem Moskiewskim. Łupieżcze wyprawy na Pokucie w sierpniu i zimą 1535 r. oraz w lutym 1536 r. miały skłonić Koronę do rezygnacji ze swych pretensji⁴. W lutym 1538 r. Raresz zawarł w Wielkim Waradynie układ z Ferdynandem Habsburgiem i Janem Zapolyą, który był wymierzony przeciw Turcji. Gospodar liczył również na wpływ Habsburgów na Zygmunta I Starego. Władca polski, będąc wrogiem Raresza, zmuszony był więc do stanięcia po stronie Turcji, spod zwierzchnictwa której gospodar próbował się wyzwolić. Zygmunt I Stary wysłał nawet posła do Sulejmana Wspaniałego (kasztelan brzeski Erazm Kretkowski) z prośbą o interwencję w Mołdawii. Sułtan jednak podjął już wówczas działania wymierzone przeciw niepokornemu gospodarowi i upominał Polaków, by nie wkroczyli do Mołdawii⁵. Król polski znalazł się w delikatnym położeniu. Z jednej strony musiał unikać otwartego konfliktu z Sulejmanem, z drugiej zaś chciał zaznaczyć obecność Polski na spornym terytorium Pokucia. Narażał się również na oskarżenie o wystąpienie przeciw antytytureckiej koalicji Habsburgów, Zapoly i Mołdawii.

Kampania letnia Tarnowskiego jest również ważna ze względu na szacowany na przynajmniej kilkanaście tysięcy żołnierzy polski kontyngent wojskowy, który zmierzał do granicy z Mołdawią. W kontekście szlaku obozowego przypadek wyprawy z 1538 r. jest wręcz idealny do zilustrowania mechaniki przemieszczenia dużej ilości wojska w praktyce. Pomijamy już fakt, że zazwyczaj analiza kampanii wojennych obejmuje kwestie związane z taktyką, walką, uzbrojeniem czy pochodzeniem

⁴ J. Demel, op. cit., s. 146.

⁵ W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia*, t. 4, Poznań 1958, s. 215–216; Z. Spieralski, *Awantury...*, s. 91–95; J. Demel, op. cit., s. 147.

żołnierzy. Mniej popularne są natomiast takie zagadnienia, jak np. przemieszczenia armii, obozowanie czy życie koszarowe/garnizonowe.

Sięgnięcie po archiwalia związane z wyprawą mołdawską wojska polskiego w 1538 r. pod dowództwem hetmana Jana Tarnowskiego pozwoliło na nieco inne spojrzenie na kwestie przemieszczenia armii zaciężnej w pierwszej połowie XVI w. Wielokrotnie bowiem zadawano sobie pytanie, jak w praktyce organizowano przemarsz kilku- lub kilkunastotysięcznej armii, której towarzyszyły tabory i ich obsługa. W szerszym kontekście chodzi o to, jak należy lokalizować maszerujące wojska, czy w ogóle, jak należy lokalizować pewne zdarzenia z zakresu historii wojskowości.

Kampania mołdawska 1538 r. nie cieszyła się dużą popularnością w badaniach naukowych. Nie towarzyszył jej bowiem żaden spektakularny moment w rodzaju wygranej bitwy czy zdobycia zamku. Działania *stricto* bojowe ograniczyły się do oblężenia mołdawskiego Chocimia, którego zresztą ostatecznie, na skutek podjętych rokowań, nie przejęto. Pomimo realizacji założonego celu strategicznego przez wojsko polskie badacze pomijali ten fragment dziejów, choć zachowała się niemal kompletna dokumentacja wyprawy.

Po nieudanej próbie zmobilizowania przeciw Mołdawii pospolitego ruszenia w 1537 r. (armia zawiązała wówczas rokosz we Lwowie) oraz klęsce wojsk polskich w początkach 1538 r. nad Seretem, król Zygmunt I Stary podjął decyzję o kolejnej akcji. Była to jedna z wielu wypraw polskich w trwającym z przerwami sporze polsko-mołdawskim. Strona polska podejmowała z jednej strony próby osadzenia na tronie w Mołdawii hospodara zależnego od Polski (gwarantującego pokój na południowo-wschodniej granicy państwa), z drugiej ograniczenia wypraw mołdawskich, które przeważnie przybierały charakter łupieżczy.

Na sejmie piotrkowskim 1538 r. (18 stycznia–28 lutego) po zawoździe, jaki sprawiło pospolite ruszenie rok wcześniej, postanowiono

wykorzystać wojska zaciężne⁶. Wiosną przeprowadzono zaciągi i lustrowano oddziały, dowódcą zaś został hetman Jan Tarnowski. Armia koronna latem 1538 r., według różnych szacunków, miała liczyć około 19 tys. żołnierzy⁷. Każdy z badaczy zajmujący się tym zagadnieniem zliczał oficjalne informacje dotyczące liczebności poszczególnych oddziałów. Jednak sposób ten informuje raczej o tym, ile pieniędzy przeznaczono na zaciąg wojska, niż o tym, ile zebrano wojska w rzeczywistości. Różnica ta wynika z faktu rozbieżności między tzw. stanami etatowymi oddziałów a ich stanem faktycznym. Dla przykładu: oddział jazdy rotmistrza Wacława Zaremby otrzymał 300 stawek żołdu, jednak w czasie lustracji spisano jedynie 238 żołnierzy⁸. Rotmistrz piechoty Bartłomiej Jabłonowski otrzymał zezwolenie i pieniądze na zaciąg 150 ludzi, podczas lustracji w jego oddziale naliczono ich 118⁹.

Stwierdzenie faktycznej liczby żołnierzy w rotach następowało dopiero podczas lustracji. Uzbrojone oddziały stawały do przeglądu przed dowództwem i wówczas zapisywano imię, nazwisko, przydomek i miejsce pochodzenia żołnierza piechoty wraz z jego uzbrojeniem oraz dane personalne rotmistrzów i towarzyszy w jeździe, a także dane związane z liczbą i jakością koni oraz uzbrojeniem żołnierzy na szczeblu każdego pododdziału. W związku z tym dziś np. niemożliwe jest ustalenie danych personalnych zwykłych jeźdźców, ponieważ tych nikt nie notował; znamy jednak takie dane odnośnie do każdego żołnierza piechoty. Są to główne przyczyny, z powodu których nie można ustalić dokładnej liczby

⁶ W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948, s. 137.

⁷ L. Kolankowski, *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r.*, „Ziemia Czerwieńska”, R. 1, 1935, z. 2, s. 157, 158 ocenia jej wielkość na 18 024 ludzi. M. Plewczyński, *Liczebność wojska koronnego za ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. 21, s. 42, 43 obliczył udział 19 400 żołnierzy.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), O85, sygn. 32, k. 92–101.

⁹ *Ibidem*, k. 54v–56v.

żołnierzy, którzy walczyli pod Chocimiem w 1538 r. Dla części oddziałów bowiem znane są tylko dane związane z liczbą stawek żołdu wypłaconego rotmistrzom, dla innych jedynie liczba żołnierzy wymienionych w dokumencie lustracyjnym. Jeszcze inna sytuacja występuje w przypadku rot, dla których, co prawda, znana jest liczba etatowa i faktyczna żołnierzy, ale w trakcie wojny ulegała ona zmianie. Pewne oddziały traciły dowódców, inne ulegały rozproszeniu i częściowo włączano je w skład innych rot. Symptomatycznym przykładem jest oddział jazdy pod dowództwem Jerzego Jazłowieckiego. Oficjalnie miał liczyć 200 ludzi, lustracja wykazała jedynie 50, ale już w momencie zakończenia wojny, kiedy rozliczano straty żołnierzy, rota Jazłowieckiego została oszacowana na 130 żołnierzy¹⁰. Niekiedy dowództwo przekazywano również nowo powołanym dowódcom, skoro odnotowano ich na tych stanowiskach na zakończenie wojny, ale nie ma ich ani w szacunkach etatowych stanów rot, ani w dokumentach lustracyjnych. Tak też było w przypadku aż 14 osób.

Łącznie liczba oddziałów jazdy sięgnęła maksymalnie 61 (z czego 8 pojawiło się już w trakcie kampanii wojennej)¹¹. Według najstarszych szacunków (Ludwik Kolankowski) służyło w nich 11 324 jeźdźców. Nowsze opracowanie Marka Plewczyńskiego zlicza 11 988 żołnierzy¹². Z zachowanych dokumentów lustracyjnych wynika, że było ich 6909, a na podstawie spisów strat w uzbrojeniu i koniach, jakie ponieśli żołnierze jazdy, można doliczyć dodatkowych 1350 (łącznie: 8259). Trzeba jednak pamiętać, że nie zachowały się wszystkie dokumenty lustracyjne, toteż podana liczba

¹⁰ M. Plewczyński, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1526–1547*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. 32, s. 265; AGAD, ASK, O85, sygn. 35, k. 114v; ibidem, sygn. 31, k. 58.

¹¹ L. Kolankowski, op. cit., s. 158; M. Plewczyński, *Materiały...*, s. 264–265; AGAD, ASK, O85, sygn. 31, 33, 34.

¹² M. Plewczyński, *Materiały...*, s. 264–265.

8259 jeźdźców służących w czasie letniej kampanii 1538 r. jest minimalną potwierdzoną w źródłach.

Inaczej wygląda sytuacja, jeśli chodzi o piechotę. Do dziś zachowały się rejestry popisowe 43 rot pieszych zaciągniętych do służby w 1538 r. Według stanu etatowego kancelaria królewska listy przypowiednie wystawiła na 5980 stawek żołdu. Roty miały bardzo zróżnicowaną wielkość. Ich liczebność wynosiła od 30 do 300 stawek żołdu. Najliczniejszą grupą były rotę raczej małe, to znaczy 50- i 100-osobowe, łącznie naliczono ich odpowiednio 10 i 12. Warto jeszcze zwrócić uwagę na oddziały 200-osobowe, których było 9. W rzeczywistości za wykazane wyżej 5980 stawek żołdu zaciągnięto 4665 żołnierzy. W związku z tym w 42 z 43 rozpatrywanych rot ubytek stanu faktycznego żołnierzy do postulowanego stanu etatowego wynosił od 47% (w rocie Lamperta Gnoyeńskiego) do 18% w trzech innych rotach (J.T. Dziaduskiego, Mateusza Kaszowskiego i Wojciecha Polaka z Leśnicy). Tylko w oddziale Mikołaja Łasińskiego zaciągnięto więcej żołnierzy niż przewidziano stawek żołdu, bo rota pierwotnie miała liczyć 30 ludzi, a było ich 31.

Armii Tarnowskiego towarzyszyła artyleria. Nie stanowiła ona wówczas w Polsce osobnego rodzaju wojska. Działa oraz wszystkie niezbędne do ich użycia narzędzia i materiały były własnością króla, który najmował puszkarzy i ich pomocników. W zachowanych materiałach źródłowych znajduje się osobny ciąg wpisów, które poświadczają obecność artylerii w wyprawie mołdawskiej 1538 r. (*Regestrum distributarum pecuniarum ad prouisionem artelarie Sacre maiestatis Regie, contra Palatinum Moldavie. Podoliam*)¹³. Analiza tylko tego spisu może wnieść wiele nowego do rozpoznania stanu artylerii polskiej w pierwszej połowie XVI w. Z uwagi jednak na charakter opracowania warto zwrócić uwagę tylko

¹³ AGAD, ASK, Oddział 1, Rachunki królewskie, sygn. 93, k. 2–7. Fragmenty opublikował Z. Spieralski, *Polska sztuka wojenna w latach 1454–1562*, Warszawa 1958, s. 102–104.

na najważniejsze aspekty jej funkcjonowania i roli, jaką odegrała pod murami Chocimia.

28 czerwca 1538 r. zespół armat wraz z obsługą pod dowództwem hetmana Tarnowskiego wyruszył z Krakowa. Hetmanowi towarzyszył również Zygmunt II August. Kronikarz Łukasz Górnicki pisał, że z Krakowa cały orszak skierował się na Wieliczkę, a następnie Bochnię, skąd ruszył w stronę Glinian¹⁴. Spod Glinian Zygmunt II August zawrócił do Krakowa, natomiast artyleria dołączyła do armii. W jej skład wchodziło sześć dział oblężniczych i cztery polowe. Działa oblężnicze (dwóch rodzajów) wystrzeliwały pociski o wadze odpowiednio około 20 kg i 6 kg, a działa polowe strzelały kulami kilogramowymi. W skład obsługi wchodziło 14 wykwalifikowanych puszkarzy wraz z liczny gronem pomocników, a także kilku rzemieślników (kowale, kołodziej). Wszystkie wozy wiozące lufy armatnie, proch, amunicję oraz stosowne narzędzia i zapasy materiałów wojennych oraz żywności łącznie ciągnęły 192 konie¹⁵.

Niezależnie od dokładności przeprowadzonych szacunków co do liczebności, warto odnotować, że armia ta była jedną z największych, jakie zgromadzono jednorazowo w okresie panowania Jagiellonów w Polsce (1386–1572). Dzięki zachowanym źródłom można potwierdzić udział w niej 12 924 żołnierzy jazdy i piechoty. Jej utrzymanie przez trzy kwartały pochłonęło około 200 tys. florenów¹⁶, co stanowiło znaczny procent rocznego budżetu Królestwa Polskiego w tym okresie¹⁷.

¹⁴ Ł. Górnicki, *Dzieje w Koronie Polskiej [...] od roku 1538 aż do roku 1572*, [w:] idem, *Pisma*, t. 2, wyd. R. Pollak, Warszawa 1961, s. 572–573.

¹⁵ Z. Spieralski, *Jan Tarnowski 1488–1561*, Warszawa 1977, s. 288–289; M. Plewczyński, *Wojny...*, s. 398–399.

¹⁶ L. Kolankowski, op. cit., s. 159; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*, Warszawa 2005, s. 254; idem, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 109–111, 328–331; M. Plewczyński, *Wojny...*, s. 398.

¹⁷ Z. Spieralski, *Awantury...*, s. 94.

Przykład innej wyprawy do Mołdawii (1497 r.) dowodzi, że jeśli rzeczywiście wojsku Jana Olbrachta towarzyszyło 6000 wozów, to sama kolumna taborowa idąca wóz za wozem musiałaby mieć nieprawdopodobną długość około 120 km. Kolumna z wozami przemieszczającymi się trójkami ciągnęłaby się na 40 km. Stąd podejrzenie, niemożliwe do weryfikacji w znanych przekazach źródłowych, że armię podzielono na mniejsze grupy, które wraz ze swymi wozami przemieszczały się niezależnie od siebie¹⁸. Podejrzenie to zyskuje jednak inny wymiar w zestawieniu z danymi zaczerpniętymi z dokumentacji wyprawy 1538 r. W jednej z ksiąg skarbowo-wojskowych (prowadzonych przez bliżej nieznanego pisarza wojskowego Augustyna, *Augustinus exercitum notarius*)¹⁹ dokładnie odnotowano nie tylko straty w koniach rot jazdy i ich uzbrojeniu, lecz także ich lokalizację. Można zatem podjąć próbę zakreslenia chociaż częściowego rejonu przemarszu i działań zbrojnych armii Tarnowskiego. To w odniesieniu do wojska jako całości. W odniesieniu do poszczególnych rot jazdy wyraźnie widać, któredy oddziały te przemieszczały się w kierunku Chocimia, czyli punktu docelowego.

Wśród 61 zidentyfikowanych rot jazdy dla 32 można prześledzić stosunkowo dokładnie ich trasę przemarszu. I tak np. rota Zygmunta Parzynczewskiego (szacowana na 274 żołnierzy, w lustracji odnotowano tylko 237)²⁰ pierwszą stratę konia poniosła w Borowej, leżącej na prawym brzegu Bugu, niedaleko źródeł Prypeci. Kolejne miały miejsce w Nowym Dworze, Kryłowie, Sokalu, Gródku (niedaleko Lwowa), Gołogórach i Kozłowie²¹. Następną zapisaną miejscowością jest dopiero

¹⁸ A. Bołdyrew, *Sprzęt taborowy (wozy) w przemieszczeniu armii zaciężnej w Polsce ostatnich Jagiellonów*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2017, t. 99, s. 119 i n.

¹⁹ AGAD, ASK, O85, sygn. 34, k. 1.

²⁰ L. Kolankowski, op. cit., s. 158; M. Plewczyński, *Materiały...*, s. 265; O85, sygn. 32, k. 112v (lustracja).

²¹ AGAD, ASK, O85, sygn. 34, k. 20.

Krzyków oddalony od Kozłowa w linii prostej około 90 km²². W XVI w. te dwie miejscowości łączył szlak prowadzący przez Trembowłę i Kopiczyńce, można zatem podejrzewać, że właśnie nim poruszali się żołnierze Parzynczewskiego. Później najprawdopodobniej udali się do Kamieńca²³, gdzie umieszczono główny obóz armii Tarnowskiego (*sub Camijenijecz in campo*)²⁴. Rota Parzynczewskiego brała z pewnością udział w oblężeniu Chocimia, zapewne zabezpieczając tyły wojska, lub po spieszeniu jazdy bezpośrednio w walkach. Świadczą o tym wpisy dotyczące koni padłych *in oppugnacione* (w oblężeniu)²⁵.

Ciekawa zbieżność zachodzi między trasą oddziału Erazma Oporowskiego z częścią trasy roty Parzynczewskiego. Zaciężni Oporowskiego początkowo pojawili się w Skierbieszowie, niedaleko Krasnegostawu, ale i w Czernichowie nieopodal Sambora. Zanotowano ich również w Gródku, a następnie w Kozłowie. Przypuszczam, że z Gródka szlakiem przez (lub w okolicy) Lwów, Gliniany udali się właśnie do Kozłowa i tu – podobnie jak oddział Parzynczewskiego – weszli na szlak idący przez Trembowłę i Kopiczyńce w stronę Skały Podolskiej i Kamieńca Podolskiego. Zresztą w Skale zapisano ich ponownie²⁶.

Można by zatem podejrzewać, iż dwukrotnie przywołany szlak był – przynajmniej częściowo – trasą przemarszu armii Tarnowskiego. Byłoby tak, gdyby nie to, że w przypadku większości rot trudno mówić o jakimś wzorcu przemieszczania się. Najlepszym tego dowodem jest trasa, czy raczej miejscowości, w których odnotowano rotę Jerzego Jazłowieckiego. Oddział ten, szacowany na 200 ludzi²⁷ (lustracja wykazała

²² Ibidem, k. 20v.

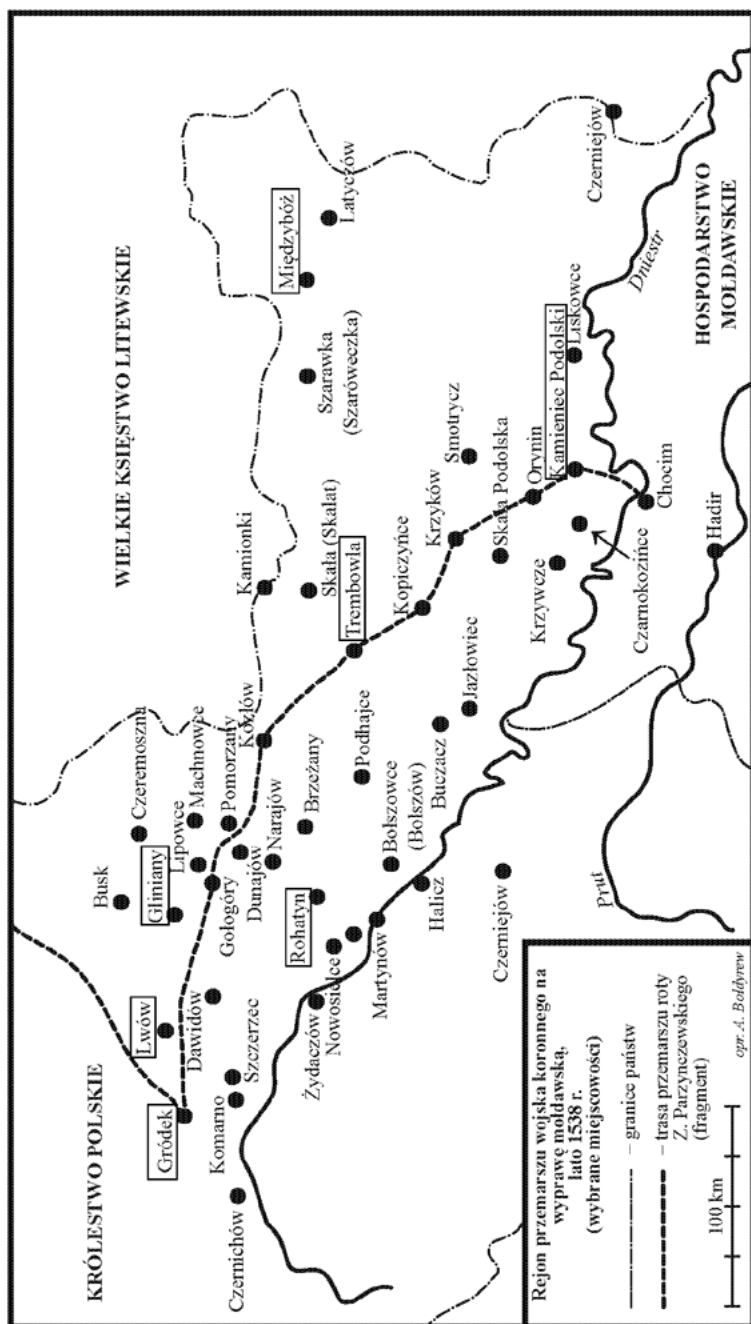
²³ Ibidem, k. 20–21.

²⁴ Ibidem, k. 19.

²⁵ Ibidem, k. 20, 20v.

²⁶ Ibidem, k. 21v–22.

²⁷ M. Plewczyński, *Materiały...*, s. 265.

Mapa 9.1. Rejon przemarszu wojska koronnego na wyprawę moldawską (lato 1538 r.). Odnotowano główne miejscowości, w ramkach umieszczono lokację głównych obozów wojskowych (zob. rozdz. 8)

jedynie 50²⁸), w wykazie strat ma 130 żołnierzy²⁹. Obecność roty zapisano na południowy wschód od Lwowa (Dawidów, Machnowce, Martynów)³⁰, następnie zaś w Trembowli i Międzybożu³¹, aż wreszcie w Jazłowcu, Krzywczach, Kamieńcu i pod Chocimem³². W porównaniu z omawianą wyżej rotą trudno stwierdzić jednoznacznie szlak przemarszu. Wyraźnie widać, że rota bądź pewne jej poczty pojawiały się w wielu oddalonych od siebie miejscach.

Pełne zestawienie danych dotyczących miejscowości, w których żołnierze poszczególnych rot, biorących udział w wyprawie letniej 1538 r. ponieśli straty (głównie w koniach), zawiera tabela 9.1. Dopiero na podstawie tej listy można w większej skali określić obszar, w którym wojsko Tarnowskiego operowało w trakcie wyprawy mołdawskiej, a szczególnie podczas przemarszu.

Tabela 9.1

Wykaz miejscowości, w których żołnierze poszczególnych rot ponieśli straty w trakcie kampanii letniej 1538 r. (wykaz alfabetyczny)

Lp.	Rotmistrz/rota	Miejscowość	k.
1	Chodorowski Marcin	Chocim, Buczacz, Kamieniec Pod.	22v
2	Cieplowski Jan	Podhajce	17
3	Cikowski Stanisław	Chocim, Lwów	7
4	Ciołek Wawrzyniec	Trembowla	2v
5	Dobrosołowski Stanisław	Lwów	4v

²⁸ AGAD, ASK, O85, sygn. 35, k. 114v.

²⁹ AGAD, ASK, O85, sygn. 31, k. 58.

³⁰ Ibidem, sygn. 34, k. 13v, 14.

³¹ Ibidem, k. 13v, 14.

³² Ibidem, k. 13v, 14.

Lp.	Rotmistrz/rota	Miejscowość	k.
6	Flamski Stanisław	<i>Biedrasznie</i> , Chocim, Gliniany, Halka, Kamieniec Pod.	24v
7	Gołdacz Piotr	Chocim, Kamieniec Pod., Sarny, Sokołów	29
8	Gołuchowski Stanisław	Chocim, rz. Dniestr, Sarny, Szczercz	28–28v
9	Herburt Jan	Chocim, Gródek	12
10	Jazłowiecki Jerzy	Chocim, Dawidów, Jazłowiec, Kamieniec Pod., Krzywcz, Machnowce, Martynów, Międzybóż, rz. Prut, Trembowla	13v–14
11	Kola Jan	Halicz, Orynin	7v
12	Kołackowski Mikołaj	Chocim, Kamieniec Pod., rz. Seret	10v–11v
13	Lanckoroński Hieronim	Buczacz, Chocim, Czarnokozińce, Kamieniec Pod., Kozłów, Skała, Rohatyn	14v–15v
14	Maciejowski Bernard	Chocim, Czerniejowce, Dunajów, Lipowce	6–6v
15	Mielecki Jan	Chocim, Kamieniec Pod., Kamionka, Komarno, Kormilcza, Lwów, Podhajce, Pomorzany, Rohatyn, Śniatyń, Trembowla, Zadworze	8–9
16	Niedźwiecki Stanisław	Chocim, Busk	13
17	Oporowski Erazm	Chocim, Czernichów, Gródek, Kamieniec Pod., Kozłów, rz. Seret, Skała, Skierbiszów	21v–22
18	Ozga Piotr	Chocim, Czeremoszna, Kamieniec Pod., Lwów, rz. Prut, rz. Seret, Skała, Warasz, Żeleznica	9v–10v
19	Paniowski Melchior	Chocim, Kamieniec Pod., Kopiczyńce, Olchownica, Orynin, rz. Prut, Żurów, Żydaczów	19–19v
20	Parzynczewski Zygmunt	Borowa, Chocim, Czernichów, Gołogóry, Gródek, Kamieniec Pod., Kozłów, Kryłów, Krzyków, Lwów, Nowy Dwór, Sokal	20–21

Lp.	Rotmistrz/rota	Miejscowość	k.
21	Pełka Zygmunt	Narajów	12v
22	Pierzchnicki Stanisław	Chocim, Kamieniec Pod., Krzyczew, Rohatyn, rz. Seret, <i>Wordziślawijcze</i>	5
23	Potocki Jakub	Chocim, Kamieniec Pod.	29v
24	Pretwicz Bernard	Chocim, Kamieniec Pod., Międzybóž, rz. Prut, Szarawka	26–26v
25	Rzeszowski Jan	Bolszów, Chocim, <i>Kakolniki</i> , Kamieniec Pod., Latyczów, Orynin, Wachnowice	23v–24
26	Secygniowski Jakub	Chocim, Międzybóž	18v
27	Sieniawski Mikołaj	Brzeżany, Chocim, Latyczów, Międzybóž, Trembowla	18
28	Sobiekurski Szczęśny	Buczacz, Chocim, Czerniejów, Lwów, Smotrycz	27–27v
29	Starzechowski Jan	Chocim, Latyczów, Kamieniec Pod., rz. Prut, Wachnowice	25–25v
30	Starzechowski Wojciech	Chocim, Liskowce	16v
31	Tarło Stanisław	Baworów, Chocim, Gołogóry, Kamieniec Pod., Krzyków, Liskowce, Lwów, <i>Olijczwiczka, Pjirkulawijcze</i>	3–4
32	Zaborowski Jan	Chocim, rz. Dniestr, Dunajów, Kamieniec Pod., Kamionka, Nowosielce	16

UWAGA: nazwy miejscowości podane kursywą przywołano w brzmieniu oryginalnym z uwagi na trudności z ich identyfikacją

Na podstawie: AGAD, ASK, O85, sygn. 34, fragment księgi redagowany przez Augustyna, pisarza wojskowego

Analiza danych zamieszczonych w powyższej tabeli pokazuje, że 32 wykazane roty nie przemieszczały się zwartą grupą. W większości przypadków trudno ustalić szlak, którym rota przemieszczała się w stronę granicy z Mołdawią. Raczej można mówić, że każdy oddział

robił to do pewnego stopnia na własną rękę. Przypuszczamy, że cała armia działała podobnie, a nie tylko oddziały uwzględnione w tabeli. Najprawdopodobniej pod eskortą piechoty, bądź jej wydzielonej części, poruszała się artyleria królewska i dowództwo, którym być może towarzyszyła jedna z rot jazdy, spełniając dodatkowe funkcje osłonowe. Co więcej, być może jedna z tras przemarszu uwzględniona w tabeli jest jednocześnie trasą przemarszu artylerii, piechoty i dowództwa, czego chyba nie da się na podstawie znanych źródeł jednoznacznie stwierdzić. Być może właśnie najbardziej oczywisty szlak: Lwów – Gliniany – Kozłów – Trembowla – Skała Podolska – Kamieniec Podolski, potwierdzony dla dwóch rot, był tym, z którego korzystało dowództwo, artyleria i piechota (zob. mapy 8.2 i 8.3). Pozostałe formacje pokonywały dystans z miejsca lustracji (okolice Lwowa) pod Chocim w jakimś stopniu według własnego uznania. Jednak i w tym przypadku trudno wykluczyć, ale i potwierdzić, odgórne polecenie pokonywania określonej trasy przez każdą z rot. Niezależnie od tego można przyjąć, że nie było szlaku przewidzianego jako główny.

Obszar przemierzany przez armię koronną rozciągał się między Dniestrem a Bohem. Wymarsz nastąpił z rejonu Lwowa, wojsko kierowało się na zachodnie Podole. Na tym terenie księgi skarbowo-wojskowe poświadczają obecność różnych oddziałów wojska w ponad sześćdziesięciu miejscowościach, przy czym część z nich została odnotowana w odniesieniu do kilku rot. Był to więc obszar rozciągający się od rejonu Lwowa na południowy wschód na około 220 km, szeroki zaś na około 80 km. Ustalenie to jest mocno odmienne od dotychczasowych wyobrażeń na temat translokacji armii środkowoeuropejskiej w epoce wczesnonowoczesnej, dlatego wymaga jeszcze potwierdzenia (co do sposobu przemieszczania wojska, a nie tego konkretnego przypadku) w toku dalszych badań. Warto także zaznaczyć, że kilka z wymienionych miejscowości (Borowa, Skierbieszów, Sokal, Nowy Dwór, Żelaźnica, Warasz, Orynin i Sarna [Sarny]) znajduje się poza wskazanym rejonem działań. Są one szeroko

rozrzucone między Lublinem na zachodzie a Turowem i Krzemieńcem na wschodzie.

Kampania ta skłania również do oceny szybkości przemieszczania się wojsk. Najwcześniejsze dobrze rozpoznane dane wynikają z szybkości przemieszczania się dworów królewskich (Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta). Obliczenia Antoniego Gąsiorowskiego wskazują, że było to tempo wynoszące około 30 km/dz³³. Tempo to było z reguły nieosiągalne przez kolumny wojsk (lecz nie pojedyncze oddziały). Uciekające spod Cecory wojska koronne były w stanie przez pięć dób utrzymać imponującą prędkość 27,5 km/dz, a rzekomo szybko przemieszczające się oddziały litewskie w 1579 r. – 21,5 km/dz. Ogromne, kilkudziesięciotysięczne armie były jeszcze wolniejsze. Te z okresu panowania Stefana Batorego poruszały się przeciętnie 14 km/dz, a pospolite ruszenie z 1621 r. osiągnęło zaledwie połowę tego³⁴.

Chyba jednak w czasach jagiellońskich, w szczególności na pograniczu tatarskim i mołdawskim, wojska były znacznie bardziej mobilne. Jak obliczyliśmy w rozdziale 6, podróż oddziałów szlakiem jagiellońskim wynosiła w 1519 r. 28,8 km/dz. Podkreślić należy, że były to tereny zurbanizowane, o dobrych połączeniach drogowych. Zupełnie inaczej wyglądać musiała kampania na południowo-wschodnim pograniczu, gdzie mieliśmy do czynienia nierzadko z pustynią osadniczą. Z czasów jagiellońskich posiadamy najbardziej miarodajny opis wyprawy Jerzego Jazłowieckiego ścigającego Tatarów w 1571 r. Bartosz Paprocki podał dokładne itinerarium wyprawy³⁵. Jej analiza wymaga odrębnego studium, w tym

³³ A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne” 1973, t. 16, nr 2, s. 253–254.

³⁴ K. Łopatecki, *Jednostki odległości i szybkość podróżowania w drugiej połowie XVI stulecia w świetle traktatu Blaise’a de Vigenère*, „Przegląd Historyczny” 2021, t. 112, nr 3, s. 542–543; idem, *The Military Expedition of Krzysztof Radziwiłł “Piorun” to Livonia in the Winter of 1579*, „Zapiski Historyczne” 2018, t. 83, nr 1, s. 53.

³⁵ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 221–222.

miejscu warto odnotować, że główna trasa przemarszu (bez trasy mobilizacyjnej i rozejścia się żołnierzy do domów lub obozu) wynosiła 1128 km. Trasa rozpoczęła się 22 maja od Międzyboża poprzez Chmielnik, Białą Cerkiew, Kijów, Czerkasy, Kaniów, ponownie Białą Cerkiew, Bezbajerk, Bezawułek, Bieło Ozesk, Choryczę, Chmielnik, Winnicę, a zakończyła się 22 lipca w Barze. Średnia prędkość działań osłonowych, a następnie pościgu za Tatarami wynosiła około 27,5 km/dz. W rzeczywistości wynosiła ona znacznie więcej, gdyż podane obliczenia opierają się na liniach prostych pomiędzy punktami. Przede wszystkim jednak musiały być jednodniowe postoje w celu uzupełnienia prowiantu i podreperowania stanu koni i ludzi. Obliczona wartość może stanowić punkt odniesienia do oceny szybkości przemieszczania się oddziałów na południowo-wschodnich terenach Korony w XVI stuleciu.

Analogicznymi danymi do wyprawy chocimskiej 1538 r. nie dysponujemy. Możemy jednak zaproponować badania kwantytatywne na zgromadzonych informacjach o szkodach żołnierzy. W tym przypadku polegałyby one na zestawieniu wzmianek źródłowych dotyczących określonych lokalizacji geograficznych z częstotliwością ich występowania w zapiskach notariusza wojskowego. Wzmianek takich zidentyfikowano 313. W 94,6% dotyczą one miejscowości (poza kilkoma przypadkami miast). Pozostałe (w liczbie 17, co stanowi 5,4%) odnoszą się do rzek: Prutu (11 wzmianek), Seretu (4 wzmianki) i Dniestru (2 wzmianki). Oczywiście w ostatnim przypadku dokładna lokalizacja nie jest możliwa, zazwyczaj bowiem mowa jest o jakimś zdarzeniu, które miało miejsce nad rzeką, bez precyzowania, w pobliżu jakiego jej odcinka.

Wspomniane 313 wzmianek dotyczy 65 miejscowości. Najczęściej, co jest oczywiste, wymieniany był Chocim (bezpośrednio bądź za pomocą określenia *in oppugnatione*). Chocim pojawił się aż 104 razy, co stanowi 33,2% wszystkich wzmianek. Kolejnym pod względem częstotliwości wymieniania miastem był Kamieniec, w którym, jak wiadomo,

znajdował się obóz oblegających (27 wzmianek). Następnie 16 razy wspomniano Międzybóż oraz 11 razy rzekę Prut. Liczba pozostałych wzmianek związanych z konkretnym miejscem nie przekracza 10 (jak np. w przypadku Latyczowa). Aż 34 miejscowości odnotowano jednokrotnie, zatem bytność w nich wojska była raczej sprawą przypadku niż celowego kierowania się kolumny marszowej np. do Sarn, Szarawki czy Borowej³⁶.

Wziąwszy jednak pod uwagę miejscowości, które pojawiły się więcej niż raz (np. Smotrycz czy Podhajce dwukrotnie ale, jak zaznaczono wyżej, Chocim 104 razy), można podjąć próbę określenia natężenia ruchu wojska, a przynajmniej częstotliwości wzmiankowania lokalizacji, w których zarejestrowano obecność wojska. Jednak i wówczas ustalenie końcowe odbiega w niewielkim stopniu od ustaleń już prezentowanych. Obszar, w którym wojsko z pewnością operowało, rozciąga się bowiem od Gródka niedaleko Lwowa na północnym zachodzie aż po Kamieniec i Chocim na południowym wschodzie. Od południowego zachodu ogranicza go Dniestr, a od północnego wschodu granica Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego na odcinku od wysokości Lwowa aż po Międzybóż i Latyczów. Zatem ta analiza w zasadzie potwierdza wcześniejsze wnioski oparte na zestawieniu wszystkich 313 wzmianek źródłowych.

Jednocześnie trzeba wyraźnie zaznaczyć, że założenie badawcze oparte na przekonaniu, że można określić natężenie ruchu wojska w określonych lokalizacjach geograficznych na podstawie częstotliwości występowania nazw miejscowych w podstawie źródłowej tylko pozornie wolne jest od błędów. Liczne straty wierzchowców należących do żołnierzy jednej rot w jednym miejscu (np. pod Chocimiem) dowodzą tylko i wyłącznie bytności tego oddziału w tym miejscu. Jednocześnie w skali liczbowej wzmianki te zwiększają „odnotowalność” miejscowości w zestawieniu ogólnym. Zwiększona liczba wzmianek dotyczących

³⁶ AGAD, ASK, O85, sygn. 34, k. 20, 26, 28.

określonej miejscowości nie musi automatycznie oznaczać częstszej bytności oddziałów wojska. Nietrudno bowiem wyobrazić sobie hipotetyczną sytuację, w której pewna rota straciła na przykład pięć wierzchowców w Kopiczyńcach (co oznacza pięć wzmianek źródłowych na temat tej miejscowości), inna zaś utraciła jednego konia np. w Trembowli. Wówczas na temat Trembowli dysponować będziemy jedną wzmianką. Zatem wniosek o zwiększonym ruchu wojska w Kopiczyńcach byłby bezzasadny, ponieważ zarówno pięć hipotetycznych wzmianek dotyczących Kopiczyniec, jak również jedna hipotetyczna wzmianka dotycząca Trembowli oznaczają pobyt oddziałów w Kopiczyńcach i Trembowli, a nie pięciokrotnie większą obecność wojska w pierwszym z tych miast. Można wręcz powiedzieć, że wzmianki te do pewnego stopnia przypominają statystyczny szereg strukturalny (rzeczowy) niemierzalny, ponieważ ich ilość nie przekłada się na dowodne stwierdzenie zwiększonej aktywności w określonym rejonie geograficznym. Oczywiście to ostatnie porównanie ma na celu jedynie wykazanie braku prostego przełożenia danych pochodzących z analizy podstawy źródłowej na wnioski badawcze, a nie stwierdzenie *sensu stricto* przynależności analizowanych danych do określonego typu szeregu statystycznego, zwłaszcza że można je zakwalifikować do zbioru danych możliwych do ujęcia w ramach kryteriów metrologicznych (co samo w sobie jest już czynnikiem wyłączającym z przywołanego szeregu). Innymi słowy, nie zawsze można w prosty sposób przełożyć jeden do jednego zapisy archiwalne na rekonstruowany obraz przeszłości, szczególnie w sytuacji, w której brak innych, choćby pośrednich dowodów, którymi można by uzasadnić takie, a nie inne twierdzenie.

Na marginesie warto także zauważyć, że oblężenie Chocimia też nie do końca odpowiadało stereotypowemu wyobrażeniu na ten temat. Armia Tarnowskiego nie poprzestała na zatoczeniu pierścienia szanów wokół niezwykle specyficznie posadowionej kurtyny zamku. Wiemy na pewno (o czym już wspominałem wcześniej), że główny obóz wojsk

polskich znajdował się w Kamieńcu Podolskim. Ten zaś leżał po polskiej wówczas stronie Dniestru, około 30 km na północny wschód. Zapewne w stronę Chocimia przemieszczano się istniejącą wówczas drogą (z Kamieńca Podolskiego do Chocimia), której punktem węzłowym była przeprawa przez Dniestr. Lokalizuje się ją przy północnej baszcie zamku chocimskiego³⁷. Strzeżona przez oblegających nadal stanowiła pewne zagrożenie dla żołnierzy i ich koni, i to nie tylko ze względu na zagrożenie ostrzałem z zamku. I tak np. w rocie Stanisława Gołuchowskiego utonął jeden z wierzchowców (*submersus in fluuiio nijestr*)³⁸. Podczas oblężenia organizowano wyprawy po żywność i paszę, które też wiązały się z pewnymi stratami, jak np. w rocie Zygmunta Parzynczewskiego³⁹. Praktyka grabienia okolicy oblężonego zamku czy miasta była wówczas powszechna. Z innych wojen prowadzonych przez wojsko polskie znane są przypadki oddalania się od obozu nawet na kilkadziesiąt kilometrów w celu zdobycia żywności i paszy dla koni⁴⁰. Zarówno samemu oblężeniu, jak i innym akcjom podejmowanym przez wojsko towarzyszyła zawsze straż, którą pełnili jeźdźcy. Zależnie od okoliczności oddział straży mógł liczyć od kilkunastu do nawet kilkuset żołnierzy. Podczas pełnienia takiej służby również dochodziło do różnych wypadków. W rocie Marcina Chodorowskiego pewien koń został zraniony, więc go porzucono (*relictus*)⁴¹. Dwa inne, najwyraźniej w wyniku drobnego starcia z siłami nieprzyjaciela, spotkał podobny los. Obydwa przebito włóczniami lub kopiami, przy czym jeden z nich najwyraźniej skoczył na broń Mołdawianina (*salu in hasta*)⁴².

³⁷ *Encyklopedija istorii Ukraini*, t. 10: *T-Ja*, Kiiv 2013, s. 422.

³⁸ AGAD, ASK, O85, sygn. 34 (część spisana przez pisarza Augustyna), k. 28v.

³⁹ Ibidem, k. 20v.

⁴⁰ A. Bołdyrew, *Listy księdza Jana Piotrowskiego, „przyjaciela z Dworu”, o wojsku w obozie pod Pskowem w 1581 roku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2018, t. 102.

⁴¹ AGAD, ASK, O85, sygn. 34, AEN, k. 23.

⁴² Ibidem, k. 22v.

Szczególnie interesujące jest to, że wojsko polskie nie ograniczało się jedynie do kontroli obszaru położonego na północ od zamku. Świadczy o tym dowodnie przypadek jednego z żołnierzy z rot Jerzego Jazłowieckiego, który to wojownik został pochwycony wraz z koniem i zbroją podczas pełnienia straży w okolicach rzeki Prut (*captivus cum lorica in custodia circa pruth*)⁴³. Trzeba podkreślić, że Prut na tym obszarze płynie około 30 km na południe od zamku. Oznacza to, że pojmany przez Mołdawian żołnierz znajdował się w takim właśnie oddaleniu od oblężenia. Być może poruszał się w stronę Hadiru, leżącego na południowy zachód od Chocimia, a będącego punktem przeprawy przez Prut. Przypadki takie nie były odosobnione⁴⁴. Penetrację sił polskich na głębokim zapleczu Chocimia potwierdzają inne wzmianki. Pewien żołnierz stracił konia za rzeką, trzech inni z różnych oddziałów zostali wzięci do niewoli⁴⁵. Wojownik z roty Mikołaja Sieniawskiego był *captivus per Moldanos cum arma*⁴⁶. Można zatem powiedzieć, że wojsko Tarnowskiego było w drodze nie tylko podczas przemarszu pod Chocim, ale także poniekąd podczas jego oblężenia. Kontrola nad obszarem położonym w promieniu kilkunastu kilometrów wokół zamku wymagała ciągłych ruchów poszczególnych oddziałów. Służba w trakcie przemarszu, straży bądź podczas picowania wiązała się z licznymi zagrożeniami zarówno ze strony sił nieprzyjaciela, jak i warunków naturalnych, a niekiedy dochodziły do tego zwykłe wypadki.

⁴³ Ibidem, k. 14.

⁴⁴ Ibidem, k. 26v.

⁴⁵ Ibidem, k. 25v.

⁴⁶ Ibidem, k. 18.

ZAKOŃCZENIE

Omówione w tej pracy wybrane aspekty funkcjonowania wojska polskiego na przełomie XV i XVI w. rozpatrywane były na podstawie przyjętej perspektywy teoretycznej, w tym przypadku tzw. teorii rewolucji militarnej (*military revolution theory*). Teoria ta zakłada w swej klasycznej postaci, że w wojsku doszło do radykalnych zmian w strategii i taktyce, które skutkowały równie brzemiennymi w skutki zmianami w strukturze państwa. Proces ten miał zaistnieć w XVI i XVII w. Istotą tego twierdzenia jest położenie nacisku na zmiany strukturalne państwa (skutek), wywołane zmianami w rosnących liczebnie armiach schyłku średniowiecza i początków nowożytności (przyczyna), a nie przekształcenie wojska w wyniku szerszych procesów administracyjnych, prawnych, gospodarczych i społecznych. Za podstawowe elementy uznaje się po pierwsze tzw. *gunpowder revolution*, czyli rewolucję opartą na upowszechnieniu broni czarnoprochowej, a co za tym idzie wzrost znaczenia piechoty i spadek znaczenia jazdy. Po drugie rewolucję w obrębie floty wojennej (*naval warfare revolution*) oraz, po trzecie, rewolucję w budowie nowoczesnych umocnień (zastąpienie wertykalnych umocnień średniowiecznych fortyfikacjami horyzontalnymi – najpierw bastejowymi, a następnie bastionowymi (*trace italienne*)). Te trzy elementy tworzyły skomplikowaną konstelację, którą nie dało się już zarządzać poprzez bezpośrednie dowództwo panującego. Wiązały się z ogromnymi nakładami

finansowymi, zatem wymagały również stworzenia nowoczesnego systemu finansowania wojska oraz struktury administracyjnej, która nadzorowała taksację, pobór podatków i stosowne ich wydatkowanie na cele wojenne. Właśnie te zmiany miały zostać uznane za tak korzystne dla państwa, że wprowadzono je również w innych (pozamilitarnych) obszarach jego funkcjonowania.

Powstaje zasadne pytanie, czy tak rozumiana teoria badawcza jest w ogóle funkcjonalna w warunkach innych niż zachodnioeuropejskie. Dorobek światowej historiografii w tym obszarze zdaje się dowodzić, że jak najbardziej, jednak po przyjęciu pewnych założeń wstępnych, modyfikujących pierwotne rozumienie teorii. Dość przywołać jeden, wydawałoby się skrajny przypadek. Mowa o Chinach, których dzieje aż do czasów kolonialnych (z drobnym wyjątkiem poczynionym dla ekspedycji Marca Polo) zdają się w żaden sposób nie łączyć z dziejami Europy. Otóż przyjęcie teorii rewolucji militarnej jako głównej perspektywy badawczej przy analizie przekształceń wojskowości chińskiej dało zaskakujący efekt. Okazuje się bowiem, że oprócz upowszechnienia broni palnej (co nie było równoznaczne z nieznaną czarnego prochu) wszystkie podstawowe elementy funkcjonowały – jak twierdzi za Geoffreyem Parkerem Peter A. Lorge – w III w. p.n.e.¹ Skoro zatem można mówić o rewolucji militarnej w tak odległym rejonie i równie odległym czasie, nic nie stoi na przeszkodzie, by pewne wątki dotyczące Królestwa Polskiego w XV–XVI w. przeanalizować w paradygmacie „rewolucyjno-militarnym”. Ani dystans geograficzny, ani kulturowy, ani tym bardziej moment chronologiczny nie upoważnia do przyjęcia założenia, że w Polsce proces opisywany za pomocą teorii rewolucji militarnej nie mógł mieć miejsca, było to bowiem zjawisko „endemiczne” zachodnioeuropejskie.

¹ P.A. Lorge, *The Asian Military Revolution. From Gunpowder to the Bomb*, Cambridge 2008, s. 2.

Niezbędne są jednak wspomniane wcześniej założenia wstępne, mające charakter może nie tyle pewnych wykluczeń/ograniczeń, ile przesunięcia akcentów na inne wątki, które lepiej odpowiadają specyfice monarchii jagiellońskiej. Taki zresztą wybór podyktowany jest oczywistymi względami. Trudno mówić w realiach polskich o dynamicznym rozwoju fortyfikacji, a już szczególnie na wschodnich rubieżach państwa. Jeżeli chodzi o powstanie silnej floty wojennej, z przykrością należy zauważyć, że jedna, niedokończona galeona („Smok”) wiosny (czytaj: rewolucji militarnej) nie czyni. Ale już kwestia *gunpowder revolution* może być rozpatrywana w kategoriach „kanonicznych” dla uwzględnienia przez nas teorii jako *military innovation*. Wnikliwa analiza wybranych procesów zachodzących w łonie wojska polskiego w interesującym nas okresie dowodzi, że można znaleźć również inne wątki, które ewidentnie da się zaklasyfikować jako przejawy innowacji technicznej/technologicznej służącej wojskowości. Ta tzw. *military innovation* również jest traktowana jako symptom zaistnienia rewolucji militarnej.

Zanim przejdziemy do podsumowania analizowanych przez nas problemów, chcemy poświęcić kilka słów samej idei prowadzenia badań na podstawie wybranego paradygmatu. Przyjęcie określonych założeń teoretycznych na wstępnym etapie nie musi oznaczać odkrywania nowych przekazów źródłowych lub ustalania nieznanych dotąd historiografii zdarzeń z przeszłości (choć tego nie wyklucza). Ma na celu przede wszystkim dokonanie oglądu znanych wydarzeń i procesów z nowej perspektywy, niejako z innego punktu widzenia. Niekoniecznie musi to prowadzić do reinterpretacji, ale znacząco może ją ułatwić. Innymi słowy, jest antytezą pisarstwa historycznego opartego na założeniu, że wystarczającym zabiegiem badawczym jest stwierdzenie, „jak było”². Odbiega zatem

² Por. F. Braudel, *Odnova historii*, [w:] idem, *Historia i trwanie*, tłum. B. Geremek, Warszawa 1971, s. 29; C. Lévi-Strauss, *Antropologia strukturalna*, tłum. K. Pomian, Warszawa 2000, s. 31.

od tradycyjnego, można by wręcz powiedzieć, że pozytywistycznego ujęcia kronikarskiego, skłania się natomiast ku analizie i – mamy nadzieję – syntezie strukturalnej, kumulującej znaczenia ponad warstwą ewidentnych, potwierdzonych źródłowo faktów³. Uznając, że „[...] wyjaśnienie nie musi być jednoznacznie przypisane [...]”, podjęliśmy próbę stworzenia wyjaśnienia niejednoznacznego⁴. Dopuszczenie możliwości, że rewolucja militarna nastąpiła w pewnej formie w Polsce XV–XVI w., nie oznacza automatycznie, że nie wydarzyła się również wcześniej, czy później. Dobrym przykładem jest tzw. rewolucja feudalna, datowana na X/XI–XIII w.⁵, która objęła swym zakresem pewne obszary funkcjonowania państwa, inne jednak niż te, którym poświęciliśmy uwagę w niniejszym studium. Jak wiadomo, ani XVI, ani żadne kolejne stulecie nie zamknęło procesu przemian (w tym wojskowych), toteż w odniesieniu do współczesności nie mówi się już o rewolucji militarnej, ale o rewolucji/rewolucjach w sprawach wojskowych (RMA – *revolution in military affairs*). Nasze obserwacje i uwagi w żadnym stopniu nie negują więc dotychczasowych

³ W podobnym tonie wypowiadał się już na ten temat J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011, s. 101: „[...] same fakty, wbrew przekonaniu pozytywistów, mówią niewiele. Niezbędna pozostaje teoria, bez której nie ma w ogóle faktów. Są zdarzenia w sensie bardzo podstawowym, niemalże fizycznym, nie ma jednak faktów, ponieważ faktami nazwać możemy tylko zdarzenia zanurzone i zakorzenione w przestrzeni dyskursywnej nadającej im znaczenie”. Uwagi utrzymane w tym tonie również na kolejnych stronach. Między innymi takim postawieniem sprawy ściągnął zresztą na siebie ogromną falę krytyki, zob. np.: I. Lewandowska-Malec, *Artykuł recenzyjny książki Jana Sowy Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, *Universitas, Kraków* 2012, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2013, t. 6, z. 3, s. 285–301.

⁴ H. White, *Poetyka pisarstwa historycznego*, red. E. Domańska, M. Wilczyński, Kraków 2000, s. 69.

⁵ S. Gawlas, *Komercjalizacja jako mechanizm europeizacji peryferii na przykładzie Polski*, [w:] *Ziemia polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006, s. 29–30; J. Maroń, *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*, Wrocław 2011, s. 67, szczególnie przypis 382.

ustaleń, proponujemy jednak odmienne spojrzenie na mniej czy bardziej znane zjawiska⁶.

W ten sposób próbujemy również odpowiedzieć na formułowane w przeszłości postulaty uznania możliwości przyjęcia perspektywy teoretycznej w badaniach nad przeszłością, a nie tylko rejestrowania kolejnych mniej czy bardziej szczegółowych ustaleń na temat przeszłości. Jak zauważyła Anna Ziębińska-Witek, „Od lat 80. XX wieku, kiedy Jan Pomorski pisał o fetysyzowaniu lub lekceważeniu metodologii oraz o nieufnym i irracjonalnym podejściu historyków do jakichkolwiek propozycji teoretycznych, nic się w praktyce nie zmieniło”⁷. Badania historyczno-wojskowe na zbyt długo utknęły w błędnym kole notowania setek, jeżeli nie tysięcy szczegółów, z których – bez ujęcia ogólnego, opartego na teoretycznej propozycji interpretacji – dla przeciętnego odbiorcy pisarstwa historycznego w gruncie rzeczy nic nie wynika.

Punktem wyjścia było sprawdzenie, czy, a jeśli tak, to w jakim stopniu, można mówić o zaistnieniu w realiach Polski jagiellońskiej zjawiska *gunpowder revolution*. Przeprowadzona analiza wyraźnie pokazuje, że zjawisko to wystąpiło. Tak kategoryczne stwierdzenie tego faktu oparte jest na uwzględnieniu zapisów źródłowych dotyczących kilkudziesięciu tysięcy żołnierzy, odnotowanych w dokumentacji skarbowo-wojskowej poczynawszy od schyłku XV w., aż po późne lata sześćdziesiąte XVI w. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że w porównaniu do innych krajów europejskich w Królestwie Polskim nastąpiło to stosunkowo wcześnie. Nie musi to oznaczać tylko i wyłącznie zaawansowanego rozwoju

⁶ H. White, op. cit., s. 70: „[...] nie ma czegoś takiego, jak jeden słuszny punkt widzenia na jakikolwiek przedmiot badań, a przeciwnie, istnieje wiele takich punktów [...]”.

⁷ A. Ziębińska-Witek, *Pisarstwo historyczne. Trudne związki teorii z praktyką*, „Teksty Drugie” 2015, t. 4, s. 206. Zob. także J. Pomorski, *Metodologiczne problemy historii najnowszej*, „Przegląd Humanistyczny” 1987, t. 9, s. 1–50; idem, *Historyk i metodologia*, Lublin 1991. Por także, *Wprowadzenie do metodologii historii*, red. E. Domańska, J. Pomorski, Warszawa 2022.

wojskowości, choć w pewnej mierze właśnie o tym świadczy. Trzeba jednak uwzględnić lokalną specyfikę. Piechota Królestwa Polskiego formowana była jako wsparcie jazdy, toteż zazwyczaj nie musiała brać udziału w bezpośrednim starciu rozumianym jako walka wręcz. Przede wszystkim jej zadaniem było prowadzenie walki na dystans przy użyciu broni miotającej: najpierw neurobalistycznej, a następnie palnej. Liczne przykłady zdają się potwierdzać taką tezę. Począwszy od bitwy pod Świeciem (17 września 1462 r.), poprzez bitwę pod Orszą (8 września 1514 r.), a skończywszy na bitwie pod Obertynem (22 sierpnia 1531 r.), głównym zadaniem piechoty był ostrzał nacierającej jazdy nieprzyjaciela (zob. wykres 10.1).

Można by wręcz zaryzykować stwierdzenie, że *gunpowder revolution* niejako „przydarzyła się” polskiej piechocie zaciężnej. W momencie uzyskania dostępu do mniej materiało- i pracochłonnej, a zatem tańszej ręcznej broni palnej, piechurzy w pewnym sensie sami przestawili się z kuszy na rusznice. Nie znamy żadnego dokumentu o charakterze zalecenia, nakazu czy regulacji porządkowej, który nakazywałby posługiwanie się bronią czarnoprochową (w odróżnieniu od zaleceń nakazujących np., „aby wszyscy miecze mieli, a nie szable [...]”⁸). A jednak piechurzy dowodnie od lat dwudziestych XVI w. posługiwali się już tylko i wyłącznie ręczną bronią palną. Odnotowujemy ten fakt, nie mając jednocześnie na obecnym etapie badań możliwości dalszej interpretacji choćby przyczyn jego zaistnienia.

Pewną poszlaką jest specyfika tej formacji w realiach polskich. W odróżnieniu od pieszych formacji na zachodzie Europy polska piechota miała charakter wybitnie strzelecki. Utrzymywanie w pierwszych dwóch szeregach żołnierzy wyposażonych w broń drzewcową i pawężę (zrezygnowano z nich dopiero w połowie XVI w.) traktowano najwyraźniej

⁸ *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 89.

jako szczątkowe zabezpieczenie przed ewentualnym bezpośrednim atakiem jazdy. W tym samym czasie żołnierze pierwszego szeregu, tzw. kopijnicy piesi, w większości przypadków stawali do walki nie z kopiami, lecz z oszczepami. Te z kolei, choć traktowane jako broń drzewcowa, nie zapewniały dużego zasięgu rażenia (jak np. pika), który przynajmniej częściowo niwelowałby przewagę dystansu i prędkości atakującego jeźdźca. Pozostałych sześciu–siedmiu piechurów w każdej dziesiątce było strzelcami. Można zatem chyba uznać, że piechota przebroiła się z kusz na ręczną broń palną z bliżej niesprecyzowanego powodu, którym równie dobrze mogły być: większa skuteczność ostrzału, swoista moda albo względy czysto finansowe: piechurzy nie wybrali broni lepszej, ale – przy porównywalnej skuteczności rażenia – tańszą.

Celowo podkreślamy marginalne znaczenie piechoty, ponieważ to, co udało się osiągnąć w jej szeregach, w żaden sposób nie przełożyło się ani na jej spopularyzowanie, ani na upowszechnienie broni palnej w jeździe. Taktyka jazdy polskiej przynajmniej do schyłku lat czterdziestych XVI w. opierała się na szarży i walce wręcz. Co więcej, z jazdy dość szybko zaczęli znikać konni strzelcy z bronią neurobalistyczną. Zatem użyte przez nas stwierdzenie, że jeżeli w Polsce doszło do rewolucji militarnej w postaci *gunpowder revolution*, to spaliła ona na panewce, uznajemy za w pełni uzasadnione.

Nie bez powodu przywołujemy wątek jazdy, której sposób walki niewiele różnił się od starć rycerskich wcześniejszych o sto lub dwieście lat. Po zakończeniu ostatniej wojny z zakonem krzyżackim (1519–1521) największą aktywność militarną Królestwo Polskie przejawiało na wschodnich teatrach działań wojennych. Konfrontacja z nieprzyjacielskimi armiami, opartymi głównie na lekkiej jeździe, bardzo szybko udowodniła nieprzydatność ciężkozbrojnych kopijników konnych. Stąd zapewne dość szybka absorpcja jazdy lekko-, a następnie średniozbrojnej, jaką były husaria. To jednak nie wystarczyło; by szarżą przełamać

szyk nieprzyjaciela, rozproszyć go i pobić, najpierw trzeba było go odnaleźć i dogonić. Bitwa pod Sokalem (2 sierpnia 1519 r.) była poniekąd zapowiedzią mających nadejść zmian, na które trzeba było jednak czekać do połowy XVI stulecia.

Przybierające na sile napady tatarskie spowodowały konieczność wypracowania systemu zabezpieczającego. Miał on za zadanie przede wszystkim zniwelować słabość polegającą na konieczności ścigania uchodzących z łupem nieprzyjaciół, czy podejmowanie z nimi walki na własnej ziemi. Natomiast pożądanym rozwiązaniem było odpowiednio szybkie przechwycenie czambułu, a nawet przeprowadzenie uderzenia wyprzedzającego zaraz po uzyskaniu informacji o nadciągającym najeździe. Tego jednak nie dało się zrobić bez podjęcia kroków o charakterze strukturalnym. Pierwszym krokiem w celu ustanowienia systemu głębokiej obrony na rozległych obszarach ziem ruskich Korony było powołanie tzw. obrony potocznej. Proces ten datuje się na schyłek panowania Kazimierza Jagiellończyka. Jednak w pełni rozwinął się dopiero po naradzie lwowskiej, do której doszło 28 kwietnia 1520 r. W jej wyniku wydano tzw. ordynację lwowską, która miała być reformą nieskutecznego systemu ochrony pogranicza południowo-wschodniego: „[...] pro conservatione militum, pro praesidii et defensione praedictarum terrarum” (*Russiae et Podoliae* – dop. A.B. & K.Ł.). To właśnie ta decyzja była bezpośrednim skutkiem bitwy z Tatarami pod Sokalem 2 sierpnia 1519 r., przegranej w wyniku niesnasek i braku dobrego rozpoznania. Ordynacja lwowska zakładała przede wszystkim, że „[...] vicecampiductor in propria persona debet castra metari cum reliquis militibus peditibus et bombardis inter castra Olesko et Zalosczie [...]”⁹. Lokalizacja obozu piechoty

⁹ *Corpus Iuris Polonici. Sectionis primae. Privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata Regnum Poloniae spectantia comprehendens*, t. 3, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, nr 232; zob. także *Acta Tomiciana. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Serenissi-*

i artylerii została umiejscowiona w obszarze węzła lwowskiego, w skład którego wchodził Lwów, Gródek, Gliniany, Rohatyn, Olesko i Załóżce (właściwie bliżej nieznane miejsce położone między tymi dwoma zamkami – *inter castra Olesko et Załoscze*). Drugim, wysuniętym na południowy wschód rejonem oporu byłby rejon kamieniecko-chmielnicki „[...] capitanei illarum terrarum: videlicet camenecensis et chmyelnicensis, cum toto suo comitatu ac nobilibus et plebeis [...]”¹⁰). Linia wytyczona między tymi dwoma miastami i zamkami stanowić miała najwyraźniej rubież obronną przed napadem tatarskim (zob. wykres. 10.1).

Pełna realizacja tej innowacji strategicznej była jednak możliwa dopiero po wprowadzeniu innowacji taktycznej, polegającej na stworzeniu najbardziej skutecznego rodzaju lekkiej jazdy, czyli jazdy kozackiej. Służyli w niej ludzie pogranicza, uzbrojeni na wzór tatarsko-litewsko-ruski. W ten sposób podjęto próbę zwalczania nieprzyjaciela jego własną bronią. Nieobciążeni taborem, na lekkich, wytrzymałych koniach prowadzili działania rozpoznawczo-dywersyjne i pościgowe. Mogli realizować te zadania głównie dzięki zachowaniu dużej mobilności, a ich skuteczności dowiodły „rajdy” prowadzone przez Bernarda Pretwicza w latach czterdziestych XVI w. w pogoni za wojownikami tatarskimi. Przeprowadzone w rozdziale 9 wyliczenia działań osłonowych, a następnie pościgu za Tatarami wskazują, że wojsko było w stanie przez dwa miesiące przebyć ponad 1100 km, a przeciętne tempo zbliżało się do 27,5 km/dz.

To głównie dzięki staroście barskiemu wypracowano pewien model nasycenia jazdy kombatantami uzbrojonymi po kozacku, co zresztą zostało przyjęte w innych rotach do końca lat czterdziestych. Dlatego właśnie tę postać postrzegamy jako aktanta innowacji taktycznej. Zatem

mi Principis Sigismundi Primi regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae per Stanislaum Górski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum, t. 5, nr 282.

¹⁰ *Acta Tomiciana*, t. 5, nr 282.

początkowe sukcesy Ostafiego Daszkiewisza dowodzącego oddziałami kozacko-tatarskimi w wojnie pruskiej były podwaliną reformy przeprowadzonej oddolnie przez starostów pogranicznych, w tym przede wszystkim przez Pretwicza. Była ona wynikiem doświadczenia dowódców średniego szczebla (rotmistrzów i starostów). Innowacja ta przyczyniła się do przesunięcie strefy osadniczej na ziemiach ruskich najpierw o kilkadziesiąt, a następnie o kilkaset kilometrów na południowy wschód. Zupełnie na marginesie warto odnotować, że ten typ lekkiej jazdy stał się pierwowzorem dla lisowczyków.

Badania nad pojawieniem się kozaków w jeździe polskiej zaowocowały dodatkową obserwacją. Nie tylko stopniowa rezygnacja z jazdy ciężkiej i przestawienie się na średniozbrojnych husarzy i lekkich kozaków było cechą charakterystyczną wojska polskiego w połowie XVI w. Otóż okazało się, że zauważalny jest w dokumentacji skarbowo-wojskowej jeszcze inny proces, który polegał na wewnętrznym ujednolicaniu oddziałów jazdy. Roty jazdy koronnej zazwyczaj składały się z ciężkozbrojnych kopijników, lekkozbrojnych husarzy i lekkozbrojnych strzelców. W zależności od ilości żołnierzy w oddziale mówimy o rocie kopijniczej (z przewagą kopijników) czy husarskiej (z przewagą husarzy). Ten model okazał się na pograniczu południowo-wschodnim niewydolny. Ani jazda ciężka nie mogła sprawdzić się w starciu z lekką i szybką jazdą nieprzyjaciela, ani wewnętrzna niehomogeniczność rot nie ułatwiała rozdysponowania sił w polu. Co więcej, przepisy prawa wręcz zachęcały do tworzenia oddziałów, które miały możliwość odnalezienia się w każdej sytuacji, a to w praktyce prowadziło niestety nie do uniwersalności armii, ale jej niewydolności bojowej (zob. wykres 10.1).

Przyjęliśmy zatem „współczynnik ujednolicenia” (WU), który jest odzwierciedleniem dominującego w rocie typu jazdy. Liczne zestawienia danych pokazały, że np. w litewskim pospolitym ruszeniu z 1524 r. WU wynosił 36,97%. Ten sam współczynnik w jeździe obrony

potocznej w 1557 r. wzrósł do 82,93%. To zdecydowana jakościowa i ilościowa zmiana. Co interesujące, jej autorami znowu nie byli urzędnicy państwowi, władcy czy hetmani. Dowodnie potwierdza to stanowisko hetmana Jana Tarnowskiego, który nie był zwolennikiem wewnętrznego ujednolicenia oddziałów. Dopiero artykuły rotmistrzowskie z 1561 r. wskazywały na potrzebę jednolitego uzbrajania towarzyszy, ale nawet wówczas możliwe były trzy jego zestawy¹¹. W podobnym duchu inicjował pewne zmiany również Stefan Batory (1576–1577).

W tym przypadku, podobnie zresztą jak w przypadku wprowadzenia jazdy kozackiej, inicjatorami zmiany byli dowódcy średniego szczebla – w szczególności rotmistrzowie i starostowie. Osoby te, prowadząc działania wojskowe w określonych warunkach, miały również pewną swobodę w „konstruowaniu” składu swych oddziałów. Dostosowując się do realiów pola walki (nie bez znaczenia było jego oddalenie od centrów decyzyjnych, a zatem brak możliwości szybkiej interwencji osób z wyższych szczebli dowódczych), podejmowały działania i realizowały pewien plan modernizacyjny oraz były świadome celu, który zamierzały osiągnąć. Analiza jakościowa składu osobowego rot jazdy wskazuje, że pierwszym etapem procesu ujednolicenia było zastąpienie oddziałów „trójelementowych” – „dwuelementowymi”. Proces ten można zaobserwować już w 1538 r. Następnie – i była to zmiana rozłożona na wiele lat – wzmacniano główny typ jazdy w rocie (zazwyczaj husarię). Stopniowo zaczęli znikać kopijnicy i w zasadzie wszystkie odmiany jeźdźców lekkobrojnych, z wyjątkiem kozaków, którzy pojawiali się coraz częściej. W efekcie w latach 1548–1550 zdecydowana większość oddziałów miała już WU na poziomie powyżej 80%. Zauważmy, że reforma ta odbyła się tylko

¹¹ Była to już inicjatywa nie Jana Tarnowskiego, tylko Floriana Zebrzydowskiego, który dowodził zaciągami 1561 r. skierowanym do Inflant. G. Lesmaitis, *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antrojoje pusėje*, Vilnius 2010, k. 83–86.

i wyłącznie w wyniku oddolnej inicjatywy, bez jakichkolwiek instytucjonalnych rozwiązań.

Mimo że *gunpowder revolution* nie miała swojej kontynuacji w postaci upowszechnienia ręcznej broni palnej w oddziałach jazdy, to jej stosowanie w piechocie ewoluowało. Przyjmujemy dziś, że średnio-wieczni kusznicy prowadzący ostrzał jednocześnie, wykonywali to zadanie, strzelając tzw. nawiją lub nawiasem. Było to zatem strzelanie stromotorowe, po paraboli o wyniesionym wierzchołku. Nie wdając się w dyskusję na temat skuteczności takiego ostrzału, trzeba jednocześnie zauważyć, że posługiwanie się tą techniką walki przy użyciu broni palnej wydaje się pozbawione sensu. Pocisk z kuszy jest przede wszystkim widoczny w locie, a zatem można go obserwować i na tej podstawie korygować celność kolejnego strzału. Pociski z broni palnej nie dają tej możliwości, a zatem strzelanie z rusznic „nawiją” (przy niestandardyzowanych wielkościach pocisków, ładunków miotających i kątach podniesienia lufy) jest strzelaniem na ślepo.

Mając świadomość tych ograniczeń, literatura historyczno-wojskowa, w tym bronioznawcza, nie podejmowała wątku techniki strzelania grupowego z broni palnej. Tymczasem zagadnienie to jest dość popularne w literaturze obcojęzycznej i właśnie te ustalenia były pomocne w dostrzeżeniu techniki prowadzenia ognia ciągłego przez piechotę. Samo pojęcie ognia ciągłego jest jednak bardziej adekwatne do okresu późniejszego, w odniesieniu do przełomu XV i XVI w. lepiej jest mówić o ogniu prowadzonym salwami. Ten sposób walki ogniowej był znany w zasadzie wszędzie tam, gdzie używano broni palnej. Dawał on tę przewagę, że strzały oddawały kolejne szeregi strzelców, tym samym dając czas pozostałym na nabicie broni. W przypadku, gdy wszyscy strzelają w tym samym momencie, oddział nagle pozostaje bez jakiegokolwiek możliwości rażenia przeciwnika.

Na podstawie analizowanego przez nas materiału doszliśmy do wniosku, że tzw. ogień ciągły prowadzony przez polską piechotę zaciężną był dość wczesną formą, która nie zawierała w sobie jednoczesnego ruchu oddziału (kontrmarsz). Trzeba również podkreślić znaczenie efektu psychologicznego: ciągły ostrzał odnosił skutek nie tylko fizyczny w postaci trafień, musiał również wpływać na morale i determinację atakujących. Zupełnie inną sprawą jest stopień przygotowania żołnierzy do uczestnictwa w tym sposobie walki. Jan Tarnowski podkreślał brak doświadczonych żołnierzy w wojsku polskim, toteż trudno uznać niezbyt zaawansowaną formę ognia ciągłego w Polsce za przejaw niedostosowania się około połowy XVI w. do wymogów nowoczesnego pola walki. W realiach polskich czy hiszpańskich całość szkolenia i prowadzenia ognia opierała się na odpowiednim przygotowaniu oficerów wydających konkretne polecenia. Siłą rzeczy cały system nie mógł być skomplikowany, aby przeciętny rekrut mógł go szybko opanować. Inną drogą poszedł rozwój armii niderlandzkiej, w której organizowano centralnie regulowane szkolenia. Ta metoda okazała się na dłuższą metę skuteczniejsza, tym bardziej że warunki wojenne Europy Zachodniej sprzyjały takim rozwiązaniom.

Rozwiązania instytucjonalne są natomiast możliwe do zaobserwowania w przypadku elementu organizacji wojska polskiego, który ma swe korzenie głęboko osadzone w średniowieczu. Chodzi o zwroty za utracone uzbrojenie i konie (*zaszkodne, damna*). Obyczaj ten obowiązywał w państwie Jagiellonów do lat sześćdziesiątych XVI w. i na tle porównawczym można jego obecność ocenić jako dość duże zapóźnienie. Zważywszy na omówioną przez nas skalę zjawiska (w sensie finansowym), można mówić o mocno niespójnej gospodarce skarbowej. Modernizacja systemu taksacji, poboru podatków i redystrybucji części pozyskanych środków finansowych na cele wojskowe ma być jedną z pochodnych rewolucji militarnej. Abstrahując od skomplikowanych problemów związanych z badaniami nad tą częścią funkcjonowania państwa, warto zauważyć, że tak

długie (w skali Europy) wypłacanie odszkodowań można wziąć za przejaw dysponowania finansami w nadmiarze (co pozwalało rozrzutnie je wydatkować), albo potraktować jako przejaw braku dyscypliny finansowej. Ponieważ żaden skarb w Europie nie narzekał na nadmiar pieniędzy, pozostaje – jako bardziej logiczne – drugie rozwiązanie. Z tym problemem kraje niemieckie czy Anglia uporały się na przestrzeni XIV–XV w., Królestwo Polskie i Królestwo Węgierskie borykały się z nim jeszcze w pierwszej połowie XVI w.

Nasze ustalenia dowodzą, że płaca żołnierska *de facto* składała się nie tylko i wyłącznie z żołdu, ale zawierała także drugi komponent, tzn. odszkodowania właśnie. To zaś w jeździe sięgało (szczególnie w okresach intensywnych walk) 40% wysokości żołdu. Piechota pod tym względem była mniej kosztochłonna, *damna* oscyływały wokół 13–14% żołdu. Oznacza to faktyczną konieczność zapłacenia 140% żołdu jeźdźcowi i 113–114% żołdu piechurowi. Co za tym idzie, jakiegokolwiek próby planowania budżetu wojennego musiały być obarczone dużym błędem, którego wielkości nie sposób było przewidzieć. Zmobilizowanie bez mała 6000 żołnierzy na wyprawę obertyńską w 1531 r. skutkowało zupełnie innymi kosztami niż zmobilizowanie podobnej ilości wojska rok później – rok później nie stoczono jednak dwóch bitew. Wszystkie te koszty bezpośrednio obciążały budżet władcy (pieniądze z podatków napływały zazwyczaj w późniejszym czasie i to z nich ewentualnie pokrywano *expensa* królewskie).

Ten wniosek jest również przyczynkiem do postulatu szczegółowego opracowania kosztów wojny, rozumianych nie tylko i wyłącznie jako płaca żołnierska, ale każdy koszt związany z działaniami wojennymi (wartość utraconego majątku w wyniku pożaru obleganego miasta również). W podobnym tonie wypowiadał się np. Patrick Karl O'Brien w 2018 r., pisząc: „Political and military historians tend to ignore detailed investigations into the economic consequences of warfare before the era of the

Revolutionary and Napoleonic Wars. They concentrate upon investigations into the origins, political effects or the process involved in waging war”¹². Tylko w ten sposób można doprecyzować czy choćby oszacować wydatki wojenne, co mogłoby przyczynić się do lepszego zrozumienia ekonomicznych aspektów wojny i ich skutków. Dopiero likwidacja *damn* w latach sześćdziesiątych XVI w. może być uznana za przejaw racjonalizacji skarbowości i zerwania z *antiquo consuetudinem* – bliżej niesprecyzowaną podstawą wypłat. To był ewidentny zysk dla skarbu państwowego i królewskiego. Nawet podwyżka żołdu nie przewyższała wysokości płaconych wcześniej odszkodowań i – co najważniejsze – była przewidywalna (zob. wykres Z.1).

Kilkakrotnie podkreślaliśmy, że do znacznej części opisanych przez nas przemian doszło około 1520 r. lub w latach dwudziestych i można zidentyfikować ich pierwsze przejawy. To zdecydowanie przełomowy okres w wielu aspektach, począwszy od kwestii politycznych (przeorientowanie polityki zagranicznej na kierunki wschodnie), a skończywszy na bez mała całkowitym przebrojeniu piechoty w ręczną broń palną. Nie trudno zatem się domyślić, że prowadzona wówczas przez Królestwo Polskie wojna z zakonem krzyżackim (1519–1521) była swoistym polem starcia starego z nowym i poligonem doświadczalnym dla wielu inicjatyw, które można zaklasyfikować jako przekształcenia organizacji wojska zaciężnego. Po pierwsze w czasie wojny zakończono okres kształtowania podstawowej siły zbrojnej królestwa, stawiając na wojska pieniężne, które swój „debiut” w nowoczesnej formie organizacyjnej miało jeszcze w okresie wojny trzynastoletniej (1454–1466). Oczywiście w sferze kulturowej to szlachta nadal pełniła funkcję *defensoris patriae*, lecz ciężar walki spoczywał głównie na barkach żołnierzy. Elementem tej zmiany była ostateczna

¹² P.K. O'Brien, *The Costs and Benefits of Mercantilist Warfare*, „Financial History Review” 2018, t. 25, nr 1, s. 97.

rezygnacja z najemników (według definicji Karola Koranyego) i oparcie się na zaciężnych, rekrutowanych obyczajem wczesnonowoczesnym (zdyscyplinowanych najemnikach według definicji Olafa van Nimwegena, których wiązały nowoczesne umocowania formalnoprawne).

Druga ważna cecha wojny pruskiej to borykanie się ze średnio-wiecznym jeszcze przekonaniem, że wojnę da się wygrać, dążąc do stoczenia walnej bitwy (jak np. pod Grunwaldem w 1410 r.). Ta przestarała „doktryna” wojskowa została w dość bezwzględny sposób obnażona przez specyficzne warunki pruskiego teatru działań wojennych. Wysoki stopień urbanizacji, liczne umocnione punkty oporu oraz unikanie przez Albrechta Hohenzollerna otwartej konfrontacji zmusiło armię koronną do podjęcia walki na warunkach, do których nie była przygotowana ani organizacyjnie, ani mentalnie. Dowództwo polskie (zdaje się, że podobnie jak w latach wojny trzynastoletniej 1454–1466) musiało w przyspieszonym tempie uczyć się zdobywania umocnień i organizowania całego zaplecza „logistycznego” w warunkach przymusu jak najszybszego zakończenia działań zbrojnych. Wejście w ten konflikt skutkowało zderzeniem się z nowoczesnymi wymogami pola walki, gdzie nie decydowała przełamująca szarża jazdy, szybkość pościgu i przewaga liczebna. Tę zresztą wielki mistrz potrafił dość łatwo niwelować, czy to za pośrednictwem działań dyplomatycznych, czy poprzez próby otwarcia nowych frontów.

Z drugiej strony wieloetniczna struktura armii (gdzie większość żołnierzy stanowiła piechota) wspomagała wymianę doświadczeń nie tylko na poziomie żołnierzy, lecz także dowódców średniego szczebla. Badania nad organizacją wojska koronnego w tym konflikcie pokazały również, że tradycyjne metody szacowania liczebności zaangażowanych w wojnę wojsk są mało efektywne. Identyfikowanie oddziału z nazwiskiem rotmistrza to pierwszy błąd. Udowodniliśmy, że rotacja rotmistrzów między oddziałami w zasadzie uniemożliwia takie utożsamienie. Ci bowiem ginęli w walkach, umierali w wyniku ran i chorób, wreszcie

przenoszono ich do innych oddziałów lub powierzano im dowodzenie rozbitymi rotami, które wcielano do liczniejszych. Poza tym część rot walczyła kilka miesięcy, inne rozpoczęły służbę jeszcze przed oficjalnym wypowiedzeniem wojny i kontynuowały ją przez wiele kwartałów, aż do wiosny 1521 r. Kolejnym nieporozumieniem jest sumowanie wszystkich odnotowanych żołnierzy i przyjmowanie, że w ten sposób można uzyskać wiedzę na temat liczebności armii. Rzekomo kilkunastotysięczna armia polska w momencie największej mobilizacji sił, to jest od maja do lipca 1520 r., liczyła nieco ponad 7000 żołnierzy (zob. wykres 6.8). Natomiast faktycznie w ciągu 16 miesięcy wojny przez wojsko polskie przewinęło się kilkanaście tysięcy zaciężnych. W tym kontekście o wiele lepiej można zrozumieć przywoływaną już uwagę Dionizego Runaua („kleiner, zweyjeriger krieg in Preussen”).

Przypuszczamy, że nie tylko wysiłek zbrojny i akcje dyplomatyczne przyniosły stronie polskiej zwycięstwo, ale przede wszystkim lepszy system odnawiania zasobów wojennych. W tym zakresie Królestwo Polskie korzystało, oprócz koronnych, z możliwości rekrutacyjnych i materiałowych pozostałych monarchii jagiellońskich, tzn. Litwy, Czech i Węgier. Krzyżacy byli odcięci od takich możliwości (Rzesza, Wielkie Księstwo Moskiewskie). Symptomatyczna w tym zakresie jest rekrutacja przez niemiecką gałąź zakonu 10 tys. lancknechtów w Rzeszy, którym płacić jednak mieli krzyżacy z Prus, najlepiej pieniędzmi obiecany przez Wasyła III (w układzie zawartym przez Mikołaja Schonberga 10 marca 1517 r.). Problem polegał jednak na tym, że książę moskiewski, mimo wielokrotnych obietnic, nie wypłacił ich, zgodnie zresztą z postanowieniami traktatu, które warunkowały subwencję w momencie zaatakowania przez wielkiego mistrza Krakowa.

I tu dochodzimy do kolejnego ustalenia, tzn. określenia szlaku, którym zasoby wspierające wojsko polskie przybywały do Prus. Na wzór powszechnie znanej „drogi hiszpańskiej”, którą zaopatrywano armię

hiszpańską w Niderlandach, nazwaliśmy za Geoffreyem Parkerem polski szlak „drogą jagiellońską”. Dla podkreślenia wagi tego rozwiązania „logistycznego” warto przypomnieć, że niezależnie od pochodzenia terytorialnego około 80% żołnierzy biorących udział w walkach z zakonem krzyżackim przebyło drogę jagiellońską, zmierzając na front. Szlak umożliwiał nie tylko przemieszczenie żołnierzy i materiałów, ale również ułatwiał transfer obyczaju wojennego i doświadczenia. To specyficzne *know how* było bezcenne w warunkach wojny oblężniczej toczonej przez niedoświadczonych w tym zakresie polskich dowódców i żołnierzy. Szlak ten stanowił wreszcie spoinę dla monarchii jagiellońskich, co samo w sobie było ogromnym zagrożeniem dla ambitnych planów habsburskich w Europie Środkowej. Turecka interwencja na Węgrzech pokrzyżowała jednak nie tylko plany Habsburgów, lecz także przekreśliła politykę dynastyczną Jagiellonów.

Jeszcze jedna rzecz jest godna uwagi w kontekście wojny pruskiej. Omówione przez nas przemiany w organizacji wojska nie były bynajmniej jedynymi, które nastąpiły. Chodzi mianowicie o sformalizowanie penalizacji poddania zamku, do czego asumptem był przypadek polskiego rotmistrza Stanisława Radwankowskiego, który 23 listopada 1520 r. poddał Ornetę krzyżakom. Sąd sejmowy, który zajął się sprawą, uznał czyn rotmistrza za zdradę, a niejako przy okazji wypracowano pewien *modus operandi* w zakresie podobnych przypadków. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy czyn Radwankowskiego miał aż tak doniosłe znaczenie, jakie mu przypisywano wówczas, faktem jednak jest, że ten w sumie incydent (nie pierwszy przecież w dziejach wojskowości polskiej) przyczynił się do zmian w doktrynie prawnej, samym prawie, a nawet praktyce sądowej.

Wojna pruska stanowiła zatem pewien punkt zwrotny w dziejach wojskowości polskiej. Zamykała okres przeobrażeń organizacji armii i była początkiem ukonstytuowania się jej w nowoczesnej formie (zob. wykres 10.1). Rzecz jasna o stopniu tej nowoczesności trzeba i należy dyskutować, to wymaga jednak dalszych szczegółowych badań. Pożądane

byłyby jednak analizy wykraczające poza tradycyjny paradygmat oparty na rekonstruowaniu „szlaków bojowych” armii.

Przeorientowanie polskiej polityki zagranicznej na kierunki wschodnie tylko częściowo było wyborem. Czynnikiem przymusu reagowania na określone zagrożenia był również ważny, być może wręcz fundamentalny. Bezokresne obszary polskiego pogranicza południowo-wschodniego, które od połowy XV w. ulegały coraz częstszym i intensywniejszym napadom tatarskim, wymagały bowiem regularnej obrony. Niski stopień ich urbanizacji nie ułatwiał zadania, szczególnie że w przypadku przemieszczania kilku- lub kilkunastotysięcznej armii trudno było znaleźć punkty etapowe, w których wojsko uzupełniłoby zapasy, rozłożyło się obozem na czas niezbędnego wypoczynku czy wreszcie skorzystało z usług kupców i rzemieślników.

Stąd zapewne na przestrzeni schyłku średniowiecza i początków nowożytności ukształtował się specyficzny substytut miasta wojskowego. Od schyłku lat siedemdziesiątych XV w. wojsko rozpoczęło regularne stacjonowanie w półstałych obozach polowych. Rozwiązanie to było koniecznością na ziemiach ruskich, co zresztą podkreślali w swych pismach Jan Tarnowski, Marcin Bielski i Stanisław Sarnicki. Te „ruchome miasta” przyciągały żołnierzy z całego państwa, co wpływało w jakimś stopniu na jego demografię i gospodarkę zarówno w sensie migracyjnym, jak również obrotu pieniężnego i usług. Aktywność żołnierska w obozach intensyfikowała się w okresie wiosna–jesień, ale i zimą obozy (czy może raczej place obozowe) nie pozostawały opuszczone. Nasze analizy prowadzą do wniosku, że w okresie najintensywniejszych działań militarnych obozy wojskowe na ziemiach ruskich były jednocześnie największymi skupiskami ludności na tych terenach. Aktywność obozu negatywnie wpływała na warunki ekologiczne i zwiększała niepomniernie eksploatację lokalnych zasobów. Dlatego m.in. obozy przenoszono między różnymi lokalizacjami, o których wyborze decydowała już konieczność

czysto taktyczna. Niezmiennie jednak obóz na ziemiach ruskich stanowił punkt gromadzący kupców i rzemieślników, zapewniał bezpieczeństwo osadnicze, wspomagał irenizację ziem ciągle narażonych na napady koczowniczych sąsiadów. Wpływał zatem korzystnie na stabilizację siatki osadniczej i stosunków gospodarczo-administracyjnych w obszarze przygranicznym.

Główne „pola obozowe” funkcjonowały w rejonie Lwowa („węzeł lwowski”). Z tego miejsca koncentracji wojska armia przenosiła obóz ku południowemu wschodowi wzdłuż ustalonego szlaku, który sięgał kilkaset kilometrów w głąb Rusi, aż do Kamieńca Podolskiego i litewskiego Braclawia. Nasilenie tego zjawiska udało nam się zaobserwować – co interesujące – od lat dwudziestych XVI w. Ponieważ obozy przemieszczano regularnie wzdłuż osi głównych szlaków biegnących przez ziemie ruskie, uznaliśmy, że ten „dukt” nazwiemy szlakiem obozowym (zob. mapy 8.1 i 8.3).

Idealnym przykładem jego wykorzystania jest przypadek kampanii chocimskiej Jana Tarnowskiego z 1538 r. Na podstawie zapisków dotyczących strat poniesionych przez wojsko w trakcie całej kampanii letniej można potwierdzić obecność żołnierzy w ponad 60 miejscowościach. Wszystkie znajdowały się na szlaku łączącym okolice Lwowa z Kamieńcem Podolskim, do którego przeniesiono obóz wojska na czas oblężenia Chocimia. Co więcej, nie tworzyły one układu punktów, które można połączyć jedną linią. Były siatką punktów zlokalizowanych wzdłuż tego szlaku. Obszar, o którym mowa, rozciągał się od Gródka koło Lwowa aż po Kamieniec i Chocim na południowym wschodzie. Od południowego zachodu ograniczał go Dniestr, a od północnego wschodu granica Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Był to więc obszar rozciągający się na osi północny zachód – południowy wschód na około 220 km, o szerokości dochodzącej do około 80 km. Ten układ sugeruje przemarsz wojska nie jedną, ale wieloma kolumnami (zob. mapa 9.1).

Liczne wzmianki źródłowe potwierdziły także głęboką penetrację zaplecza zamku chocimskiego podczas sierpniowego oblężenia. To z kolei może dowodzić, że oblężenie nie było tylko i wyłącznie ścisłą blokadą umocnionego punktu oporu, ale także szeroko zakrojoną akcją dywersyjno-łupieżczą na tyłach, na obszarze o promieniu około 30 km. Wypada zatem mówić o znacznie większym stopniu skomplikowania akcji militarnej, niż mogłoby to wynikać z lektury źródeł narracyjnych. Na podobnej zasadzie można chyba zaryzykować stwierdzenie, że i przemiany armii w omawianym przez nas okresie były o wiele bardziej skomplikowanym i wielopłaszczyznowym zjawiskiem niż prosty, linearny rozwój od formy średniowiecznej do wczesnonowożytnej.

Uważamy, że przeobrażenia wojska w epoce ostatnich Jagiellonów odbywały się jednocześnie wieloma ścieżkami, nie wszystkie zmiany zachodziły w tym samym czasie, unowocześnienie na jednej płaszczyźnie niekiedy musiało współgrać z *antique consuetudino* na innej. W ten sposób w określonym momencie równocześnie funkcjonowały rozbieżne co do swej treści formy przejściowe o zupełnie różnej strukturze. Jeżeli przyjmiemy, że *gunpowder revolution* nastąpiła w latach dwudziestych XVI w., to do lat sześćdziesiątych musiała „współgrać” ze średniowiecznym obyczajem wypłacania *zaszkodnego*. Zjawisko nowoczesne nie mogło zatem w pełni wpływać na inne obszary funkcjonowania armii, ponieważ w pewnych „stycznych” obszarach musiało współgrać z „instytucją” prawno-skarbową o przestarzałym charakterze. To tylko przykład, który ma zilustrować współistnienie wielu form przejściowych, które niekiedy przez dziesięciolecia musiały się zazębiać, by później dostosowywać się do kolejnych interakcji (zob. wykres 10.1).

Naiwnością byłoby oczekiwanie, że reforma, przemiana, przeobrażenie czy wreszcie rewolucja musi nastąpić w tym samym czasie w całości zdefiniowanego obszaru badawczego (tu wojskowości). Ważna jednak jest skala tych reform i przełożenie na faktyczną zmianę jakościową.

Proporcja między tym, co nowoczesne, a przestarzałymi strukturami stanowi o dynamice i skuteczności zmiany. Znaczne rozciągnięcie tego procesu w czasie może wpływać negatywnie na efekty przeobrażenia. Stąd wnosimy, że w wojsku polskim za ostatnich Jagiellonów miała miejsce raczej przemiana, przeobrażenie, niekiedy dopełniana intencjonalną reformą, niż rewolucja w rozumieniu nagłej i dynamicznej zmiany jakościowej lub/i ilościowej. Jeżeli chcemy obronić twierdzenie, że Królestwo Polskie miało w tym okresie swoją rewolucję militarną, to tylko z zastrzeżeniem, że była ona silną emanacją lokalnych warunków, których do tej pory upatrywano raczej w innych obszarach funkcjonowania wojska. Zastrzeżenie to trzeba uzupełnić obserwacją, że poza wszystkimi aspektami merytorycznymi polska (r)ewolucja militarna była mocno rozciągnięta w czasie w rozumieniu niesymultaniczności poszczególnych procesów, co mogło wywoływać dodatkowe, niepożądane skutki.

Jeżeli wszystkie omówione kwestie umieścilibyśmy na osi czasu, to bez problemu zauważymy, że jest to mocno widoczne (wykres 10.1). Pierwszymi symptomami była rewolucja czarnoprochowa i rezygnacja z najemnego zaciągu. Rewolucja czarnoprochowa odbyła się w mocno ograniczonym zakresie, bo tylko w piechocie, natomiast oparcie się tylko na zaciężnych było dużą zmianą. Teoretycznie te dwa zjawiska powinny pociągnąć za sobą kolejne przeobrażenia. Tak się jednak nie stało. Pozostałe uwzględnione przez nas aspekty reorganizacji armii widoczne są dopiero po upływie około 20 lat. Zarówno upowszechnienie pierwotnej postaci ognia ciągłego, jak i wprowadzenie jazdy kozackiej nastąpiło dopiero w latach czterdziestych, a nawet później. Ujednolicenie oddziałów jazdy datujemy na schyłek lat pięćdziesiątych i dopiero na początku lat sześćdziesiątych zlikwidowano *damna*. Zatem całość procesu nie tylko była rozciągnięta w czasie, lecz także wyraźnie podzieliła się na dwie fazy. Dookreślenie przyczyn tej prawidłowości wykracza poza zakres merytoryczny naszego studium. Jako asumpt do dalszych badań warto zwrócić

uwagę na fakt, że wojna pruska na wiele dziesięcioleci zamykała polską aktywność wojskową w obszarach innych niż wschodnie kierunki działań i w terenie innym niż stepowy. Konieczność kolejnego przeobrażenia armii mogła być czynnikiem opóźniającym, a nawet hamującym pewne zmiany. Udział w wojnie pruskiej zmusił do przyjęcia nowoczesnych metod walki w stylu zachodnim, czyli oznaczał porzucenie w nie małym stopniu średniowiecznej sztuki wojennej. Paląca potrzeba permanentnej obrony południowo-wschodnich rubieży Korony stawiała jednak zupełnie inne wymagania, zatem armia koronna ponownie musiała ulec przeobrażeniom, które dostosowały ją do operowania na rozległych polaciach ziem ruskich. Być może jest to obiecujący kierunek dalszych poszukiwań, lecz na obecnym etapie opiera się on na intuicji popartej fragmentarycznymi ustaleniami.

ANEKS ŹRÓDŁOWY

W aneksie znajdują się wybrane, przykładowe rejestry popisowe jazdy i piechoty. Zostały zaczerpnięte z ksiąg skarbowo-wojskowych według zasady, że każdy rejestr pochodzi z innego dziesięciolecia. Naszym celem jest przywołanie przykładów, które w reprezentatywny sposób oddadzą specyfikę organizacji oddziałów wojska w kolejnych dekadach pierwszej połowy XVI w. i początków drugiej połowy tego stulecia. Aneksy zostały przytoczone w formie edycji źródłowej, sporządzonej na podstawie *Projektu instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.* autorstwa Adama Wolffa¹. W aneksie pominięto znak „|” (koniec wiersza w podstawie wydania) w sytuacji, w której znak ten oznaczałby koniec wpisu w obrębie poszczególnych wpisów (informacja dotycząca konkretnego żołnierza). Nagłówki wyśrodkowano. Znaki „ÿ” oraz „ŷ” oddano za pomocą „y”, natomiast „j” zapisane w podstawie wydania jako samogłoska (na przykład: między dwoma spółgłoskami, na końcu wyrazu po spółgłosce) oddano jako „i”. Znakom „v” i „u” w podstawie wydania przypisano współczesną wartość fonetyczną. W przytoczonych tekstach źródłowych pominięto zapisy dotyczące graficznych znaków identyfikacyjnych koni.

¹ A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1957, t. 1; J. Tandecki, K. Kopiński, *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014.

Zastosowane znaki edytorskie

- | – koniec wiersza w podstawie wydania (w obrębie jednego wpisu)
- [] – nawiasy wydawcy
- () – nawiasy podstawy wydania
- [s] – *potwierdzenie wyrazu w podstawie wydania*
- [?] – *wątpliwość w odczycie podstawy wydania*
- < > – *dopisek w wierszu; dopiski przy nagłówku, nadpisanie, marginalia dodatkowo omówione w przypisie*
- [k. nr kursywą] – *numer nowej karty podstawy wydania*
- /- -/ – *przekreślenie w podstawie wydania*
- /= =/ – *wykreślenie w podstawie wydania*
- [..] – *miejsce nieczytelne, liczba kropek odpowiadająca domyślnie liczbie brakujących liter*

1501 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 5

Rota jazdy Mikołaja Krezy popisana w 1501 r. Oddział sformowany na wzór rot piętnastowiecznych. Uwagę zwraca wyposażenie niektórych jeźdźców w kusze.

[k. 115]

Sequitur comittiva Ni|colai Creza de Thoboly|cze capitanei premisien(sis)
| conscripta /-feria tertia | p(ro)xima p(ost) festum s(an)cti Sta|ni-
slai in mayo- [9 *lub* 11 V]/ anno 1501 | sabatho Philipi et Ja|cobi [I
V]

equi dom(in)i Creza

kon plesznywy kupyny|czy przedny dobry szbro|ya kopynycza
 kon pod pacholącyem | czyszawy lyszy dobrii | kopynyczy
 kon popyelyczathy do|bry kopynyczy szbro|ya kopynycza
 kon dz[....] popyelyczathy pod pacholiącyem | dobry kopynyczy
 bedawya lysza dobra | szrednya kopynycza
 valach szywwy szryed|ny kopynyczy
 valach gnyady wylcza|thy dobry orzedny st|relczy szbroya strzelcza |
 kuscha

[k. 115v]

valach bialy dobry st|relczy szbroya strzelcza | kuscha
 valach plesznyvy dobry | strzelczy szbroya strzelcza | kuscha
 bedawya gnyada dobra | strzelcza
 valach plesznywy dobry | strzelczy szbroya strzelcza | kuscha
 kon brudnoszywy dobry | strzelczy szbroya strzel|cza kuscha
 ynochodnik myszathy | dobry strzelczy szbroya | strzelcza
 ynochodnyk plesznywy | dobry strzelczy szbroya | strzelcza kuscha
 kon szywyw strzelczy dobry | szbroya strzelcza kusza
 valach plowy szredny | dobry strzelczy szbroya st|zelcza kuscha
 valach bialy szryedni | /-byaly-/ dobry strzelczy | szbroya strzelcza kusza
 bedawya hnyada sz|ryednya strzelcza

[k. 116]

bedewya szrakatha do|bra strzelcza
 valach gnyady szryedni | dobri strelczy szbroya st|rzelcza kusza
 valach gnyady zadnye | nogy byale szryedni st|rzelczy szbroya kusza
 bedawya byala szryed|nya dobra strzelcza
 valach plesznyvy strzel|czy szryedni szbroya | strzelcza
 valach szywy strzelczy dobrii | szbroya strzelcza

kon czyszawy lyszy <szryedny> strzel|czy szbroya sztrzelcza | kuscha
valach szyvy yabcovy|thy dobrj strzelczy szb|roya strzelcza kusza
kon brudnoszyvy dobrj | strzelczy szbroya strzelcza
kon tesz brudnoszywyv dobry | strzelczy szbroya strzel|cza kuscha
ynochodnyk biały ro|wny strzelczy

[k. 116v]

Chronowszky Nicola(us)

valach slowaczyszawy | dobry kopynyczy szbro|ya kopynyczna
valach szywy yabcovythy | pod pacholyącym fobri | kopynyczy
valach plovyy gwyasz|da na czele dobri szbro|ya strzelcza drzewcze
valach szgnyadaszraka|thy strzelczy szryedni | dobri szbroya strzelcza |
kusza
valach plovyy strzelczy | dobry szbroya strzelcza
valach myszathy strzel|czy szryedny dobri pan|czerz przelbycza [...]
valach gnyady noga za|dnia leva byala gwy|aszda na czele dobri strzel|czy
panczerz oboyeczek | lapka drzewcze
valach czyemnoszywy | strzelczy dobri panczerz | oboyeczek przelbycza
| [...]

Otphynowszky Jan

valach szyvy strzelczy | dobri szbroya kopyny|cza

[k. 117]

valach szrydzapleszny|vy pod pacholącym do|bry
kon szrydzaplesznyvy uszy | przersznyone dobri strze|lczy pancczersz
oboyeczek | przelbycza drzewcze
kon czysavy gwyaszda | na czele strzelczy kabath | valaszky tarcz
drzewczew

Kazymyrszky Pyelszch

valach gnyady dobry | strzelczy szbroya strzelcza
kon szyvy yabcovythy | dobri strzelczy pod pachol|łączyem
kon biały rowny strzelczy | panczerze oboyeczek łapka
valach szwronaplecznyvy | strzelczy dobry szbroya st|zelcza kuscha

Buth Jan

valach czysavylyszy kobry strzelczy panczerz tarcz
valach rydzylszy szryed|ny strzelczy yatcz drzew[ce]
kon czymnoszyvylyszy do|bri strzelczy tarcz drze[wce]
valach vylczathy szryed|ny strzelczy tarcz

Przeluszky Stanisła(us)

[k. 117v]

valach biały dobri strze|lczy panczerz oboyeczek tarcz
valach szrydza plesznyvy | szredny dobry s gwyaszda | na czele przelby-
cza drzewcze
kon rydzylszy zadnye no|gy byali szryedny tarcz
valach szgnyadaplesznyvy | rowny dobri tarcz drzewcze

Crzemyenszky Albertus

valach gnyady szryedny | strzelczy szbroya szzelcza | kusza
kon szwronaplesznyvy po|d pacholaczyem szryed|ny strzelczy
valach biały /-maly-/ do|bry panczerz przelbycza | tarcz drzewcze
valach tesz biały szrye|dny strzelczy szbroya st|zelcza kusza
valach plovyy maly ga|ba byala strzelczy szbro|ya strzelcza luc
valach szgnyadapleszny|vy szredny strzelczy sz|broya strzelcza kusza

Svyesrzszy Stanisla(us)

kon szyyv szredny dobry | kopynyczy szbroya ko|pynycha

[k. 118]

valach wrony pod pacholą|czyem szryedny dobry

valach gnyady nyeszpro|[s]thymy noszdrzami szryed|ny strzelczy pan-
czerz obo|yeczek przelbycza luc

valach szyyv yabcovythy | strzelczy szryedny szbroya | strzelcza

kon szwronaszywy szryed|ny panczersz lapka drzew[ce]

valach gnyady szryedny | dobri strzelczy szbroiya strze|lza drzewcze
przepryszka

Ozozowszki Stanisla(us)

kon plesznyvy szryedny do|bry kkopynyczy szbroya ko|Pynycha

kon czyszavy pod pacholą|czyem szryedny kopynyczy

valach gnyady podpolany | szryedni strzelczy szbroya | strzelcza kuscha

kon szvy wrony strzelczy | szbroya strzelcza kuscha

valach gnyady mały str|zelczy szbroya strzelcza | kuszcha

kon szyyv wrony strzel|czy panczerz tarcz drze[wce]

Morawszky Andreas

kon bialy szryedny dobri | kopynyczy szbroya kopy|nycha

[k. 118v]

kon szwronaszywy pod | pacholączyem szryedny | dobry kopynyczy

kon szyyv yabcovythy | wrony strzelczy luc

kon szyyv szryedny pan|czerrsz kuscha strzelczy

kon szgnyadaplesznyvy | ynochodnyk strzelczy sz|ryedny tarcz drzewcze

valach gnyady strzelczy | szryedny szbroya strzel|cza kusza

Lypszky Jan

valach czysawylyszy szry|edny dobri strzelczy pan|czerz oboyeczek sbraly
valach rydzy gwyaszda | na czele tarcz drzewcze
valach wrony rowny | tarcz drzewcze
valach vylczathy maly | drzewcze tarcz

Brzuchanszky Jan

valach szwronaszyvy | szryedny tarcz drzewcze
valach bialy szryedny | tarcz drzewcze
valach gnyady maly | tarcz drzewcze

Stwosch Nicloa(us)

kon wrony strzelczy pancz|ersz oboyeczek

[k. 119]

valach wrony rowny strz|elczy tarcz drzewcze
valach wrony maly | tarcz drzewcze

Wlodek Terzarowsky

valach myszathy dobri | pancersz oboyeczek
kon bialy pod pacholacz|yem szryedny dobri strzelczy
valach myszathy szryed|ny pancierz tarcz drze[wce]
valach plovny maly pan|czes oboyeczek przelbycza
valach wronomyszathy | pancersz przelbycza
kon rydzy gwyaszda na | czele wrony tarcz drze[wce]

Chyrzenszky Martin(us)

kon czysavylyszy szry|edny strzelczy tarcz
kon bialy szryedny strz|elczy /-obo-/ pancierz obo|yeczek przelbycza kusza
kon plesznyvy rowny | tarcz drzewcze
valach szywy szryedny | sbraly tarcz

Chwał Petrusz

valach biały szryedny | dobry kopynyczy szbroya | kopynycza
kon szwronaplesznyvy | pod pacholącyem dobry

[k. 119v]

kon szyvy yabcovythy sz|ryedny dobry kopynyczy | szbroya kopynycza
kon szwronaszyvy pood | pocholącym szryedny | dobry kopynyczy
valach szyvy szryedny | dobry strzelczy panczersz | oboyeczej tarcz
valach gnyady szryed|ny strzelczy szbroya st|zelcza tarcz drzewcze
valach szwyathlognyady | szryedny dobri strzelczy pa|nczersz tarcz
valach szwronaszyvy yno|chodnyk rowny strzelczy | pancersz oboyeczek
valach szyvy popyelycz|thy rowny szbroya strzel|cza tarcz
kon szwronaplesznyvy sz|ryedny strzelczy plachy | tarcz drzewcze
valach gnyady strzelczy | mały plachy tarcz
valach biały bue szpro|s|thymy noszdramy luc | strzały drzewce

Wnuczek Nicola(us)

valach gnyady gwy|szda na czele szryedny | strzelczy pancierz prze|lby-
cza drzewcze

[k. 120]

valach czyszawy mały pod | pacholącym
kon brudnoszyvylyszy ro|wny tarcz drzewcze
valach glynyaszthy ma|ly pancersz tarcz drzew[ce]
valach gnyady [plesznyvy | szryedni dobri pancersz

Dobrostanszky Jeronim(us)

valach yabcovythy sz|ryedni strzelczy tarcz
valach /-szgnyadaszt-/ szgny|adaszrakathy rowny | pod pacholącym

valach myszathy maly | strzelczy panczerz tarcz
valach worny maly str|zelczy panczersz tarcz
valach wrony gwyaszda | na czele maly strzelczy | panczersz tarcz

Bolanowszky Petrusz
valach plový gwyaszda | na czele drzewcze
valach gnyady strzelczy | rowny tarcz drzewcze
valach szwyathlognya|dy maly tarcz
valach gnyady maly | strzelczy tarcz

[k. 120v]

Harczsky Stanisla(us)
kon szrydzaplesznyvy | strzelczy dobry szbro|ya strzelcza
kon szrydzaplesznyvy by|ala noga zadnya po[d] | pacholącyem kuscha
kon gnyady czyemno | rowny panczersz luc
kon bialy szryedny do|bry panczersz kuscha

Ffrycz
valach czyemnoszyvy | szryednny dobry strzelczy | szbroya strzelcza

Szlawaczsky Martin(us)
valach gnyady maly | tarcz drzewcze
valach gnyady szryed|ny tarcz drzewcze
valach szgnyadapleszny|vy maly tarcz drzewcze
valach wrono myszathy | rowny tarcz drzewcze

Szawadszky Waczlaw
valach plesznyvy do|bry strzelczy szbroya | strzelcza
kon plesznyvy dobri | strzelczy tarcz drze|wcze

[k. 121]

valach szyvy dobry st|rzelczy szbroya drzewce
valach szyvy szryedny | tarcz drzewce
valach czymnoszyvy | szryedny tarcz drzewce

Strachoczsky Andreas

valach czyszavyly[si] st|rzelczy dobri
valach bialy szryedny | strzelczy
valach szyvy rowy | strzelczy
valach czyszavy szryed|ny strzelczy
valach plovyy malyst|rzelczy

Gyrzyk

valach bialy dobry st|rzelczy
valach czyszawy rowny | strzelczy
valach wrony szryed|ny strzelczy
valach gnyady do|bry strzelczy

Trubyenyczski

kon plesznyvy dobry | strzelczy

[k. 121v]

kon czyszavylyszy | strzelczy dobri
kon szyvy strzelczy | dobry
kon yabcovythy strze|lczy dobri
kon bialy dobri str|zelczy

Roszborszky

kon czyszavy dobri | strzelczy

kon tesz czyszavy do|bry strzelczy
kon szyvy yednooki | strzelczy
kon czyszavy dobri | strzelczy
kon szyvy dobry strze|lczy
ynochodnyk szrydza | plesznyvy szryedny | dobry strzelczy

Trabacze

valach szyvy yabco|vythy strzelczy szry|dny
valach plowy strze|lczy szryedny

1531 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 19

Hetmańska rota jazdy zaciągnięta na kampanię obertyńską. Oddział złożony z wielu kategorii zbrojnych, bez wyraźnej przewagi jednej z nich

[k. 3]

Regestru(m) compot(orum) [s] Illustr(issimi) et Magnifici | Do(m)ini et do(m)ini Joan(n)is Comitis in Tarnow | palat(ini) t(er)raru(m) Rus-sie g(e)n(er)alisq(ue) exercitu(um) | R(egni) P(oloniae) sup(re)mi et Sand(omi)rien(sis) et caetera capit(anei) | anno MDXXXI | con-script(um) feria q(u)inta | pro(o)x(i)ma in Crastino s(anctae) Annae [27 VII] in illa sy(lab)a bi que Fel Ab don [27–31 VII] et caetera | equitum 282

Jeronimus Schawranyecz

in equis 30

pod sa[mym] ko[ń] byaly liszy ko[pijniczy] do[bry] bechtir
pod pa(cholęciem) ko(ń) byali ko[pijniczy] do[bry]

ko[ń] byali popyeliczasti ko[pijńczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzytlica] O85/19 – 3/01

val[ach] zplova ridzy ko[pijńczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzytlica]

bede(wia) /-ssara-/ cysza[wy] liszy noga zad(nia) bya[ła] ko[opijńczy]
do[bry] p[ancerz] | t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]

val[ach] cisza[wy] liszy 3 pedes albi ko[pijńczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza]
d[rzewo] | p[rzytlica] | de(be)t eum ostendi(t) in 1 sept(imanam) dla
gusza pod brzuche(m)

val[ach] czyem(n)o szywy liszy ko[pijńczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza]
d[rzewo] | p[rzytlica]

val[ach] ssiva popyeliczasti ko[pijńczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
| p[rzytlica]

[k. 3v]

val[ach] ssiwa popijeliczasti ko[pijńczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzytlica]

val[ach] zwrona ples[niwy] str(zelczy) do[bry] z[broja] pla(chowa) d[rzewo]
p[rzytlica] str[efy] podogo(nem)

ko[ń] czye(m)no gniadi /-str(zelczy)-/ kop(yńczy) do[bry] p[ancerz] t[ar-
cza] d[rzewo] p[rzytlica]

val[ach] z gniada ples[niwy] str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzytlica]

val[ach] ples[niwy] ssyva str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzytlica]

val[ach] nyepriś[kowany] zdropiasta szywy noga za(dnia) bya[ła] str(zel-
czy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]

val[ach] cisza(wy) nyepriś[kowany] str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza]
d[rzewo] p[rzytlica]

val[ach] czye(m)no cisza(wy) str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p[rzytlica]
 ko[ń] cisza str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]
 val[ach] gniadi str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]
 ko(ń) szywy str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica] loco
 istius stat[uit] | kon zridza plesz[niwy] str(zelczy) do(bry)
 val[ach] dropiasti str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]
 val[ach] gniadi str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]
 yaskra
 val[ach] z gniadaples[niwy] str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p[rzytlica]

[k. 4]

ko[ń] wro(ny) str(zelczy) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]
 ko(ń) szywy popie(laty) str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p[rzytlica]
 val[ach] dropiasti s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]
 val[ach] zgniada ples[niwy] str(zelczy) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p[rzytlica]
 val[ach] szywy yaplko(wity) str(zelczy) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyt-
 lica] loco istius stat[uit] val[ach] zmiszasta ples[niwy] str(zelczy)
 do[bry]
 val[ach] cisza[wy] str(zelczy) do[bry] lyszy p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p[rzytlica]
 kony popyelczasty czyemno str(zelczy) do[bry] ujchy rzezanye p[ancerz]
 t[arcza] d[rzewo] suis signo
 wal(ach) wrony gvyasda wczelle str(zelczy) do(bry) p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzytlica]
 kony czysavy str(zelczy) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]

Sbigneus Szyenyensky equi viginti

<conscript(i) fe(ri)a sexta an(te) festu(m) s(ancti) ad | vincula Petri [3 VIII]
in illa sy(lab)a | don Petr Stheff [31 VII–2 VIII] >

poth szhamem kony <szywy> nyezscszomy grzywa y ogon kraszony
ko(pyniczny) do[bry]

poth pacholyaczym val[ach]ach czyszawy lyszy ko(pyniczny) do[bry] dwye
| nodze zadnye poko[py]th byale <loco isti(us) statuit | val[ach]
nyepris[kowany] gniadi kop[yniczny] do[bry]>

val[ach]ach gnyady ko(pyniczny) do(bry) gwyasthka wczelye O85/19 –
4/07 | <iste decessit in (con)flictu circa Obertin fe[ri]a tertia an(te)
Bartholom[a]ey [22 VIII] solut(us) >

valach szywa byaly grzywa y ogon farbowane | ko(pijniczny) do(bry) sbroya
ko(pijnicza)

[k. 4v]

kony popyelyczasthy ko(pijniczny) do(bry) sbroya ko(pijnicza)

bedewey byaly ko(pijniczny) do[bry] sbroya strzel(cza)

bedewey szywy ko(pijniczny) do[bry]

valach sgnymada plesznywy sthrzelczy dobry sbroya s(trzelcza)

valach srydza plesznywy sthrzel(czy) do(bry) sbro(ja) s(trzelcza)

valach brudny szywy sthrzel(czy) do(bry) sbro(ja) s(trzelcza)

valach szwyathlo czyszawy sthrzel(czy) do(bry) sbro(ja) s(trzelcza)

bachmath tharanthovathy sthrzel(czy) do(bry) /-sbro(ja)-/ panczerz
solo(m)

valach srydza plesznyvy sthrzel(czy) do(bry) sbro(ja) str(ze)l(cza)

valach czymnognyady strzelczy do(bry) sbro(ja) strzel(cza)

[k. 5]

valach byaly <gorczyczathy> gąba oparzystha strzel(czy) do(bry) sbro[ja]
s[trzelcza]

valach szemna gnyady strzelczy do(bry) sbro(ja) s[trzelcza]

valach sbyala brudnoszywy strzel(czy) do[bry] sbro(ja) s[trzelcza]

kony popyelyczasthy strzelczy do(bry) sbro(ja) s[trzelcza]

valach szywa dropyasthy strzel[czy] do[bry] sbro(ja) s(trzelcza)

valach wylczathy sthrzelczy do(bry) sbroya s(trzelcza) <loco isti stat |
bedewy gniadi str(zelczy) do[bry] nozga [s] za(dnia) bya(ła) >

Adam Bylyczky equus 1

wal[ach] czyssavy schloyrzovathy <lysy> strz(trzelczy) do[bry] 2 plachy
t[arcza] d[rzewo]

Jan Sobol eq(uos) 4

<Szobol de co(mittiva) d(omi)ni Rokyth|nyczkj h[a]b[e]t duos equos et | in
rege|stro isto duos>

poth sa[mym] wal[ach] byallj glo[wa] malo gor(czycza)ta str(zelczy) do[bry]
p[ancerz] t[arcza] p[rzytlica] d[rzewo]

wal[ach] dropyasth(y) strz(elczy) dobr(y) p[ancerz] t[arcza] p[rzytlica]
d[rzewo] na lopathcze snak

wal[ach] byally njeprysko[wany] mala lysinka na gąbie s[trzelczy] dobr(y)
p[ancerz] t[arcza] p[rzytlica] d[rzewo]

wal[ach] czisawi gnyadj strz(elczy) dobr(y) p[ancerz] t[arcza] p[rzytlica]
d[rzewo]

[k. 5v]

Olechno Lovczy eq(uos) 8

wal(ach) sgnypad[a] pless[niwy] kop(ijniczy) do[bry] zbr(oja) strz[elcza]

poth chlopcze(m) wal(ach) syva gorti(czaty) kop(ijniczy) do[bry]
 kony gnyad(y) nogy wszisthkj obtr[...] s[trzelczy] do[bry] zbr(oja)
 plach(owa)
 wal(ach) plovys s[trzelczy] do[bry] malo ljsy p[ancerz] t[arcza] p[rzytlica]
 d[rzewo]
 wal(ach) sgnjada wylczasth(y) s[trzelczy] do[bry] plach(ownica) p[rzyt-
 lica] d[rzewo] byelmo ma na | oku de(be)t illu(m) o(ste)nd(it) in 2
 sept(imanis)
 wal(ach) dropyasth(y) strz(elczy) do[bry] plach p[rzytlica] d[rzewo]
 wal(ach) swrona pless[niwy] s[trzelczy] do[bry] plach p[rzytlica] d[rzewo]
 wal(ach) czysavy swyathlo s[trzelczy] do[bry] pan[cerz] t[arcza] p[rzytlica]

Pawlowskj equos 5

val[ach] cysa[wy] lisy ko[pijniczy] do[bry] z[broja] str(zelcza) rusz(nica)
 v[alach] niepris[kowany] gort(yczaty) s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzytlica]
 v[alach] gort(yczaty) s[trzelczy] do(bry) z[broja] str(zelcza) r[usznica]
 d[rzewo]
 v[alach] dropiasti grzyva czar(na) ogo(n) szyvy str(zelczy) z[broja] str(zel-
 cza) r[usznica] dr(zewo)
 v[alach] gniadi uchy r(o)ze(rżnięte) str(zelczy) z[broja] str(zelcza) d[rzewo]
 t[arcza]

[k. 6]

Jan Dąbyanysky eq(uos) 8

<hic in reg(estro) co(mittivae) habet | 6 et in co(mittiva) Rokith|nyczsky
 3>
 wal(ach) po(d) sa(mym) czyemno gnyad(y) kop(ijniczy) do[bry] zbr(oja)
 kop(ijnicza)

poth chlopacz(em) kony gorti(czaty) grzy[wa] y ogo(n) craschona kop(ijini-
 czy) do[bry]
 wal(ach) plovy s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] p[rzytlica] d[rzewo]
 kony czyssa(wy) s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] p[rzytlica] d[rzewo]
 strephy poth ogo(nem)
 kony popyelcz(aty) yaskrawy s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] p[rzyt-
 lica] d[rzewo]
 kony sczyssa plejs[niwy] s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] p[rzytlica]
 d[rzewo]
 wal(ach) wrony s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] p[rzytlica] d[rzewo]
 wal(ach) sgnjad(a) plesz[niwy] s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] p[rzyt-
 lica] d[rzewo]

<con(scripti sabbato p(os)t Laurency [12 VIII] >

Sta(nisław) Podlodoskj equos 4
 pod sa(mym) val[ach] zgniada ples[niwy] grz[ywa] gy ogo(n) czar(ne)
 str(zelczy) do[bry] pla[ch] drze(wo) rus(znica)
 v[ałach] nyepri[s[kowany]] szywy glo(wa) gor(czycza)ta s[trzelczy] do[bry]
 pla[ch] d[rzewo] p[rzytlica]
 v[ałach] czye(mn)o gniadi s[trzelczy] do[bry] pla[ch] d[rzewo] p[rzytlica]
 ko(ń) popye(laty) s[trzelczy] do[bry] pla[ch] d[rzewo] p[rzytlica] byel(mo)
 ma na oku

Cr(ist)ofor(us) Ozarowskj 4
 kony szywy popye(laty) s[trzelczy] do[bry] z[broja] str(zelcza)
 val[ach] brudnoszywy s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p[rzytlica]

[k. 6v]

ko(ń) brudno szyw[o] popye[laty] 3 pede[s] albi lysz s[trzelczy] do[bry]
p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzylbica]
val[ach] popyel(aty) str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzylbica]

<Conscriptio ant(e) festu(m) s(ancti) Jacobi [24 VII] >

D(ominus) Sbigneus Slupczskj equos 15
val[ach] szywy iaplko[wity] ko(pijniczy) do(bry)
v[alach] gniadi ko[pijniczy] do[bry]
v[alach] zdropiasta byaly ko[pijniczy] do[bry]
v[alach] swyatlo ridzy ko[pijniczy] do[bry]
będe(wia) wrony 3 pedes albi ko[pijniczy] do[bry]
v[alach] z gniada vylczati podpa(lany) s[trzelczy] do[bry]
ko[ń] gniadi nazad bya(ła) noga s[trzelczy] do[bry]
v[alach] cysza[wy] s[trzelczy] do[bry]
v[alach] dropiasti s[trzelczy] do[bry]
v[alach] zridzaples[niwy] s[trzelczy] do[bry]
v[alach] wrony s[trzelczy] do[bry]
v[alach] zridzaples[niwy] s[trzelczy] do[bry]
ko[ń] cysza(wy) liszy s[trzelczy] do[bry]
v[alach] gniadi ynocho[dnik] s[trzelczy] do[bry]
v[alach] cisza(wy) str[zelczy] dobry

[k. 7]

Mare(k) Jaroczskj 12 equos

v[alach] gorti(czaty) oczy yaskra(we) bya(ła) ga(ba) kop[ijniczy] z[broja]
kop[ijnicza]
v[alach] cisza[wy] za(dnia) no(ga) bya(ła) kop[ijniczy] do[bry] podpa(lany)
v[alach] gniadi nyepri[kowany] ko[pijniczy] do[bry] z[broja] kop[ijnicza]

v[*ałach*] byali przodek gorti(czaty) ko[*pijniczny*] do[*bry*] z[*broja*] str(zelcza)
 v[*ałach*] wrony za[*dnia*] no(ga) bya[ła] strep(hy) podogo(nem) s[*trzelczy*]
 do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]
 ko[ń] glyniaści s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]
 v[*ałach*] szywy s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]
 v[*ałach*] nyepri[s*kowany*] zwrona misasti s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*ar-*
 cza] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]
 hromak szywy popye(laty) s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*]
 p[*rzytbica*]
 v[*ałach*] miszati s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]
 nyepri[s*kowany*]
 <solut(us)²> bedew(ia) byaly gort(yczaty) s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*ar-*
 cza] d[*rzewo*] p[*rzytbica*] <iego zabyto zdzyala in (con)flictu solu-
 t[us] | loco istius stat v[*ałach*] wrony s[*trzelczy*] do[*bry*]>
 v[*ałach*] cisza(wy) stella in fro(n)te str(zelczy) p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*]
 p[*rzytbica*]

Joannes Gamrath 20 eq(u)os

pod pa[*chołęciem*] ko[ń] cisza(wy) ko[*pijniczny*] do(bry) z[*broja*] kop(ijnicza)
 pod pa[*chołęciem*] val[*ach*] gniadj ko[*pijniczny*] do(bry)
 val[*ach*] nyepri[s*kowany*] gort(yczaty) ko[*pijniczny*] do[*bry*] z[*broja*]
 kop(ijnicza)
 v[*ałach*] szywy ko[*pijniczny*] do(bry) z[*broja*] kop(ijnicza)
 <solut(us) > ko[ń] brudnoszy(wy) iap(kowity) ko[*ijniczny*] do[*bry*] z[*broja*]
 kop(ijnicza) <iste peryt in (con)flictu circa Obertyn | loco istius
 stat val[*ach*] byali gort(yczaty) ko[*pijniczny*] do[*bry*] strephi pod ogo-
 (nem) > <arma peryt solutus>

² Dopisek na lewym marginesie tą samą ręką.

v[*alach*] vylczati ko[*pijniczny*] do(bry) /-z[*broja*] str[*zelcza*]/
podpacho(lęciem)

ko[ń] gort(yczaty) str[*zelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

[k. 7v]

val[*ach*] nyepri[s*kowany*] dro(piaty) s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*]
d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

<solut(us) > v[*alach*] nyep(riskowany) gniadi s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*]
t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*] <iste decessit in (con)flictu circa Obe-
rt(yn) <solut(us)³ > | loco ipsius statuit ko(ń) gniad(y) pris(kowany)
s[*trzelczy*] do(bry)>

v[*alach*] cisza[wy] s[*trzelczy*] do(bry) p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

v[*alach*] szywy nyepri[s*kowany*] s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*]
d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

v[*alach*] gniadi s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

v[*alach*] dropiasti nyepri[s*kowany*] iaskra(wy) 2 pedes albi s[*trzelczy*]
do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

ko[ń] szywy s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

v[*alach*] zgniadaples[*niwy*] s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*]
p[*rzytbica*]

v[*alach*] nyepri[s*kowany*] s[*trzelczy*] s miszata cisza[wy] s[*trzelczy*] do[*bry*]
p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*] strephi podogo[nem]

v[*alach*] wro(ny) nyepri[s*kowany*] s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*]
d[*rzewo*] p[*rzytbica*] strephi podogo[nem]

v[*alach*] gniadi nyepri[s*kowany*] s[*trzelczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*]
d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

v[*alach*] cisza[wy] s[*trzelczy*] do[*bry*] strephi podogo[nem] p[*ancerz*] t[*ar-
cza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

³ Nadpisane tą samą ręką.

v[*ałach*] gort(yczaty) nyepri[s*kowany*] s[*trzelczy*] do[bry] p[*ancerz*] t[*arcza*]
d[*rzewo*] p[*rzyłbica*]

Geor(g)ius Humiński 4

ko(ń) zakraszo(ny) bya(ły) s[*trzelczy*] do[bry] z[*broja*] str[*zelcza*]
v[*ałach*] niepri[s*kowany*] bya(ły) s[*trzelczy*] do[bry] p[*ancerz*] t[*arcza*]
d[*rzewo*] p[*rzyłbica*]
v[*ałach*] sywy s[*trzelczy*] do[bry] pla[*ch*] d[*rzewo*] p[*rzyłbica*]
val[*ach*] gorti(czaty) s[*trzelczy*] do[bry] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzył-*
bica] strephi pod o(gonem)

Jan Strzessowski 4

/-v(alach) byaly s(trzelczy) do(bry) uda trocha rannye
ko[ń] byali s[*trzelczy*] do[bry]

[k. 8]

v[*ałach*] wrony s[*trzelczy*] do(bry)
v[*ałach*] wro[ny] liszy s[*trzelczy*] do(bry) noga bya[ła] le(wa)-/

Nicolaus Zakrzowski equos 8

</-In ista co(mitiva) h(a)b(e)t | in co(mitiva) Rokythniczsky | equos-/>
val[*ach*] szywy malo gort(czyczaty) ko[*pijniczy*] do(bry) z[*broja*]
kop(ijnicza)
podpa(chołkiem) [s] val[*ach*] zgniadaples[niwy] nyepri[s*kowany*] ko[*pijni-*
czy] do(bry)
v[*ałach*] wrony kop[ijniczy] do(bry) z[*broja*] kop[ijnicza]
v[*ałach*] zloyerzo(waty) nyepri[s*kowany*] s[*trzelczy*] do[bry] lyszy noga
za[*dnia*] bya(ła) z[*broja*] str(zelcza)
v[*ałach*] cisza(wy) liszy s[*trzelczy*] do[bry] z[*broja*] str(zelcza)

v[*alach*] gniadi ogo(n) gy grzywa cz(e)mna s[*trzelczy*] do[*bry*] z[*broja*]
str(zelcza)
val[*ach*] czye(mn)o gniadi podpahol(kiem) nyepri[s[*kowany*] s[*trzelczy*]
do[*bry*] z[*broja*] str(zelcza)
val[*ach*] zloyerz[*owaty*] ma marthwa kosthka upravego ucha str(zelczy)
do[*bry*] z[*broja*] str(zelcza)

Sta(nisław) Fristaczsky equos 8

val[*ach*] gort(yczaty) ko[*pijniczy*] do[*bry*] chra(mie) na le(wą) noga prze(d-
nią) <o(ste)ndit eu(m) sanu(m) >
podpa(chołkiem) kony szywy gort(yczaty) ko[*pijniczy*] do(bry)
v[*alach*] popye(lato) gort(yczaty) prisky gy gamba bya(ła) nogy za(dnie)
bya(łe) s[*trzelczy*] do[*bry*] z[*broja*] strz(elcza)
val[*ach*] dropiasti japlko(wity) str(zelczy) do(bry) z[*broja*] strz(elcza)
v[*alach*] smiszataples[*niwy*] s[*trzelczy*] do(bry) p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*]
p[*rzyłbica*]
v[*alach*] wrony s[*trzelczy*] do[*bry*] uszy rzes(ne) p[*ancerz*] t[*arcza*]
d[*rzewo*] p[*rzyłbica*]
kony dropiasti liszynka ma nacze(le) s[*trzelczy*] do(bry) p[*ancerz*] t[*arcza*]
d[*rzewo*] p[*rzyłbica*]
v[*alach*] gniadj str(zelczy) do(bry) na szygy sznak czarny nale(wej) stronye
[k. 8v]

Felix Zyemiczskj equ(us) 1

val[*ach*] byaly gaba taranto[*wata*] str[*zelczy*] do[*bry*] z[*broja*] strz(elcza)
drze(wo)

Nicolaus Sierakowskj equos 13

val[*ach*] gniadi podpola(ny) uszy rzes(ne) noga za(dnia) pra(wa) bya(ła)
ko[*pijniczy*] do[*bry*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzyłbica*]

pod pa[chołkiem] [s] val[ach] byaly gor(czycza)ti uszy rze(zane) ko[pijni-
 czy] do[bry] decessit sabbato post festu(m) s[ancti] Egidy [2 IX]
 val[ach] vylczati czarna grzi(wa) gy ogo(n) oczy iaskra(we) s[trzelczy]
 do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]
 val[ach] spopyel(ata) gorti(czaty) czar(na) grzi[wa] gy ogo(n) s[trzelczy]
 do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]
 v[ałach] zgniada miszasti prąga czar(na) przes no[g] s[trzelczy] do[bry]
 p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]
 v[ałach] brudnoszywy s[trzelczy] do(bry) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p[rzyłbica]
 v[ałach] swyatlo gniadi strz(elczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p[rzyłbica]
 val[ach] czarna grzi[wa] gy ogo(n) strz(elczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzyłbica]
 v[ałach] gniadj podpo(lany) czar(na) gr(zywa) gy ogo(n) s[trzelczy] do[bry]
 rus[znica] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]
 v[ałach] wrony s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]
 v[ałach] zgniada srokati s[trzelczy] do[bry] rusz[nica] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzyłbica]
 v[ałach] czysza(wy) lyszy s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel(cza)
 kon dropyasti s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza] sine sig[no]

Nicolaus Blizniskj 10

val[ach] zridza ples[niwy] ko[pijniczy] do[bry] z[broja] ko(pijnicza)
 podpa(chołkiem) [s] val[ach] gniady ko[pijniczy] do[bry]
 val[ach] zridza ples[niwy] ko[pijniczy] do(bry) z[broja] str(zelcza)
 v[ałach] zridza ples[niwy] str(zelczy) do[bry] z(broja) str(zelcza)

[k. 9]

val[ach] gniadj ogo(n) gy gr(zywa) czar(ne) s[trzelczy] do[bry] z[broja]
str(zelcza)

val[ach] szywy glo(wa) i boky gort(yczate) s[trzelczy] do(bry)

kony gniadi gr(zywa) gy ogo(n) czar(ne) myedzy prisky bya(łe) s[trzelczy]
do[bry] z[broja] strz[elcza]

ko(ń) czye(mn)o szywy glo(wa) malo vylczata str(zelczy) z[broja]
str(zelcza)

v[alach] zridzaples[niwy] nyepri[s[kowany]] ogo(n) gy grzy[wa] czar(ne)
s[trzelczy] do(bry) p[ancerz] p(rzyłbica) sahaydak

v[alach] rydzy nyepri[s[kowany]] naprze(dniej) [s] nodze targani str(zelczy)
p[ancerz] p(rzyłbica) sahaydak

Sta(nisław) Spitek equos 6

kony szywy iaplko[wity] ko[pijniczy] do[bry]

podpa(chołkiem) [s] val[ach] bya(ły) malo dropiasti ko[pijniczy] do(bry)
pod ogone(m) [s] strephi

v[alach] wrony stella in fro(n)te s[trzelczy] do(bry)

v[alach] gniadi 3 pedes albi prisk[owane] q(ua)rta pra(wa) bya(ła) s[trzel-
czy] d(obry)

v[alach] gniadj grzi(wa) gy ogo(n) czar(ne) s[trzelczy] do(bry)

v[alach] zridza ples[niwy] s[trzelczy] do[bry] ucho pra(we) rzes(ne)

Mart(inus) Trzebyenski 8

val[ach] zridza ples[niwy] ko[pijniczy] do[bry] z[broja] kop[ijnicza]

podpa(chołkiem) [s] ko(ń) szywy iaplko(wity) grz(ywa) dluga ko[pijniczy]
do(bry)

v[alach] byaly gort(yczaty) str(zelczy) do(bry) bechter t[arcza] d[rzewo]
p[rzyłbica]

[k. 9v]

val[ach] dropiastj nyepri[s[kowany] s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza]
d[rzewo] p[rzytlica]
v[alach] zgniadaples[niwy] ogo(n) gy grzi[wa] czar(ne) s[trzelczy] do[bry]
p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]
v[alach] popye(laty) s[trzelczy] do(bry)
ko(ń) szjwy iaplko(wity) s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzytlica]
v[alach] byaly gort(yczaty) s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzytlica]

Andreas Ligasza equos 16

v[alach] wrony gąba lyszą noga za(dnia) bya(ła) ko[pijniczy] do[bry]
z[broja] kop(ijnicza)
ko(ń) cisza(wy) stella in fro(n)te ko[pijniczy] do[bry]
kony gniadj prisko(wany) noga za(dnia) bya(ła) ko[pijniczy] do(bry)
z[broja] kop(ijnicza)
val[ach] szywy niepris[kowany] ko[pijniczy] do(bry) podpa(lany)
v[alach] gniadi lyszy s[trzelczy] do[bry] z[broja] str(zelcza)
v[alach] gniadi ogo(n) gy grzi(wa) czar[na] s[trzelczy] do[bry] p[ancerz]
t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]
v[alach] byaly s[trzelczy] do[bry] z[broja] str(zelcza)
kony byaly popye(laty) swyatlo s[trzelczy] do[bry] z[broja] str(zelcza)
rusznychza
val[ach] gniadj stych byalj naszygy s[trzelczy] do[bry] z[broja] str(zelcza)
rusz[nica]
val[ach] szywy gort(yczaty) s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzytlica]
val[ach] zgniadaples[niwy] str(zelczy) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzytlica]

[k. 10]

val[ach] szywy str(zelczy) z[broja] str(zelcza)
kony czys(awy) szywy str(zelczy) do(bry) z[broja] str(zelcza) rusz[nica]
val[ach] zgniadaples[niwy] nyepri[s[kowany]] strz(elczy) z[broja] str(zelcza)
val[ach] byaly str(zelczy) z[broja] strz(elcza)
val[ach] gniadi str(zelczy) lyszyna naczele [s] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzytlica]

Piotrowskj equu(s) 1

val[ach] plowy str(zelczy) do(bry)

Joannes Ossolynskj 10

<Conscript(us) fer(ia) | tertia p(os)t fest(um) s(an)ctae Mariae nivis [8 VIII] >

val[ach] szgnyada plesz[niwy] gvyasz(da) wcze(le) kop(ijniczy) do(bry)
zbro[ja] kop[ijnicza]

pod pach(ołkiem) va[łach] byalj gorczy(czaty) kop[ijniczy] do[bry]

val[ach] byaly vszy obye rzezane s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

val[ach] sbyala popyelati s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel(cza)

va[łach] szyvy s(trzelczy) do(bry) zbro(ja) strzel[cza]

val[ach] szdropyasta szyvy s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strz[elcza] absq(ue)
sig(n)o

kon czemno szyvy s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza] absq(ue) signo

va[łach] szczysza plesz[niwy] gvyas[da] w czele s[trzelczy] do[bry] zbro[ja]
strzel[cza]

val[ach] dropyasti s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

[k. 10v]

val[ach] wrony gvyasz[da] w czele [s] st(rzelczy) rowny sbro[ja] strze(lcza)
| <iste decessit>

Nicol(aus) Kola in 8

pod sza(mym) bedewy gnyady kop(ijniczy) do(bry) kharaczena

bedewy czysza(wy) zadnye nogy byale kop(yniczny) do(bry)

bedewy byaly gorczy(czaty) kop(ijniczy) do(bry) p(ancerz) t(arcza)
d(rzewo) p(rzyłbica)

bedewy byaly koszathy⁴ s(trzelczy) do(bry) p(ancerz) t(arcza) d(rzewo)
p(rzyłbica)

bedewy byaly oko leve yaskrave s(trzelczy) do(bry) p(ancerz) t(arcza)
d(rzewo) p(rzyłbica)

val(ach) gnyady podpola(ny) s[trzelczy] do(bry) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzyłbica] nyepris[kowany]

val[ach] z wrona gnyady koszathy s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza]
d[rzewo] p[rzyłbica]

val[ach] plovy lyszy nyepris[kowany] s(trzelczy) do(bry) p(ancerz) t(arcza)
d(rzewo) p(rzyłbica)

Jan Strzeschowskj in eq(ui)s 2

Item [brak wpisu]

Item [brak wpisu]

Sta(nisław) Ozarowskj equos 4

kony swyatlo gniadi str(zelczy) do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzyłbica]

val[ach] dropiasti s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]

kony brudno szywy s[trzelczy] do[bry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzyłbica]

⁴ Koń o maści popielatoszarej lub kasztanowatoorzechowej, zob. S. Orgelbrand, *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami*, t. 8: *od lit. K do Kruszyński*, Warszawa 1900, s. 526.

val[ach] płowy liszy strz(elczy) do(bry) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
p[rzybica]

[k. 11]

Nicolaus Loszczowski in 5

pod sza(mym) kon brudno szyvy kop(ijniczy) do(bry) zbro[ja] strze[lcza]
kon szyvy gor(czycza)ty ynnochod(nik) s(trzelczy) do(bry) zbro[ja]
strzel(cza)

val(ach) brudno szyvy strzel[czy] zbro(ja) strzel[cza]

val(ach) szyvy yablko[wity] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

val(ach) srydza plesz(niwy) lyszy pedes utri(us)q(ue) glo(wa) albi s(trzel-
czy) do(bry) z(broja) strzel(cza)

Kylyan Lathoszenskj in 3

kon plesz(niwy) srydza [s] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel(cza)

kon brudno szyvy s(trzelczy) do(bry) zbro(ja) strzel(cza)

val(ach) spopyelycza gorczy(czaty) nyepri(skowany) s(trzelczy) do(bry)
zbro[ja] strzel[cza]

Jacub Bodzanowski in 3

pod sza(mym) valach byaly strzel(czy) do(bry) zbro[ja] strzel(cza)

val(ach) wrony nyepri[s]kowany s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] str[ze]l[cza]

val(ach) wrony nyepri[s]kowany s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

Andreas Byelaczowski in 2 eq[uis]

val[ach] plesz[niwy] srysza [s] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

val(ach) czyszavy strzel[czy] do[bry] zbro(ja) strzel(cza)

Stani(śław) Prochenskj in 2

kon sbrudna [s] szyvy s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

val(ach) szvyath[ło] szyvy nyepri[s*kowany*] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja]
strzel[cza]

[k. 11v]

Albertus Grochowskj in 2

pod sza(mym) ko[n] czysza(wy) strzel(czy) do(bry) zbro(ja) strzel(cza)
val(ach) plovny nyepri[s*kowany*] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

Petrus Grzeqnyczkj in 2

kon popyelyczathy s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]
val[ach] plesznyvy s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel(cza)

Valentinus Podlodovskj in 2

kon popyely(czaty) s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]
kon sdropyasta [s] szyvy s

Leonardus Malek in 3

val[ach] szyvy yablko(wity) nyepri[s*kowany*] /-z-/ strzel(czy) do(bry) zbro-
[ja] strzel(cza)
val[ach] byaly nazad szyvy nyepri[s*kowany*] sstrzel[cza]
va[łach] czyszavy lyszy noga zadnya byala leva sstrzel[cza]

Adam Szulynskj in 2

va[łach] plovny nyepri[s*kowany*] sval[ach] szyvy nyepri[s*kowany*] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

Joannes Strzezowskj in 3

val[ach] plovys lyszy noga leva byala zadnya s(trzelczy) do(bry) zbro[ja]
strzel[cza]

Item [brak wpisu]

Item [brak wpisu]

[k. 12]

Stani(sław) Vylkowskj in 2

val[ach] zplova [s] zrokathy [s] nyepreis[kowany] s(trzelczy) do(bry) zbro-
[ja] strzel[cza]

val[ach] szyva popyely(czaty) s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

Pyothr Zarnovieczkj in 2

kon zrydza plesz(niwy) s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

kon szyvy yablko(wity) s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

Thomas Chodowskj in 2

kon szyvy yablko(wity) strzel(czy) do(bry) zbro[ja] strzel(cza)

kon srydza [s] plesznyvy lyszy s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel(cza)

Stani(sław) Lesznyczkj in 2

kon szyvy yablko(wity) oko yaskrave s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel(cza)

val[ach] vylczathy strzel(czy) do(bry) uszy rzezane zbro[ja] strzel(cza)

Jaszenskj in 2 Czech

val(ach) czyszavy nyepreis[kowany] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

val[ach] szyvy yablko[wity] s(trzelczy) do(bry) sbro[ja] strzel[cza]

Andreas Jaskma(n)skj in 2

val(ach) czyszavy nyepreis[kowany] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

val[ach] glynyasti nyepreis[kowany] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

Erasm(us) Bacca(larius) in 1

val(ach) splova plesznyvy glova szyva s(trzelczy) do[bry] zbro[ja] strzel[cza]

[k. 12v]

Annus Kravycz in 1

val(ach) byaly nyepri[s(kowany)] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

Math(aeus) Bedlenskj in 2

kon czyszawvy lyszy nogy zadnye byale s(trzelczy) do(bry)

/-k[oi]/- val(ach) byaly grzyva y ogon szyvy s[trzelczy] do(bry) zbro[ja]
strzel[cza]

Martinus Frystaczkj in 1

val(ach) srydza [s] plesz(niwy) s(trzelczy) do[bry] sbro[ja] strzel(cza)

Medicus in 2

val[ach] gorczy(czaty) nyepri[s(kowany)] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja]
strzel[cza]

kon szyvy pris[kowany] s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel(cza)

Apotecarius in 2

val(ach) gnyady s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

val(ach) wrony s(trzelczy) do[bry] zbro[ja] strzel(cza)

Cirulicus in 2

kon czyszavy s(trzelczy) do(bry) sbro[ja] strzel[cza]

val(ach) byaly s(trzelczy) do(bry) zbro[ja] strzel[cza]

Stani(sław) Czvykowskj in e(quis) 2

val(ach) srydza plesznyvy s(trzelczy) do(bry) zbro[*ja*] strzel[*cza*]

val(ach) yaszno szyvy s(trzelczy) do(bry) zbro[*ja*] strzel[*cza*]

Adam Bochovyecz in 2

kon szyvy yaplko[*wity*] oko yaskrave s(trzelczy) do(bry)

val(ach) vylczathy s(trzelczy) do(bry) uszy rzezane zbro[*ja*] strzel[*cza*]

1538 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 32

Rota jazdy Wojciecha Starzechowskiego biorąca udział w wyprawie cho-
cimskiej Jana Tarnowskiego w 1538 r. Oddział złożony jest z kilku rodza-
jów jeźdźców. Jednocześnie żaden z nich nie osiągnął wyraźnej przewagi
liczebnej. Z oddziałów tego typu wyewoluowały oddziały „dwukompo-
nentowe”, z decydującą przewagą jednego z nich.

[k. 88v]

Comitiva Alberty Sta|rzechowsky 100

v[*ałach*] sgnjada pylesnywy k[*opijniczy*] d[*obry*] s(broja) k[*opijniczy*]

v[*ałach*] schyvy nyepryskowany d[*obry*] k[*opijniczy*] sbroya

v[*ałach*] swyathło schywy d[*obry*] s[*trzelczy*] rucznyca

v[*ałach*] svrona myssathy s[*trzelczy*] d[*obry*] panczerz

v[*ałach*] plovys s[*trzelczy*] d[*obry*] panczerz

v[*ałach*] wrony s[*trzelczy*] d[*obry*] panczerz

<servivit> /-Jan Lugowsky 3

v[*ałach*] schywy nyepryskowany s[*trzelczy*] d[*obry*] s(broja)

v[*ałach*] svrona myssathy s[*trzelczy*] d[*obry*]

v[*ałach*] sdropyastha schywy s[*trzelczy*] d[*obry*] s(broja) s(trzelcza)-/

<iste conscriptus quamvis, non tamen circa ostensione(m) | nec circa

Choczym fuit, tamen suspicatur cu(m) d(omi)no | rotm(a)g(ist)ro

in Row fuisse et nox post conscriptio|nem discessisse>

Paweł Nabrzuch 6

v[*ałach*] czyemno gnyady k[*opijniczy*] d[*obry*] s[*broja*] k[*opijnicza*]

v[*ałach*] byally gorczyzathy k[*opijniczy*] d[*obry*] pod pachol|yeczym

[k. 89]

v[*ałach*] spłowa czyssawy nyepryskowany s[*trzelczy*] d[*obry*] | s[*broja*]
s[*trzelcza*] rucznyca

v[*ałach*] gnyady pod polaly [s] s(trzelczy) panczerz

v[*ałach*] byally trochą gorcyczathy s(trzelczy) d(obry) panczerz

v[*ałach*] svrona gnyady s(trzelczy) d(obry) s(broja) s(trzelcza)

Jądrzey Chyzynsky 14

k[*oń*] brudno schywy k(opijniczy) d(obry) s(broja) k(opijnicza)

<datum> v[*ałach*] gnyady lysynka na prysku k[*opijniczy*] d[*obry*]

v[*ałach*] schywy yaplkovythy k[*opijniczy*] d(obry) s(broja) s(trzelcza)

k(oń) schywa popyelyathy k(opijniczy) s(broja) s(trzelcza)

v[*ałach*] byally gąba y oczy oparzyshe s[*trzelczy*] d[*obry*] s[*broja*]
s[*trzelcza*]

v[*ałach*] sridza plyesnywy s(trzelczy) d[*obry*] s[*broja*] s[*trzelcza*]

v[*ałach*] spakowathy s[*trzelczy*] d(obry) s(broja) s(trzelcza)

v[*ałach*] schywy d(obry) s(trzelczy)

v[*ałach*] czyssawy s(trzelczy) s[*broja*] s(trzelcza) rucznyca

v[*ałach*] wrony s[*trzelczy*] d[*obry*] s(broja) s(trzelcza)

v[*ałach*] schywy nyepryskowany s[*trzelczy*]

v[*ałach*] płowy nyepryskowany s[*trzelczy*] d[*obry*] panczerz | sbroye ma
myecz strzelcza

[k. 89v]

v[*ałach*] swyathlo dropyathy s[*trzelczy*] d[*obry*] płachy

v[*ałach*] svrona plyesnywy sgvyastka s(trzelczy) | panczerz tharcz[a]
rucznyca

/-Solthys 3

v[*ałach*] schywy nyepryskowany s[*trzelczy*] d(obry) s(broja) s(trzelcza)

v[*ałach*] schywy s[*trzelczy*] d[*obry*] s[*broja*]
 v[*ałach*] wrony s[*trzelczy*] d[*obry*] s[*broja*]
 <iste conscriptus qua(m)vis non tame(n) circa ostensio|nem nec circa
 Choczym fuit, tamen suspicat|um d(omi)no rothm(a)g(ist)ro in
 Roph fuisse et | nox post conscriptione(m) discessissesse [s] >-/

Maczyey Olschowsky 8

v[*ałach*] gorczyczathy k[*opijniczy*] d[*obry*] s[*broja*] k[*opijnicza*]
 <decessit> v[*ałach*] czyssawt lyssy k[*opijniczy*]
 v[*ałach*] plowy nyepryskowany s[*trzelczy*] d[*obry*]
 v[*ałach*] brudno dropyathy nyepryskowany | s[*trzelczy*] d[*obry*] plachy
 <i(stius) [.....](us) > v[*ałach*] wrony s[*trzelczy*] d[*obry*] plachy <ad locum
 istius statuit | <defecit> v[*ałach*] strakathy s[*trzelczy*] d[*obry*] <et
 iste defecit>
 v[*ałach*] czymno popyelyathy s[*trzelczy*] d[*obry*] plachy
 v[*ałach*] wrony d[*obry*] s[*trzelczy*] plachy

[k. 90]

v[*ałach*] dropyathy lysy nyepryskowany | s[*trzelczy*] d[*obry*] plachy

Raphal Nyesmyerzsky 6

v[*ałach*] sdropyatha schywy s[*trzelczy*] d[*obry*] s[*broja*] k[*opijnicza*]
 v[*ałach*] sgnjada plyesnywy nyepryskowany | s[*trzelczy*] d[*obry*]
 v[*ałach*] gnyady s[*trzelczy*] d[*obry*] <refor[*matus*] >
 v[*ałach*] swyathlo schywy mało gorczyczathy | s[*trzelczy*] d[*obry*]
 valaschecz [s] wrony s[*trzelczy*] d[*obry*]
 valaschek wrony m(ały)

/-Stanisław Yablonsky 5 <servivit>

v[*ałach*] gnyady s[*trzelczy*] d[*obry*]

v[*alach*] yasno gnyady s[*trzelczy*] d[*obry*] panczerz
v[*alach*] mało sdropyatha schyvy s(trzelczy) d(obry) s(broja)
valaschek czyssawy r(ówny)-/

[k. 90v]

/-bachmath gnyady lysys nogy byalle | d(obry) panczerz-/
<iste conscriptus quamnis non /-tamen-/ erat circa ostensi|onem nec
circa Choczym fuit tamen suspicatur cu(m) | domino rothm(a)
g(ist)ro in Row fuisse et nox post con | scriptionem discesisse>

Juchno Yarmolynsky 10

v[*alach*] thureczky lyssy czyssawy k[*opijniczy*] d(obry) w bech|tyrze
v[*alach*] byally pod pacholyeczym k[*opijniczy*] d(obry)
v[*alach*] pylesnywy k[*opijniczy*] r(ówny) panczerz
v[*alach*] swrona strakathy kossy ma s[*trzelczy*] d(obry) s(broja) s(trzelcza)
| pyathno
v[*alach*] sczymna gnyada pylesnywy s[*trzelczy*] d[*obry*] s[*broja*] s[*trzelcza*]
v[*alach*] sridza pylesnywy s(trzelczy) d(obry) panczerz
v(ałach) wrony s(trzelczy) d(obry) panczerz
v(ałach) wrony noga zadnya byalla w ko|(py)czye s(trzelczy) d(obry)
panczerz
v[*alach*] wrony s(trzelczy) d(obry) plyachy
v[*alach*] wrony lyssy nogy trzy byalle | s(trzelczy) d(obry) panczerz

[k. 91]

Mykolay Sbarasky 15

v[*alach*] byally k[*opijniczy*] d[*obry*] bechtyr
v[*alach*] gnyady lisy k[*opijniczy*] d[*obry*] noga prava zadnya byal(a)
v[*alach*] byally gąba oparzysta k(opijniczy) d(obry) plachy
v[*alach*] czymno dropyathy k[*opijniczy*] d(obry) plachy

v[*ałach*] smyssatha wrony s(trzelczy) d(obry) plachy
 v(ałach) sczyssa plyesnyvy s(trzelczy) d(obry) plachy
 v[*ałach*] byally mało gorczy(cza)ti gąba oparzy(sta) s[trzelczy] d[obry]
 pla|chy
 v[*ałach*] czyssavy sgviastka s(trzelczy) d(obry) plachy
 v(ałach) wrony s[trzelczy] d(obry) panczerz rucz[*nica*]
 v[*ałach*] schyvy lyssy s(trzelczy) d(obry) pancz(erz)
 v[*ałach*] splova plyesnyvy s(trzelczy) d(obry) plachy
 v[*ałach*] svylczatha gnyady s[trzelczy] d(obry) plachy
 v[*ałach*] svrona myssathy s[trzelczy] d(obry) panczerz
 v[*ałach*] schyvy s[trzelczy] d[obry] panczer

Andreas Chroslynsky 6

k(oń) svrona plyesnyvy k[*opijniczny*] d[obry] s[*broja*] k[*opijnicza*]
 v[*ałach*] byally k[*opijniczny*]
 v[*ałach*] sglynysta plye(niwy) lyssy s(trzelczy) d(obry) plachy

[k. 91v]

v(ałach) sczymna gnyada plyes(niwy) nyeprys(kowany) s[trzelczy] d[obry]
 plachy
 v(ałach) czyssavy uschy rzazane s(trzelczy) d[obry] plachy
 v[*ałach*] sgnyada plyes(niwy) s(trzelczy) m(ały) plachy

1549 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
 Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 54

Rota jazdy Bernarda Pretwicza – pierwsza bez mała w pełni „kozacka”
 rota w polskim wojsku zaciężnym.

[k. 18]

Comitiva Di(mini) Bernardi | Pretphicz cap(itanei) Barensis | eq[uis] 200
conscript[a] in Mie|dzybos die

Gabriel Czizopolski eq(uis) 6

v[*alach*] drop[*iaty*] k(opijniczy) d(obry) p[*ancerz*] t[*arcza*] d(rzewo)
p(rzyłbica)

v[*alach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] k(opijniczy) m[*aty*] p[*ancerz*] sah[*ajdak*]
ro[*hatyna*] p[rzyłbica]

v[*alach*] schi(wy) s[*trzelczy*] d(obry) p[*ancerz*] p[rzyłbica] ro[*hatyna*]

v[*alach*] czis[*awy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p[rzył-
bica] ro[*hatyna*]

v[*alach*] gnya[*dy*] poth[*palany*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*an-
cerz*] p[rzyłbica] ro[*hatyna*] <decessit>

v[*alach*] wro[*ny*] nyep[*ryskowany*] stel[*la*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*]
p[rzyłbica] ro[*hatyna*]

Nicolaus Konarzewski eq(uis) 6

v[*alach*] wro[*ny*] nyep[*ryskowany*] k(opijniczy) p[*ancerz*] t[*arcza*] p[rzył-
bica] ro[*hatyna*]

[k. 18v]

v[*alach*] schi[wy] nyep[*ryskowany*] k(opijniczy) m[*aty*] p[*ancerz*] t[*arcza*]
d(rzewo) p(rzyłbica)

v[*alach*] schi[wy] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] t[*arcza*]
ro[*hatyna*] p(rzyłbica)

v[*alach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] t[*arcza*]
ro[*hatyna*] p(rzyłbica)

<decessit> v[*ałach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p(rzyłbica)
 v[*ałach*] ridzi nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p(rzyłbica)

Lucas Bernaszewski eq(uis) 4

v[*ałach*] ridzi nyep[*ryskowany*] k(opijniczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)
 v[*ałach*] czis[*awy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] t[*arcza*] ro[*hatyna*] p(rzyłbica)
 k[*oń*] gnya[*dy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] t[*arcza*] ro[*hatyna*] p(rzyłbica)
 v[*ałach*] drop[*iaty*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] t[*arcza*] ro[*hatyna*] p(rzyłbica)

Jacobus Krzesynski eq(uis) 6

v[*ałach*] sgnya[*da*] wro(ny) k(opijniczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) sah(ajdak)
 v[*ałach*] gnya[*dy*] lisi nyep[*ryskowany*] k(opijniczy) p[*ancerz*] t[*arcza*] ro[*hatyna*] p(rzyłbica)

[k. 19]

v[*ałach*] sgnya[*da*] ples[*niwy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] t[*arcza*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
 v[*ałach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) sah(ajdak)
 v[*ałach*] gnya[*dy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) sah(ajdak)
 v[*ałach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) m(ały) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

Jan Fredrichowski 10

v[*alach*] plo[wy] nyep[ryskowany] k(opijniczy) d(obry) pa(ncerz)
 v[*alach*] gnya[dy] nyep[ryskowany] k(opijniczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p(rzyłbica)
 v[*alach*] ridzi lisi k(opijniczy) d(obry) s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p(rzyłbica)
 v[*alach*] drop[iaty] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p(rzyłbica)
 v[*alach*] plo[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p(rzyłbica)
 v[*alach*] zwro[na] ples[niwy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p(rzyłbica)
 v[*alach*] plo[wy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p(rzyłbica)
 <decessit>
 v[*alach*] schi[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p(rzyłbica)

[k. 19v]

v[*alach*] schi[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p(rzyłbica)
 v[*alach*] sgnyada nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p(rzyłbica)

Andreas Terlikowski eq[uis] 8

v[*alach*] wro[ny] k(opijniczy) d(obry) pach[olę]
 v[*alach*] gnya[dy] k(opijniczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p(rzyłbica)
 v[*alach*] drop[iaty] k(opijniczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p(rzyłbica)
 v[*alach*] sgnyada ples[niwy] s(trzelczy) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p(rzyłbica)

v[*ałach*] schi[wy] jabl[kowity] s(trzelczy) p[*ancerz*] t[*arcza*] d[rzewo]
 p(rzyłbica)
 v[*ałach*] gnya[dy] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sahai(dak)
 v[*ałach*] ridz(y) bia[ty] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
 sa(hajdak)
 v[*ałach*] wro[ny] niep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
 ro[*hatyna*] sa(hajdak)

[k. 20]

Andreas Bukowski eq(uis) 4

v[*ałach*] schi[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
 ro[*hatyna*] sah(ajdak)
 v[*ałach*] wro[ny] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
 ro[*hatyna*] sa(hajdak)
 v[*ałach*] czis[awy] nyep[ryskowany] stel[la] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
 ro[*hatyna*] sah(ajdak) <decessit>
 v[*ałach*] bia[ty] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
 ro[*hatyna*] sah(ajdak)

Mathias Kowalski eq(uis) 5

v[*ałach*] bia[ty] gą[ba] op(arzysty) k(opijniczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
 ro[*hatyna*] sah(ajdak) <decessit>
 v[*ałach*] gnya[dy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
 ro[*hatyna*] sah(ajdak)
 v[*ałach*] schi[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
 ro[*hatyna*] sah(ajdak) <decessit>
 v[*ałach*] gnya[dy] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
 sah(ajdak)
 v[*ałach*] ridzi s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

Franciscus Gosliczki eq(uis) 10

v[*alach*] plo[wy] nyep[ryskowany] k(opijniczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

[k. 20v]

v[*alach*] wro[ny] nyep[ryskowany] k(opijniczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p(rzyłbica)

<decessit> v[*alach*] czis[awy] nyep[ryskowany] k(opijniczy) d(obry) p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p(rzyłbica) stel[la]

<decessit> v[*alach*] gnya[dy] nyep[ryskowany] k(opijniczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) sah(ajdak) ro[*hatyna*]

v[*alach*] achi[wy] nyep[ryskowany] p[ancerz] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

<decessit> v[*alach*] czis[awy] nyep[ryskowany] p[ancerz] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*alach*] ridzi lisi nyep[ryskowany] p[ancerz] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

<decessit> v[*alach*] cziem[no] gnya[dy] nyep[ryskowany] stel[la] p[ancerz] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

<decessit> v[*alach*] plo[wy] p[ancerz] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*alach*] czis[awy] p[ancerz] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

Casper Szczepanowski eq(uis) 8

<decessit> v[*alach*] gnya[dy] nyep[ryskowany] k(opijniczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) sah(ajdak) nog[a] bia[ta]

v[*alach*] bia[ty] k(opijniczy) p[ancerz] p(rzyłbica) sahaj(dak)

[k. 21]

v[*alach*] ridzi nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) sah(ajdak)

v[*ałach*] wro[ny] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
sah(ajdak)

v[*ałach*] schi[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) sah(ajdak)

v[*ałach*] gnya[dy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
sah(ajdak)

v[*ałach*] gnya[dy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
sah(ajdak) <decessit>

v[*ałach*] gnya[dy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
sah(ajdak)

Mathwei Kurcz eq(uis) 8

v[*ałach*] ridz[y] nyep[ryskowany] p[*ancerz*] p(rzyłbica) sah(ajdak)
<decessit>

v[*ałach*] wro[ny] nyep[ryskowany] p[*ancerz*] p(rzyłbica) sah(ajdak)
<decessit>

v[*ałach*] plo[wy] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) sah(ajdak)

v[*ałach*] plo[wy] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) sah(ajdak)

v[*ałach*] gnya[dy] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) sah(ajdak) <decessit>

v[*ałach*] schi[wy] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) sah(ajdak)

[k. 21v]

v[*ałach*] ridz[y] stel[la] p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*ałach*] spak[owaty] nyep[ryskowany] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sah(ajdak)

Jacobus Zubrzinski eq(uis) 4

<decessit> v[*ałach*] gnya[dy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*]
p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*ałach*] wro[ny] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sah(ajdak)

v[*alach*] wro[*ny*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] mis[*aty*] s(trzelczy) m(ały) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

Georgius Robski eq(uis) 5

v[*alach*] ple[*niwy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

<decessit> v[*alach*] ridzi nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*alach*] ridz[*y*] lis[*i*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] plo[*wy*] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

[k. 22]

v[*alach*] gnya[*dy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

Bohdan Zwinogrodziecz eq(uis) 5

v[*alach*] schi[*wy*] k(opijniczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*alach*] czis[*awy*] lisi s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*alach*] gnya[*dy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] say(dak)

v[*alach*] wro[*ny*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] say(dak)

v[*alach*] ridz[*y*] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] say(dak)

Paulus Marschibrowski eq(uis) 5

v[*ałach*] plo[wy] k(opijniczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
say(dak)

v[*ałach*] gnya[dy] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sa(hajdak)

v[*ałach*] schi[wy] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sah(ajdak)

v[*ałach*] sple[*śniwa*] stra[katy] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*ałach*] sgnya[da] ples[niwy] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sah(ajdak)

[k. 22v]

Valerian Wolski eq(uis) 5

v[*ałach*] ple[niwy] k(opijniczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*ałach*] czis[awy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*ałach*] gnya[dy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*ałach*] drop[iaty] nyep[ryskowany] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*ha-
tyna*] sah(ajdak)

v[*ałach*] plo[wy] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sah(ajdak)

Stanislaus Ryssowski eq(uis) 4

v[*ałach*] schi[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*ałach*] schi[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*alach*] schi[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] sple[niwa] stra[katy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

Nicolaus Liczko eq(uis) 4

v[*alach*] czis[awy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

[k. 23]

v[*alach*] ridzi s(trzelczy) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)
<decessit>

v[*alach*] czis[awo] lis[i] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz]
p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] schi[wy] oculo carc[era]t[o] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

Stanislaus Vozdymierski eq(uis) 3

v[*alach*] wro[ny] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] sgnya[da] wro[ny] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz]
p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] wro[ny] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sa(hajdak)

Adam Jakimowski eq(uis) 6

v[*alach*] czis[awy] nyep[ryskowany] k(opijniczy) d(obry) p[ancerz] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] plo[wy] nyep[ryskowany] k(opijniczy) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[*ha-
tyna*] sah(ajdak)

v[*ałach*] biał[*y*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak) <decessit>

v[*ałach*] sgnya[*da*] ples[*niwy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*ałach*] gnya[*dy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sa(hajdak)

v[*ałach*] ridzi lis[*i*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

[k. 23v]

Chri(sto)ferus Jemielniczki eq(uis) 3

v[*ałach*] gnya[*dy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]

v[*ałach*] czis[*awy*] lisi s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]

v[*ałach*] schi[*wy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*]

Joannes Kitlicz eq(uis) 3

v[*ałach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*ałach*] schi[*wy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*ałach*] wilc[*zaty*] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

Andreas Voyczik eq(uis) 4

v[*ałach*] bia[*ły*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]

v[*ałach*] zwro[*na*] ples[*niwy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*]

v[*ałach*] czis[*awy*] lis[*i*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*]
p(rzyłbica) ro[*hatyna*]

v[*alach*] schi[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*]

[k. 24]

Andreas Vierzbiczki eq(uis) 6

v[*alach*] czis[awy] nyep[ryskowany] k(opijniczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] gnya[dy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] ples[niwy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] plo[wy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*alach*] czis[awy] lis[i] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sah(ajdak)

v[*alach*] gnya[dy] lisi s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sah(ajdak) <decessit>

Stanislaus Lipniczki eq(uis) 5

v[*alach*] ples[niwy] nyep[ryskowany] k(opijniczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*alach*] czis[awy] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sa(hajdak)

v[*alach*] schi[wy] yabl[kowity] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] czis[awy] nyep[ryskowany] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*alach*] gnya[dy] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sa(hajdak)

[k. 24v]

Joannes Ridzowski eq(uis) 3

v[*ałach*] zwro[*na*] ples[*niwy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*ałach*] mis[*zaty*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*ha-*
tyna] sah(ajdak)

v[*ałach*] czis[*awy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) stel[*la*] p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sah(ajdak)

Petrus Galeski eq(uis) 5

<decessit> v[*ałach*] ridz[*y*] k[*opiniczy*] d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*ha-*
tyna] sah(ajdak)

v[*ałach*] wro[*ny*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sah(ajdak)

v[*ałach*] czis[*awy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*ałach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

v[*ałach*] splo[*wa*] ridzi s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sa(hajdak)

Bartholomeus Sithinski eq(uis) 3

v[*ałach*] brud[*no*] schi[*wy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*ha-*
tyna] sa(hajdak)

v[*ałach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)

[k. 25]

v[*ałach*] ples[*niwy*] lisi s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sah(ajdak)

Jowicza eq(uis) 5

v[*ałach*] ples[*niwy*] k[*opiniczny*] d[*obry*] p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
say(dak)
v[*ałach*] szwia[*tło*] ples[*niwy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*]
p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)
v[*ałach*] schi[*wy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)
v[*ałach*] cziem[*no*] czis[*awy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sah(ajdak)
v[*ałach*] wro[*ny*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sah(ajdak)

Krowiczki eq(uis) 7

v[*ałach*] wro[*ny*] k[*opiniczny*] d[*obry*] pach[*ole*]
v[*ałach*] czis[*awy*] k[*opiniczny*] p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sah(ajdak)
v[*ałach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)
v[*ałach*] sple[*śniwa*] stra[*katy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*] sa(hajdak)
v[*ałach*] czis[*awy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)
v[*ałach*] wro[*ny*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*ha-
tyna*] sa(hajdak)

[k. 25v]

v[*ałach*] wro[*ny*] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*] sa(hajdak)

Szienko Tholmacz eq(uis) 3

v[*ałach*] gnya[*dy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sa(hajdak)

v[ałach] gnya[dy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[hatyna]
sa(hajdak)

v[ałach] czis[awy] cziem[ny] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica)
ro[hatyna] s(ahajdak)

Jura eq(uis) 5

v[ałach] mis[zaty] k(opijniczny) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[hatyna]
s(ahajdak)

v[ałach] gnya[dy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[hatyna]
s(ahajdak)

v[ałach] swiat[ło] gnya[dy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[ha-
tyna] s(ahajdak)

v[ałach] schi[wo] stra[katy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[ha-
tyna] s(ahajdak)

v[ałach] gnya[dy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[hatyna]
s(ahajdak)

Duscha eq(uis) 5

v[ałach] czis[awy] k(opijniczny) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[hatyna] s(ahajdak)

v[ałach] swiat[ło] gnya[dy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[ha-
tyna] s(ahajdak)

[k. 26]

v[ałach] wro[ny] s(trzelczy) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[hatyna] s(ahajdak)

v[ałach] zwro[na] gnya[dy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[ha-
tyna] s(ahajdak) gąb[a] bia[ła]

v[ałach] cziem[no] gnya[dy] s(trzelczy) d(obry) p[ancerz] p(rzyłbica) ro[ha-
tyna] s(ahajdak)

Radicz eq(uis) 6

v[*ałach*] bia[*ły*] gorc[*zyczaty*] k(opijniczy) d(obry) pach[*olę*]

v[*ałach*] ple[*niwy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzył-
bica) ro[*hatyna*] s(ahajdak)

v[*ałach*] czis[*awy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
s(ahajdak)

v[*ałach*] plo[*wy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
s(ahajdak)

v[*ałach*] sgnya[*da*] wro[*ny*] s(trzelczy) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
s(ahajdak)

v[*ałach*] czis[*awy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
s(ahajdak)

Slys eq(uis) 2

v[*ałach*] schi[*wy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sah(ajdak)

v[*ałach*] wro[*ny*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]
sah(ajdak)

[k. 26v]

Valentinus Hiepielski eq(uis) 4

hro[*mak*] czis[*awy*] nyep[*ryskowany*] stel[*la*] k(opijniczy) d(obry) p[*ancerz*]
p(rzyłbica) r[*ohatyna*] s(ahajdak)

v[*ałach*] czis[*awy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzył-
bica) r[*ohatyna*] s(ahajdak)

bach[*mat*] plo[*wy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzył-
bica) r[*ohatyna*] s(ahajdak)

<decessit> v[*ałach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*]
p(rzyłbica) r[*ohatyna*] s(ahajdak)

Joannes Koth eq(uis) 4

v[*ałach*] czis[*awy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) r[*ohatyna*]
s(ahajdak)

v[*ałach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
r[*ohatyna*] s(ahajdak)

v[*ałach*] bia[*ły*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
r[*ohatyna*] s(ahajdak)

v[*ałach*] wro[*ny*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
r[*ohatyna*] s(ahajdak)

Casper Koth eq(uis) 2

v[*ałach*] gnya[*dy*] nyep[*ryskowany*] stel[*la*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*]
p(rzyłbica) r[*ohatyna*] s(ahajdak)

bach[*mat*] czubati s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) r[*ohatyna*]
s(ahajdak)

[k. 27]

Joannes Sadowski eq(uis) 2

v[*ałach*] bia[*ły*] nyep[*ryskowany*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
r[*ohatyna*] s(ahajdak) <decessit>

v[*ałach*] cziem[*no*] gnya[*dy*] lis[*i*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
r[*ohatyna*] s(ahajdak)

v[*ałach*] gnya[*dy*] stel[*la*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) r[*oha-*
tyna] s(ahajdak)

Andrusko Popowski eq(uis) 6

hro[*mak*] swiat[*to*] gnya[*dy*] p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]

v[*ałach*] wro[*ny*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]

v[*ałach*] ridzi s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]

v[*ałach*] schi[*wy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) ro[*hatyna*]

v[*ałach*] zridz[*a*] ples[*niwy*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica)
ro[*hatyna*]

v[*ałach*] wro[*ny*] s(trzelczy) d(obry) p[*ancerz*] p(rzyłbica) <decessit>

1557 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,

Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 61

Rota jazdy Mikołaja Sieniawskiego – oddział po ujednoliceniu kategorii
zbrojnych (tu kategorią dominującą są husarze).

[k. 4]

Comitiva Magnifici D(omini) Nicolai a Szieniawa, Pallatini Russiae Gene-
ralis, ac Exercitum Regni Campestris Capitanei etc.

Conscript(io) Equitu(m) 200: die tertia Augusti 1557 apud Trambowla

Suae Magnificentiae Equi 16

bedewy biał[*y*] gorcz(ycza)ty gęb(a) biał(a) k[*opijniczy*] d[*obry*] bech(ter)
przil(bica)

bedewy wro(ny) stel(la) in fron(te) 2 nodz(y) zad(nie) biał(e) k[*opijniczy*]
d[*obry*]

bedewy zridz[*a*] pliesz(niwy) k[*opijniczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*ar-*
cza] d[*rzewo*]

w(ałach) biał[*y*] niep(ryskowany) k[*opijniczy*] d[*obry*] pach[*ołek*]

w(ałach) cziem[*no*] gnia[*dy*] niep[*ryskowany*] k[*opijniczy*] d[*obry*] /-blachy-/
p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w(ałach) gnia[*dy*] prisk(kowany) k[*opijniczy*] d[*obry*] nog(i) zad[*nia*] y
przed(nia) biał[*e*] k[*opijniczy*] d[*obry*] pach(ołek)

w(ałach) zwro[na] gnia[dy] strok(aty) lijsz(y) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz]
 p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
 w(ałach) gnia[dy] ly(sy) bial(a) nog(a) le(wa) zad(nia) s[trzelczy] d[obry]
 p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
 w(ałach) gnia[dy] 4 nog(i) bial(e) plath bial(y) pod grz(ij)wą s[trzelczy] d[o-
 bry] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
 w(ałach) cziem[no] szij[wy] niep(ryskowany) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz]
 p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
 w(ałach) gnia[dy] niep(ryskowany) stel[la] in fro(n)te s[trzelczy] d[obry]
 p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
 w(ałach) gnia[dy] niep(ryskowany) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
 t[arcza] d[rzewo]
 w(ałach) wro(ny) niep(ryskowany) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
 t[arcza] d[rzewo]
 w(ałach) gnia[dy] niep(ryskowany) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
 t[arcza] d[rzewo]
 w(ałach) wro[ny] niep(ryskowany) 2 nodz(y) bial[e] leue s[trzelczy] d[obry]
 p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]
 w(ałach) wrony niep(ryskowany) le(wa) nog(a) zad(nia) bial(a) s[trzelczy]
 d[obry] bębny

Nicolaus Waszowicz Equi 10

[k. 4v]

bedewy bial[y] farb(owany) k[opijnicy] d[obry] zbro(ja) kop[ijnicza]
 d[zianet] szyw(y) drop[iasty] y przy gorcz(ycza)thy k[opijnicy] d[obry]
 t[arcza] d[rzewo] p[ancerz] p[rzyłbica]
 w(ałach) gnia[dy] niep(ryskowany) k(opijniczy) plach⁵

⁵ Możliwa lekcja pach[otek].

w(ałach) wro[ny] niep(ryskowany) s[trzelczy] d[obry] p[an]t[cerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzyłbica]
 w(ałach) gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzyłbica]
 w(ałach) plo[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo]
 w(ałach) gnia[dy] niep[ryskowany] d[obry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p[rzyłbica]
 w(ałach) plo[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzyłbica]
 w(ałach) czisza[wy] stel[ła] in fron(te) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzyłbica]
 w(ałach) wro[ny] niep(ryskowany) s[trzelczy] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo]
 p[rzyłbica]

Stanislaus Haraiouskij equi 6

w(ałach) zwro[na] pliesz[niwy] niep[ryskowany] k[opijniczy] p[ancerz] t[ar-
 cza] d[rzewo] p[rzyłbica]
 w(ałach) plo[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzyłbica]
 w(ałach) gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzyłbica]
 w(ałach) wro[ny] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzyłbica]
 w(ałach) czizsza(wy) lyszi niep(ryskowany) s[trzelczy] p[ancerz] t[arcza]
 d[rzewo] p[rzyłbica]
 w(ałach) szy[wy] niep(ryskowany) uch(o) le(we) roz(erznięte) s[trzelczy]
 d[obry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]

Joannes Krempsky equi 10

w(ałach) zwro[na] pliesz[niwy] ut mrozo(wity) niep[ryskowany] k[opijniczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza] szisz[ak] d[rzewo]

[k. 5]

w(ałach) wro[ny] niep[ryskowany] stel[la] in fro(nte) k[opijniczy] d[obry] pach[ołek] 4 piąth[na] takie

w(ałach) brud[no] szij[wy] niep[ryskowany] k[opijniczy] m[ały] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]

w(ałach) biał[y] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]

w(ałach) spako[waty] niep[ryskowany] stel[la] in fro(nte) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]

w(ałach) drop(ia)sthij niep[ryskowany] lyszy s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]

w(ałach) gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]

w(ałach) spło[wa] czyza[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]

w(ałach) drop(ia)sthij niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]

w(ałach) zbrud(na) drop(ia)sthij niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]

Iacobus Burzijnski equi 5

w(ałach) spak(owaty) ut brud(no) szyw(y) niep[ryskowany] k[opijniczy] p[ancerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]

w(ałach) wro[ny] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]

w(ałach) gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzytlica]

w(ałach) brud[no] szy[wy] niep(ryskowany) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz]
p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
w(ałach) wro[ny] niep(ryskowany) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
t[arcza] d[rzewo] p(er) 4 strephij pod ogo(nem)

Stanislaus Bzowskij eq 5

w(ałach) wro[ny] niep(ryskowany) k[opijniczny] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
t[arcza] d[rzewo]
w(ałach) biał[y] niep(ryskowany) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
t[arcza] d[rzewo]

[k. 5v]

w[ałach] miszath[y] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzył-
bica] t[arcza] d[rzewo]
w[ałach] gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza]
d[rzewo]
w[ałach] gnia[dy] niep(ryskowany) s[trzelczy] m[ały] p[ancerz] p[rzyłbica]
t[arcza] d[rzewo]

Jezemka Spiczijnskij equi 2

w[ałach] zmisza(ta) wro(ny) niep(ryskowany) s[trzelczy] d[obry] sach(aj-
dak) p[ancerz] r[ohatyna] p[rzyłbica]
w[ałach] czym[no] czijsza[wy] nie[pryskowany] p[ancerz] p[rzyłbica] s[a-
chajdak] r[ohatyna]

Piotr Czieplowski eq(ui) 4

w[ałach] drop(iasty) niep(ryskowany) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzył-
bica] s[achajdak] r[ohatyna]
w[ałach] zridz[a] pliesz[niwy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz]
p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo] [...]

w[*at*ach] gnia[*dy*] niep[ryskowany] s[trzelczy] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza]
d[rzewo]

w[*at*ach] gnia[*dy*] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
t[arcza] d[rzewo]

Paweł Naraiowski equi 2

w[*at*ach] gnia[*dy*] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
s[achajdak] r[ohatyna]

<decessit> w[*at*ach] brud[*no*] szij[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] m[*ały*]
p[ancerz] p[rzyłbica] s[achajdak] r[ohatyna] strephij pod ogone(m)
bez p[*iętna*]

Paweł Stabrowski equi 7

w[*at*ach] szij[wy] zdrop[*iasta*] k[opijniczy] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza]
d[rzewo]

d[*zianet*] jasszno szij[wy] k[opijniczy] d[obry] pach[*otek*]

w[*at*ach] czisz[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
t[arcza] d[rzewo]

[k. 6]

w[*at*ach] szij[wo] drop[*iasty*] niep[ryskowany] s[trzelczy] plach p[ancerz]
p[rzyłbica] t[arcza]

w[*at*ach] czisza[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] plach p[ancerz]
p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]

w[*at*ach] s szijwa gorcz[yczaty] s[trzelczy] d[obry] plach p[rzyłbica] t[arcza]
d[rzewo]

w[*at*ach] czijsza[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] plach p[ancerz]
p[rzyłbica] d[rzewo]

Jerzy Dobruchowski equi 7

w[*alach*] gnia[*dy*] niep[ryskowany] k[*opijniczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] t[*arcza*]
 szisz(ak) d[*rzewo*]
 w[*alach*] zgnia[*da*] pliesz[*niwy*] niep(ryskowany) k[*opijniczy*] d[*obry*]
 pach[*olek*]
 w[*alach*] cziem[*no*] gnia[*dy*] niep[ryskowany] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*]
 p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]
 w[*alach*] gnia[*dy*] prisk(owany) s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*]
 t[*arcza*] d[*rzewo*]
 w[*alach*] glijniasthij niep[ryskowany] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzyt-*
bica] t[*arcza*] d[*rzewo*] <besp(iętna) decessit>
 w[*alach*] gnia[*dy*] niep[ryskowany] s[*trzelczy*] m[*aty*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*]
 t[*arcza*] d[*rzewo*]
 w[*alach*] zmisza[*ta*] gnia[*dy*] niep[ryskowany] s[*trzelczy*] d[*obry*] plachj
 p[*rzytbica*] d[*rzewo*]

Dauid Pijasieczkij equi 9

w[*alach*] brud[*no*] szij[wy] ut spak(owaty) lijsi niep[ryskowany] k[*opijniczy*]
 d[*obry*] bechtersz p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]
 d[*zianet*] s szijw[*a*] gorcz(yczaty) k[*opijniczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] t[*arcza*]
 d[*rzewo*] p[*rzytbica*] <decessit>
 d[*zianet*] zridz[*a*] pliesz[*niwy*] k[*opijniczy*] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*]
 p[*rzytbica*]
 w[*alach*] bial farb(owany) s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*]
 d[*rzewo*]
 w[*alach*] brud[*no*] szij[wy] niep[ryskowany] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*]
 p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]
 w[*alach*] brud[*no*] szij[wy] niep[ryskowany] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*]
 p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]
 d[*zianet*] drop[*iasty*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*]
 d[*rzewo*]

[k. 6v]

w[*alach*] bial[y] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzybica]
t[arcza] d[rzewo]

w[*alach*] jaszno szij[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz]
p[rzybica] t[arcza] d[rzewo] na szcieganie

Stanisław Buldeij equi 7

w[*alach*] splo[wa] gnia[dy] niep[ryskowany] k[opijnicy] d[obry] p[ancerz]
p[rzybica] t[arcza] d[rzewo]

d[zianet] zwro[na] pliesz[niwy] k[opijnicy] d[obry] t[arcza] d[rzewo] p[an-
cerz] p[rzybica]

w[*alach*] drop[iasty] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzybica]
t[arcza] d[rzewo]

w[*alach*] zridz[a] pliesz[niwy] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzybica] t[ar-
cza] d[rzewo] [...]

w[*alach*] zridz[a] pliesz[niwy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz]
p[rzybica] t[arcza] d[rzewo]

w[*alach*] splo[wa] czisza[wy] niep[ryskowany] lijszij s[trzelczy] d[obry] p[an-
cerz] p[rzybica] t[arcza] d[rzewo]

d[zianet] brud[no] szij[wy] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzybica] t[arcza]
d[rzewo]

Piotr Marzęczkij equi 8

d[zianet] bial[y] gor(czy)czatij k[opijnicy] d[obry] p[ancerz] p[rzybica]
t[arcza] d[rzewo]

w[*alach*] gnia[dy] niep[ryskowany] stel[la] in fro(nte) k[opijnicy] t[arcza]
d[rzewo] p[ancerz] p[rzybica]

w[*alach*] wro[ny] niep[ryskowany] uch(o) le(we) roz(erżnięte) s[trzelczy]
d[obry] p[ancerz] p[rzybica] t[arcza] d[rzewo] strephij

w[alach] wijlcz[aty] niep[ryskowany] stel[la] in fro(n)te s[trzelczy] p[ancerz]
 p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo] | w[alach] *chramuje na zad ma go uka-*
zac w 2 niedzieli
 w[alach] zridz[a] czisz[awy] niep[ryskowany] uszij roz[erżnięte] strephij
 s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] gnia[dy] ogo(n) krothkij s[trzelczy] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza]
 d[rzewo]
 w[alach] brud[no] szij[wy] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza]
 d[rzewo]
 w[alach] splo[wa] gniadij niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz]
 p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]

Jan Hrinko eq(ui) 7

[k. 7]

d[zianet] popie(laty) k[opijniczy] d[obry] bechtersz p[rzyłbica] t[arcza]
 d[rzewo]
 <datum> w[alach] bial[y] niep[ryskowany] k[opijniczy] d[obry] t[arcza]
 d[rzewo] p[ancerz] p[rzyłbica]
 w[alach] zgnia[da] pliesz[niwy] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
 t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] wro[ny] no[gi] 4 bial[e] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
 t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] bial[y] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
 t[arcza] d[rzewo]
 <datum> w[alach] zgnia[da] pliesz[niwy] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzył-
 bica] t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] szij[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica]
 t[arcza] d[rzewo]

Jakub Czijeplowski equi 7

w[*at*ach] brud[no] szij[wy] niep[ryskowany] k[*opij*niczy] d[obry] p[*an*cerz]
 p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
 w[*at*ach] glij[nias](ty) k[*opij*niczy] d[obry] t[arcza] d[rzewo] p[*an*cerz]
 p[rzyłbica]
 w[*at*ach] swiath[lo] szij[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*an*cerz]
 p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
 w[*at*ach] pliesz[niwy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*an*cerz] p[rzyt-
 bica] t[arcza] d[rzewo]
 w[*at*ach] wijl(czas)tij niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*an*cerz] p[rzyt-
 bica] t[arcza] d[rzewo]
 w[*at*ach] pliesz[niwy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*an*cerz] p[rzyt-
 bica] t[arcza] d[rzewo]
 w[*at*ach] pliesz[niwy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*an*cerz] p[rzyt-
 bica] t[arcza] d[rzewo] bezp[iętna]

Woczech Pelcziczki eq[ui] 8

w[*at*ach] szij[wy] niep[ryskowany] k[*opij*niczy] d[obry] zbro(ja) kop[*ij*nicza]
 t[arcza] d[rzewo]
 w[*at*ach] wro[ny] niep[ryskowany] k[*opij*niczy] d[obry] t[arcza] d[rzewo]
 p[*an*cerz] p[rzyłbica]
 w[*at*ach] sszjw[o] pliesz[niwy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*an*-
 cerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
 w[*at*ach] sszjw[o] pliesz[niwy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry]
 pach[ołek]
 w[*at*ach] plo[wy] preg[a] czar(na) niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*an*-
 cerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]
 w[*at*ach] splo[wa] gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*an*cerz]
 p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]

[k. 7v]

w[*ałach*] gnia[*dy*] niep[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*]
t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] szij[*wy*] niep[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] plach p[*rzyłbica*] t[*ar-*
cza] d[*rzewo*]

Buth Diakowskij equi 4

w[*ałach*] gnia[*dy*] niep[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*]
t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] drop[*iasty*] niep[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzył-*
bica] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] pliesz[*niwy*] niep[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzył-*
bica] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] zwro[*na*] mijsathi niep[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*]
p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

Jakub Niedzwiezkij equi 3

w[*ałach*] drop[*iasty*] niep[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzył-*
bica] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] gnia[*dy*] niep[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*]
t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] gnia[*dy*] niep[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*]
t[*arcza*] d[*rzewo*] na przed(niej) lop(atce) lewy

Stanisław Swieczkowski eq[ui] 3

w[*ałach*] gnia[*dy*] prisk[*owany*] vszj rozer(żnięte) s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*an-*
cerz] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*] bsep[*iętna*]

w[*ałach*] gnia[*dy*] niep[*ryskowany*] uszj rozersz(nięte) s[*trzelczy*] d[*obry*]
p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*] bsep[*iętna*]

w[*ałach*] gorcz(ycza)tij biał[y] niep[ryskowany] s[trzelczy] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]

Walenthij Skrzijnskij eq(ui) 6

d[*zianet*] cziem[no] gnia[dy] k[opijniczy] d[obry] zbro[ja] kop[ijnicza] t[arcza] d[rzewo]

w[*ałach*] gnia[dy] niep[ryskowany] k[opijniczy] pacholek

w[*ałach*] pliesz[niwy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]

w[*ałach*] gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]

w[*ałach*] wro[ny] niep[ryskowany] s[trzelczy] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]

w[*ałach*] szij[wy] niep[ryskowany] gęb(a) biał(a) ijaskr(awa) s[trzelczy] p[ancerz] t[arcza] d[rzewo] p[rzyłbica]

[k. 8]

Jakub Niegoliewskij equi 5

w[*ałach*] zridz[a] pliesz[niwy] niep[ryskowany] lijszij k[opijniczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]

w[*ałach*] brud[no] szij[wy] niep[ryskowany] glo(wa) gorcz(yczata) s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]

w[*ałach*] wro[ny] niep[ryskowany] s[trzelczy] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]

w[*ałach*] gnia[dy] stel[la] in fro(nte) s[trzelczy] m[aty] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]

w[*ałach*] plo[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] p[ancerz] p[rzyłbica] t[arcza] d[rzewo]

Jan Kosmowskij equi 8

w[*ałach*] szij[wo] iabl[kowity] niep[ryskowany] gęb[a] biał[a] k[*opijniczny*]
d[obry] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] szij[wy] przij gorcz[yczaty] niep[ryskowany] k[*opijniczny*] m[*ąty*]
p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] glij[nias[ty] gębij oczij oparz[yste] s[*trzelczy*] d[obry] p[*ancerz*]
p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] czisza[wy] niep[ryskowany] s[*trzelczy*] d[obry] p[*ancerz*] p[*rzył-*
bica] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] gnia[dy] niep[ryskowany] [...] l[*ewa*] nog[a] zad(nia) biał[a] s[*trzel-*
czy] d[obry] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] gnia[dy] niep[ryskowany] /-stel(la) in fron(te)-/ nog[a] zad(nia)
biał[a] s[*trzelczy*] d[obry] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] zgnia[da] strok[aty] lijszj niep[ryskowany] s[*trzelczy*] d[obry]
p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] gnia[dy] niep[ryskowany] stel[la] in fro(n)te s[*trzelczy*] d[obry]
p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

Grzegorz Sziedleckij eq(ui) 4

w[*ałach*] ciemno drop(iasty) niep[ryskowany] s[*trzelczy*] d[obry] p[*ancerz*]
t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzyłbica*]

w[*ałach*] wro[ny] s[*trzelczy*] d[obry] p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzyłbica*]

w[*ałach*] szij[wy] niep[ryskowany] s[*trzelczy*] d[obry] p[*ancerz*] t[*arcza*]
d[*rzewo*] p[*rzyłbica*]

w[*ałach*] wro[ny] niep[ryskowany] s[*trzelczy*] d[obry] p[*ancerz*] t[*arcza*]
d[*rzewo*] p[*rzyłbica*]

Wocziech Wolskij eq(ui) 7

w[*ałach*] zmisath[a] wro[ny] niep[ryskowany] k[*opijniczny*] d[obry] p[*ancerz*]
p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

[k. 8v]

w[*alach*] szij[wy] niepr[yskowany] farb(owany) k(opijniczy) p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

w[*alach*] splo[wa] wilcz[asty] lijsij niepr[yskowany] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*alach*] ijaszno gnia[dy] niepr[yskowany] 3 nog[i] bial[e] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

hrom(ak) wro[ny] niepr[yskowany] 4 nog[i] bial[e] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*alach*] wro[ny] niepr[yskowany] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*alach*] wro[ny] niepr[yskowany] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

Marczin Poplawniczkij eq[ui] 5

w[*alach*] plo[wy] niepr[yskowany] k(opijniczy) p[*ancerz*] t[*arcza*] d[*rzewo*] p[*rzytbica*]

w[*alach*] brud[no] szij[wy] niepr[yskowany] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*alach*] szij[wy] niepr[yskowany] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*alach*] ijasno czisa[wy] niepr[yskowany] stel[la] in fro(nte) s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*alach*] wro[ny] niepr[yskowany] s[*trzelczy*] p[*ancerz*] p[*rzytbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

Marczijn Gorskij equi 10

bedewij gnia[dy] niepr[yskowany] k[opijniczy] d[*obry*] zbro(ja) kop(ijnicza) t[*arcza*] d[*rzewo*]

d[zianet] czijisz[awy] k[opijniczny] d[obry] bechtersz p[rzytlica] t[arcza]
 d[rzewo]
 w[alach] wro[ny] niep[ryskowany] geb[a] bial[a] iaskier s[trzelczy] d[obry]
 p[ancerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]
 hromak gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] plach p[rzytlica] t[ar-
 cza] d[rzewo]
 hromak gnia[dy] geb(a) bial[a] nodz[e] 2 zad[nie] bial[e] s[trzelczy] d[obry]
 plach p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] zwro[na] strok[aty] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] pl[ach]
 p[ancerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzytlica]
 t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] pliesz[niwy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzyt-
 lica] t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] szcisz(awa) strok(aty) niep[ryskowany] geb[a] bial[a] s[trzelczy]
 d[obry] p[ancerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]

[k. 9]

w[alach] gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz] p[rzytlica]
 t[arcza] d[rzewo]

Chr(ist)ow Lipskij equi 7

w[alach] zwro[na] misath[y] niep[ryskowany] k[opijniczny] d[obry] p[an-
 cerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] bial[y] farb(owany) niep[ryskowany] k[opijniczny] r[ówny] p[an-
 cerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] szij[wo] iablk[owity] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[ancerz]
 p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] bial[y] s[trzelczy] r[ówny] p[ancerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]
 w[alach] wro(ny) s[trzelczy] r[ówny] p[ancerz] p[rzytlica] t[arcza] d[rzewo]

w[*at*ach] szij[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] m[*at*y] p[*ancerz*] p[rzyłbica]
 t[*arcza*] d[rzewo]
 w[*at*ach] gnia[dy] s[trzelczy] r[ówny] p[*ancerz*] p[rzyłbica] t[*arcza*] d[rzewo]

Jan Przekulejja eq[ui] 4

w[*at*ach] brud(no) szij[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*ancerz*]
 p[rzyłbica] t[*arcza*] d[rzewo]
 w[*at*ach] cziysz[awy] stel[la] in fro(n)te s[trzelczy] d[obry] p[*ancerz*] p[rzył-
 bica] t[*arcza*] d[rzewo]
 w[*at*ach] szij[wy] niep[ryskowany] s[trzelczy] r[ówny] p[*ancerz*] p[rzyłbica]
 t[*arcza*] d[rzewo]
 w[*at*ach] wro[ny] niep[ryskowany] s[trzelczy] p[*ancerz*] p[rzyłbica] t[*arcza*]
 d[rzewo]

Andrzej Mogilnijczkij equi 6

w[*at*ach] zwro[na] pliesz[niwy] niep[ryskowany]
 w[*at*ach] zwro[na] pliesz[niwy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*an-*
cerz] p[rzyłbica] t[*arcza*] d[rzewo] ma ulogę na zadnią nogę prze tho
 go niema dacz wskodij
 w[*at*ach] ssijwa drop[*ia*sty] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*ancerz*]
 p[rzyłbica] t[*arcza*] d[rzewo] strephi pod ogone(m)
 w[*at*ach] gnia[dy] niep[ryskowany] s[trzelczy] d[obry] p[*ancerz*] p[rzyłbica]
 t[*arcza*] d[rzewo]
 w[*at*ach] wro[ny] niep[ryskowany] uszij roz(er)żnięte bielmo na lie(wym)
 oku s[trzelczy] d[obry] p[*ancerz*] p[rzyłbica] t[*arcza*] d[rzewo]
 w[*at*ach] gnia[dy] niepr[yskowany] s[trzelczy] m[*at*y] p[*ancerz*] p[rzyłbica]
 t[*arcza*] d[rzewo]

Własziecz eq[ui] 3

[k. 9v]

w[*ałach*] gnia[*dy*] lijszjka wcz[*le*] niepr[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*]
p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] r[*ohatyna*] s[*achajdak*]

w[*ałach*] gnia[*dy*] niepr[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*]
s[*achajdak*] r[*ohatyna*]

w[*ałach*] gnia[*dy*] niepr[*yskowany*] s[*trzelczy*] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] s[*achaj-*
dak] r[*ohatyna*]

Marczin Janiszowskij eq[ui] 5

d[*zianet*] gnia(dy) grzi[*wa*] czar[*na*] ij ogo(n) k[*opijniczny*] d[*obry*] p[*ancerz*]
p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] szij[*wy*] niepr[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*]
t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] gnia[*dy*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]
nogij 3 biał[e]

w[*ałach*] sszjwa dro[*piasty*] niepr[*ryskowany*] s[*trzelczy*] d[*obry*] p[*ancerz*]
p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

w[*ałach*] cziszawij nog[i] 4 biał[e] stel[*la*] in fro(n)te s[*trzelczy*] d[*obry*]
p[*ancerz*] p[*rzyłbica*] t[*arcza*] d[*rzewo*]

Sum(m)a equi 200

1522 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 86, sygn. 12, t. II

Rota Jana Zebrzydowskiego popisana w 1522 r.

[k. 1]

Anno domini 1522 | Rothmistrze pyeszy | Jaszyenszki | Zebrzydowski |
popyszany szą w Dąbi|czy po Mathcze Bozey | na Nyebowzyączye
w po|nyedzyalek pyrzwy [19 VIII] | przez Plaza s p pods|karbyego
yego miłoszci | in hac silaba agapithi [18–21 VIII]

[k. 4]

Joannes Zebrzydowski | Rothmagister
k[on] zrijdza plesnywy liszyna | na czelye k(opijniczy) d(obry)
k(on) czyszawy s(trzelczy) d(obry) s(broja) s(trzelcza)
Jan Zebrzydowski s(broja) k(opijnicza) d(rzewo)
Stanisław s Przedborza pa(węż)
k(on) glinyasthi bąbny na nym | za dwu myeny
proporcze 2, sbroya 2

Petrus s Korzarczowa s(broja) k(opijnicza)
Mathusz Wrona pa(węż)
Miklasz s Buska ru(sznica)
Stanijsław Brzesczya ru(sznica)
Jan z Branczka ru(sznica)
Miklasz s Cracova ru(sznica)
Augustin s Wislicze ru(sznica)
Pijothr s Byecza ru(sznica)

[k. 4v]

Stanisław s Cracova s(broja) k(opijnicza)

Macyjey Modzel pa(węż)

Andrzej z Gnijezna ru(sznica)

Maczyey s Cracova ru(sznica)

Jan Slonima ru(sznica)

Maczyey s Cracova ru(sznica)

Stanisław s Bochnye ru(sznica)

Sczasny Milowski ru(sznica)

Marzijn s Sącza s(broja) k(opijnicza)

Jacub Zarąba pa(węż)

Jan s Lyublina ru(sznica)

Szimek Dąbek ru(sznica)

Paweł s Bochnye ru(sznica)

Gabriel z Opolya ru(sznica)

Maczyey s Dopczicz ru(sznica)

Maczyey s Warszawy ru(sznica)

[k. 5]

Jan z Uyazdu s(broja) k(opijnicza)

Gregyer s Crakowa pa(węż)

Mathus Malinowski ru(sznica)

Wawrzyniec s Opatowa ru(sznica)

Andrzej s Wyelyunya ru(sznica)

Paweł s Lukowa ru(sznica)

Szimek s Wislicze ru(sznica)

Stephan se Lwowa s(broja) k(opijnicza)

Andreas Ochoysky pa(węż)

Jan s Crakowa ru(sznica)
Jacub s Dopczicz ru(sznica)
Thomek s Dopczicz ru(sznica)
Michal s Dopczicz ru(sznica)
Jozeph Sczygyel ru(sznica)
Szimek s Proszowicz ru(sznica)

[k. 5v]

Jan Przypkowski s(broja) k(opijnicza)
Marczijn Pithka pa(węż)
Stanisław s Zathora ru(sznica)
Miklas s Tharnowa ru(sznica)
Jan s Kopczicz ru(sznica)
Mathis Skawyjny rusznicą | ma yną sthawycz
Woythek z Warzisk ru(sznica)
Mathis s Ropczicz ru(sznica)

Maczijeij s Przedborza s(broja) k(opijnicza)
Stanijsław s Przedborza pa(węż)
Jan s Przedborza ru(sznica)
Grzegorz s Przedborza ru(sznica)
Szczęsny s Przedborza ru(sznica)
Paweł s Przedborza ru(sznica)
Wawrzyniec s Przedborza ru(sznica)
Stanisław s Phalkowa ru(sznica)

[k. 6]

Lukas z Ylze s(broja) k(opijnicza)
Jan s Pilzna pa(węż)
Mathus s Szidlowa ru(sznica)

Walek s Bochnye ru(sznica)
Pyothr s Krzeczowa ru(sznica)
Mijkolaj Warthki ru(sznica)
Stanisław s Dopczicz ru(sznica)
Jacub s Brzeska ru(sznica)

Ulyasz s Cracova s(broja) k(opijnicza)
Stanisław s Thurobina ru(sznica)
Mathis s Olkusza ru(sznica)
Marczin s Krosna ru(sznica)
Jan se Thrzczowa ru(sznica)
Climek z Olkuscha ru(sznica)
Andrzejek s Poznanya ru(sznica)

1531 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 19

Rota Mikołaja Iskrzyckiego z 1531 r., walcząca w bitwie pod Obertynem.

[k. 218]

Comittiva domini Yskrzyckzy 300 peditum | equi /-tres-/ sex

kony cyssavy [s] kony do(bry) z(broja) ko[*pijnicza*] O85/19 – 218/01
kony syvy yablkovy(ty) ko(pijniczy) do[bry] podpa[*chołkiem*] [s] O85/19
– 218/02
kony ssyva popopyelyczasty [s] s(trzelczy) d(obry) z(broja) str(zelcza)
kony dropyathy s(trzelczy) do(bry) z(broja) str(zelcza) O85/19 – 218/03
kony gnyady s(trzelczy) do(bry) z[*broja*] str(zelcza)

kony brudno syvy s(trzelczy) do(bry) z(broja) str(zelcza) O85/19 – 218/04
solus preffectus

Nicoalus Yskrzyczky kop(ijnik) z(broja) kopyen(icza)

Pholph proporzecznyk z(broja) str(zelcza)

Jan s Lypnyka proporzecznyk z(broja) str(zelcza)

Jacub ze Ssrody proporzecznyk z(broja) str(zelcza)

Pavel s Wolucka proporzecznyk z(broja) str(zelcza)

Myklas s Mytha proporzecz z(broja) str(zelcza)

Vaczlaw proporzecz z(broja) str(zelcza)

bąbny za dwa

Decimarius

Adam s Yaromyerza kop(ijnik) z(broja) kopyn(icza)

Voycyech s Mytha pawesnyk s pawezą

Girzyk s Mytha rus(znica)

Girzyk s Pardubycz rus(znica)

Thomas s Myelnyka rus(znica)

Stenczel s Radzyszcza rus(znica)

Thoman s Kyova rus(znica) drze(wo)

Myklas Scharnowcza rus(znica) drzew(o)

Decimarius

Sigmunth s Nachodu kop(ijnik) z(broja) kop(ijnicza) rus(znica)

Sta(nisław) s Myedrzecza pavesnyk spawezą

Jan s Mostu rus(znica)

Jan s Nachodu rus(znica)

Jan s Namyslova rus(znica)

Girzyk /-sto-/ s Tharczyna rus(znica)

Ian s Kromyrza rus(znica) drze(wo)

Thomas s Berna rus(znica) drze(wo)

[k. 218v]

Gyrzyk s s Uyasda kop(ijnik) z(broja) kop(ijnicza) rus(znica)

/-Phred-/ Phredrych s Myta pavesnyk spaweza

Jan rus(znica)

Pethr s Pragy rus(znica)

Casp(er) s Leska rus(znica)

Petr Stribra rus(znica)

/-Cny-/ Knysz rus(znica) drz(ewo)

Jan s Pragy rus(znica) drz(ewo)

Decimarius

Thomas s Cysnowa kop(ijnik) z(broja) kopyen(icza)

Pavel Srebra pavesnyk s pawezą

Vanyek s Włodzanyecz rus(znica)

Onnofrey s Budzyszyna rus(znica)

Yrzi s Dzyczyna rus(znica)

Jan Thurek rus(znica)

Jan s Rybarka rus(znica) dr(zewo)

Myklas s Bolgradu rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Sczesny s Banathu kop(ijnik) z[broja] kop(ijnicza) rus(znica)

Pavesnyk s Czaslavya pavesnyk s pawezą

Jan s Zyczyna rus(znica)

Jan Czerny rus(znica)

Sigmunth s Gnyesna rus(znica)

Casp(er) s Glogova rus(znica)

Casp(er) s Rzesszova rus(znica) drze(wo)

Jan s Chączyn rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Mycolay s Borova kop(ijnik) z[broja] kop(ijnicza)

Jacub s Czelowa pavesnyk s paweza

Byenyasz s Phalszey rus(znica)

Voyciech s Schydłowa rus(znica)

Vanyek s Hurzycz rus(znica)

Vale(n)ti s Przerova rus(znica)

Szasny s Strudrova rus(znica) drz(ewo)

Wosph Swąthey Gory rus(znica) drze(wo)

[k. 219]

Jo(ann)es Kothulsky soly cum pixide

Czarny Jan kopyenyk z(broja) kop(ijnicza) osczep rus(znica)

Jan s Wikca pavesnyk s paweza

Procop s Mytha rus(znica)

Casp(er) s Crac(owa) rus(znica)

Marczyn s Branthala rus(znica)

Jan Gawronsky rusz[nica]

Vanyek Zacza rus(znica) drzevo

Marczyn s Nyeponika rus(znica) drz(ewo)

Decimarius

Jan Aptecarz kopy(nik) z[broja] kop(ijnicza) osczep

Jacub s Tharnova pavesnyk spawezą

Jan s Włodzemyerza rus(znica)

Crzysthoph Volsky rus(znica)

Marcyn s Crac(owa) rusz rus(znica)

Jan s Rodziszycz rus(znica) drze(wo)

Micolay s Proschovycz rus(znica) drze(wo)

Jan s Łavkova rus(znica) drz(ewo)

Decimarius

Sczesny Zalesky kopyn(ik) /-z k-/ z[broja] k[opijnicza] osczep

Mathusz zeThchova pavesnyk spaweżą

Voycyech s Myslymycz rus(znica)

Macyey s Byskupycz rus(znica)

Vaczlaw rusz(nica) drze(wo)

Szasny s Phalysszovycz rus(znica) dr(zewo)

Myklas se /-Zlothey-/ Sloney rus(znica) drze(wo)

Mathusz se Thchova rusz(nica)

Decimarius

Laurencius de Tharnow kopynnyk z(broja) kopyen(icza) osczep

Jan se Tczova pavesnyk s paweżą

Stanisław ze Czchowa rusz(nica)

Jan s Melzthyna rusz(nica)

Jacub ze Czchova rusz(nica)

Micolay s Myslymycz rus(znica) drzevo

Valenti ze Czchova rus(znica) drze(wo)

Macyey s Opathkovycz rus(znica) drz(ewo)

[k. 219v]

Decimarius

Mathusz s Melzthyna kop(ijnik) z[broja] kopyen(icza) osczep

Grzegorz se Czchova pavesnyk spaweżą

Jacub [z] Sącza <Schacza> rusz(nica)

Jan ze Czchova rusz(nica)

Jan s Phalyssovycz rus(znica)

Valenti s Byecza rus(znica) drz(ewo)

Szasny s Phalyssowycz rus(znica) drz(ewo)

Nyklas s Charzowycz rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Stanislaus s Kazymyerza kop(ijnik) z[broja] kopyen(icza) osczep

Stanisla(w) s Radomya pavesnyk spaweżą

Thomas s Crac(owa) rus(znica)

Mathysz s Crac(owa) rus(znica)

Voythek s Yassla [s] rus(znica)

Vawrzynyecz s Crac(owa) rus(znica)

/-Voythek-/ Marcyn s Kamborzycz rus(znica) drze(wo)

Voychek s Crac(owa) rus(znica) drz(ewo)

Decimarius

Sta(nisław) Thrąbeczky kop(ijnik) z[broja] kopy[nicza] osczep

/-Macyey-/ Maczyey Syedlyczky /-paveza-/ pavesnyk spaweżą

Stanysław s Tymovej rusz(nica)

Ciluch rus(znica)

Lucas s Brzezyny rus(znica)

Janek s Brzezyny rus(znica)

Andreas s Byecza rus(znica) drze(wo)

Vawrzynyecz [z] Shacza rus(znica) drze(wo)

Jan ze Czkova rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Jan s Cracova kop(ijnik) z[broja] kop(ijnicza) osczep

Stanisław s Crac(owa) pavesnyk spaweżą

Jan se Szmygroda rus(znica)

Jan s Plachova rus(znica)

Stanisław s Wyslycze rus(znica)

Marcyn s Bydgoszczy rus(znica) drze(wo)

Stanisław s Lebyedova rus(znica) drze(wo)

[k. 220]

Jacub s Lubyney rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Ffredrych se Lwowa kop(ijnik) z(broja) kop(ijnicza) osczep

Yarosz se Lwova pavesnyk spaweza

Thomas se Lvova rus(znica)

Barthosz s Buska rus(znica)

Jan s Budzyeyova rus(znica)

Jan se Lvova rus(znica) drze(wo)

Mathys se Lvova rus(znica) drze(wo)

Jan se Lvova rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Barthosz s Buska kop(ijnik) z(broja) kop(ijnicza) osczep

Jan s Lublyna pavesnyk s paweza

Jan s Lublyna rus(znica)

Stanisław s Buska rus(znica)

Mathys s Buska rus(znica)

Jacub s Buska rus(znica) drz(ewo)

Vawrzynyecz s Buska rus(znica) drze(wo)

Stanisław s Buska rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Mathusz s Buska kop(ijnik) z(broja) kop(ijnicza) osczep

Marczysz s Buska pawesnyk spaweza

Mathys s Tharnova rus(znica)

Stanisław s Suchoczky rus(znica)

Nicolay s Łączney rus(znica)

Pyothr se Mscybova rus(znica) drze(wo)

Pyothr s Buska rus(znica) drze(wo)
Stanisław s Dąmbrowky rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Sebastian Olszowsky kop(ijnik) z(broja) kop(ijnicza) osczep
Jan s Choinycz pavesnyk s paweza
Stanisław s Rogulycz rus(znica)
Climek Ostoyak rus(znica)
Stanisław s Rachphatovycz rus(znica)
Mathys s Crac(owa) rus(znica) drze(wo)
Grzegorz s Wyepza rus(znica) drze(wo)
Jan s Chabna rus(znica) drz(ewo)

[k. 220v]

Decimarius

Stanislaus Janykowski kop(ijnik) z(broja) kop(ijnicza) osczep
Wawrzynecz s Bodzączyna pavesnyk s pavezą
Jan Byely rus(znica)
Mathusz s Gornego 2 plachy rus(znica)
Valenti s Sąmbora rus(znica)
Szczęsny s Bodzączyną rus(znica)
Marczyn s Radlyna rus(znica) drze(wo)
Valenti s Rudy rus(znica) drze(wo)
Jacub s Byskupycz rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Alb(er)tus Camyanysky kop(ijnik) z(broja) kop(ijnicza) osczep
Seraphin s Radoschycz pavesnyk s pavezą
Marcyn s Crac(owa) rus(znica)
Alexius s Crac(owa) rus(znica)

Barthos s Crac(owa) rus(znica) plachy przed[nie]
Simon s Opavy rus(znica) drz(ewo)
Voycyech s Povysa rus(znica) drz(ewo)
Voycyeh s Bolimova rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Andreas s Sub kop(ijnik) z(broja) kop(ijnicza) osczep
Valenty s Zavady pavesnyk s paweza
Sczesny s Lukova rus(znica)
Gyrzyk Strzybovey /-rusz-/ rus(znica)
Jan Moczygąbą rus(znica) drze(wo)
Sczesny s Trykowa rusz(nica) drze(wo)
Mycolay s Lovycza rus(znica) drze(wo)
<ovtavus no[n] c[onscripsit] [?]>

Decimarius

Jan Chlopyczky kop[ijnik] z(broja) kop(ijnicza) osczep
Mathus /-pasnyk-/ s Lublyna pavesnyk s pawezą
Mathus s Proszovycz rus(znica)
Stanisław s Crac(owa) rus(znica)
Andreas s Lonyow [?] rus(znica)
Stanisław Bochnya rus(znica) drze(wo)
Jacub s Ravy /-r-/ rus(znica) drze(wo)
Pawel s Przeboyanyecz rus(znica) drze(wo)

[k. 221]

Stanisław s Crac(owa) kop[ijnik] z[broja] kopy[nicza] osczep
Mathus s Lawkova pavesnyk spawezą
Andreas s Crac(owa) rus(znica)
Jurek s Thorunya /-r-/ rus(znica)

Stanisław s Bądzynya rus(znica)
 Stanislaus s Wyelunya rus(znica) drze(wo)
 Mathus s Polaniscza rus(znica) drze(wo)
 Jan s Crac(owa) rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Przeslaus Thrzemerzky kop(ijnik) z(broja) kop(ijnicza) osczep
 Jacub s Cracova pavesnyk spaweżą
 Stanisław s Lublyna rus(znica)
 Baschek s Naramy [s] rus(znica)
 Nicolay Voynycz rus(znica)
 Jeronim s Myechova rus(znica) drz(ewo)
 Casp(er) s Droobyczy rus(znica) drze(wo)
 Vanyek s Kromyeryza rus(znica) drze(wo)

Decimarius

Jan s Zathora kop(ijnik) z[broja] kop(ijnicza) osczep
 Stanisław s Oswyączyma pawe(żnik) spaweża
 Nicolay s Oswyacyma rus(znica)
 Stan(isław) s Oswyączyma rus(znica)
 Stan(isław) s Oswyączyma rus(znica)
 Voythek s Oswyączyma rus(znica) dr(zewo)
 Szcąsny s Oswyączyma rus(znica) dr(zewo)
 Mathias s Oswyączyma rus(znica) dr(zewo)

Decimarius

Valenti s Zathora kop[ijnik] z[broja] kop(ijnicza) osczep
 Marcyn s Zathora rus(znica)
 Lucasch s Zathora rus(znica)
 Sta(nisław) s Pylsna rus(znica)

Jacub s Crac(owa) rus(znica)
Mathys s Lanyczkorony rus(znica)
Marcyn s Oswyńczymą [s] rus(znica)
Voythek s Zathora rus(znica) drze(wo)
Gyrzyk rus(znica) drze(wo)

[k. 221v]

Decimarius

Jacob(us) Dzyekanowsky kop(ijnik) z(broja) kop[*ijnicza*] halabarth
Mathys s Prosschovycz rus(znica)
Andreas s Crac(owa) rus(znica)
Jacub s Crac(owa) rus(znica)
Sta(nisław) Skrzynna rus(znica)
Sta(nisław) s Kazymyerza rus(znica)
Mycolay s Crac(owa) rus(znica)
Jacub s Crac(owa) rus(znica) drz(ewo)
Sta(nisław) s Crac(owa) rus(znica) drz(ewo)

Strzelczy

Andreas Zaschczorowsky strzelec rus(znica)
Pavel s Crac(owa) strzelec rus(znica)
Sta(nisław) Radwanytsky str(zelec) rus(znica)
Alb(er)t Laczky str(zelec) rus(znica)
Pavel Zagorsky str(zelec) rus(znica)
Jan Strzczowa str(zelec) rus(znica)

Decimarius

Stanisła(w) Janikowsky kop(ijnik) z[*broja*] ko[*pijnicza*] osczep
Sta(nisław) pavesnyk s Rzesszova s paweza
Mathus s Radomya rus(znica)

Voythek Strzeizowa rus(znica)
Egidius s Mnyszka r(usznica) d(rzewo)
Stanisla(w) s Solcza r(usznica) d(rzewo)

1542 r.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 42

[k. 251]
Comitua d(omini) Cristopheri Wie|liogłowski peditum 80 19 Julij [19
VII] | equi 2

v(alach) swiatl[o] schi[wy] niep[ryskowany] k[opijniczny] d[obry] zbr(oja)
kop[ijnicza]
v(alach) zgnia[da] plies[niwy] niep[ryskowany] k(opijniczny) zbr(oja)
k(opijnicza)

Solus prefectus kop[ijnik] zbr(oja) kop[ijnicza] osczep
Mathias Czchow pa(węż) mis(ka) capa(lin) m(iecz)
Mathias Melstin rusz(nica) m(iecz)
Matheus Miechow rusz(nica) m(iecz)
Blasius Rzepiennik rusz(nica) m(iecz)
Mathias Pilzno arca(buz) m(iecz)
Bebni pro duobus

Sebastianus Rozwadowski kop(ijnik) zbr(oja) k(opijnicza)
Stanislaus Czieskowicze pa(węż) mis(ka) capa(lin)
Stanislaus Camieniecz proporzec
Valentinus Skavina arca(buz) m(iecz)

Bartholomeus Czchow rusz(nica) m(iech)

Casper Croszno rusz(nica) m(iech)

Albertus Mislimicze rusz(nica) m(iech)

[k. 251v]

Felix Druskowski k(opijnik) zbr(oja) k(opijnicza) osczep

Stanislaus Lipnicza pa(węż) mis(ka) capa(lin)

Petrus Chronow proporzec

Stanislaus Bobowa rusz(nica) m(iech)

Jacobus Miroschow rusz(nica) m(iech)

Valentinus Bochnia rusz(nica) m(iech)

Nicolaus Tharnow rusz(nica) m(iech)

Matheus Moszcziska k(opijnik) zbr(oja) k(opijnicza) osczep

Jozephus Zakowski pa(węż) mis(ka) capa(lin)

Thomas Piotrowski rusz(nica) m(iech)

Petrus Czieskowicze rusz(nica) m(iech)

Joannes Czieskowicze rusz(nica) m(iech)

Joannes Janowski rusz(nica) m(iech)

Jacobus Wojnicz rusz(nica) m(iech)

Michael Bochnia rusz(nica) m(iech)

Jacobus Thagogorski k(opijnik) zbr(oja) k(opijnicza) osczep

Bartholomeus Sąncz pa(węż) mis(ka) capa(lin) m(iech)

Mathias Pruszciczki arca(buz) m(iech)

Joannes Vodisław rusz(nica) m(iech)

Paulus Zilinski rusz(nica) m(iech)

[k. 252]

Joannes Sąncz rusz(nica) m(iech)

Joannes Bobowa rusz(nica) m(iech)

Urbanus Liethawa rusz(nica) m(iech)

Stanislaus Wieliogłowski k(opijnik) zbr(oja) k(opijnicza) osczep

Simon Bochnia pa(węż) mis(ka) capa(lin) m(iech)

Simon Mislinicze rusz(nica) m(iech)

Joannes Lipnicza rusz(nica) m(iech)

Petrus Jasło rusz(nica) m(iech)

Joannes czieskowicze rusz(nica) m(iech)

Martinus Złotha rusz(nica) m(iech)

Martinus Czchow rusz(nica) m(iech)

Stanislaus Sluzowski k(opijnik) zbr(oja) k(opijnicza) osczep

Valentinus Janowski pa(węż) mis(ka) capa(lin) m(iech)

Stanislaus Jasło arca(buz) m(iech)

Georgius Isbicza rusz(nica) m(iech)

Joannes Jedlicza rusz(nica) m(iech)

Jacobus Crakow rusz(nica) m(iech)

Venceslaus Thuczow rusz(nica) m(iech)

Felix Biecz rusz(nica) m(iech)

[k. 252v]

Jacobus Skronowski k(opijnik) zbr(oja) k(opijnicza) osczep

Stanislaus Bidlin pa(węż) mis(ka) capa(lin) m(iech)

Cristopherus Lublin rusz(nica) m(iech)

Sebastianus Liublin rusz(nica) m(iech)

Joannes Liublin rusz(nica) m(iech)

Joannes Chodel rusz(nica) m(iech)

Malcher Lomza rusz(nica) m(iecz)
Mathias Tharnow rusz(nica) m(iecz)

1557 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, sygn. 61

Rota Jana Ciemierzyńskiego służąca na południowo-wschodnim pograniczu Korony w okresie wyprawy pozwolskiej.

[k. 74v]

Comitiva G(enerosi) D(omini) Joannis Czie|mierzinskj pedites 100 | die Vener(is) an(te) festu(m) as(s)u[m]ptionis B[eatae] Mariae [13 VIII] conscripti | id est duodecima die Augusti [12 VIII]¹ in Brzezanij | 1557

Solius Praefecti pedites 30

Waszko s Piąthkow zbro[ja] kop[ijnicza] oscz[ep]

Zigmuth z Liublina zbro[ja] kop[ijnicza] oscz[ep]

Mathusz z Iaroszlawia Propornik Proporzecz

Wocziech s Pulthowska Propornik Proporzecz

bąbenicza bąbnij miedziane

Decimarius

Andrzij z Sanoka kopiennik zbro[ja] kop[ijnicza] parteza

Piotr Swiderski kopiennik zbro[ja] kop[ijnicza] parteza

Mikolajj s Potilicza miecz hark[ebuz]

Stanislaus ze Wzdola miecz hark[ebuz]

Woicziech s Checzin miecz hark[ebuz]

¹ Omyłka w datacji.

Sczesni s Prziworska miecz hark[ebuz]
Jan z Włodzimierza miecz hark[ebuz]
Wacław z Łęcznej miecz hark[ebuz]

[k. 75]

Decimarius

Jan s Strzezowa kop[ijnik] zbro[ja] kop[ijnicza] oscz[ep]
Jan z Belza kop[ijnik] zbro[ja] kop[ijnicza] oscz[ep]
Thomasz Puszkarsz s Sanoka miecz hark[ebuz]
Jakub barwierz s Lukowa miecz hark[ebuz]
Stanisław s Kliecz maliarsz miecz hark[ebuz]
Stan s Lublina krawiecz miecz hark[ebuz]
Stan z Globna krawiecz miecz hark[ebuz]
Maczijej s Luczka miecz hark[ebuz]

Decimarius

Nicolaus Wąszowicz zbro[ja] kop[ijnicza] hark[ebuz]
Woicziech Kochowski kop[ijnicza] zbro[ja] przil[bica] hala[barda]
Frączek Chmieliczki kop[ijnicza] zbro[ja] przil[bica] hala[barda]
Mathusz Choliewicz zbro[ja] kop[ijnicza] hala[barda]
Stanisław Burgiel miecz hark[ebuz]
Stanisław Hrimarczik miecz hark[ebuz]
Thomasz Kurowski miecz hark[ebuz]
Mikolay Paszek miecz hark[ebuz]

[k. 75v]

Mathusz Igliarczik miecz hark[ebuz]
Mikolaj Trzeciak miecz hark[ebuz]
Jakub Szoszthak miecz hark[ebuz]

Decimarius

Stan Markoczky kop[*ijnik*] zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] szisz[*ak*] hal[*abarda*] miecz
Jan Smiothanka kop[*ijnik*] zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] szisz[*ak*] hala[*barda*] miecz
Abram Slodownik miecz rucz[*nica*]
Procop Zathorski miecz rucz[*nica*]
Mikolaj Badowski miecz rucz[*nica*]
Marczin Duda miecz rucz[*nica*]
Szenio Skrzypek miecz rucz[*nica*]
Waszko Garbarsz miecz rucz[*nica*]

Decimarius

Mikolaiy s Parczewa zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] hala[*barda*] miecz przil[*bicza*]
Jan s Przeczlawija zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] hala[*barda*] miecz przil[*bicza*]
Jakub s Krosznij miecz rucz[*nica*]
Wawrzyniecz Czieszielczik miecz rucz[*nica*]
Jadam z Opoczna miecz rucz[*nica*]
Barthoss z Laskarzewa miecz rucz[*nica*]
Withek s Cracowa miecz rucz[*nica*]
Woiczijech z Lwowa miecz rucz[*nica*]

[k. 76]

Decimarius

Blazek Smialek zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] wlocz[*nia*] miecz
Jakub Turzowski zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] kap[*alin*] wlocz[*nia*] miecz
Woithek z Szuebij miecz rucz[*nica*]
Marczin ze Lwowa miecz rucz[*nica*]
Jan z Luczka miecz rucz[*nica*]
Mikolaj z Wisznicza miecz rucz[*nica*]
Mikolaj Stricharczik miecz rucz[*nica*]
Stanislaw ze Lwowa miecz rucz[*nica*]

Decimarius

Thomasz Dvbrawski kop[*ijnik*] zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] szisz[*ak*] hal[*abarda*]
miecz

Mathusz Markowski zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] szisz[*ak*]

Jakub Doctorski miecz rucz[*nica*]

Piotr Troian miecz rucz[*nica*]

Marczin Griw miecz rucz[*nica*]

Stanisław Lubczickij miecz rucz[*nica*]

Mathusz Karniczki miecz rucz[*nica*]

Mikolaj z Liatijczkij miecz rucz[*nica*]

Stanisław Drop kop[*ijnik*] zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] szisz[*ak*] rucz[*nica*] miecz

Piotr Czrnikoczki miecz rucz[*nica*]

Szimek Swiderski miecz rucz[*nica*]

[k. 76v]

Decimarius

Iarosz Kozlowskij kop[*ijnik*] zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] kap[*alin*] hal[*abarda*]
miecz

Jan Maijkowskij kop[*ijnik*] zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] oszczep

Szczesznij Poznanskij miecz rucz[*nica*]

Jan s Strzizewa miecz rucz[*nica*]

Mathisz Pop miecz rucz[*nica*]

Jan s Podolia miecz rucz[*nica*]

Paweł z Drohiczina miecz rucz[*nica*]

Summa pedites 100

Eius[*dem*] praefecti eq[*ui*] 2 gravis ar(matur)ae

d[*zianet*] szij[*wy*] k[*opijniczy*] d[*obry*] zbro[*ja*] kop[*ijnicza*]

d[*zianet*] iasz[*no*] szij[*wy*] k[*opijniczy*] d[*obry*] zbro[*ja*] kop[*ijnicza*] t[*arcza*]

d[*rzewo*] besp[*iętna*]

1569 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział III, sygn. 1

Rota piesza popisana u schyłku panowania Zygmunta II Augusta. Oddział ten jest o tyle interesujący, że poza dość odmiennym uzbrojeniem w stosunku do wcześniejszych dekad został skompletowany jako liczniejszy, niż przewidywał list przypowiedni. Pisarz dokonujący lustracji omówił te kwestie w obszernym dopisku na końcu rejestru, odnotowując stanowisko rotmistrza, który próbował przekonać go do wciągnięcia na listę żołdu dodatkowych żołnierzy.

[k. 612]

Rota drabska Pana Alexandra Ko|sinskiego rothmistrza Krola Jego M(os)
czy | w Poniewiezu XXV Novembris [25 XI] roku 1569 | popisana

Naprzód poczet jezny

Woyciech Kosinski, zbroiam awie, ssyssak, drzewo, kuncerz | kord, kon
dzygnet siwy

Piotr Skorossewski, zbroia, zarukawie, ssyssak, koncerz, drzewo | ssabla,
walach pod nim dropiaty

Jan Chibowski zbroia, zarukawie, szissak, drzewo, kort, walach | pod nim
pleśniwy

kon powodny walach czisawy

Poczet piessy naprzód

an rothmistrz sam Alekxander Kosinsky na nim pancerz, szissak | arka-
bus, kort, siekierka

propornik Lorincz Quaskowski z proporcem, kort, arkabus

propornik Marcin [...] z proporczem arkabus, spada

bębenicza Jakub Ogonowski z będnem z kordem

Zbrojni

Walenty Pilchowski zbroia, szyssak, kort, arkabus, miecz | wielki
Wacław Psarski zbroia, szyssak, arkabus miecz wielki
Stanisław ze Mszczonowa zbroia, spis, miecz, barta
Wasił Wiechotniczky zbroia, szyssak, spis, szabla, barta
Stanisław Dmochowski zbroia, szyssak, spis, szabla, barta
Casper z Drogiczyna zbroia, szyssak, spis, miecz, barta
Jan Barsszczewski zbroia, szyssak, spis, miecz, barta
Jurek z Konina zbroia, szyssak, spis, miecz, barta
Bartosz z Bielska zbroia, szyssak, barta, halabart, miecz
Jan Strzałkowski zbroia, szyssak, barta, szeffelin, kord

[k. 612v]

Strzelczy

Stanisław z Kosin rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Stanisław Wolski rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Woyciech z Poznania rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Woyciech z Chmielnika rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Paweł z Ostremęcina rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Dimitr Wasilewicz rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Paweł ze Bzdecz rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Matiss z Wieliczki rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Marczin z Zawichosta rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Marcin z Woli rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Andrzej z Mielcza rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Wawrzyniec z Wielkopola rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Paweł z Słomnik rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Stanisław z Wolkowyska rusznicza, miecz, prochownicza, knot
Jan z Szydłowa rusz(nica), miecz, procho(wnica), knot
Jan z Wąchoczka russn(ica), miecz, procho(wnica), knot

Paweł z Sochaczowa russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Walenty Mankiewicz russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Szczęsny Kolakowski russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Hieronym Kolakowski russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Jan z Bielczowa russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Jurga z Sandomierza russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Jan Wolczinski russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Jan z Lostowicz russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Woyciech Chmielowski russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Marcin z Miechowa russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Jan s Swira russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Andrzej z Tuchowicz russn(ica), miecz, procho(wnica), knot
Andrzej z Zatora russn(ica), miecz, procho(wnica), knot

[k. 613]

Iwan z Ornic spis, miecz

Iwab z Brześcia russnicza, miecz, prochownicza, knot

Pocztli towarzyskie Wawrzyniecz Kosiński

Wawrzyniecz Kosinski zbroia, zarukawie, kort, arkabus

Mathis z Wyssni zbroia, spis, kort, ssyssak

Marcin z Pawiey zbroia, ssyssak, miecz, spis

Jakub z Sandomierza russnicza, miecz, knot, prochown(ica)

Piotr z Lidey russn(ica), miecz, prochown(ica) knot

Maryss z Slinska russn(ica), miecz prochow(nica) knot

Stanisław z Bieczy russn(ica), miecz, proch(ownica) knot

Casper z Wyssogoty russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)

Marcin z Sulerzyza russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)

Jakub z Uspola russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)

Jan z Karssowa russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)

Juryi Zaiączkowski russn(ica), miecz, prochown(ica), knot
 Staniel Zankiewicz russn(ica), miecz, prochown(ica), knot
 Woyciech Rogozinski russn(ica), miecz, prochown(ica), knot
 Andrzej Prisskowski russn(ica), miecz, prochown(ica), knot

Towarzyss Pawel Garlinski

Pawel Garlinski zbroia, ssyssak, rusznicza, ssefelin, knot
 Chrystow Rostowski zbroia, ssyssak, spis, barta, miecz
 Mikolay Zawaczki zbroia, ssyssak, spis, kort, barta
 Maciey z Szelchowski zbroia, ssyssak, spis, kort, barta
 Jan Gnatowski zbroia, ssyssak, spis, miecz, barta
 Stephan Prusak russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Simek z Huraza russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Jan z Gorki russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Waczlaw z Rzessowa spis, miecz
 Mikolay z Opatowa spis, miecz
 Stanislaw Luba russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Jakub Czsaszka russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)

[k. 613v]

Stanislaw Kulis russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Jan Rzessowsski russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Woyciech Dolezynski russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Stanislaw z Wolkowyska russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Simek Michalowa russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Christow z Kozarzowa russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Jan z piątku russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Paweł Grąrzki russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Jan z Wilna russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
 Pawel z Szczessowa russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)

Casper z Miedziala russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)
Woyciech Moczarski spis, miecz
Lenart Olssewski russn(ica), miecz, knot, prochown(ica)

Poczet Jendrzeia Garlinskie(go) 10
Jądrzey Garlinski zbroia, osszczep, kord
Matys z Stare(go) Siola zbroia, szyssak, spis, miecz
Matys Paskowski russn(ica), prochown(ica), knot, miecz
Woyciech z Ciechanowa russn(ica), proch(ownica), knot, miecz
Woyciech z Skarmierza russn(ica), prochown(ica), knot, miecz
Prącek z Giedroć russn(ica), prochown(ica), knot, miecz
Jan z Turobina russn(ica), prochown(ica), knot, miecz
Jan z Urzędowa russn(ica), prochown(ica), knot, miecz
Matiss Brzeminski russn(ica), prochown(ica), knot, miecz
Jędrzey z Odrowąssa russn(ica), prochown(ica), knot, miecz

Poczet Wawrzincza Turowskie(go) 12
Wawrzyniec Turowski zbroia, ssyssak, sseffelin, kort
Adam Romanowski russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Piotr Jassinski russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Alexi z Brasławia russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Matis Łączki russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Sieliwan Dawidowski russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Stanisław Wolki russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

[k. 614]

Piotr z Osmiany russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Waśko z Orssy russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Jakub z Ostryni russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Chrysko z Lohoyaska russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Borys z Ostryni russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Poczet Szczesnego Konopaczkie(go) 10

Szczesny Konopaczki zbroia, arkabus, ssyssak, kort, ssefelin

Pawel z Wolkinnik spis, miecz

Bartoss z Wilna spis, miecz

Casper z Zambrowa russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Piotr z Urzędowa russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Marek z Dolidowa russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Jurgy z Wilna russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Lukass z Dolchinowa russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Andrzej z Soboka russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Piotr z Iwancza russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Poczet Woyciecha Rębiszewskie(go) 10

Woyciech Rębiszewski sbroia, ssyssak, osszczep, kort

Pawel Rosochacki spis, miecz

Michal Kulesa spis, miecz

Jan Zaręba russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Jan Dmochowski russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Mikolay Oldak russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Pawel Swieczki russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Jan Rosochaczki russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Mikolay Zaleyski russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Calixt Wdzakowski russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Poczet Bartossa Borowwskiego 10

Bartoss Boiowski zbroia, osszczep, arkabus, kort

Marcin Bniewski zbroia, szyssak, spis, kort ar|kabus, barta

[k. 614v]

Jan Horiczki spis, miecz, barta
Pawel Mołęczki russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Wacław z Lisokowa russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Stanisław z Zemnikowa russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Jan Twardowski russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Piotr z Wieliczki russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Kilian z Wachadłowa russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Woyciech z Miechowa russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Poczet propornika Lorinca Quaskowskiego 6
Jakub Wisoczki russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Alexi z Piotrowina russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Jan z Lubieczy russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Jan z Bolnik russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Jan z Wilna russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Ambroży z Wilna spis, miecz

Poczet Macieia Czechowskiego 5
Maciej Czechowski zbroia, miecz, arkabus
Sebastian z Niepolomicz russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Adam Zalański russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Jan Sadowski russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Sobek z Kiernowicz spis, miecz

Poczet Stanisława Sledzia 5
Stanisław Sledz, zbroia, ssefelin, kort
Andrzej Pawłowicz russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Woyciech z Wilna russ(nica), proch(ownica), knot, miecz
Bartosz z Wilna russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Walenti z Wilna russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Poczet Matisa Kościńskiego 5

Mathis Kościński ossczep, arkabus, kort

Stanisław z Czech russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

[l. 615]

Woyciech z Osiegdowa russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Jan z Warki russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Walenti z Skarwina russ(nica), proch(ownica), knot, miecz

Summa iesnych koni osadzonych trzi a czwarti na powodzie | a pieszych sto szescdziesiąnt. Acz na ten czasz iedno na polto|ra sta przipowiedzaną służby od krolia je(go) M(o)sci ma pan rotmistrz. W tei rocie zbrojnych dwadzieścia osm liczenm w tei | rocie i poczita- ianc osobę pana rotmistrza za iednego. Pro|pornika s proporcem każdego za iednego, także i bęmbenicę | z bęmbnem za iednego. Wszakoz abym w tei podciwei sluzbie ri|cerzskiej nic nie ukroil, także tez nad wolią krolia je(go) m(o)sci i | je(go) m(o)sci pana hetmana nieprzibawial, odlozylem to na wolią | je(go) m(o)sci pana hetmana gdyż tez pan rotmistrz na starodawny | zwyczaí odzywa się iz rotmistrzowska osoba dwa kroc iezdno i | pieszo zawsze była pisiwana także propornik s proporcem i | bęmbenica z bęmbnem u pieszi toy za dwa każdy bywa poczitan.

Wacław Agrippa secretati(us) krolia | je(go) M(o)sci pisarz polny w ziemi ifliant|skiej renką swą [podpis]

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 3706

Archiwum Skarbu Koronnego

Oddział 1, Rachunki królewskie, sygn. 49, 93

Oddział 85, sygn. 1, 2, 5, 12, 13, 15, 16, cz. 2, 17, 19–36, 38–42, 44,
46, 48–61

Oddział 86, sygn. 6a, 8, 9, 17

Metryka Koronna, sygn. 34, 35

Biblioteka Kórnicka (Kórnik), rkp 983, 1375

Biblioteka Jagiellońska (Kraków), rkp 7156 III

Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkp III.6609

Biblioteka Raczyńskich, rkp 12

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, rkp 340

Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Steinwehr II, fol. 37, t. I, sygn.
1949/438

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, XX. HA, Ordensbrief-
archiv, nr 22808, 23904, 23905, 23947, 24018, 24057, 24058, 24353,
24465, 24664

Koninklijke Huisarchief (Haga), MS. A22 IB2a-19-79

Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka (Sankt Petersburg), Otdel rukopisej,
Avtografi Dubravskago (Fond 971), 321/1 (op. 2, No 191), No 1

Rossijskij Gosudarstviennyj Arhiv Drevnih Aktov (Moskva), Fond. 12,
No 8

Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Ms. boruss. fol. 1254

Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwentarzowy MP 2475

Acta Tomicianae. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae per Stanislausm Górski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum, t. 2, 5, 6, 9, 17, wyd. Z. Celichowski et al., Poznań 1855–1966.

Akta Aleksandra króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego (1501–1506), wyd. F. Papée, Kraków 1927.

Akta Stanów Prus Królewskich, t. 7: (1516–1520), wyd. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Poznań–Toruń 1986.

Archiwum Jana Zamoyskiego, t. 2: 1580–1582, wyd. J. Siemieński, Warszawa 1909.

Bielski M., *Kronika polska*, Kraków 1569.

Bielski M., *Kronika polska*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1856.

Bielski M., *Sprawa rycerska*, [w:] *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej*, wyd. K.W. Wojcicki, Warszawa 1856.

Brodowski S., *Corpus iuris militaris*, Elbląg 1753.

Corpus Iuris Polonici. Sectionis primae. Privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata Regnum Poloniae spectantia comprehenditis, t. 3, wyd. O. Balzer, Kraków 1906.

Crescentyn P., [...] *księgi o gospodarstwie y opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow każdemu stanowi potrzebne*, Kraków 1542.

Długosz J., *Opera omnia*, t. 5, wyd. K. Mecherzyński, Kraków 1869.

Dunin-Wolski P., *Dziennik z lat 1519–1545*, oprac. A. Obrębski, Łódź 1999.

Działyński Ł., *Diariusz*, [w:] *Sprawy wojenne Stefana Batorego. Diariusze relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887.

- Dziennik podróży Jana Tarnowskiego do Ziemi Świętej z 1518 roku*, tłum. R. Sawa, oprac. D. Chemperek, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2005, t. 49.
- Eguiluz de M., *Milicia, discurso y regla militar*, Madrid 1592.
- Elementa ad Fontium Editiones*, t. 50, wyd. K. Lanckorońska, Romae 1980.
- Gennaioli N., Voth H.-J., *State Capacity and Military Conflict*, „The Review of Economic Studies” 2015, t. 82, nr 4.
- Gheyn de J., *The Renaissance Drill Book*, wyd. D.J. Blackmore, London 2003.
- Gheyn de J., *Wapenhandelinge van Roers Musquetten ende spiessen*, ‘s-Gravenhage 1607.
- Glete J., *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states*, London 2002.
- Górnicki Ł., *Dzieje w Koronie Polskiej [...] od roku 1538 aż do roku 1572*, [w:] idem, *Pisma*, t. 2, wyd. R. Pollak, Warszawa 1961.
- Górnicki Ł., *O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowy Polaka z Włochem*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1855.
- Grunau S., *Preussische Chronik*, t. 2, red. M. Perlbach, R. Philipi, P. Wagner, Leipzig 1889, (Die Preussischen Geschichtschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts, t. 2).
- Herberstein S., *Rerum Moscoviticarum commentarii*, Bazileae 1571.
- Hetman Florian Zebrzydowski o porządku wojennym, wyd. S. Bodniak, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, t. 3, nr 2.
- Hohenzollern A., *Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych z pilnością zebrane a porządkiem dobrem spisane*, [w:] *Die Kriegsordnung des Markgrafen zu Brandenburg Ansbach und Herzogs zu Preussen Albrecht des Älteren – Königsberg 1555*, wyd. H.J. Bömelburg, B. Chiari, M. Thomae, Braunschweig 2006.
- [Hohenzollern A.], *Kriegs ordnung bin ich genant wer kriegt und ist in mir bekant, Der kan nach der Zeit und gestalt, all sein schlachtordnung*

- machen balt, Auch brauchen manchen vorthail gut, dem feindt zustillen sein obermut*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Ms. boruss. fol. 1254.
- Ioannis Comititis Tarnovii [...] *De Bello Cum juratissimis Christianae Fidei hostibus Turcis gerendo Disputatio Sapientissima* [...], Herbipoli [Würzburg] 1595.
- Korzeniowski J., *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich*, Kraków 1910.
- Krasiński J., *Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza*, wyd. S. Bidziński, Warszawa 1852.
- Kromer M., *Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i dziejach Polaków księgi XXIX i XXX*, wyd. J. Starnawski, Olsztyn 1982.
- Kromer M., *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, wyd. S. Kazikowski, R. Marchwiński, Olsztyn 1984.
- Księga podróży Ewliji Czelebiego (Wybór)*, wyd. Z. Abrahamowicz, A. Dubiński, S. Płaskowicka-Rymkiewicz, Warszawa 1969.
- Lipowski B., *Piechotne ćwiczenia albo wojenność piesza*, Kraków 1660.
- Listy i akta Piotra Myszkowskiego, generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta*, wyd. A. Pawiński, Kraków 1898.
- Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego*, wyd. S.A. Lachowicz, Wilno 1842.
- Londoño de S., *Discurso sobre la forma de reducir la disciplina a mejor y antiguo estado*, Brussels 1589.
- Lubieniecki A., *Poloneutychia*, wyd. A. Linda, Warszawa 1982.
- Łaski S., *Prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864.
- Łączyński J., *Kompendium sądów Króla Jegomości prawem koronnym. Na dwie części rozdzielone za rozkazaniem Jego Królewskiej Mości*

- krótko zebrane*, wyd. Z. Kolanowski, [w:] Z. Kolankowski, *Zapomniani prawnik XVI wieku Jan Łączyński i jego „kompendium sądów Króla Jegomości”*, Toruń 1960.
- Martini Bronovii de Biezdzfede bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae Regis legati Tartariae Descriptio*, Cologne 1595.
- Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, wyd. J. Jasnowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1937, t. 9, z. 2.
- Matricularum Regni Poloniae Summaria excussis codicibus, qui in Charophylacio Maximo Varsoviensi asservatur*, t. 3–5, red. T. Wierzbowski, Warszawa 1919.
- Monumenta Poloniae Cartographica*, wyd. K. Buczek, Kraków 1939.
- Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum*, t. 1: *Cracovia impressorum XV et XVI ss.*, wyd. J. Ptaśnik, Lwów 1922.
- Naronowicz-Naroński J., *Budownictwo wojenne*, wyd. T.M. Nowak, Oświęcim 2016.
- Niesiecki K., *Korona polska*, t. 3, Lwów 1740.
- Odpowiedź drabska*, „Biblioteka Warszawska” 1850, t. 37.
- Oelsnitz A., *O bagażach wojska w polu będącego*, wyd. K. Łopatecki, Oświęcim 2014.
- Orzechowski S., *Annales*, wyd. T. Działyński, Posnaniae 1854.
- Orzechowski S., *Opisanie obrzędu ślubnego Zygmunta Augusta z Katarzyną Austriaczką*, [w:] *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, wyd. J.U. Niemcewicz, t. 5, Puławy 1830.
- Orzechowski S., *Wybór pism*, oprac. J. Starnawski, Wrocław 1972.
- Ostroróg J., *Monumentum pro Reipublicae ordinatione*, [w:] A. Pawiński, *Jana Ostroroga żywot i pismo o Naprawie Rzeczypospolitej. Studium z literatury politycznej XV wieku*, Warszawa 1884.
- Pamiętniki do historii Stefana króla polskiego*, wyd. E. Raczyński, Warszawa 1830.

- Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2003.
- Paprocki B., *Hetman albo własny konterfet hetmański*, Kraków 1578.
- Perapis voiska Vialikaga kniastva Litouskaga 1528 goda*, red. A.I. Hrusza, M.F. Spirydonai, M.A. Vaitovicz, Minsk 2003.
- Piasecki P., *Kronika*, wyd. J. Bartoszewicz, Kraków 1870.
- Piotrowski J., *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1894.
- Pistofilo B., *Oplomachia*, Siena 1621.
- Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937.
- Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wyd. G. Lesmaitis, K. Łopatecki, Białystok 2016.
- Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 2, wyd. E. Rykaczewski, Berlin 1864.
- Respublica Polona proceribus Polonis in Convente Generali Anno Domini 1543. Cracoviae Congregatis salute*, [w:] *Orchoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski 1543–1566*, t. 1, wyd. J. Korzeniowski, Cracoviae 1891.
- Sarnicki S., *Księgi hetmańskie*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 325.
- Sarnicki S., *Księgi hetmańskie*, wyd. M. Ferenc, Kraków 2015.
- Schneeberger A., *De bona militum valetudine conservanda liber*, Cracoviae 1564.
- Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 2: *Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriorem 1480–1535*, wyd. J. Szujski, Kraków 1874.
- Stanisława Łaskiego wojewody sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864.
- Starowolski S., *Wojownicy sarmaccy*, wyd. J. Starnawski, Warszawa 1978.
- Starożytności historyczne polskie*, t. 1, Kraków 1840.

- Statuta y Przywileie Koronne, z Łacińskiego ięzyka na Polskie przełożone, nowym porządkiem zebrane y spisane. Przez Jego M. Pana Jana Herborta z Fulsztyna*, Kraków [1570].
- Strykowski M., *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi...*, Warszawa 1846.
- Strykowski M., *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa 1978.
- Tarnowski J., *Consillium rationis bellicae*, Kraków 1558.
- Tarnowski J., *Consillium rationis bellicae*, wyd. T.M. Nowak, Warszawa 1987.
- [Tarnowski J.], *Rada sprawy wojennej*, [w:] *Collectanea vitam resque gestas Joannis Zamoyscii, magni cancelarii et summi ducis Reipublicae Polonae*, wyd. T. Działyński, Posnaniae 1881, s. 247–249, 256–257.
- Turski W., *Replika w sprawie instygatorów Obojga Narodów i Wojciecha Turskiego ... skarżącego przeciwko Adamowi Łodzia księciu Ponińskiemu*, b.m.w. 1790, s. 1 (starodruk w zbiorach: AGAD, Zbiór Popielów 365).
- Volumina Constitutionum*, t. 1: 1493–1549, vol. 1: 1493–1526, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996.
- Volumina Constitutionum*, t. 1: 1493–1549, vol. 2: 1527–1549, wyd. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2000.
- Volumina Legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.
- Wallhausen J.J., *Defensio patriae oder Landrettung*, Frankfurt 1621.
- Wapowski B., *Kroniki. Część ostatnia, czasy podługoszwowe, obejmująca (1480–1535)*, wyd. J. Szujski, Kraków 1874.
- Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 4: *Polska sztuka wojenna w latach 1454–1562*, opr. Z. Spieralski, Warszawa 1958.
- Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 5, wyd. Z. Spieralski, J. Wimmer, T. Nowak, Warszawa 1961.

- Ustaw Woinskij, Artikul Woinskij s kratkim tolkowanijem*, [w:] *Pamiętniki rosyjskiego prawa*, t. 8: *Zakonodatjelnyje akty Pietra I*, red. K. A. Sofronienko, Moskwa 1961.
- Zborowski J., *Dziaryusz zdobycia zamków*, [w:] *Sprawy wojenne Stefana Batorego. Dzienniki relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887.

OPRACOWANIA

- Adams J., *The Familial State. Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe*, Ithaca 2007.
- Ágoston G., *Firearms and Military Adoption. The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*, „Journal of World History” 2014, t. 25, nr 1.
- Ailes M.E., *Camp Followers, Sutlers, and Soldiers’ Wives. Women in Early Modern Armies (c. 1450–c. 1650)*, [w:] *A Companion to Women’s Military History*, red. B.C. Hacker, M. Vining, Leiden 2012.
- Aldrich J., *Probability and Depreciation. A History of the Stochastic Approach to Index Numbers*, „History of Political Economy” 1992, t. 24.
- Alexandrowicz S., *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Alexandrowicz S., Łuczyński J., Skrycki R., *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Andrade T., *The Arquebus Volley Technique in China, c. 1560. Evidence from the Writings of Qi Jiguang*, „Journal of Chinese Military History” 2015, t. 4.
- Andrade T., *The Gunpowder Age. China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*, Princeton 2017.
- Andrade T., Kang H.H., Cooper K., *A Korean Military Revolution? Parallel Military Innovations in East Asia and Europe*, „Journal of World History” 2014, t. 25, nr 1.

- Antologia literatury sowizdrzalskiej*, wyd. S. Grzeszczuk, Wrocław 1965.
- Arnold T.F., *Fortifications and the Military Revolution. The Gonzaga Experience, 1530–1630*, [w:] *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, red. C.J. Rogers, 1995.
- Augustyniak U., *Potworne konspiracje, czyli problem zdrady w Rzeczypospolitej w czasach Wazów*, „Barok” 1994, nr 1.
- Augustyniak U., *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004.
- Baranowski H., Czarciński I., *Bibliografia bitwy pod Grunwaldem i jej tradycji*, Toruń 1990.
- Bennett M., Bradbury J., DeVries K., Dickie J., Jestice P., *Fighting Techniques of the Medieval World, AD 500 – AD 1500*, New York 2005.
- Berg G.M., *The Sacred Musket. Tactics, Technology, and Power in Eighteenth-century Madagascar*, „Comparative Studies in Society and History” 1985, t. 27, nr 2.
- Bialuschewski A., *Pirates, Slavers, and the Indigenous Population in Madagascar, c. 1690–1715*, „The International Journal of African Historical Studies” 2005, t. 38, nr 3.
- Biskup M., *Der Deutsche Orden im Reich, in Preussen und Livland im Banne habsburgischer Politik in der zweiten Hälfte des 15. Und zu Beginn des 16. Jahrhunderts*, [w:] *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1990.
- Biskup M., *Polska a zakon krzyżacki w Prusach w początkach XVI wieku. U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, Olsztyn 1983.
- Biskup M., *Polskie listy dowódców Zygmunta I z Prus z okresu wojny z Zakonem Krzyżackim (1519–1521)*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi*

- w pięćdziesięciolecie pracy naukowej, red. D. Gawinowa [et al.], Warszawa 1991.
- Biskup M., *Das Problem der Söldner in den Streitkräften des Deutschordensstaates Preußen vom Ende des 14. Jahrhunderts bis 1525*, [w:] *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1991.
- Biskup M., *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967.
- Biskup M., „Wojna pruska”, czyli wojna Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521. U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich, cz. 2, Olsztyn 1991.
- Biskup M., *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim 1308–1521*, Gdańsk 1993.
- Biskup M., Labuda G., *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1988.
- Black J., *A Military Revolution? Military change and European Society, 1550–1800*, Atlantic–New York 1991.
- Black J., *A Wider Perspective. War Outside the West*, [w:] *Early Modern Military History, 1450–1815*, red. G. Mortimer, London 2004.
- Błaszczyk G., *Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1998, t. 39.
- Bocheński Z., *Próba określenia genezy polskiej zbroi husarskiej*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1964, t. 2.
- Bogucka M., *Hołd Pruski*, Warszawa 1982.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Bołdyrew A., *Arkebuzy w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie*

- urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011.
- Bołdyrew A., *The Armament of Polish Mercenary Infantry in the First Part of the 16th Century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2014, t. 27.
- Bołdyrew A., *The Bow in the Borderland in the 16th Century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2017, t. 30.
- Bołdyrew A., *The Changes of the Offensive Armament of Polish Mercenary Infantry in the First part of the XVIth Century and Their Influence on the Tactics of the Unit*, [w:] *Weapons Bring Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, red. L. Marek, Wrocław 2013.
- Bołdyrew A., *Czy hetman Jan Tarnowski był inicjatorem reformy uzbrojenia?*, [w:] *Mieczem i szczytem. Broń na polu walki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2016.
- Bołdyrew A., *Equus Polonus. Koń w wojsku polskim w XVI wieku*, Piotrków Trybunalski 2016.
- Bołdyrew A., *Horyzont geograficzny żołnierzy zaciężnych w Polsce za ostatnich Jagiellonów. Przyczynek do badań nad mobilnością grupy zawodowej*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2017, t. 6.
- Bołdyrew A., *Jan Ciemierzyński's Comitua. A Preliminary Study of the History of Defence of the South-Eastern Borderland During the Poswole Expedition of Sigismund II Augustus (1557)*, [w:] *War in History. The History of Polish and General Military Service*, red. A. Niewiński, Lublin 2017.
- Bołdyrew A., *Listy księdza Jana Piotrowskiego, „przyjaciela z Dworu”, o wojsku w obozie pod Pskowem w 1581 roku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2018, t. 102.
- Bołdyrew A., *Mikołaj Iskrzycki et consortes*, [w:] *Na wojnie i w szlacheckim dworze. Studia i materiały*, red. K. Maksymiuk, D. Wereda, R. Roguski, Siedlce 2016.

- Bołdyrew A., *Pawężę w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *Non sensistis gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głóskowi w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski, Łódź 2011.
- Bołdyrew A., *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011.
- Bołdyrew A., *Porządek obozowania w wojskowych pismach normatywnych za ostatnich Jagiellonów*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 5, red. Z. Hundert, J.J. Sowa, K. Żojdź, Oświęcim 2017.
- Bołdyrew A., *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*, Warszawa 2005.
- Bołdyrew A., *Przemarsz armii koronnej pod Chocim podczas kampanii letniej 1538 roku w świetle dokumentacji skarbowo-wojskowej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2019, t. 104.
- Bołdyrew A., *Przemarsz armii koronnej pod Chocim podczas kampanii letniej 1538 roku w świetle dokumentacji skarbowo-wojskowej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2019, t. 104.
- Bołdyrew A., *Przemiany uzbrojenia wojska polskiego na przełomie średnio-wieczna i nowożytności (1454–1572) jako przejaw (r)ewolucji militarnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2019, t. 80.
- Bołdyrew A., *Rota drabska pana Aleksandra Kosińskiego (1569 rok)*, [w:] *Tractu temporis. Ludzie – regiony – fakty. Księga dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Nowakowi*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, Łódź 2018.
- Bołdyrew A., *Rota piesza Antoniego Mory z 1553 r. Studium przypadku*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 4, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J.J. Sowa, Oświęcim 2015.

- Bołdyrew A., *Sprzęt taborowy (wozy) w przemieszczeniu armii zaciężnej w Polsce ostatnich Jagiellonów*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2017, t. 99.
- Bołdyrew A., *Studium strukturalne polskiego wojska zaciężnego na pograniczu południowo-wschodnim w 1557 roku*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, t. 23, nr 2.
- Bołdyrew A., „*Szkody ꝯ krzýwdý kthore poczynili żołnierze Króla Jego mości*”. Zimowanie wojska polskiego na przełomie lat 1564/1565, [w:] *Oblicza wojny*, t. 2: *Armia kontra natura*, red. T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol, Łódź 2020.
- Bołdyrew A., *Towns as the Recruitment Base to Mercenaries during the Reign of the Last Jagiellons*, [w:] *Faces of War*, t. 6: *City and War*, red. T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol, Łódź 2022.
- Bołdyrew A., Grabarczyk T., *Spory Jagiellonów z wojskiem pieniężnym o żołd*, [w:] *Jagiellonowie i ich świat. Konflikty Jagiellonów*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2023.
- Bołdyrew A., Łopatecki K., *Polish Way. The Light Cossack Cavalry in the Era of Military Revolution*, „Vestnik of Saint Petersburg University. History” 2020, t. 65, nr 3.
- Börekçi G., *A Constribution to the Military Revolution Debate. The Janisaries Use of Volley Fire During the Long Ottoman-Habsburg War of 1593–1606 and the Problem of Origins*, „Acta Orientalia Scientiarum Hungariae” 2006, t. 59, nr 4.
- Boroda K., Guzowski P., *From King's Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, [w:] *The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, Firenze 2016.
- Bosker M., Buringh E., *City Seeds. Geography and the Origins of the European City System*, „Journal of Urban Economic” 2017, t. 98.

- Braudel F., *Odnova historii*, [w:] idem, *Historia i trwanie*, tłum. B. Gerek-mek, Warszawa 1971.
- Brown D.M., *The Impact of Firearms on Japanese Warfare, 1543–98*, „The Journal of Asian Studies” 1948, t. 7, nr 3.
- Burckhardt J., *Kultura odrodzenia we Włoszech*, tłum. M. Kreczowska, Warszawa 1961.
- Burschel P., *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994.
- Bużeński S., *Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich prymasów Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, wyd. M. Malinowski, tłum. M.B. Szyszko, t. 1, Wilno 1860.
- Chojacki A., *Oczywistość*, „Er(r)go. Teoria – Literatura – Kultura” 2009, nr 1–2 (18–19).
- Chorążyczewski W., *Sprawy wojskowe w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*, Warszawa 2001, (Miscellanea Historico-Archivistica, t. 13).
- Chrościcki J.A., „*Crimen laesae maiestatis*”, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, Warszawa 1988.
- Chrzanowski I., *Marcin Bielski. Studium historyczno-literackie*, Lwów–Warszawa 1926.
- Cichowski J., Szulczyński A., *Husaria*, Warszawa 1977.
- Ciesielski T., *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.
- Cieśla M., *Napierśnik zbroi z warsztatu mediolańskiego w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Analiza porównawcza*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2018, t. 7.
- Czołowski A., *Bitwa pod Obertynem 22 VIII 1531*, Lwów 1931.
- Davies B.L., *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe 1500–1700*, New York 2007.

- Davies C.S.L., *Tournai and the English Crown, 1513–1519*, „The Historical Journal” 1998, t. 41, nr 1.
- de Vries J., *European Urbanization, 1500–1800*, London 1984.
- Deligne Ch., *Powers over Space, Spaces of Powers. The Constitution of Town Squares in the Cities of the Low Countries (12th–14th Century)*, [w:] *The Power of Space in Late Medieval and Early Modern Europe. The Cities of Italy, Northern France and the Low Countries*, red. M. Boone, M. Howell, Turnhout 2013.
- Demel J., *Historia Rumunii*, Wrocław 1970.
- DeVries K., *Gunpowder Weaponry and the Rise of the Early Modern State*, „War in History” 1998, t. 5, nr 2.
- DeVries K., *A Cumulative Bibliography of Medieval Military History and Technology*, Leiden 2002.
- Dovnar-Zapol’skij M.V., *Litovskie upominki tatarskim ordam. Skarbovaâ kniga Metriki Litovskoj 1502–1509 gg.*, Simferopol’ 1898.
- Duffy M., *The Military Revolution and the State 1500–1800*, ed. M. Duffy, Exeter 1980.
- Dupuy T.N., *The Evolution of Weapons and Warfare*, Indianapolis 1980.
- The Dynamics of Military revolution 1300–2050*, red. M. Knox, W. Murray, Cambridge 2001.
- Dwojak S., *Wizyty Zygmunta Starego w Toruniu (1519–1521)*, „Rocznik Toruński” 2016, t. 43.
- Dworzaczek W., *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985.
- Dziubiński A., *Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 103, 1996, nr 3.
- Ekdahl S., *Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen*, Berlin 1982.

- Ekdahl S., *In Search of the Battlefield of Tannenberg (Grunwald) of 1410. New Research with Metal Detectors in 2014–2019*, Vilnius 2019.
- Eltis D., *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*, New York 1995.
- Encyklopedija istorii Ukraini*, t. 10: T-Ja, Kiiv 2013.
- Ertman T., *Birth of Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge 1997.
- Fedeles T., *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*, Szeged 2012.
- Ferenc M., *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014.
- Ferenc M., *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty, ustawy, realizacje*, Warszawa 2006.
- Fissel M.Ch., *From the Gunpowder Age Military Revolution to a Revolution in Military Affairs*, [w:] *The Military Revolution and Revolutions in Military Affairs*, red. M. Fissel, Berlin–Boston 2022.
- Franz M., *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń 2006.
- Franz M., *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter*, Toruń 2002.
- Frost R.I., *The Oxford History of Poland-Lithuania*, t. 1: *The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*, Oxford 2015.
- Frost R.I., *The Polish-Lithuanian Commonwealth and the „Military Revolution”*, [w:] *Poland and Europe. Historical Dimensions*, t. 1: *Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America*, red. M.B. Biskupski, J.S. Pula, New York 1993, s. 29–54.

- Frost R.I., *Potop a teoria rewolucji militarnej*, [w:] *Rzeczypospolita w latach potopu*, red. J. Muszyńska, J. Wijaczka, Kielce 1996.
- Frost R.I., *W sprawie zachodniej techniki wojskowej w okresie Wojen Północnych (1558–1721)*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, (Między Zachodem a Wschodem, t. 1).
- Fynn-Paul J., *Slaving Zones. Cultural Identities, Ideologies and Institutions in the Evolutions of Global Slavery*, Leiden 2017.
- Gancewski J., *Zakon krzyżacki i jego państwo w przeddzień hołdu pruskiego z 1525 r. Stan i przemiany*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2016, t. 23.
- Gawlas S., *Komercjalizacja jako mechanizm europeizacji peryferii na przykładzie Polski*, [w:] *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006.
- Gawron P., *Dyscyplina w szeregach armii polsko-litewskiej na terenie Małopolski i Rusi Czerwonej w czasie przygotowań do wyprawy chocimskiej w 1621 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, nr 2.
- Gawron P., *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646*, Warszawa 2010.
- Gawron P., *Poglądy Stanisława Herbsta na rozwój nowożytnej sztuki wojennej a teoria „Rewolucji Militarnej”*, [w:] *Wojsko, wojskowość, miasta. Studia poświęcone Prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2009.
- Gąsiorowski A., *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne” 1973, t. 16, nr 2.
- Gembarszewski B., *Husarze. Ubiór, oporządzenie, uzbrojenie*, Warszawa 1999.
- Gentles I., *The English Revolution and the Wars in the Three Kingdoms, 1638–1652*, Harlow 2007.

- Ginter K., *Udział szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV i XV wieku. Aspekty prawne i stan faktyczny*, Kraków 2008.
- Gliwa A., *Kraina upartych niepokód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Przemyśl 2013.
- Gliwa A., *Niewola brańców tatarskich z ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku. Doświadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego (PTSD)*, [w:] *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. M. Jarząbek, M. Stachura, P. Szlanta, Kraków 2019.
- Gliwa A., *The Tatar Military Art of War in the Early Modern Period. An Example of Asymmetric Warfare*, „Acta Poloniae Historica” 2016, t. 114.
- Gładysz A., *The Polish-Moldavian conflict (1506)*, [w:] *War in History. The History of Polish and General Military Science*, red. A. Niewiński, Lublin 2017.
- Gładysz A., *Udział dworzan konnych Zygmunta I Starego w działaniach zbrojnych podczas ostatniej wojny z zakonem krzyżackim (1519–1521)*, [w:] *Wielkie wojny w Prusach XIII–XX wiek*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Dąbrówno 2021.
- Głubisz B., *Jazda kozacka w armii koronnej 1549–1696*, Poznań 2016.
- González de León F., *The Road to Rocroi Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659*, Leiden–Boston 2009.
- Gorski Ph., Swaroop Sharma V., *Beyond the Tilly Tesis. „Family Valves” and State Formation in Latin Christendom*, [w:] *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly’s Historical Sociology*, red. L.B. Kaspersen, J. Strandsbjerg, Cambridge 2017.
- Górski K., *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894.
- Górski K., *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893.
- Grabarczyk T., *Funkcje obozu armii jagiellońskiej w XV wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2018, t. 101.

- Grabarczyk T., *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015.
- Grabarczyk T., *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000.
- Grabarczyk T., „*Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską*” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w., [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011.
- Grabarczyk T., *The Polish Court Banner in the Moldavian Expedition in 1497*, „*Fasciculi Archeologiae Historicae*” 2017, t. 30.
- Grabarczyk T., *Ręczna broń palna w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej w z lat 1471–1500*, „*Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*” 1999, t. 64.
- Grabarczyk T., *Uzbrojenie w rocie konnej Aleksandra Sewera z 1498 roku*, „*Archaeologia Historica*” 2009, t. 34, nr 1.
- Groicki B., *Tytuły prawa majdeburskiego*, wyd. K. Koranyi, Warszawa 1954.
- Grummit D., *The Calais Garrison. Wat and Military Service in England, 1436–1558*, Woodbridge 2008.
- Guilmartin J.F. jr., *The Military Revolution. Origins and First Tests Abroad*, [w:] *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, red. C.J. Rogers, Boulder 1995.
- Gunn S., Grummitt D., Cools H., *War, State, and Society in England and the Netherlands 1477–1559*, Oxford 2007.
- Guzowski P., Łopatecki K., Poniat R., *Rewolucja militarna jako czynnik modernizacyjny skarbowości w Królestwie Polskim i Wielkim*

- Księstwie Litewskim – przykład wojny inflanckiej (1557–1570)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2022, t. 83.
- Hale J.R., *The Early Development of the Bastion. An Italian Chronology, c. 1450c.1534*, [w:] *Europe in the Late Middle Ages*, red. J.R. Hale, J.R.L. Highfield, B. Smalley, London 1965.
- Hall B.S., *The Changing Face of Siege Warfare. Technology and Tactics in Transition*, [w:] *Medieval City Under Siege*, red. I.A. Corfis, M. Wolfe, Woodbridge 1999.
- Hart M.C., *The Making of a Bourgeois State. War, Politics and Finance During the Dutch Revolt*, Manchester 1993.
- Hart M.C., *War and an Economic Miracle. How Small Differences Added up to the Prosperity of the Dutch Republic in the Seventeenth Century*. Referat wygłoszony 18 września 2005 r. na konferencji pt. „War and Economic Growth: Causes Costs, and Consequences” zorganizowanej w Toronto, http://eh.net/eha/meetings/2005/program_info#session_2a.
- ’t Hart M., *The Dutch Wars of Independence. Warfare and Commerce in the Netherlands, 1570–1680*, London–New York 2014.
- ’t Hart M., *Town and Country in the Dutch Republic, 1550–1800*, [w:] *Town and Country in Europe, 1300–1800*, red. S.R. Epstein, Cambridge 2001.
- Hegy K., *The Ottoman Military Organization in Hungary. Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*, Berlin 2018.
- Herbst S., *Kampania jesienna 1520 r. na Warmii i Powiślu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1957, t. 1, nr 4(10).
- Herbst S., *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978.
- Hernández A.J.R., *Breve historia de los Tercios de Flandes*, Madrid 2015.
- Horn M., *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej w latach 1600–1647*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. 8, nr 1.

- Horn M., *Skutki najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną*, Wrocław 1964.
- Hundert Z., *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676*, Oświęcim 2012.
- Ivanick M., *Enslavement, Slave Labour and the Treatment of Captives in the Crimean Khanate*, [w:] *Ransom Slavery Along the Ottoman Borders. (Early Fifteenth – Early Eighteenth Centuries)*, red. G. Dávid, P. Fodor, Leiden 2007.
- Jabłonowski J.S., *Skrupuł bez skrupułu w Polsce albo oświecenie grzechów narodowi naszemu polskiemu zwyczajnych a za grzechy nie mianych*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858.
- Jameson F., *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, London 1991.
- Janeira A., *Old and New Sources of Japanese Progress*, [w:] *Rethinking Japan*, t. 2: *Social Sciences, Ideology and Thought*, wyd. A. Boscaro, F. Gatti, M. Raveri, London 2003.
- Janicki M.A., *Obraz „Bitwa pod Orszą” – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2015, t. 3.
- Janiszewska-Mincer B., *Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603*, Bydgoszcz 1984.
- Januszek-Sieradzka A., *Udział konnicy nadwornej króla Zygmunta Starego w wojnie pruskiej (1519–1521) w świetle źródeł podskarbińskich*, [w:] *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, red. R. Panfil, A. Dobry, Malbork 2021.
- Jasnowski J., *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Oświęcim 2014.

- Jerlicz J., *Latopisiec albo kroniczka*, t. 2, wyd. K.W. Wójcicki, Warszawa 1853.
- Joachim E., Hubatsch W., *Regesta Historico-Diplomatica. Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525*, cz. 1: *Regesten zum Ordensbriefarchiv*, t. 3: 1511–1525, Göttingen 1948.
- Józefczyk M., *Kościół i społeczeństwo w Prusach Krzyżackich. Teksty źródłowe do dziejów chrześcijaństwa w Pomezanii i Pogezanii*, Elbląg 2017.
- Józwiak S., Kwiatkowski K., Szweda A., Szybkowski S., *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010.
- Jučas M., *Žalgirio mūšis*, Vilnius 1999.
- Kałużny J.T., *U boku króla. Chorągiew nadworna królów Polski u schyłku XV wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2019, t. 103.
- Karaman K.K., Pamuk Ş., *Different Path to the Modern State in Europe. The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime*, „American Political Science Review” 2013, t. 107, nr 3.
- Karpiński A., *Przestępczość we Lwowie w końcu XVI i w XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1996, t. 87, nr 4.
- Karwin J., Pomianowski E., Rutkowski S., *Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce od początku państwa polskiego do 1939 roku*, Warszawa 1969.
- Kaushik R., *Military Transition in Early Modern Asia, 1400–1750*, London–New York 2014.
- Kazakou A., *Gunpowder Revolution in the East of Europe and the Battle of Orsha, 1514*, [w:] *The Military Revolution and Revolutions in Military Affairs*, red. M.Ch. Fissel, Oldenbourg 2023.
- Kennedy P., *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, New York 1987.

- Khan I.A., *The Nature of Handguns In Mughal India. 16th cfc 17th Centuries*, „Proceedings of the Indian History Congress” 1991, t. 52.
- Kingra M.S., *The Trace Italienne and the Military Revolution During the Eighty Years’ War, 1567–1648*, „Journal of Military History” 1993, t. 57, nr 3.
- Kizilov M., *The Slave Trade in the Early Modern Crimea from the Perspective of Christian, Muslim, and Jewish Sources*, „Journal of Early Modern History” 2007, t. 11, nr 1–2.
- Knittler H., *Die europäische Stadt in der frühen Neuzeit. Institutionen, Skstrukturen, Entwicklungen*, Wien 2020.
- Kolankowski L., *Obrona Rusi za Jagiellonów na przełomie XV i XVI wieku*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, t. 1, Lwów 1916.
- Kolankowski L., *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r.*, „Ziemia Czerwieńska”, R. 1, 1935, z. 2, s. 141–174.
- Kołodziejczyk D., *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden 2011.
- Kołodziejczyk D., *Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise. The Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries*, „Oriente Moderno Nuova Serie” 2006, t. 25, nr 1.
- Kołodziejczyk D., *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Turcją i Tatarami. Czy naprawdę byliśmy przedmurzem Europy?*, „Praktyka Teoretyczna” 2017, t. 26.
- Konieczny K., *Ręczna broń palna w Polsce w XV i XVI w.*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1964, t. 2.
- Konopczyński W., *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948.
- Kopplin D., *Neue Werke von Lukas Cranach und ein altes Bild einer polnischen Schlacht – von Hans Krell?*, Basel 2005.

- Koranyi K., *Burżuazja a armia (do początku XX w.)*, „Państwo i Prawo” 1950, t. 5, nr 11.
- Koranyi K., *Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1948, t. 1.
- Korolko M., *Topos zdrady ojczyzny w literaturze polskiej lat 1655–1658*, [w:] *Literatura i kultura polska po „potopie”*, red. B. Otwinowski, J. Pelc, B. Fałęcka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Kościelny R., *Zdrajca, obcy, wróg w opinii polskiego baroku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2002, t. 54, nr 1.
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne*, cz. 1–2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1971, t. 17; cz. 3–4, 1972, t. 18.
- Kotula F., *Warownie chłopskie XVII w. w ziemi przemyskiej i sanockiej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. 8, nr 1.
- Kovalec' T.R., *Konstituciâ Ázlovec'kogo get'mana z Bučača iz kozakami nizovimi zaporoz'kimi roku Bożogo 1571: nevidoma postanova persoi kozac'koï komisii*, „Ivan Ogiënko i cučasna nauka ta osvita. Seriâ: Istorična ta filologična” 2015, t. 11.
- Kowalska H., *Kola (Koło) Jan z Dalejowa*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, Wrocław 1967.
- Křížek L., Čech Z.J., *Encyklopedie zbraní a zbroje*, Praha 1999.
- Kuczyński S.M., *Wielka wojna z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Warszawa 1987.
- Kukiel M., *O podziale polskiej historii wojskowej na okresy*, „Przegląd Współczesny” 1928, t. 7, nr 1.
- Kukiel M., *Zarys historii wojskowości w Polsce*, b.m. i d.w.
- Kupisz D., *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008.
- Kurtyka J., *Z dziejów królewszczyn i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (Wokół nadania starostwa podolskiego*

- Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.), „Rocznik Przemyski” 2007, t. 43, nr 1.
- Kwiatkowski K., *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230–1525. Korporacja, jej pruskie władztwo, zbrojni, kultura wojny i aktywność militarna*, Toruń 2016.
- Laichen S., *Military Technology Transfers from Ming China and the Emergence of Northern Mainland Southeast Asia (c. 1390–1527)*, „Journal of Southeast Asian Studies” 2003, t. 34, nr 3.
- Lane F.C., Mueller R.C., *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice*, t. 1: *Coins and Monies of Account*, Baltimore 2019.
- Laskowski O., *Odrębność staropolskiej sztuki wojennej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, t. 6, nr 1.
- Leccupre-Desjardin E., *The Space of Punishments. Reflections on the Expression and Perception of Judgment and Punishment in the Cities of the Low Countries in the Late Middle Ages*, [w:] *The Power of Space in Late Medieval and Early Modern Europe. The Cities of Italy, Northern France and the Low Countries*, red. M. Boone, M. Howell, Turnhout 2013.
- Lees A., *The City. A World History*, Oxford 2015.
- Lenihan P., *Fluxes, Fevers, and Fighting Men. War and Disease in Ancien Régime Europe 1648–1789*, Warwick 2019.
- Lesmaitis G., *Dokumenty Metryki Litewskiej o zaciężnych polskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego za czasów Zygmunta Augusta*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010.
- Lesmaitis G., *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antrojoje pusėje*, Vilnius 2010.
- Lesmaitis G., *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2013.
- Leśniak F., *Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku*, Kraków 1996.

- Lévi-Strauss C., *Antropologia strukturalna*, tłum. K. Pomian, Warszawa 2000.
- Lewandowska-Malec I., *Artykuł recenzyjny książki Jana Sowy Fantomowe ciało króla. Pereferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Universitas, Kraków 2012, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2013, t. 6, z. 3, s. 285–301.
- Lewis C.P., *Framing Medieval Chester. The Landscape of Urban Boundaries*, [w:] *Mapping the Medieval City. Space, Place and Identity in Chester c. 1200–1600*, red. C.A.M. Clarke, Cardiff 2011.
- Lichtert K., Dumolyn J., Martens M.P.J., *Images, Maps, Texts. Reading the Meaning of the Later Medieval and Early Modern City*, [w:] *Portraits of the City. Representing Urban Space in Later Medieval and Early Modern Europe*, red. K. Lichtert, J. Dumolyn, M.P.J. Martens, Turnhout 2014.
- Lidin O.G., *Tanegashima. The Arrival of Europe in Japan*, Copenhagen 2002.
- Lilley K., *City and Cosmos. The Medieval World in Urban Form*, London 2009.
- Lityński A., *Konfederacja i rokosz w polskim prawie karnym XVI–XVIII wieku*, „Studia Iuridica Silesiana” 1977, nr 2.
- Lityński A., *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI–XVIII wieku*, Katowice 1976.
- Lorge P.A., *The Asian Military Revolution. From Gunpowder to the Bomb*, Cambridge 2008.
- Lynn J.A., *The Evolution of Army Style in the West*, „International History Review” 1996, t. 18.
- Lynn J.A., *Recalculating French Army Growth during the Grand Siecle, 1610–1715*, „French Historical Studies” 1994, t. 18, nr 4.
- Łopatecki K., *Artykuły rotmistrzowskie. Z badań nad kształtowaniem się wojsk zaciężnych w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:]

Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011.

Łopatecki K., *Artykuły wojskowe autoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, t. 11, nr 2.

Łopatecki K., *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2012.

Łopatecki K., *Egzekucja Piotra Jakuszewskiego. Z badań nad poziomem dyscypliny wojskowej w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/10601/1/K_Lopatecki_Egzekucja_Piotra_Jakuszewskiego.pdf (dostęp: 29.12.2024).

Łopatecki K., *Funkcjonowanie rodzin w strukturach autoramentu narodowego*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. 3, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009.

Łopatecki K., *Jednostki odległości i szybkość podróżowania w drugiej połowie XVI stulecia w świetle traktatu Blaise’a de Vigenère*, „Przegląd Historyczny” 2021, t. 112, nr 3.

Łopatecki K., *The Military Expedition of Krzysztof Radziwiłł „Piorun” to Livonia in the Winter of 1579*, „Zapiski Historyczne” 2018, t. 83.

Łopatecki K., *Military Works of Albert of Hohenzollern. Comments on the Three Manuscripts Attributed to Albert of Hohenzollern in the Years 2009–2014*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2017, t. 61.

Łopatecki K., *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.

Łopatecki K., *Poglądy Floriana Zebrzydowskiego dotyczące ufortyfikowania, obrony i poddania twierdz*, „Białostockie Teki Historyczne” 2015, t. 13.

Łopatecki K., *Rewolucja militarna*, [w:] J. Kunowski, *Ekspedycja inflancka 1621 roku*, wyd. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007.

- Łopatecki K., *U genezy państwowej opieki społecznej i zdrowotnej – szpitalnictwo wojskowe w epoce nowożytnej*, „Medycyna Nowożytna” 2016, t. 22, z. 1.
- Łopatecki K., *Wojna jako nauka. Organizacja pola bitwy w kontekście rewolucji w musztrze (XVI–XVII wiek)*, Warszawa 2024.
- Łopatecki K., *Wykorzystanie map w działaniach strategicznych do 1586 roku w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim*, „Terminus” 2017, t. 19, nr 3.
- Łopatecki K., *Zdrada Stanisława Radwankowskiego i jej wpływ na ukształtowanie przestępstwa poddania zamku*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, Białystok 2010.
- Łopatecki K., *Związki małżeńskie i pozamałżeńskie w armii koronnej i litewskiej w XVI i XVII stuleciu – prawo i stan faktyczny*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2014, t. 13, nr 2.
- Łopatecki K., Bołdyrew A., *Depreciation of Military Service Costs in the Fifteenth and Sixteenth Centuries in Central–Eastern Europe*, „The Medieval History Journal” 2023, t. 26, nr 1.
- Łopatecki K., Bołdyrew A., *Meanders of the Polish Military Revolution – Standarization of Cavalry Unit*, „Vestnik of Saint Petersburg University. History” 2021, t. 66, nr 2.
- Łopatecki K., Stulgis M., *Działalność wojskowa Bernarda Pretwicza jako rotmistrza obrony potocznej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2023, t. 24, z. 3, s. 9–45.
- Łotman J., *Klio na rozdrożu*, [w:] idem, *Kultura, historia, literatura*, red. B. Żyłko, Gdańsk 2017.
- Łotman J., *Kultura, historia, literatura*, wyd. B. Żyłko, Gdańsk 2017.

- Łuczyński J., *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne” 2013, t. 88, nr 1.
- Majewski R., *Z problematyki walk z Tatarami w pierwszej połowie XVII wieku*, „Sobótka” 1975, t. 30, nr 2.
- Majewski R., *Cecora rok 1620*, Warszawa 1970.
- Małeczyński K., *Urzędnicy grodzcy trembowelscy*, „Ziemia Czerwieńska” 1936, t. 2, nr 2.
- Mann M., *The Sources of Social Power*, t. 1: *A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge 2012.
- Maroń J., *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*, Wrocław 2011.
- Matunosuke N., *Edo Culture. Daily Life and Diversions in Urban Japan, 1600–1868*, tłum. G. Groemer, Honolulu 1997.
- Matuszewski J., Uruszczak W., *O symulowanej nauce, czyli o niekompetentnej, nieudolnej i nieudanej rekonceptualizacji społecznej, kulturowej, gospodarczej i politycznej historii I Rzeczypospolitej, nierzetelnym postępowaniu habilitacyjnym i groźnym pomruku metodologicznym à la Otwock*, „Zeszyty Prawnicze” 2017, t. 17, nr 1.
- Mears J.A., *The Thirty Years' War, the „General Crisis” and the Origins of a Standing Professional Army in the Habsburg Monarchy*, „Central European History” 1988, t. 21, nr 2.
- Meysztowicz J., *Husaria pod Kircholmem 1605*, Warszawa 1970.
- Michalek A., *Konfederacja wojska stołecznego pod regimem imię Cieslińskiego Józefa*, „Teki Historyczne” 1969–1971, t. 16.
- Mierzwa W., *Bibliografia grunwaldzka*, Olsztyn 1990.
- The Military Survey of 1522 for Babergh Hundred*, red. J. Pound, Woodbridge 1986.
- The Military Survey of Gloucestershire, 1522*, wyd. R.W. Hoyle, Bristol 1993.

- Millward R., *The Emergence of Wage Labor in Early Modern England*, „Explorations in Economic History” 1981, t. 18, nr 1.
- Maylam P., *Michael Roberts (1908–1996). A Profile*, „South African Historical Journal” 1997, t. 36, nr 1.
- Nadolski A., *Grunwald. Problemy wybrane*, Olsztyn 1990.
- Nagielski M., *Gwardia królewska szkołą korpusu oficerskiego autoramentu cudzoziemskiego Rzeczypospolitej za dwóch ostatnich Wazów (1632–1668)*, „Przegląd Historyczny” 1982, t. 73, nr 3–4.
- Nagielski M., *Przygotowania Rzeczypospolitej do wojny z Moskwą w latach 1632–1633*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2022, t. 111.
- Németh M., *W sprawie dyskusji nad najstarszymi zapożyczeniami węgierskimi w polszczyźnie*, [w:] *Polsko-węgierskie badania hungarologiczne. Studia z okazji trzydziestolecia Zakładu Filologii Węgierskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego*, wyd. G. Bubak, L. Nagy, S. Tatrai, Kraków 2019.
- Nexon D.H., *The Struggle for Power in Early Modern Europe. Religious Conflict, Dynastic Empires, and International Change*, Woodstock 2009.
- Niemczyk K., *Przyczynek do relacji polsko-mołdawskich w XVI w. Geneza konfliktu z 1506 roku*, [w:] *Polska i Rumunia. Wspólnie – obok – blisko*, red. I. Czamańska, H. Krasowska, H. Walczak, C. Geambașu, Suceava 2015.
- Niemczyk K., *Wojskowa emanacja władzy królewskiej w osobie hetmana na przełomie XV i XVI w.*, [w:] *Władza a społeczeństwo*, red. A. Bryłka, T. Kałuski, M. Korbaś, Katowice 2016.
- Niemczyk K., *Zagrożenie mołdawsko-tatarskie Rusi na przełomie XV/XVI wieku i jej wpływ na politykę wewnętrzną Polski*, „Naukovi praci Kam’â nec’ Podil’skogo nacional’nogo universitetu im. I. Ogiënka. Štorični nayki” 2014, t. 24.

- Nimwegen van O., *The Transformation of Army Organization in Early-Modern Western Europe, c. 1500–1789*, [w:] *European Warfare, 1350–1750*, red. F. Tallett, D.J.B. Trim, Cambridge 2001.
- Novosel'skij A.A., *Bor'ba moskovskogo gosudarstva s Tatarami v pervoj polovine XVII veka*, Moskwa–Leningrad 1948.
- Nowak T.M., *Problem stosowania broni palnej przy obronie i zdobywaniu umocnień przez wojska polskie w XVI–XVII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, t. 12, nr 1.
- Nowak-Dłużewski J., *Poemat satyrowy w literaturze polskiej w XVI–XVII. Z dziejów inicjatywy artystycznej Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1962.
- Nowakowski P.A., *Bibliografia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, wyd. 2, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.
- O'Brien P., *The Costs and Benefits of Mercantilist Warfare*, „Financial History Review” 2018, t. 25, nr 1.
- Ochmański J., *Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1960, t. 5.
- Olejniki K., *Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku*, Poznań 1976.
- Olejniki K., *Stefan Batory 1533–1586*, Warszawa 1988.
- Olszewicz B., *Wzmianki o mapach Bernarda Wapowskiego w listach z roku 1529*, [w:] *Studia nad książką poświęconą pamięci Kazimierza Piekarskiego*, red. K. Budzyk, A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1951.
- Olzacka E., *Ład aksjonormatywny a sposoby prowadzenia wojen. Kultura wojenna jako regulator wojennej praktyki*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 2013, t. 8.
- Olzacka E., *Wojna a kultura. Nowożytna rewolucja militarna w Europie Zachodniej i Rosji*, Kraków 2016.

- Organiściak W., *Kara śmierci w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI–XVIII wieku*, „Problemy Prawa Karnego” 20 (1994).
- Organiściak W., *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice 2001.
- Outram Q., *The Demographic Impact of Early Modern Warfare*, „Social Science History” 2002, t. 26, nr 2.
- Pálffy G., *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*, Győr 1995.
- Palliser D.M., *Medieval York 600–1540*, Oxford 2014.
- Pałucki W., *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974.
- Pałucki W., *Reformy skarbowe sejmu egzekucyjnego 1562/1563 r.*, [w:] *Studia historyczne. Księga Jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965.
- Papee F., *Jan Olbracht*, Kraków 1999.
- Parker G., *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries’ Wars*, Cambridge 1975.
- Parker G., *The Dutch Revolt*, London 1977.
- Parker G., *From the House of Orange to the House of Bush. 400 Years of Military Revolutions, or How to Prepare for the Next Gulf War*, „Military Spectator” 2003, t. 172, nr 4.
- Parker G., *In Defense of The Military Revolution*, [w:] *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, red. C.J. Rogers, Boulder 1995.
- Parker G., *The Limits to Revolutions in Military Affairs. Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy*, „Journal of Military History” 2007, t. 71, nr 2.
- Parker G., *The ‘Military Revolution’, 1560–1660 – a Myth?*, „Journal of Military History” 1976, t. 48.

- Parker G., *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, Cambridge 1996.
- Parker G., *Od domu orańskiego do domu Bushów. Cztery lata „rewolucji militarnej”*, „Przegląd Historyczny” 2005, t. 96, z. 2.
- Parker G., Subrahmanyam S., *Arms and the Asian Revisiting European Firearms and their Place in Early Modern Asia*, „Revista de Cultura” 2008, t. 26.
- Parrott D., *The Utility of Fortifications in Early Modern Europe. Italian Princes and Their Citadeles, 1540–1640*, „War in History” 2000, t. 7, nr 2.
- Parrott D., *Strategy and Tactics in the Thirty Years’ War. The „Military Revolution”*, [w:] *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, red. C.J. Rogers, Boulder 1995.
- Paul M.C., *The Military Revolution in Russia, 1550–1682*, „The Journal of Military History” 2004, t. 68, nr 1.
- Pelenski J., *Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. 65, nr 2.
- Perrin N., *Giving Up the Gun. Japan’s Reversion to the Sword, 1453–1879*, Boston 1979.
- Peterson H.L., *The Treasury of the Gun*, New York 1962.
- Plewczyński M., *Kozacy w obronie ziem polsko-litewskich w I połowie XVI w.*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*, red. J. Wojtasik, Warszawa 2000.
- Plewczyński M., *Kozacy w walkach z Moskwą nad Dźwiną i Ułą w latach 1567–1568*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012.

- Plewczyński M., *Liczebność wojska koronnego za ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. 31.
- Plewczyński M., *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1506–1573*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1990, t. 33.
- Plewczyński M., *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1526–1547*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. 32.
- Plewczyński M., *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1991, t. 34.
- Plewczyński M., *Napiersniki husarii obrony potocznej w połowie XVI w.*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2017, t. 6.
- Plewczyński M., *Skład chorągwi jazdy koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1993, t. 35.
- Plewczyński M., *Udział jazdy obrony potocznej w walkach na południowo-wschodnim pograniczu Rzeczypospolitej w latach 1531–1573*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1983, t. 26.
- Plewczyński M., *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej armii koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce 1995.
- Plewczyński M., *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011.
- Plewczyński M., *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985.
- Pociecha W., *Geneza hołdu pruskiego (1467–1525)*, Gdynia 1937.
- Pociecha W., *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia*, t. 4, Poznań 1958,
- Podhorodecki L., *Chanał Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVII w.*, Warszawa 1987.

- Podhorodecki L., Raszba N., *Wojna chocimska 1621*, Kraków 1979.
- Poe M., *The Military Revolution, Administrative Development, and Cultural Change in Early Modern Russia*, „Journal of Early Modern History” 1998, t. 2, nr 3.
- Pomorski J., *Historyk i metodologia*, Lublin 1991.
- Pomorski J., *Metodologiczne problemy historii najnowszej*, „Przegląd Humanistyczny” 1987, t. 9.
- Porter D., *War and the Rise of the State. The Military Foundations of Modern Politics*, New York 1994.
- Prochaska A., *Rokosz lwowski w r. 1537*, „Kwartalnik Historyczny” 1902, t. 16.
- Pułaski K., *Szkice i poszukiwania historyczne*, t. 1, Kraków 1887.
- Rastawiecki E., *Mappografia dawnej Polski*, Warszawa 1846.
- Raymond J., *Henry VIII's Military Revolution. The Armies of Sixteenth-Century Britain and Europe*, London 2007.
- Roberts M., *The Military Revolution, 1560–1660*, [w:] *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, wyd. C.J. Rogers, Boulder 1995.
- Rogers C.J., „Military Revolutions” and „Revolutions in Military Affairs”. *A Historian's Perspective*, „Contributions in Military Studies” 2000, t. 197.
- Rogers C.J., *The Military Revolution of the Hundred Years War*, [w:] *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, wyd. C.J. Rogers, Boulder 1995.
- Romulewicz A., Wysocka A., Białecka S., *Bibliografia grunwaldzka za lata 1990–2010*, Olsztyn 2010.
- Roy K., *The Hybrid Military Establishment of the East India Company in South Asia. 1750–1849*, „Journal of Global History” 2011, t. 6.
- Sadler A.L., *The Maker of Modern Japan*, London 1937.

- Samsonowicz H., *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny” 1979, t. 86, nr 4.
- Sarnicki S., *Księgi hetmańskie*, wyd. M. Ferenc, Kraków 2015.
- Semkowicz W., *Jeszcze o przysiędze na słońce w Polsce*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938.
- Semkowicz W., *Popis wojska polskiego z lat 1561–1564 i wyobrażone w nim piętna końskie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1928–1929, t. 12.
- Senkowski J., *Materiały źródłowe do genezy skarbu publicznego w Polsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion” 1954, t. 23.
- Serczyk J., *Unie Polski z Czechami w XV i XVI w. Spostrzeżenia i refleksje*, „Przegląd Humanistyczny” 2006, t. 50, nr 3.
- Serczyk W.A., *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 r.*, Kraków 1984.
- Sikora R., *Fenomen husarii*, Toruń 2003.
- Sikora R., *Zapomniana armia*, [w:] *W kręgu Hadziacza A.D. 1656. Od historii do literatury*, red. P. Borek, Kraków 2008.
- Sikorski J., „*Księgi hetmańskie*” Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, t. 12, nr 2; cz. 2, t. 13, nr 1.
- Skorupa D., *Stosunki polsko-tatarskie, 1595–1623*, Warszawa 2004.
- Skowron R., *Preliminaria wojskowe z okresu polsko-hiszpańskich rokowań sojuszniczych w Neapolu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2006, t. 42.
- Sloan E.C., *Revolution in Military Affairs*, Montreal–Kingston–London–Ithaca 2002.
- Sowa J.J., *O prawnych aspektach dyscypliny w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej. Na marginesie najnowszych prac Karola Łopateckiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, t. 66, z. 1.

- Sowa J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.
- Spierski Z., *Awantury mołdawskie*, Warszawa 1967.
- Spierski Z., *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, t. 36.
- Spierski Z., *Jan Tarnowski 1488–1561*, Warszawa 1977.
- Spierski Z., *Jana Tarnowskiego rozmowa o prowadzeniu wojny z Turkami (1542)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1986, t. 29.
- Spierski Z., *Kampania obertyńska 1531 roku*, Warszawa 1962.
- Spierski Z., *Polska sztuka wojenna w latach 1454–1562*, Warszawa 1958.
- Spierski Z., *Wojskowość polska w okresie odrodzenia 1454–1576*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1: *Do roku 1648*, red. J. Sikorski, Warszawa 1965.
- Spierski Z., *Z problematyki wzajemnych kontaktów między polską a husycką sztuką wojenną*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1957, t. 2, nr 2.
- Spierski Z., Wimmer J., *Wstęp*, [w:] *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 5, wyd. Z. Spierski, J. Wimmer, Warszawa 1961.
- Srogosz T., *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010.
- Srogosz T., *Życie codzienne żołnierzy armii koronnej i litewskiej w XVII wieku*, Oświęcim 2018.
- Stavros M., *Military Revolution in Early Modern Japan*, „Japanese Studies” 2013, t. 33, nr 3.
- Stein M., *Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*, London 2007.
- Stepaniv J., *A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century. On the Origin of the Ukrainian Cossacks*, „Harvard Ukrainian Studies” 1977, t. 1, nr 2.

- Strasburger D., *Zasady sztuki wojennej w kampaniach i bitwach od starożytności do wojny francusko-pruskiej 1870–1871*, Warszawa 1996.
- Sucheni-Grabowska A., *Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI w. i na początku XVII w.*, „Przegląd Historyczny” 1965, t. 56.
- Swart E., *From „Landsknecht” to Soldier. The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century*, „International Review of Social History” 2006, t. 51, nr 1.
- Swart E., *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan va het Staatse leger, 1568–1590*, Amsterdam 2006.
- Swaryczewski A., Fuiński Z., *Napiersnik zbroi tzw. maksymiliańskiej ze zbiorów prywatnych w Krakowie*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1964, t. 2.
- Szadkowski P., *Staropolskie i hiszpańskie piśmiennictwo wojskowe XVI wieku w kontekście teorii rewolucji militarnej. Próba porównania*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, t. 125, nr 3.
- Szczotka S., *Stosowanie przysięgi na słońce w polskim sądownictwie wiejskim XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1949, t. 2.
- Szczygieł R., *Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właściciele, pełnione funkcje*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2016, t. 77.
- Szwagrzyk J.A., *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, Wrocław 1973.
- Szweda A., *Die polnischen Absagebriefe während der Kriege mit dem Deutschen Orden*, „Studia historica Brunensia” 2019, t. 66, nr 1.
- Szymczak J., *Od samostrelników do grzebieniarzy w Krakowi, czyli rzecz o zmierzchu znaczenia kuszy na przełomie XV i XVI wieku*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. H. Manikowska, Warszawa 2000.
- Szymczak J., *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004.

- Szymczak J., *Producenci i organizacja produkcji uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, wyd. 2, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.
- Szymczak J., *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź 1989.
- Takehisa U., *Teppo to Sengoku kassen*, Tokyo 2002.
- Tallett F., *War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1715*, London–New York 2003.
- Tandecki J., Kopiński K., *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014.
- Tarr J.A., McShane C., *The Horse as an Urban Technology*, „Journal of Urban Technology” 2008, t. 15, nr 1.
- Teodorczyk J., *Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1971, t. 21.
- Thompson A., *The Role of Firearms and the Development of Military Techniques in Merina Warfare, c. 1785–1828*, „Outre-Mers. Revue d’histoire” 1974, t. 61, nr 224.
- Thompson W.R., Rasler K., *War, the Military Revolution(s) Controversy, and Army Expansion. A Test of Two Explanations of Historical Influences on Europe State Making*, „Comparative Political Studies” 1999, t. 32, nr 1.
- Tilly Ch., *Coercion, Capital and European States, AD 990–1992*, Oxford 1992.
- Tilly Ch., *The Time of States*, „Social Research” 1994, t. 61, nr 2.
- Tilly Ch., *War Making and State Making as Organized Crime*, [w:] *Bringing the State back in*, red. P.B. Evans, D. Reuschemeyer, T. Skocpol, Cambridge 1985.
- Tomaszewski P., *Husaria najlepsza jazda nowożytnej Europy*, „Saeculum Christianum” 2010, t. 17, nr 1.
- Tomczak A., *Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1960, t. 6, nr 2.

- Tomczak A., *Pretwicz (Pretfic) Bernard h. Wczele*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27, Wrocław 1984–1985.
- Tracy J.D., *Emperor Charles V, Impresario of War. Campaign Strategy, International Finance, and Domestic Politics*, Cambridge 2002.
- Tresp U., *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten. Kriegsgeschäft und Heereorganisation im 15. Jahrhundert*, Paderborn 2004.
- Trim D.J.B., *Conflict, Religion, and Ideology*, [w:] *European Warfare, 1350–1750*, red. F. Tallett, D.J.B. Trim, Cambridge 2010.
- Turnbull S., *Warriors of Medieval Japan*, Oxford–New York 2005.
- Tyszkiewicz J., *Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1519–1521*, Warszawa 1991.
- Tyszkiewicz J., *Rejestr chorągwi tatarskich walczących w wojnie polsko-krzyżackiej 1519–1521 roku*, „Zapiski Historyczne” 1988, t. 53, nr 1–2.
- Tyszkiewicz J., *Sojusze nieprzyjaciół i bitwa pod Sokalem 2 sierpnia 1519 r.*, [w:] *Afryka, Orient, Polska. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Dziubińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Kuczyński, A. Rachuba, M. Tymowski, Warszawa 2007.
- Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo*, red. M. Kowalska, Warszawa 1986.
- Urban W., *The Teutonic Knights. A Military History*, London 2003.
- Uruszczak W., *Korektura praw z 1532 roku. Studium historycznoprawne*, t. 1–2, Warszawa 1990–1991.
- Uruszczak W., *Das Privileg im alten Königreich Polen (10. bis 18. Jahrhundert)*, [w:] *Das Privileg im europäischen Vergleich*, red. B. Dölemeyer, H. Mohnhaupt, Frankfurt am Main 1999.
- Uruszczak W., *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku. Korektura praw z 1532 r.*, Warszawa 1979.
- Uruszczak W., *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980.

- Urwanowicz J., *Wojskowe „sejmiki”. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996.
- Urwanowicz J., *Wokół ideologii przedmurza chrześcijaństwa w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1984, t. 29.
- Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, wyd. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziela, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska, Kórnik 1992.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek*, wyd. A. Rachuba, Warszawa 2004.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 2: *Województwo Trockie XIV–XVIII wiek*, wyd. A. Rachuba, Warszawa 2009.
- Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka)*. Spisy, red. K. Przyboś, Wrocław 1987.
- Varley P., *Oda Nobunaga, Guns, and Early Modern Warfare in Japan*, [w:] *Writing Histories in Japan. Texts and Their Transformations from Ancient Times Through the Meiji Era*, Kyoto 2000.
- Walawender A., *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, cz. 2: *Zniszczenia wojenne i pożary*, Lwów 1935.
- Wasilkowska A., *Husaria. The Winged Horseman*, Warszawa 1998.
- Whaley J., *Germany and the Holy Roman Empire*, t. 1: *From Maximilian I to the Peace of Westphalia 1493–1648*, Oxford 2012.
- White H., *Poetyka pisarstwa historycznego*, red. E. Domańska, M. Wilczyński, Kraków 2000.
- Wijaczka J., *Albrecht von Brandenburg-Ansbach (1490–1568). Ostatni mistrz zakonu krzyżackiego i pierwszy książę „w Prusiech”*, Olsztyn 2010.
- Wimmer J., *Błażeja Lipowskiego pierwszy polski regulamin piechoty*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1976, t. 20.

- Wimmer J., *Historia piechoty polskiej do 1864 roku*, Warszawa 1978.
- Winczura Ł., *Hetman hetmanów Jan Amor Tarnowski (1488–1561)*, Kraków 2005.
- Wisner H., *Prowiantmistrz w Wielkim Księstwie Litewskim 1621–1622*, [w:] *Między wschodem a zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w.*, Warszawa 1993.
- Wprowadzenie do metodologii historii*, red. E. Domańska, J. Pomorski, Warszawa 2022.
- Wolfe M., *Walled Townes and the Shaping of France. From the Medieval to the Early Modern Era*, New York 2009.
- Wolff A., *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze 1957, t. 1.
- Wójcik Z., *Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego w latach 1654–1666*, [w:] *O naprawę Rzeczypospolitej XV–XVIII w. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplińskiemu w 60. rocznicę urodzin*, red. J.A. Gierowski, Warszawa 1965.
- Wójcik Z., *Dzике Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1961.
- Wrede M., *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632*, Warszawa 2019.
- Wyczański A., *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I i próby rewolucji pospolitego ruszenia*, „Przegląd Historyczny” 1952, t. 43, nr 2.
- Zarębska T., *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1986.
- Zdrójkowski Z., *Teodor Ostrowski (1750–1802). Pisarz dawnego polskiego prawa sądowego*, Warszawa 1956.
- Ziębińska-Witek A., *Pisarstwo historyczne. Trudne związki teorii z praktyką*, „Teksty Drugie” 2015, t. 4.
- Zurawski S., *New Sources for Jacques Callot's Map of the Siege of Breda*, „Art Bulletin” 1988, t. 70, nr 4.

Żygulski Z. jun., „*Bitwa pod Orszą*” – *struktura obrazu*, „Rocznik Historii Sztuki” 1981, t. 12.

Żygulski Z. jun., „*Bitwa pod Orszą*” – *struktura obrazu*, [w:] idem, *Światła Stambułu*, Warszawa 1999.

Żygulski Z. jun., *Husaria polska*, Warszawa 2000.

Żyłko B., *Kultura i znaki. Semiotyka stosowana w szkole tartusko-moskiewskiej*, Gdańsk 2011.

Кривошея И.И., *Институт „товарищей” в польском войске XV–XVII ст. и его влияние на формирование неурядовой старшины Гетманицины*, „Емінак” 2010, nr 1–4.

Янушкевіч А., *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг.*, Мінск 2007.

SPIS ILUSTRACJI, MAP, WYKRESÓW I TABEL

ILUSTRACJE

- Ilustracja 2.1. Jan Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, Kraków: Andrysowicz Łazarz, 1558, k. 19v (egzemplarz przechowywany w Bibliotece Książąt Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. 185 II Cim) (domena publiczna: <https://polona.pl/item/consilium-rationis-bellicae,NDQ2NTA5NjM/18/#info:metadata>).....66
- Ilustracja 2.2. Oddział piechoty polskiej przedstawiony na obrazie *Bitwa pod Orszą* wraz z interpretacją ustawienia oddziału w pięciu szeregach (opracowanie własne). Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwentarzowy MP 2475, publikacja za życzliwą zgodą muzeum 70
- Ilustracja 2.3. Strzelanie z arkebuza i rusznicy. Jacob de Gheyn, *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende spiessen*, s-Gravenhage 1607. Rijksmuseum, BI-B-FM-005-11, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.453175> (domena publiczna). *Bitwa pod Orszą*, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwentarzowy MP 2475, publikacja za życzliwą zgodą muzeum.....73
- Ilustracja 2.4. Ładowanie arkebuza i rusznicy. Jacob de Gheyn, *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende spiessen*, s-Gravenhage 1607. Rijksmuseum, BI-B-FM-005-25, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.453201> (domena publiczna). *Bitwa pod Orszą*, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwentarzowy MP 2475, publikacja za życzliwą zgodą muzeum.....74
- Ilustracja 2.5. Jacob de Gheyn, *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende spiessen*, s-Gravenhage 1607. Rijksmuseum, BI-B-FM-005-15,

http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.453186 (domena publiczna). <i>Bitwa pod Orszą</i> , Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inwentarzowy MP 2475, publikacja za życzliwą zgodą muzeum ...	75
Ilustracja 2.6. Przeładowanie muszkietu w pozycji kłęczącej. B. Pistofilo, <i>Oplomachia</i> , Siena 1621, s. 247	77
Ilustracja 3.1. Strategia obrony przed najazdami tatarskimi na początku XVI w. ◇ – dyslokacja sił w świetle ordynacji z 1502 r.; × – miejsce bitwy pod Sokalem (1519 r.);) – linie obrony w świetle ordynacji 1520 r.; o – oddziały straży przedniej rozlokowane w 1529 r. Opracowanie własne na podstawie fragmentu mapy <i>Magni Ducatus Lithuaniae</i> (koniec XVI w.). Rysował T. Makowski, rytował H. Gerrits, Amsterdam [1635], Biblioteka Narodowa, sygn. ZZK 1580, https://polona.pl/item/magni-dvcatvs-lithvaniae-caeterarvmqve-regionvm-illi-adiacentivm-exacta-descriptio,MzcnwNjk2Njk/0/#info (domena publiczna).....	96
Ilustracja 3.2. Fragment mapy Sarmacji Południowej Bernarda Wapowskiego z 1528 r. Kopia w posiadania autorów (oryginał zniszczony w 1944 r.). Reprodukacja zachowanego fragmentu mapy: S. Alexandrowicz, <i>Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku</i> , Warszawa 2012, s. 280	98
Ilustracja 3.3. Fragment mapy Andrzeja Pograbki pt. <i>Partis Sarmatiae Europae</i> (Wenecja 1570) – Deutsch Polonische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz (Görlitz), Kolekcja dra Tomasza Niewodniczańskiego, Zamek Królewski w Warszawie (depozyt), TN 2369.....	106
Ilustracja 4.1. Oddział kopijników i husarzy na obrazie <i>Bitwa pod Orszą</i> . Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 2475. Publikacja za uprzejmą zgodą muzeum	127
Ilustracja 4.3. Pospolite ruszenie ukazane na lewym skrzydle <i>Tryptyku z Legendą św. Jadwigi Śląskiej</i> , Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Śr. 28 MNW. Publikacja za uprzejmą zgodą muzeum...	139

Ilustracja 4.4. Armatury uzbrojenia żołnierzy według artykułów rotmistrzowskich z 1561 r. Opracowanie własne na podstawie: Российский Государственный Архив Древних Актов, Москва, ф. 12, nr 8, k. 8v. Legenda: Z – zbroja płytowa; P – pancerz; K – kopia; M – miecz; T – tarcza	144
Ilustracja 5.1. Dwa sposoby rejestrowania żołnierskich strat przez skarb koronny	166
Ilustracja 6.1. Porównanie zapisów występujących w księgach 8 i 9 na przykładzie rot-y pieszej Jakuba Łackiego	221
Ilustracja 7.1. Własnoręcznie spisany list przez Stanisława Radwankowskiego wzywający pomocy Zygmunta Stosza (Orneta 17 XI 1520). Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. HA, OBA, nr 24353, k.1	246

MAPY

Mapa 8.1. Fragment mapy Bernarda Wapowskiego pt. <i>Sarmacja południowa</i> . Za: <i>Monumenta Poloniae Cartographica</i> , oprac. K. Buczek, Kraków 1939, tablica IIa (Bernardus Vapovius, <i>Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens 1526</i>). Opracowanie własne	286
Mapa 8.2. Lokalizacja obozów wojskowych na mapie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zaznaczono granice administracyjne województw (ruskiego, podolskiego, bełskiego, wołyńskiego, bractawskiego i kijowskiego) oraz główne rzeki (Bug, Boh, Dniestr). Opracowanie własne	292
Mapa 8.3. Lokalizacja obozów wojskowych pod względem pór roku na ziemiach ruskich w latach 1479–1564. Opracowanie własne	299
Mapa 9.1. Rejon przemarszu wojska koronnego na wyprawę mołdawską (lato 1538 r.). Odnotowano główne miejscowości, w ramach	

umieszczono lokację głównych obozów wojskowych (zob. rozdz.
8) 313

WYKRESY

Wykres 3.1. Skład rot jazdy (podane nazwiska rotmistrzów) w kampanii
mołdawskiej 1531 r. według kategorii żołnierzy jazdy. Opracowanie
własne na podstawie: AGAD ASK, sygn. 19, k. 3–206; Z. Spieralski,
Kampania obertyńska 1531 roku, Warszawa 1962, s. 220–237 101

Wykres 3.2. Liczebny skład roty Bernarda Pretwicza w latach 1535–
1557, z podziałem na uzbrojenie. Opracowanie własne na podsta-
wie: AGAD ASK, sygn. 26, k. 13–14v; ibidem, sygn. 28, k. 31v–37;
ibidem, sygn. 35, k. 138–141; ibidem, sygn. 39, k. 18–24v; ibidem,
sygn. 40, k. 30–34v; ibidem, sygn. 41, k. 20–22; ibidem, sygn. 42,
k. 225–227v; ibidem, sygn. 44, k. 20v–28v; ibidem, sygn. 48,
k. 27–31; ibidem, sygn. 49, k. 38–46v; ibidem, sygn. 50, k. 19–24; ibi-
dem, sygn. 51, k. 11–18v; ibidem, sygn. 52, k. 42–45v; ibidem, sygn.
54, k. 18–27; ibidem, sygn. 55, k. 18–27; ibidem, sygn. 56, k. 13–21;
ibidem, sygn. 57, k. 20–27; ibidem, sygn. 59, k. LXXVIIv–LXXXIIIv;
ibidem, sygn. 58, k. LXXXII–LXXXVIII; ibidem, sygn. 60, k. 35v–
39; ibidem, sygn. 61, k. 18–21v 109

Wykres 3.3. Procentowy skład kozaków oraz husarzy i kopijników w rocie
Bernarda Pretwicza w latach 1535–1557, wraz z naniesioną linią
trendu. Opracowanie własne na podstawie: AGAD ASK, sygn. 26,
k. 13–14v; ibidem, sygn. 28, k. 31v–37; ibidem, sygn. 35, k. 138–141;
ibidem, sygn. 39, k. 18–24v; ibidem, sygn. 40, k. 30–34v; ibidem,
sygn. 41, k. 20–22; ibidem, sygn. 42, k. 225–227v; ibidem, sygn. 44,
k. 20v–28v; ibidem, sygn. 48, k. 27–31; ibidem, sygn. 49, k. 38–46v;
ibidem, sygn. 50, k. 19–24; ibidem, sygn. 51, k. 11–18v; ibidem, sygn.
52, k. 42–45v; ibidem, sygn. 54, k. 18–27; ibidem, sygn. 55, k. 18–27;
ibidem, sygn. 56, k. 13–21; ibidem, sygn. 57, k. 20–27; ibidem, sygn. 59,

k. LXXVIIv–LXXXIIIv; ibidem, sygn. 58, k. LXXXII–LXXXVIII;
 ibidem, sygn. 60, k. 35v–39; ibidem, sygn. 61, k. 18–21v 113

Wykres 3.4. Rodzaj żołnierzy służących w rocie hetmańskiej Mikołaja Sieniawskiego (lata 1538–1557), dane zestawione w procentach. Opracowanie własne na podstawie: AGAD ASK, ibidem, sygn. 26, k. 24–26v; ibidem, sygn. 27, k. 2–4v; ibidem, sygn. 29, k. 2–5; ibidem, sygn. 32, k. 131v–133; ibidem, sygn. 39, k. 18–24v; ibidem, sygn. 40, k. 3–8; ibidem, sygn. 41, k. 2–9v; ibidem, sygn. 42, k. 4–10; ibidem, sygn. 44, k. 2–13; ibidem, sygn. 48, k. 4–10; ibidem, sygn. 49, k. 28–37; ibidem, sygn. 50, k. 4–9v; ibidem, sygn. 51, k. 2–9; ibidem, sygn. 52, k. 33–40v; ibidem, sygn. 54, k. 3–12; ibidem, sygn. 55, k. 3–12; ibidem, sygn. 56, k. 2–8v; ibidem, sygn. 57, k. 2–10; ibidem, no gn. 58, k. Ic–VIIv; ibidem, sygn. 59, k. Ic–VIII; ibidem, sygn. 60, k. 3–9v; ibidem, sygn. 61, k. 4–9v, 66–66v 115

Wykres 3.5. Proces ujednolicania oddziałów (w ujęciu rocznym) na tle roty Bernarda Pretwicza i Mikołaja Sieniawskiego, AGAD ASK, sygn. 26, k. 13–14v, 24–26v; ibidem, sygn. 27, k. 2–4v; ibidem, sygn. 28, k. 31v–37; ibidem, sygn. 29, k. 2–5; ibidem, sygn. 32, k. 131v–133; ibidem, sygn. 35, k. 138–141; ibidem, sygn. 36, k. 57v–61; ibidem, sygn. 39, k. 18–24v, 30–36v; ibidem, sygn. 40, k. 3–8, 30–34v; ibidem, sygn. 41, k. 2–9v, 20–22; ibidem, sygn. 42, k. 4–10, 225–227v; ibidem, sygn. 44, k. 2–13, 20v–28v; ibidem, sygn. 48, k. 4–10, 27–331; ibidem, sygn. 49, k. 28–37, 38–46v; ibidem, sygn. 50, k. 4–9v, 19–24; ibidem, sygn. 51, k. 2–9, 11–18v; ibidem, sygn. 52, k. 33–40v, 42–45v; ibidem, sygn. 54, k. 3–12, 18–27; ibidem, sygn. 55, k. 3–12, 18–27; ibidem, sygn. 56, k. 2–8v, 13–21; ibidem, sygn. 57, k. 2–10, 20–27; ibidem, sygn. 58, k. Ic–VIIv, LXXXII–LXXXVIII; ibidem, sygn. 59, k. Ic–VIII, LXXVIIv–LXXXIIIv; ibidem, sygn. 60, k. 3–9v, 35v–39; ibidem, sygn. 61, k. 4–9v, 18–21, 66–66v 117

Wykres 3.6. Etapy przemian wojskowych w Koronie (opracowanie własne)	119
Wykres 4.1. Skład rot jazdy (podane nazwiska rotmistrzów) w kampanii mołdawskiej 1531 r. według kategorii żołnierzy jazdy. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 19: 3–206; Z. Spieralski, <i>Kampania obertyńska 1531 roku</i> , Warszawa 1962, s. 220–237	130
Wykres 4.2. Opracowanie własne na podstawie: <i>Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)</i> , wyd. G. Lesmaitis, K. Łopatecki, B. Piasecka, Białystok 2016, s. 1–19	135
Wykres 4.3. Opracowanie własne na podstawie: <i>Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)</i> , wyd. G. Lesmaitis, K. Łopatecki, B. Piasecka, Białystok 2016, s. 1–19.....	136
Wykres 4.4. Opracowanie własne na podstawie: <i>Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)</i> , wyd. G. Lesmaitis, K. Łopatecki, B. Piasecka, Białystok 2016, s. 1–19	138
Wykres 4.5. Skład rot jazdy (podane nazwiska rotmistrzów) w kampanii mołdawskiej 1538 r. według kategorii żołnierzy jazdy. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 32, k. 3–137; ibidem, sygn. 35, k. 2–160v.....	148
Wykres 4.6. Skład rot jazdy (podane nazwiska rotmistrzów) obrony potocznej w 1557 r. według kategorii żołnierzy jazdy. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 61, k. 1–69. Oddziały uszeregowano według współczynnika ujednolicenia.....	152
Wykres 4.7. Proces ujednolicania oddziałów (w ujęciu rocznym) na tle rot Bernarda Pretwicza, Mikołaja Sieniawskiego i Hieronima Lancorońskiego. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 32, k. 131v–133; sygn. 35, k. 91–98, 138–141;	

sygn. 36, k. 24v–30, 57v–51; sygn. 39, k. 18–24v, 60–36v, 107–110v; sygn. 40, k. 3–8, 30–34v, 45–47; sygn. 41, k. 2–9v, 20–22; sygn. 42, k. 4–10, 19–25, 225–227v; sygn. 44, k. 2–13, 20v–28v, 34–36v; sygn. 48, k. 4–10, 17–18, 27–31; sygn. 49, k. 28–37, 38–46v; sygn. 50, k. 4–9v, 19–24, 34–36v; sygn. 51, k. 2–9, 11–18v, 42–46; sygn. 52, k. 27–29, 33–40v, 42–45v; sygn. 53, k. 43–48; sygn. 54, k. 3–12, 18–27; sygn. 55, k. 3–12, 18–27, 43–47; sygn. 56, k. 2–8v, 13–21, 41–45; sygn. 57, k. 2–10, 20–27, 32–35v; sygn. 58, k. Ic–VIIv, XXXI–XXXVIII, LXXXII–LXXXVIII; sygn. 59, k. Ic–VIII, XV–XVIIIv, XXXII–XXXVI, LXXVIIv–LXXXIIIv; sygn. 60, k. 3–9v, 35v–39; sygn. 61, k. 4–9v, 18–21v, 40v–45, 66–66v	154
Wykres 5.1. Zestawienie wypłat szkód z wojny pruskiej (1519–1521) do cen rynkowych (dane podane we florenach). Opracowanie własne na podstawie: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), Oddział 86, sygn. 8, k. 27–28v, 38–39.....	170
Wykres 5.2. Procentowy udział wypłaconych szkód w stosunku do średniego żołdu w jeździe (6,88 florena) i piechocie (5 florenów). Danych dotyczących jazdy w 1479 r. brak. Obliczenia własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 1, 2, 31, 33, 34; Oddział 86, sygn. 8, 17.....	177
Wykres 5.3. Wielkość żołdu wypłaconego w poszczególnych kampaniach oddziałom, co do których zachowały się informacje o <i>damnach</i> (dane w groszach)	180
Wykres 5.4. Stosunek żołdu do wypłacanych szkód oddziałom za kampanię wojenną 1538 r. Dane podane w groszach. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, Oddział 85, sygn. 34, <i>passim</i>	183
Wykres 5.5. Szansa straty w poczcie jeźdźca podczas trzymiesięcznej służby wojskowej w latach 1497–1538. Dane podane w procentach.....	185

Wykres 6.1. Schemat dokumentacji pozostawionej z wojny pruskiej. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8 i 9; AGAD, MK, sygn. 34, 37	201
Wykres 6.2. Po lewej: Rozkład oddziałów przyprowadzonych i zakontrak- towanych podczas wojny pruskiej; Po prawej: Współczynnik dotar- cia do celu żołnierzy zaciągniętych poprzez listy przypowiednie. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8 i 9; MRPS IV	205
Wykres 6.3. Procentowe i ilościowe ujęcie żołnierzy służących na terenie Korony Królestwa Polskiego i pogranicza krzyżacko-litewskiego. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8 i 9; AGAD, MK, sygn. 34, 37. Skrót użyty na wykresie: LP – listy przy- powiednie	206
Wykres 6.4. Koszty działań ponoszone przez Zygmunta I podczas wojny pruskiej (1519–1521). Dane podawane we florenach. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8 i 9; AGAD, MK, sygn. 34, 37	210
Wykres 6.5. Długość służby rotmistrzów (w kwartałach) podczas wojny pruskiej 1519–1521. Opracowanie własne na podstawie: AGDA, ASK, O86, sygn. 8–9.....	212
Wykres 6.6. Długość służby oddziałów (w kwartałach) podczas wojny pruskiej 1519–1521. Opracowanie własne na podstawie: AGDA, ASK, O86, sygn. 8–9.....	213
Wykres 6.7. Procentowe starty żołnierzy polskich podczas wojny pruskiej 1519–1521 (ujęcie kwartałne). Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8–9.....	217
Wykres 6.8. Liczebność wojsk koronnych walczących w Prusach (X 1519– IV 1521). Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 9.....	226

- Wykres 6.9. Procentowy udział żołnierzy zaciągniętych w trakcie wojny pruskiej (1519–1521) przez Królestwo Polskie. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 9 231
- Wykres 6.10. Udział zwerbowanych żołnierzy z poszczególnych części państwa Ludwika II Jagiellończyka oraz z Mołdawii. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 9 232
- Wykres 6.11. Prawdopodobne pochodzenie żołnierzy zaciąganych w Koronie podczas wojny pruskiej. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O86, sygn. 8, 9 233
- Wykres 8.1. Orientacyjna liczba ludności zamieszkująca obozy wojskowe w okresie poprzedzającym powstanie wojsk kwarcianych (1501–1558). Opracowanie na podstawie: M. Plewczyński, *Liczebność wojska polskiego za ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. 31, s. 27–60; idem, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1526–1547*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. 32, s. 249–269; idem, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1506–1573*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1990, t. 33, s. 323–348; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 109–110; L. Kolankowski, *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r.*, „Ziemia Czerwińska” 1935, t. 1, nr 2, s. 141–167 283
- Wykres 8.2. Aktywność obozów wojskowych w skali roku (1501–1557) na podstawie popisów wojskowych oraz uwzględniających fakt, że popis wyznaczał okres trzymiesięcznej służby. Opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK, O85, *passim* 291
- Wykres 8.3. Znaczenie lokacji obozów wojskowych na „węźle lwowskim” (u góry) i „szlaku obozowym” (na dole) na podstawie procentowej liczby żołnierzy popisanych w latach 1501–1557 297

Wykres. Z.1. Schemat procesów modernizacyjnych zachodzących w wojsko- wości koronnej za panowania ostatnich dwóch Jagiellonów.....	339

TABELE

Tabela 1.1. Stan zaawansowania badań nad uzbrojeniem wojsk piętęż- nych w Polsce od połowy XV w. do 1572 r.....	44
Tabela 1.2. Ręczna broń palna na uzbrojeniu polskiej piechoty zaciężnej na przełomie XV i XVI w.....	50
Tabela 5.1. Średni żołd jeźdźca w latach 1501–1555	172
Tabela 9.1. Wykaz miejscowości, w których żołnierze poszczególnych rot ponieśli straty w trakcie kampanii letniej 1538 r. (wykaz alfabe- tyczny).....	314

INDEKS OSÓB

- Adam z Jaromyerza 423
Adam z Opoczna 438
Adrianampoinimerina 12
Agoston Gabor 13, 38, 42, 43, 76
Agrypa Wacław 447
Ailes Mary Elizabeth 280
Albrecht Hohenzollern 7, 110, 121, 122, 168, 191, 192, 197, 198, 244, 245, 252, 263, 264, 273, 277, 287, 288, 298, 341
Aldrich John 161
Aleksander Jagiellończyk 9, 44
Aleksy z Bracławia 444
Aleksy z Krakowa 429
Aleksy z Piotrowina 446
Alexandrowicz Stanisław 98
Ambroży z Wilna 446
Andrade Tonio 62–64, 78, 80
Andrysowic Łazarz 66
Andrzej z Biecza 427
Andrzej z Gniezna 420
Andrzej z Krakowa 430, 432
Andrzej z *Lonyow* 430
Andrzej z Mielca 441
Andrzej z Sanoka 436
Andrzej z *Soboka* 445
Andrzej z Sub 430
Andrzej z Tuchowicz 442
Andrzej z Wielunia 420
Andrzej z Zatora 442
Andrzejek z Poznania 422
Anthoniszoon Adriaan 24, 82
Apotecarius 379
Aptekarz Jan 425
Augustyn z Wiślicy 419
Augustyn, pisarz wojskowy 311, 316, 322
Augustyniak Urszula 268, 281
Babur 63
Badowski Mikołaj 438
Bakałarz Erazm 379
Balicki Stanisław 101, 130
Balzer Oskar 294, 332
Bankretus (Bąk) Andrzej 148, 151
Bartłomiej z Sącza 434
Barszczewski Jan 441
Bartłomiej z Czchowa 434
Bartosz z Bielska 441
Bartosz z Buska 428
Bartosz z Krakowa 430
Bartosz z Łaskarzewa 438

Bartosz z Wilna 445, 446
 Barwierz z Łukowa Jakub 437
 Baszko z Naramy 431
 Baszta Jan 211, 212
 Bedlenski Mateusz 379
 Beham Sebald 73
Berg Gerald M. 12
 Bernaszewski Łukasz 387
 Białoskurski 249
 Biały Jan 429
 Bidlin Stanisław 435
 Biecz Feliks 435
 Bielski 249
 Bielski Marcin 171, 187, 250–253,
 273, 274, 276, 279, 280, 287,
 289, 290, 301, 344
 Biełaczowski Andrzej 376
 Bieniasz z *Phalszej* 425
 Bieniaszowski (Beneszowski)
 Wawrzyniec 26, 166, 198
Biskup Marian 39, 82, 108, 165,
 178, 192–194, 196–199, 201,
 220, 228, 245, 247–249
Black Jeremy 8, 18, 42, 43, 55
 Blazek Smialek 438
 Bliziński Mikołaj 371
Błaszczyk Grzegorz 273
 Bniewski Marcin 445
 Bochovycz Adam 380
 Bodzanowski Jakub 148, 149, 376
Bogucka Maria 194, 285
 Bolanowski Piotr 357
 Bolesław Chrobry 97
Bołdyrew Aleksander 8, 41, 42, 48,
 49, 51–53, 55, 58, 67, 68, 82,
 93, 102, 107, 126, 147, 164,
 173, 174, 176, 178, 181, 182,
 184, 186, 202, 203, 210, 230,
 236, 244, 257, 266, 272, 274–
 276, 280–281, 283, 288, 290,
 296, 310, 311, 313, 322
Bömelburg Hans-Jürgen 273
 Bonaparte Napoleon 20
 Boner Jan 220
Boone Marc 278
Borek Piotr 281
 Borowski Bartosz 445
 Borys z Ostryni 445
Bosker Maarten 298
 Bractman Michał 203
 Braktowski 244
Braudel Fernand 327
 Brodowski Samuel 257
 Brzemiński Mateusz 444
 Brzuchański Jan 355
Buczek Karol 286
 Budzowski Wawrzyniec 101, 130
 Bukowski Andrzej 389
 Buldej Stanisław 409
 Burgiel Stanisław 437

Buringh Eltjo 298
Burschel Peter 280
 Burzyński Jakub 405
 Buth Jan 353
 Bużeński Stanisław 256
 Bylicki Adam 363
 Bzowski Stanisław 406

 Chaszyński 249
 Chełmicki Mikołaj 183
Chiari Bernhard 273
 Chłopicki Jan 430
 Chmielicki Frączek 437
 Chmielowski Wojciech 442
 Chodecki Stanisław 92
 Chodkiewicz Grzegorz 266–267
 Chodorowski Marcin 148, 183, 314, 322
 Chodowski Tomasz 378
 Cholewicz Mateusz 437
 Chrabia 249
 Chronowszky Mikołaj 353
 Chroslynsky Andrzej 385
 Chrościcki Juliusz A. 261
 Chrysko z Lohoyka 444
Chrzanowski Ignacy 250, 251
 Chwał Piotr 356
 Chybowski Jan 440
 Chyrzenszky Marcin 355
 Chyzynsky Jędrzej 382

 Ciemierzyński Jan 436
 Cieplowski Piotr 406
 Cieplowski Jakub 411
 Cieplowski Jan 148, 151, 183, 314
 Ciesielczyk Wawrzyniec 438
 Ciesielski 249
Ciesielski Tomasz 162, 280
 Cieszanowski 249
 Cikowski Stanisław 148, 151, 183, 314, 380
 Ciluch 427
 Ciołek Wawrzyniec 101, 130, 148, 183, 314
Clarke Catherine A.M. 279
Cools Hans 272
 Cranach Łukasz Starszy 69
 Croocq Michiel 21
 Cyrulik 379
Czamańska Ilona 304
 Czarnkowski Stanisław 259
 Czarny Jan 425
 Czątkowski Jerzy 148, 183
 Czaszka Jakub 443
 Czechowski Maciej 446
 Czepliński 263
 Czerny Jan 424
 Cizopolski Gabriel 386
 Czjowski 244
 Czarnikoczki Piotr 439
Czuczynski Antoni 257

Czyżewicz Juchno 136
 Daniłowicz Jerzy 147, 148, 151
 Daszkiewicz Ostafi 107, 108, 121, 334
Davies Brian L. 85, 272
 Dawidowski Sieliwan 444
 Dąbek Szymek 420
 Dąbiański Jan 364
Demel Juliusz 304, 305
Deligne Catherine 278
DeVries Kelly 9, 10, 81, 194
 Diakowskij Buth 412
 Dmochowski Jan 445
 Dmochowski Stanisław 441
 Dobek Jan 45
 Dobrosielski Serafin 101, 130,
 Dobrosołowski Stanisław 148, 183, 314
 Dobrostański Hieronim 356
 Dobruchowski Jerzy 407
 Dobry Adam 282
 Doktorski Jakub 439
 Doleżyński Wojciech 443
 Dołuski Stanisław 204, 211
Domańska Ewa 328, 329
 Drop Stanisław 439
Drozdowski Mariusz R. 47, 83
 Druskowski Feliks 434
 Dubrawski Tomasz 439
 Duda Marcin 438
Dumanowski Jarosław 15, 35
 Dumolyn Jan 280
Dunin-Wolski Paweł 250
 Dusza 399
 Dziaduski J.T. 309
Działyński Tytus 273, 283
 Dziekanowski Jakub 432
Dziubiński Andrzej 294, 296
 Eguiluz Martin de 62, 79
Epstein Stephan R. 272
Fałęcka Barbara 251
 Ferdynand I Habsburg 110, 305
Ferenc Marek 86, 128, 144, 171, 271, 273
Filipczak-Kocur Anna 275
 Firlej Mikołaj 94, 140, 198, 260, 261
Fissel Mark Charles 11
 Flamski Stanisław 148, 315
 Fredrychowski Jan 387
Frost Robert I. 15–17, 28, 35, 37, 43, 56, 57, 85
 Frycz 357
 Fryderyk II Hohenzollern 199
 Frydrych z Lwowa 428
 Frydrych z Myta 424
 Frysztacki Marcin 379
 Frysztacki Stanisław 370

- Gabriel z Opola 420
 Galeski Piotr 397
 Gamrath Jan 367
 Garbarz Waszko 438
 Garliński Jędrzej 444
 Garliński Paweł 443
 Garsaer Jan 245
Gawlas Sławomir 328
Gawron Przemysław 36, 280, 281
 Gawroński Jan 425
Gąsiorowski Antoni 227, 235, 318
Geambașu Constantin 304
Geremek Bronisław 327
Gerrits Hessel 96
 Gheyn Jacob de 22, 72–75
Giese Thomas 257
Gieszczczyński Wojciech 282
Gliwa Andrzej 88
Gładysz Andrzej 282
Głubisz Bartosz 84
 Gnatowski Jan 443
 Gnojeński Lambert 309
 Gołdacz Piotr 148, 183, 315
 Gołogórski (Sienieński) Jan 101, 130, 183
 Gołuchowski Stanisław 148, 183, 315, 322
 Goślicki Franciszek 390
 Górecki Maciej 152, 153
 Górnicki Łukasz 250, 251, 253
 Górski Marcin 415
Grabarczyk Tadeusz 39, 41, 46–50, 52, 68, 125, 126, 133, 150, 163, 164, 171, 174, 178, 181, 182, 186, 230, 276, 281
 Grabski Jan 101, 130, 148
 Grązki Paweł 443
 Gregier z Krakowa 420
 Griw Marczin 439
 Grochowski Wojciech 377
 Grudzieński Stefan 148
Grummitt David 272
 Grunau Simon 250
 Grzechnicki Piotr 377
 Grzegorz z Czchowa 426
 Grzegorz z Przedborza 421
 Grzegorz z Wieprza 429
Guilmartin John F. 57
Gunn Steven 272
 Gustaw II Adolf 14, 15, 266
Guzowski Piotr 4, 16, 181, 302
 Gyrzyk 432
 Habsburgowie 35, 305, 343
Hacker Barton C. 280
Hall Bert S. 25
Hański Oleg 300
 Harczszky Stanisław 357
 Harmenszoon van Rijn Rembrandt 122

- Hart Marjolein* ,t 272
 Harynek Jan 183
 Harynek Jerzy 148
Hegyi Klára 272
 Heimbürg Gregor 223
 Henryk Pobożny 109
 Henryk Walezy 104, 126
 Herbut 148
 Herbut Jan 101, 102, 112, 116, 130, 131, 183, 315
 Herbut Marcin 152, 153
 Hiepielski Walentyn 400
 Hieronim z Miechowa 431
 Horiczki Jan 446
Horn Maurycy 291
Hoyle Richard W. 289
Howell Martha 278
 Hrimarczik Stanisław 437
 Hrinko Jan 410
Hrusza Aleksander I. [Александр Иванович Груша] 289
 Humieński Jerzy 369
Hundert Zbigniew 280
 Hynek Piotr 213, 214

 Idzi z Mniszka 433
 Iglarczyk Mateusz 437
 Iskrzycki Mikołaj 422, 423
 Iwan z Brześcia 442
 Iwan z Ornic 442

Iwanow-Tabjel Siergiej Siemionowicz [C.C. Иванов-Табель] 267
 Izbica Jerzy 435

 Jabłonowski Bartłomiej 306
 Jabłoński Stanisław 383
 Jadwiga Śląska św. 139, 140
 Jagiellonowie 310, 346
 Jakimowski Adam 394
 Jakub z Biskupic 429
 Jakub z Brzeska 422
 Jakub z Buska 428
 Jakub z Czchowa 426
 Jakub z Krakowa I 431
 Jakub z Krakowa II 432
 Jakub z Krakowa III 435
 Jakub z Krosznij 438
 Jakub z Łubni 428
 Jakub z Miroszowa 434
 Jakub z Ostryni 444
 Jakub z Rawy 430
 Jakub z Sandomierza 442
 Jakub z Sącza 426
 Jakub z Tarnowa 425
 Jakub z Uspola 442
 Jakub z Wojnicza 434
 Jakub ze Środy 423
 Jakuszewicz Piotr 258
Jameson Fredric 59

Jan 424	Jan z Lublina III 435
Jan Olbracht 9, 44, 46, 165, 285, 290, 311	Jan z Lwowa 428
Jan z Bełzu 437	Jan z Ławkowa 425
Jan z Bielczowa 442	Jan z Łucka 438
Jan z Bobowa 435	Jan z Melsztyna 426
Jan z Bolnik 446	Jan z Mielca 167
Jan z Branczka 419	Jan z Nachodu 423
Jan z Budziejowa 428	Jan z Namysłowa 423
Jan z Chabna 429	Jan z Piątku 443
Jan z Chęcin 424	Jan z Pilzna 421
Jan z Chodla 435	Jan z Plachowa 427
Jan z Chojnic 429	Jan z Podola 439
Jan z Ciężkowic I 434	Jan z Pragi 424
Jan z Ciężkowic II 435	Jan z Przecławia 438
Jan z Czchowa I 422	Jan z Przedborza 421
Jan z Czchowa II 426	Jan z Rodziszycz 425
Jan z Czchowa III 427	Jan z Rybarka 424
Jan z Faliszewic 426	Jan z Sącza 435
Jan z Gorki 443	Jan z Strzczowa 432
Jan z Karszowa 442	Jan z Szydłowa 441
Jan z Kopczicz 421	Jan z Tczewa 426
Jan z Krakowa 421, 427, 431	Jan z Turobina 444
Jan z Kromyrza 423	Jan z Ujazdu 420
Jan z Lipnicy 435	Jan z Urzędowa 444
Jan z Lipnika 423	Jan z Warki 447
Jan z Lostowicz 442	Jan z Wąchoczka 441
Jan z Lubiecza 446	Jan z Wikca 425
Jan z Lublina I 420	Jan z Wilna 443, 446
Jan z Lublina II 428	Jan z Włodzimierza 425, 437
	Jan z Wodzisławia 434

Jan z Zatoru 431	Jerzyk 358
Jan z Życzyna 424	Jerzyk z Myta 423
Jan ze Strzeżowa 437, 439	Jerzyk z Pardubic 423
Jan ze Swira 442	Jerzyk z Tarczyna 423
Jan ze Żmigrodu 427	Jerzyk z Ujazdu 424
Janek z Brzeziny 427	Jerzyk ze Strzybovey 430
Janikowski Stanisław I 429	Jezus z Nazaretu 264
Janikowski Stanisław II 432	Jędrzej z Odrowąża 444
<i>Janiszewska-Mincer Barbara</i> 261	Jowicza 398
Janowski Jan 434	Jura 399
Janowski Walentyn 435	Jurek z Konina 441
Janusz z Brudzewa 260	Jurek z Torunia 430
<i>Januszek-Sieradzka Agnieszka</i> 227, 245, 282	Jurga z Sandomierza 442
<i>Januszkiewicz Andrej</i> [Андреї Янушкевич] 263	Kacper z Drohiczyzna 441
Jarmoliński Juchno 384	Kacper z Drohobyczy 431
<i>Jarno Witold</i> 300	Kacper z Głogowa 424
Jarocki Marek 366	Kacper z Krakowa 425
Jarosz ze Lwowa 428	Kacper z Krosna 434
Jasiński Czech 378	Kacper z Leska 424
Jasiński Piotr 51, 444	Kacper z <i>Miedziala</i> 444
Jaskmanski Andrzej 378	Kacper z Rzeszowa 424
Jazłowiecki Jerzy 148, 152, 153, 183, 308, 312, 315	Kacper z <i>Wyssogoty</i> 442
Jazłowiecki Prokop 148	Kacper z Zambrowa 445
Jedlica Jan 435	Kamienicki Wacław 150
Jemielniczki Krzysztof 395	Kamieniecki Marcin 93, 202
Jerlicz Joachim 281	Karniczki Mateusz 439
Jerzy z Dzyczyna 424	Karol VIII 23
	<i>Karpiński Andrzej</i> 293
	<i>Kasperek Norbert</i> 228, 282

Kaszowski Mateusz 309
 Kazimierz IV Jagiellończyk 9, 44,
 165, 285, 332
 Kazymyrszky Pyelszch 353
Kennedy Paul 196
 Kilian z Wachadłowa 446
Kita Jarosław 300
 Kitlicz Jan 395
 Klimek z Olkusza 422
Knittler Herbert 278, 279
 Knysz 424
 Kochowski Wojciech 437
 Kola Jan z Dalejowa 150, 183, 315
 Kola Mikołaj z Dalejowa 375
 Kolakowski Hieronim 442
Kolankowski Ludwik 202, 209, 283,
 307, 308, 310, 311
Kolanowski Zygmunt 263
 Kołaczkowski Mikołaj 148, 183, 315
 Kołakowski Szczęśny 442
Kołodziejczyk Dariusz 86
 Konarski Stanisław 147, 151
 Konarzewski Mikołaj 386
 Konopacki Szczęśny 445
Konopczyński Władysław 307
Kopiński Krzysztof 349
Korany Karol 7, 39, 145, 163, 199,
 218, 219, 242, 249, 341
 Korczyński 244
Korolko Mirosław 251
 Korsak Krzysztof 48
 Korzeniowski Ignacy 284
 Kosiński Aleksander 41, 440
 Kosiński Wawrzyniec 442
 Kosiński Wojciech 440
 Kosmowski Jan 414
 Kosztelak Jan 198, 211
 Kościelecki Mikołaj 260
 Kościelecki Stanisław 260
Kościelny Ryszard 268
 Kościński Maciej 447
 Kot Jan 401
 Kot Kacper 401
Kotarski Henryk 125, 257
 Kotowski 249
 Kotulski Jan 425
 Kowalski Maciej 389
 Kozłowski Jarosz 439
Kraśński Jan Andrzej 104, 126
Krasowska Helena 304
 Krawiec Jan 379
 Krąpski Marcin 148
 Krell Hans 69
 Krempsi Jan 405
 Kretkowski Erazm 305
 Kreza Mikołaj 350
 Kromer Marcin 171
 Krowicki 398
 Krzysztof z Kosarzewa 443
 Krzemieński Wojciech 353

Krzesiński Jakub 387
 Krzysztof z Lublina 435
 Kulesza Michał 445
 Kulis Stanisław 443
 Kunowski Jan 15, 59
 Kurcz Matwiej 391
 Kurowski Tomasz 437
Kurtyka Janusz 300
Kutrzeba Stanisław 106, 142, 168, 222, 252, 288, 330
 Kwaskowski Wawrzyniec 440, 446
Kwiatkowski Krzysztof 194, 195

Lachowicz Stanisław Adam 265
 Lanckoroński Hieronim 45, 148, 152–157, 183, 315
 Lanckoroński Przecław 108
Laskowski Otton 30
 Latosiński Kilian 376
Lenihan Pdraig 288
Lesmaitis Gediminas 136, 138, 335
 Leśnicki Stanisław 378
 Leśniowski Jakub 152, 153
Lévi-Strauss Claude 327
Lewis Christopher P. 279
Leccupre-Desjardin Élodie 278
Lichtert Koenraad 280
 Liczko Mikołaj 394
 Liethawa Urban 435
 Ligeza Andrzej 373
 Ligeza Zbożny 148
Lilley Keith D. 278
Linda Andrzej 256
 Lipski Jan 355
 Lipski Krzysztof 416
Lityński Adam 256
Lorge Peter A. 326
 Luba Stanisław 443
 Lubieniecki Andrzej 255, 264
 Luczycki Stanisław 439
 Ludwik II Jagiellończyk (Węgierski) 141, 229, 232, 233
 Ludwik XIII 224
 Ludwik XIV 224
Lulewicz Henryk 267
Lynn John A. 8, 224

 Łasiński Mikołaj 309
 Łaski Stanisław 263, 273
 Łącki Jakub 221
 Łącki Maciej 444
 Łącki Wojciech 432
 Łączyński Jan 263
 Łohocki Erazm 152, 153
Łopatecki Karol 11–12, 15, 16, 19, 22, 37, 55, 59, 66, 89, 93, 100, 110, 133, 135–138, 141, 163, 164, 176, 182, 184, 199, 202, 210, 214, 216, 218, 219, 222, 234, 235, 242, 248, 258, 269,

272, 273, 280, 284, 285, 298,
302, 318, 333

Łoszczowski Mikołaj 376

Łowczy Olechno 363

Ługowski Jan 381

Łukasz z Brzeziny 427

Łukasz z Dolchinowa 445

Łukasz z Ilży 421

Łukasz z Zatoru 431

Maciej z Biskupic 426

Maciej z Czchowa 433

Maciej z Dobczyc 420

Maciej z Krakowa 420

Maciej z Łucka 437

Maciej z Melsztyna Mathias 433

Maciej z Opatkowic 426

Maciej z Oświęcimia 431

Maciej z Pilzna 433

Maciej z Przedborza 421

Maciej z Tarnowa Mathias 436

Maciej z Warszawy 420

Maciejewski 244

Maciejowski Bernard 148, 183, 315

Maciejowski Kacper 230, 233

Mair Martin 223

Majewski Ryszard 276

Majkowski Jan 439

Makowiecki Grzegorz 152, 153

Makowski T. 96

Maksymilian I Habsburg 192

Maksymiuk Katarzyna 274

Malinowski Mateusz 420

Malinowski Mikołaj 256, 263, 273

Małek Leonard 377

Mankiewicz Walenty 442

Mann Michael 196

Manuel I 64

Marcin 440

Marcin z Branthala 425

Marcin z Buska 428

Marcin z Bydgoszczy 427

Marcin z Czchowa 435

Marcin z Kamborzycz 427

Marcin z Krakowa I 425

Marcin z Krakowa I 429

Marcin z Krosna 422

Marcin z Miechowa 442

Marcin z Nieponika 425

Marcin z Oświęcimia 432

Marcin z Pawiew 442

Marcin z Radlina 429

Marcin z Sącza 420

Marcin z Sulerzyza 442

Marcin z Wol 441

Marcin z Zatoru 431

Marcin z Zawichostu 441

Marcin ze Lwowa 438

Marcina 249

Marcinowski Piotr 101, 130

Marek z Dolidowa 445
 Markoczki Stanisław 438
 Markowski Mateusz 439
Maroń Jerzy 14, 15, 27, 36–38, 43,
 56, 57, 282, 328
 Marschibrowski Paweł 393
Martens Maximiliaan P.J. 280
 Maryss ze Slinska 442
 Marzęczki Piotr 409
 Mateusz se Lwowa 428
 Mateusz z Buska I 428
 Mateusz z Buska II 428
 Mateusz z Czychowa I 426
 Mateusz z Czychowa II 426
 Mateusz z Górnego 429
 Mateusz z Jarosławia 436
 Mateusz z Krakowa I 427
 Mateusz z Krakowa II 429
 Mateusz z Lanckorony 432
 Mateusz z Lublina 430
 Mateusz z Ławkowa 430
 Mateusz z Melsztyna 426
 Mateusz z Miechowa 433
 Mateusz z Mościsk 434
 Mateusz z Olkusza 422
 Mateusz z Polaniscza 431
 Mateusz z Proszowic 430
 Mateusz z Proszowicz 432
 Mateusz z Radomia 432
 Mateusz z Ropczyc 421
 Mateusz z Szydłowa 421
 Mateusz z Tarnowa 428
 Mateusz z Wieliczki 441
 Mateusz z Wiśni 442
 Mateusz ze Skawiny 421
 Mateusz ze Starego Sioła 444
 Matuszka 215
 Maurycy Orański 7, 14, 20, 22
McShane Clay 282
 Medicus 379
 Melchior z Łomży 436
 Michalczewski 249
 Michał z Bochni 434
 Michał z Dobczyc 421
 Michałek Andrzej 255
 Michowski Andrzej 92
 Mielecki Jan 101, 102, 130, 131, 148,
 183, 315
 Mielecki Sebastian 148, 183
 Mikołaj z Bolgradu 424
 Mikołaj z Borowa 425
 Mikołaj z Buska 419
 Mikołaj z Charzowyc 426
 Mikołaj z Krakowa I 419
 Mikołaj z Krakowa II 432
 Mikołaj z Liatijczkij 439
 Mikołaj z Łącznej 428
 Mikołaj z Łowicza 430
 Mikołaj z Myslymycz 426
 Mikołaj z Myta 423

Mikołaj z Opatowa 443
 Mikołaj z Oświęcimia 431
 Mikołaj z Parczewa 438
 Mikołaj z Potylicza 436
 Mikołaj z Proszowic 425
 Mikołaj z Tarnowa I 421
 Mikołaj z Tarnowa II 434
 Mikołaj z Wisznicza 438
 Mikołaj z Żarnowca 423
 Mikołaj ze Słonej 426
Mikulski Krzysztof 15, 35
 Miłowski Szczesny 420
Miłobędzki Adam 261
 Młodecki Hipolit 101, 130, 204, 211
 Moczański Wojciech 444
 Moczygąba Jan 430
 Modzel Maciej 420
 Mogilnicki Andrzej 417
 Mołęczki Paweł 446
 Morawski Andrzej 354
 Myszkowski Piotr 290, 285, 290
 Myszkowski Stanisław 148

 Nabrzuch Paweł 381
 Narajowski Paweł 407
 Narajowski Stanisław 404
 Naronowicz-Naroński Józef 281
 Niedźwiecki Jakub 412
 Niedźwiecki Stanisław 183, 315
 Niegolewski Jakub 413

Niemczyk-Wiśniewska Katarzyna
 304
 Niemierza 244
 Niesiecki Kacper, 251, 256
 Nieśmierski Rafał 383
 Niewodniczański Tomasz 106
Nimwegen Olaf van 162, 219, 341
 Niszczycki Andrzej 260
Németh Miklós 271
Nowak Tadeusz Marian 252, 273,
 277, 288
Nowak-Dłużewski Jan 251, 255

O'Brien Patrick Karl 338, 340
Obuchowicz Filip Kazimierz 267
Ochmański Jerzy 82
 Ochojski Andrzej Andreas 420
 Oelsnitz Antoni Leopold 272, 277
 Ogonowski Jakub 440
Ohryzko Józef 256
Olejniki Karol 275
 Olszewski Leonard 444
 Olszowski Maciej 383
 Olszowski Sebastian 429
Olzacka Elżbieta 16
 Ołdak Mikołaj 445
 Onufry z Budziszyna 424
 Opaliński Andrzej 259
 Opatowski Wnuk 204

Oporowski Erazm 148, 183, 312, 315
Organisiak Wojciech 265, 267
Orgelbrand Samuel 375
 Orłowski Mikołaj 101, 102, 130, 131
 Orzechowski Stanisław 253, 283, 284
 Ossoliński Jan 374
 Ostojak Klimek 429
 Ostroróg Jan 133
 Ostrowski Teodor 256
 Otfinowski Jan 353
 Otto z Chodcza 260
 Otwinowski Mikołaj 268
 Otwinowski Bohdan 251
 Ozga Piotr 148, 183, 315
 Ozoszowski Stanisław 354
 Ożarowski Krzysztof 365
 Ożarowski Stanisław 375

Panfil Rafał 282
 Paniowski Melchior 148, 183, 315
 Paprocki Bartosz 273, 277, 288, 289, 318
Parker Geoffrey 8, 13, 14, 18, 20, 22, 23, 28, 36, 37, 55, 57, 61, 62, 68, 80, 81, 192, 223, 230, 240, 272, 277, 326, 343
Parrott David A. 8, 23, 37, 81
 Parzynczewski Zygmunt 148, 183, 311, 312, 315, 322
 Paskowski Mateusz 444
 Paszek Mikołaj 437
 Paweł z Krakowa 432
 Paweł z Przebojanic 430
 Paweł z Przedborza 421
 Paweł z Szczessowa 443
 Paweł z Wolkinnik 445
 Paweł z Wołucka 423
 Paweł z Aleppo 88
 Paweł z Bochni 420
 Paweł z Bzdecza 441
 Paweł z Drohiczyzna 439
 Paweł z Lukowa 420
 Paweł z Ostremęcina 441
 Paweł z Sochaczewa 442
 Paweł ze Słomnik 441
Pawiński Adolf 290
 Pawłowski 364
 Pawłowicz Andrzej 446
Pelc Janusz 251
 Pełczycki Wojciech 411
 Pełka Zygmunt 148
Piasecka Beata 136, 138
 Piasecki Dawid 408
Piasecki Paweł 281
 Pieniążek Prokop 258
 Pieniążek Stanisław 148

Pierzchnicki Stanisław 101, 130, 183
 Pierzchnieński Stanisław 148
 Pilchowski Walenty 441
 Pilecki Jan 101, 102, 130, 131
 Piotr I 266, 267
 Piotr Raresz 283, 304, 305
 Piotr Świdorski 436
 Piotr z Bieczy 419
 Piotr z Buska 429
 Piotr z Chronow 434
 Piotr z Ciężkowic 434
 Piotr z Iwańca 445
 Piotr z Jasła 435
 Piotr z Korzaczowa 419
 Piotr z Krzeczowa 422
 Piotr z Lidy 442
 Piotr z Mścibowa 428
 Piotr z Oszmiany 444
 Piotr z Pragi 424
 Piotr z Urzędowa 445
 Piotr z Wieliczki 446
 Piotr ze Strzybra 424
 Piotrowski Jan 257
 Piotrowski Tomasz 434
 Piotrowski 374
 Pistofilo Bonaventura 77, 78
 Piwko 258
Plewczyński Marek 54, 84, 99, 124, 260–263, 274, 282–283, 296, 304, 307, 308, 310, 312
Pociecha Władysław 305
Podhorodecki Leszek 276
 Podlaski 249
 Podlódowski Stanisław 365
 Podlódowski Walentyn 377
Pogońska-Pol Małgorzata 281
 Pograbka Andrzej 106
 Polak z Leśnicy Wojciech 309
Pollak Roman 310
 Polo Marco 326
Pomian Krzysztof 327
Pomorski Jan 329
Poniat Radosław 302
 Poniński Adam 256
 Pop Mateusz 439
 Popławnicki Marcin 415
 Popowski Andrusko 401
 Potocki 249
 Potocki Jakub 148, 183
Pound John 289
 Prącek z Giedroć 444
 Pretwicz Bernard 47, 84, 94, 99, 108–114, 116, 117, 120, 121, 148, 152–156, 181, 183, 250, 333, 334, 385, 386
 Prisskowski Andrzej 443
Prochaska Antoni 283, 284

Prochenski Stanisław 376
 Prokop z Myta 425
 Proński Symeon Fryderyk 296
 Prusak Stefan 443
 Pruszciczki Mateusz 434
 Przekuleja Jan 417
 Przeluszy Stanisław 353
 Przeszwyczy 244
 Przypkowski Jan 421
 Przyrownicki Jan 152, 153
 Psarski Wacław 441
 Puszkarz Tomasz 437
 Pytka Marcin Marcziń 421

 Qi Jiguang 63, 78

 Raceni Ferenc 150
Rachuba Andrzej 93, 137, 267
 Radicz 400
 Radwankowski Stanisław 29, 214,
 216, 241, 243–247, 249–255,
 257, 259–261, 268, 269, 343
 Radwański Stanisław 432
Radziszewska Janina 252
 Radziwiłł Krzysztof II 268
 Radziwiłł Mikołaj „Rudy” 68
 Radziwiłł Mikołaj 252, 253, 261,
 263, 264
 Randama 13
 Raszba Natella 276

 Rębiszewski Wojciech 445
 Richelieu 37
Roberts Michael 8, 13, 14, 22, 23,
 28, 36, 55, 56
 Robski Jerzy 392
Rogers Clifford J. 8, 11, 14, 23, 24,
 28, 43, 55–57, 81
 Rogoziński Wojciech 443
 Roguski Rafał 274
 Rokitnicki Jerzy 101, 102, 130, 131
 Rokitnicki Walerian 101, 130, 148
 Romanowski Adam 444
 Rosochacki Jan 445
 Rosochacki Paweł 445
 Rostowski Krzysztof 443
 Roszborsky 358
Roy Kaushik 18
 Rozwadowski Sebastian 433
 Rożnowski Jakub 260
 Runau Dionizy 192, 342
 Rydzowski Jan 397
Rykaczewski Edward 281
 Ryszowski Stanisław 393
 Rzepiennik Błażej 433
 Rzeszowski Jan 101, 130, 183, 443

 Sadowski Jan 401, 446
Samsonowicz Henryk 285

- Sarnicki Stanisław 171, 263, 264,
271, 273, 275, 276, 282, 284,
287–290, 301, 344
- Schneeberger Adam, 256, 273,
277–278, 287–290
- Schonberg Mikołaj 342
- Szczepanowski Kacper 390
- Sebastian z Lublina 435
- Sebastian z Niepołomic 446
- Secygniowski (Seceniowski) Miko-
łaj 148, 183
- Secyniowski Jakub 147
- Semkowicz Władysław* 173, 289
- Serafin z Radoszyc 429
- Siciński 249
- Siciński Bartłomiej 397
- Siedlecki Grzegorz 414
- Siedlicki Maciej 427
- Siemieński Józef 258
- Sieniawski Aleksander 101, 130,
152, 153, 183
- Sieniawski Mikołaj I 95, 101, 103,
108, 110, 114–117, 120, 130,
148, 150, 152–156, 183, 323,
402
- Sieniawski Mikołaj II 152, 153
- Sieniawski Prokop 183
- Sienieński (Gołogórski) Jan 101,
130
- Sienieński Zbigniew 362
- Sierakowski Mikołaj 370
- Sikora Radosław* 281
- Sikorski Janusz* 275
- Skoroszewski Piotr 440
- Skotnicki 244
- Skowron Ryszard* 281
- Skronowski Jakub 435
- Skrzyński Walenty 413
- Skrzypek Sieńko 438
- Slys 400
- Śłodownik Abraham 438
- Ślonima Jan 420
- Śłupecki Zbigniew 204, 211, 366
- Sobek z Kiernowicz 446
- Sobiekurski Szczesny 148
- Sobieski Jan 152, 153
- Sobol Jan 363
- Sofronienko Konstantin Aleksieje-
wicz* 266
- Sołtys 382
- Sowa Jan* 59, 328
- Sowa Jan J.* 37, 41, 219, 266, 280
- Spiczyński Jezemka 406
- Spieralski Zdzisław* 38, 39, 45, 52,
58, 65, 91, 101, 106, 124, 130,
131, 142, 143, 273, 276, 304,
305, 309, 310
- Spirydonai Michaił F. [Mixail
Фёдаравіч Спірыдонаў]* 289
- Spytek Stanisław 372

Srebra Paweł 424
Srogosz Tadeusz 280–281
 Stabrowski Paweł 407
 Stanisław z Będzina 431
 Stanisław z Biecha 442
 Stanisław z Bobowa 434
 Stanisław z Bochni I 420
 Stanisław z Bochni II 430
 Stanisław z Brześcia 419
 Stanisław z Buska 428
 Stanisław z Ciężkowic 433
 Stanisław z Czchowa 426
 Stanisław z Czech 447
 Stanisław z Dąmbrowki 429
 Stanisław z Dobczyc 422
 Stanisław z Globna 437
 Stanisław z Jasła 435
 Stanisław z Kamieńca 433
 Stanisław z Kazimierza I 427
 Stanisław z Kazimierza II 432
 Stanisław z Kliecz maliarsz 437
 Stanisław z Kosin 441
 Stanisław z Krakowa 420, 427, 430, 432
 Stanisław z Lebyedova 427
 Stanisław z Lipnicy 396, 434
 Stanisław z Lublina I 431
 Stanisław z Lublina II 437
 Stanisław z Międzyrzecza 423
 Stanisław z Mszczonowa 441
 Stanisław z Oświęcimia 431
 Stanisław z Phalkowa 421
 Stanisław z Pilzna 431
 Stanisław z Przedborza I 419
 Stanisław z Przedborza II 421
 Stanisław z Rachwatowic 429
 Stanisław z Radomia 427
 Stanisław z Radziszczu 423
 Stanisław z Rogulycz 429
 Stanisław z Rzeszowa 432
 Stanisław z Solcza 433
 Stanisław z Turobina 422
 Stanisław z Wielunia 431
 Stanisław z Wiślicy 427
 Stanisław z Wołkowyska 441, 443
 Stanisław z Wólki 444
 Stanisław z Zatoru 421
 Stanisław z Zemnikowa 446
 Stanisław ze Lwowa 438
 Stanisław ze Skrzynna 432
 Stanisław ze Wzdola 436
Starnawski Jerzy 253
 Starski Jan 204
 Starzechowski Jan 183
 Starzechowski Wojciech 148, 183, 381
Staszewski Jacek 15, 35
 Stefan I Batory 39, 84, 124, 158, 318
 Stefan Lacusta 304
 Stefan ze Lwowa 420

Stepaniv Jaroslav 296
Stevin Simon 82
Stosz Zygmunt 245, 246
Strachocki Andrzej 358
Struś Stanisław 152, 153
Strycharczyk Mikołaj 438
Strykowski Maciej 250–253
Strzałkowski Jan 441
Strzeszowski Jan 369, 375, 378
Stulgis Magdalena 333
Stwosch Mikołaj 355
Suchocki Stanisław 428
Sudek Jan 212
Sulejman Wspaniały 112, 305
Svyesrzszy Stanisław 354
Swart Erik 20, 21
Swieczki Paweł 445
Szachmanczir 148, 150, 183
Szadkowski Paweł 16, 17, 37
Szafraniec Hieronim 359
Szafraniec Stanisław 152
Szczęsny z Banatu 424
Szczęsny z Bodzęcina 429
Szczęsny z Faliszewic 426
Szczęsny z Łukova 430
Szczęsny z Oświęcimia 431
Szczęsny z Poznania 439
Szczęsny z Przedborza 421
Szczęsny z Przeworska 437
Szczęsny z Trykowa 430

Szczęsny ze Strudrova 425
Szczygieł Józef 421
Szelchowski Maciej 443
Szlawaczsky Marcin 357
Szostak Jakub 437
Szrank Wawrzyniec 41
Szuliński Adam 377
Szydłowiecki Krzysztof 141
Szydłowiecki Mikołaj 220
Szymczak Jan 39, 45, 51, 53, 118,
181, 186
Szymon z Bochni 435
Szymon z Huraza 443
Szymon z Michałowa 443
Szymon z Myślenic 435
Szymon z Opawy 430
Szymon z Proszowicz 421
Szymon z Wiślicy 420
Szysko Maria Barbara 256
Szydłowiecki Krzysztof 260
Szydłowiecki Mikołaj 260

Śledz Stanisław 446
Śluzowski Stanisław 435
Śmiotanka Jan 438
Świdzki Szymon 439
Świeczkowski Stanisław 412
Świerczowski Janusz 260
Święcicki 182
Święcicki Janusz 101, 130

- Tallett Frank* 280
Tandecki Janusz 349
 Tarło Stanisław 148, 183
 Tarnowski Jan 7, 42, 45, 52, 55, 64–68, 76, 78, 94, 101, 102, 106, 120, 130, 131, 142, 145, 146, 147, 149, 158, 171, 173, 174, 252, 263, 264, 273, 277, 287–289, 301, 303, 305–307, 309, 311, 312, 314, 321, 323, 335, 337, 344, 345, 359, 381
Tarr Joel A. 282
 Taszycki Mikołaj 260
 Terlikowski Andreas 388
 Terzarowsky Włodzimierz 355
 Tęczyński Stanisław 101, 102, 130, 131
 Thagogorski Jakub 434
 Tholmacz Sieńko 398
 Thomae Michał 273
Thompson Alvin 13
 Thrzemerzky Przeclaw 431
Tilly Charles 196
 Toman z Kijowa 423
 Tomasz z Berna 423
 Tomasz z Cysnowa 424
 Tomasz z Dobczyc 421
 Tomasz z Krakowa 427
 Tomasz z Mielnika 423
 Tomasz ze Lwowa 428
 Trąbecki Stanisław 427
Tresp Uve 223
 Troian Piotr 439
 Trojanowski Andrzej 101, 130
 Trubyenyczski 358
 Trzebieński Marcin 372
 Trzebiński Mikołaj 93, 202
 Trzeciak Mikołaj 437
 Turek Jan 424
Turowski Kazimierz Józef 251, 318
 Turowski Wawrzyniec 444
 Turski Wojciech 256
 Turzowski Jakub 438
 Twardowski Jan 446
 Tworowski Jan 93, 202
Tyszkiewicz Jan 194
 Ulan Achmed 150
 Ulyasz z Krakowa 422
Urban William 194
Uruszczak Wacław 259
Vaitovicz Maria A. [Марыя Анто-наўна Вайтовіч] 289
Vining Margaret 280
Vries Jan de 284
 Wacław z Łęcznij 437
 Wacław 423, 426
 Wacław z Lisokowa 446

Waclaw z Rzeszowa 443
 Waclaw z Thuczowa 435
Walawender Antoni 82
Walczak Henryk 304
Walczak Wojciech 15, 47, 59, 83, 234
 Wallhausen Johann Jakob 280
 Wapowski Bernard 96, 97, 98, 103, 105, 202, 250, 285, 286
 Walenty z Biecza 426
 Walenty z Bochni 422
 Walenty z Czchowa 426
 Walenty z Przerowu 425
 Walenty z Rudy 429
 Walenty z Sambora 429
 Walenty z Wilna 447
 Walenty z Zatoru 431
 Walenty z Zavady 430
 Walenty ze Skarwina 447
 Walentyn z Bochni 434
 Walentyn ze Skawiny 433
 Waniek z Hurzycz 425
 Waniek z Kromieryża 431
 Waniek z Włodzany 424
 Wartki Mikołaj 422
 Wasilewicz Dymitr 441
 Wasyl III 342
 Wasyl z Orszy 444
 Waśko z Piątkow 436
 Wawrzyniec z Bodzęcina 429
 Wawrzyniec z Buska 428
 Wawrzyniec z Krakowa 427
 Wawrzyniec z Opatowa 420
 Wawrzyniec z Przedborza 421
 Wawrzyniec z Shacza 427
 Wawrzyniec z Tarnowa 426
 Wawrzyniec z Wielkopola 441
 Wąsowicz Mikołaj Nicolaus 403, 437
 Wdzakowski Kalikst 445
Wereda Dorota 274
 Węzyk 249
White Hayden 328, 329
 Wiechotniczki Wasyl 441
 Wieczwieński Jan 260
 Wielogłowski Krzysztof 433
 Wielogłowski Stanisław 435
 Wierzbicki Andrzej Andreas 396
Wilczyński Marek 328
 Wilhelm Ludwig (hrabia Nassau) 62
 Wilhelm Orański 20, 21, 22
 Wilkowski Stanisław 378
Wisner Henryk 281
Wisowata-Walczak Katarzyna 47, 83
 Witold (książę litewski) 97
 Witold z Krakowa z Cracowa 438
 Witwiński Jan 201, 209
 Włański 183

Własiec 418
 Włodek Maciej 49, 101, 130, 152, 153
 Włodek Waclaw 148
 Włodzimierski Stanisław 394
 Wnuczek Mikołaj 356
 Wojciech Andrzej 395
 Wojciech z Bolimowa 430
 Wojciech z Chęcina z Checzin 436
 Wojciech z Chmielnika 441
 Wojciech z Ciechanowa 444
 Wojciech z Jasła 427
 Wojciech z Kamieńca Albertus 429
 Wojciech z Krakowa 427
 Wojciech z Miechowa 446
 Wojciech z Myślenic I 434
 Wojciech z Myślenic II 426
 Wojciech z Myta 423
 Wojciech z Osiegdowa 447
 Wojciech z Oświęcimia 431
 Wojciech z Povysa 430
 Wojciech z Poznania 441
 Wojciech z Pułtowska 436
 Wojciech z Szuebij 438
 Wojciech z Szydłowa 425
 Wojciech z Warzisk 421
 Wojciech z Wilna 446
 Wojciech z Zatoru 432
 Wojciech ze Lwowa 438
 Wojciech ze Skarmierza 444
 Wojciech ze Strzyżowa 433
 Wolf 423
 Wolf ze Świętej Góry 425
Wolfe Michael 278, 279
Wolff Adam 349
 Wolski Krzysztof 425
 Wolski Stanisław 441
 Wolski Walerian 393
 Wolski Wojciech 414
 Wołczyński Jan 442
Wójcicki Kazimierz Władysław 281
 Wrona Mateusz 419
 Wysocki Jakub 446
 Zaborowski Jan 101, 102, 130, 131, 148, 183
 Zacza Waniek 425
 Zagórsky Paweł 432
 Zajączkowski Jerzy 443
 Zakrzowski Mikołaj 369
 Zalański Adam 446
 Zaleski Mikołaj 445
 Zaleski Szczesny 426
 Zamoyski Jan 257, 258
 Zankiewicz Stanislav 443
 Zapolya Jan 108, 122, 305
 Zaręba Jakub 420
 Zaremba (Zaręba) Waclaw 148, 307
 Zaręba Jan 445
Zarębska Teresa 276

Zaszczerowski Andrzej 432	Zwinogrodziec Bohdan 392
Zatorski Prokop 438	Zygmunt I Stary 9, 44, 108, 141,
Zawacki Mikołaj 443	191, 192, 199, 203, 207, 208,
Zawadzki Wacław 357	210, 228, 229, 235, 238, 248,
Zbaraski Mikołaj 384	250, 253–254, 259–261, 305,
Zborowski Samuel 259	306, 318
<i>Zdrójkowski Zygmunt</i> 257	Zygmunt II August 9, 39, 44, 147,
Zebrzydowski Florian 68, 76, 145,	252, 265, 266, 310, 318
158, 222, 248, 252–254, 257–	Zygmunt z Gniezna 424
259, 261–266, 268, 335	Zygmunt z Lublina 436
Zebrzydowski Jan 264, 419	Zygmunt z Nachodu 423
Zebrzydowski Mikołaj 207, 212	Żakowski Józef 434
Zieliński Paweł 434	Żarnowiecki Piotr 378
Ziemicki Felix 370	Żirotiński Jan 148, 223
<i>Ziębińska-Witek Anna</i> 329	<i>Żojdź Karol</i> 41, 280
Zloth Marcjan 435	Żurawski Samuel 272
Zubrzyński Jakub 391	<i>Żygulski Zdzisław jun.</i> 71

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

- Afryka 65
Aleppo 88
Anglia 64, 178, 188, 197
Asilah 65
- Bądryń 431
Baltyk 191, 236
Bar 99, 100, 112, 155, 319
Baworów 316
Belgrad 64
Bełz 285, 437
Berymboj 99
Bezawułek 319
Bezbajerka 319
Biała Cerkiew 319
Biała Góra 122
Białogród 90, 99, 108
Białystok 136, 138
Biecz 419, 426, 427, 442
Biedrasznie 315
Bielczów 442
Biełoozersk 319
Bielsk 441
Biskupice 426, 429
Bliski Wschód 78
Bochnia 420, 422, 430
- Bodzączyn 429
Boh 93, 97, 100, 292, 294, 317
Bołgrad 424
Bolimów 235, 430
Bolniki 446
Bolszów 316
Bołszowce (Bolszów) 313
Borowa 311, 315, 317, 320, 425
Braclaw 292–297, 302, 345
Braclaw 95, 97, 99
Braclawszczyzna 97, 99
Brandenburgia 198
Braniewo 197
Branthal 425
Brasław 444
Brno 423
Brześć 442
Brześć Kujawski 235, 419
Brzesko 422
Brzeżany 292, 293, 316, 436
Brzezyna 427
Buczacz 313–316
Buczniowa 292, 295, 296
Budziejowo 428
Budziszyn 424
Bug 92, 292, 311

- Busk 292–294, 297, 299, 313, 315,
 419, 428, 429
 Bydgoszcz 427
 Bzdecz 441

 Carstwo Moskiewskie zob.
 Moskwa
 Cecora 276, 318
 Chabno 429
 Chanat Krymski 82, 85–87, 89, 90,
 98, 116, 117, 123
 Charzowicze 426
 Chęciny 424, 436
 Chiny 326
 Chmielnik 93, 95, 202, 292, 294,
 299, 319, 441
 Chocim 42, 122, 147, 178, 276, 287,
 299, 303, 306, 308, 310–317,
 319, 321–323, 345, 381, 383,
 384
 Chojnice 37, 39, 429
 Chorycze 319
 Ciechanów 444
 Cynty 198
 Cysnów 424
Czapczaklej 100
 Czarnokozińce 313, 315
 Czasław 424
 Czchowo 426, 427

 Czechy 64, 165, 178, 197, 215, 223,
 224, 228, 229, 232, 236, 239,
 240, 342, 447
 Czelów 425
 Czeremoszna 313, 315
 Czerkasy 97, 99
 Czernichów 312, 313, 315
 Czerniejów (Czerniejowce) 313,
 315, 316
 Czersk 87

 Dąbica 419
 Dalejów 150, 183
 Dąmbrowka 429
 Dawidów 313–315
Dniepr 97
Dniestr 93, 285, 292, 294, 300, 304,
 315–317, 319, 322, 345
 Dobre Miasto 244
 Dolchinowa 445
 Dolidowo 445
 Dopczyce 420–422
 Drohiczyn 439, 441
 Drohobycz 431
 Dunajów 313, 315, 316
 Dyneburg 234
 Diczyn 424
 Dzikie Pola 94, 121

 Elbląg 197, 198, 203, 245, 284

Esztergom 76
 Europa (Stary Kontynent) 9, 10,
 15, 17, 18, 20, 42, 61, 62, 71,
 76, 78, 86, 161, 165, 178, 193,
 197, 242, 271, 272, 279, 330,
 338
 Centralna 17, 77, 122
 Południowa 69, 77
 Południowo-Wschodnia 107
 Środkowa 38, 43, 65, 70, 108,
 188, 223, 284, 343
 Środkowo-Wschodnia 18,
 25, 195, 208, 229, 266, 272
 Wschodnia 38, 77
 Zachodnia 16, 17, 18, 56, 57,
 69, 77, 81, 82, 83, 85, 116, 179,
 188, 242, 280, 284, 337

 Faliszowice 426
 Falkowo 421
 Falsza 425
 Flandria 37, 178, 197, 229, 230
 Francja 37, 64, 178, 196, 197
 Fulsztyn 112

 Gąbin 235
 Gdańsk 197, 198, 227, 229, 284
 Giedroć 444
 Gliniany 292–295, 297, 299, 300,
 310, 312, 313, 315, 317, 333

 Globno 437
 Gniezno 420, 424
 Gologóry 311, 313, 315, 316
 Gostynin 235
 Górki 443
 Górne 429
 Grecja 64
 Gródek 292, 293, 297, 299, 300,
 311–313, 315, 320, 333, 345
 Grunwald 191, 193, 194, 341

 Hadir 299, 313, 323
 Halicz 299, 313, 315
 Halka 315
 Hiszpania 64
 Humenné 122
 Huraza 443
 Hurzyce 425

 Imperium tureckie zob. Turcja
 Inflanty 147, 173, 222, 261, 262
 Italia 37, 65,
 Iwancza 445

 Japonia 19, 20, 61, 62
 Jarosław 436
 Jasło 427
 Jazłowiec 292, 313–315
 Kakolniki 316

- Kamborzyce 427
- Kamieniec Podolski 49, 93, 95, 202, 209, 276, 292, 294, 295, 297, 299, 300, 302, 312–317, 319, 322, 345
- Kamionka 313, 315, 316
- Kaniów 99
- Karszowo 442
- Kazimierz 427, 432
- Kielce 437
- Kiernowicze 446
- Kijowszczyzna 97
- Kijów 423
- Kilia 90
- Kocmań 95
- Kokenhausen (zob. Koknese) 268
- Koknese zob. Kokenhausen
- Kolno (obecnie Kolno, Polska) 260
- Komarno 313, 315
- Konin 441
- Konstantynopol 271
- Kopczyce 421
- Kopicyńce 312, 313, 315, 321
- Kopystrzyń 95
- Kormilcza 315
- Korona Królestwa Polskiego zob. Królestwo Polskie
- Korona zob. Królestwo Polskie
- Kosin 441
- Koszowata 286
- Kozarzowa 443
- Kozłowo (Kozłów) 311–313, 315, 317
- Koźmin 178
- Kraków 53, 66, 96, 197, 227, 229, 230, 235, 236, 260, 284, 310, 342, 419–422, 425, 427, 429–432, 438
- Krasnyhorodek (obecnie Krasnogorodsk, Rosja) 258
- Krasnystaw 312
- Kresy południowo-wschodnie 35, 118
- Krewa 191
- Kromieryż 431
- Kromyż 423
- Krosno 422, 438
- Królestwo Czeskie 223, 232, 240
- Królestwo Polskie (Korona Królestwa Polskiego, Polska) 9, 15–17, 27, 28, 32, 38, 39, 43, 45, 51, 55–60, 65–68, 82, 83, 85, 87, 94, 97, 98, 99, 104, 105, 116, 117, 119, 120, 123, 132, 140, 147, 149, 163, 174, 177, 179, 187, 188, 191, 192, 195, 196, 199, 205, 206, 209, 223, 225, 231–234, 236, 239, 240, 242, 245, 261, 264, 268, 271, 272, 274, 275, 277, 280,

- 284, 285, 287, 292, 296, 302,
303, 306, 310, 319, 326, 328–
331, 338, 340, 342, 345, 347,
348, 436
- Królestwo Pruskie 195
- Królestwo Węgierskie zob. Węgry
- Królewiec 198
- Kryłów 311, 315
- Krym 99, 108
- Krzemieniec 318
- Krzyczew 316
- Krzyków 312, 313, 315, 316
- Krzywcze 313–315
- Księstwo Mazowieckie 232
- Księstwo Pruskie 195
- Kwidzyn 197, 228
- Lankorona 432
- Laskarzewo 438
- Latyczów 292, 295, 299, 300, 313,
316, 320
- Lebiedowo 427
- Lesko 424
- Lida 442
- Liman dniestrowy* 100
- Lipniki 423
- Lipowce 313, 315
- Liskowce 292, 313, 316
- Lisokowo 446
- Litwa zob. Wielkie Księstwo
Litewskie
- Liublina 436
- Lohojsk 444
- Lostowice 442
- Lubiecz 446
- Lubiszewo 58
- Lublin 94, 98, 285, 318, 420, 428,
430, 431, 437
- Lwów 92–95, 97, 98, 119, 120, 234,
250, 251, 284, 285, 292, 293,
295, 297, 299, 302, 306, 311–
315, 317, 320, 333, 345, 420,
428, 438
- Ławkowo 425, 430
- Łączna 428
- Łęczna 437
- Łoniów 430
- Łowicz 430
- Łuck 92, 437, 438
- Łuków 420, 430, 437
- Machnowce 313–315
- Madagaskar 12
- Malbork 108, 191, 260
- Małogoszcz 235
- Małopolska 58, 223, 233, 234
- Maroko 65
- Martynów 313–315

Mazowsze 197, 198, 227, 233, 236
 Melsztyn 426
 Michalowo 443
 Miechowo 446
 Miechów 431, 442
 Miedziana 444
 Mielcza 441
 Mielec 167
 Mielnik 423
 Międzybóż 292, 294–300, 313–315, 319, 320
 Międzyrzecz 423
 Mnyszka 433
 Mohacz 63, 141, 236
 Mołdawia 64, 90, 99, 112, 165, 232, 282, 287, 304–306, 311, 316
 Monasterzyska 292, 297
 Mong Mao 63
 Morawy 223, 229, 232, 233, 236, 240
Morze Czarne 85, 90
 Moskwa (Carstwo Moskiewskie, Wielkie Księstwo Moskiewskie) 28, 64, 69, 85, 87, 107, 144, 224, 239, 258, 262, 289, 305, 342
 Mszczonów 441
 Mścibów 428
 Myślenice 426
 Myth 425
 Nadrenia 178, 197
 Nagashino 61
 Namysłów 423
 Narajów 316
 Naramy 431
 Nassau 62
 Niderlandy 20, 82, 85, 343
 Niemcy 199
 Niepołomice 446
 Nieponik 425
 Nieuwpoort 22, 61
 Nowe Miasto Korczyn 230
 Nowosielce 313, 316
 Nowy Dwór 311, 315, 317
 Nowy Jork 122
 Obertyn 45, 58, 173, 367
 Oczaków 99, 108, 111
 Odrowąż 444
 Odruck 263
 Olchownica 315
 Olesko 93, 202, 294, 299, 332, 333
 Olijczwiczka 316
 Olkusz 422
 Opatów 420, 426, 443
 Opawa 430
 Opoczno 438
 Opole 420

Orneta 29, 214, 241, 243–246, 248,
 250, 253, 256, 262, 265, 268,
 343
 Ornice 442
 Orsza 58, 69–71, 73–77, 79, 127–
 129, 140, 330, 444
 Orynin 313, 315–317
 Osiegdowa 447
 Ostrynin 444, 445
 Ośmiany 444
 Oświęcim 431, 432

 Państwo
 indyjskie 18
 chińskie 78
 moskiewskie 35, 242
 polsko-litewskie 15, 36, 42,
 87
 Parczew 438
 Pardubycze 423
 Pasłek 197, 228
 Pawiey (?) 442
 Perekop 87
 Pernawa 263, 266
 Phalszowo 425
 Piątek 443
 Piątków 436
 Pieniężno 26, 197, 198
 Pijrkulawijcze 316
 Pilzno 421, 431
 Piotrków 235, 250, 254, 264
 Piotrowina 446
 Plachowo 427
 Płock 260
 Płowce 191
 Podhajce 292, 314, 315, 320
 Podole 92, 93, 97, 167, 170, 174, 202,
 209, 211, 214, 223, 236, 439
 Pokucie 304, 305
 Polaniszczce 431
 Polska zob. Królestwo Polskie
 Połock 289
 Pomorzany 313, 315
 Pomorze Gdańskie 191
 Poniewież 440
 Porta Ottomańska zob. Turcja
 Portugalia 64
 Potylicz 436
 Poznań 203, 285, 422, 441
 Półwysep
 Apeniński 13, 23, 81
 Pirenejski 38
 Praga 424
 Proszowice 421, 425, 430, 432
 Prusy 177, 178, 182, 191, 203, 207,
 210, 222, 227–229, 231, 233,
 238, 243, 253, 254, 260, 342
 Dolne 198
 Królewskie 197, 227, 233,
 236

- Książęce 110, 197
Prut 294, 304, 315, 316, 319, 320, 323
Prypeć 311
 Przebojancz 430
 Przecław 431, 438
 Przedbórz 235, 419, 421
 Przemyśl 94, 98
 Przerów 425
 Przeworsk 437
 Pułtusk 436

 Rachfatowicze 429
 Radlyno 429
 Radom 427, 432
 Radoschycze 429
 Radymno 94
 Radziszczce 423, 425
 Rawa 275, 430
 Rawa Mazowiecka 235
 Rogulice 429
 Rohatyn 287, 289, 292, 294, 297, 299, 300, 313, 315, 316, 333
 Ropczyce 421
 Rosja 16
 Rów 381, 383, 384
 Ruda 429
 Ruś 92, 202, 209, 214, 223, 345
 Czerwona 64
 Rybark 424

 Rzeczpospolita Obojga Narodów 9, 14–17, 104, 105, 124, 126, 167, 252, 257, 259, 268, 280
 Rzesza 64, 192, 198, 223, 224, 239
 Rzesza Niemiecka 342
 Rzeszów 424, 432, 443
 Rzym 64, 271

 Sambor 312, 429
San 94
 Sandomierz 442
 Sanok 436
 Sarmacja Południowa 96, 98
 Sarny 315, 317, 320
 Sącz 420, 426, 427
Seret 306, 315, 316, 319
 Siena 77
 Skała (Skalat) 313, 315
 Skała Podolska 312, 313, 317
 Skarmierz 444
 Skarwina 447
 Skierbieszów 312, 315, 317
 Skierniewice 235
 Slinsk 442
 Słomniki 441
 Słona 426
Stucz 95
 Smoleńsk 267
 Smotrycz 313, 316, 320
 Soboka 445

Sochaczów 442
 Sokal 92, 96, 106, 311, 315, 317, 332, 339
 Sokolniki 284
 Sokołów 315
 Solcza 433
 Sтамбул 112
 Stare Sioło 444
 Starodub 57
 Strażnica 223
 Strudrow 425
 Stryj 292, 297, 300
 Strzemięcín 441
 Strzeżów 437
 Strzybowa 430
 Strzyżew 439
 Studrow 425
 Subkontynent indyjski 18
 Suchock 428
 Suczawa 178
 Sulerzyżo 442
 Szariawka (Szarawka) 292, 313, 316, 320
 Szczercz 313, 315
 Szczesowo 443
 Szelchowski 443
 Szlak
 Czarny 294
 Kuczymański 294
 Multański 294
 Szmygród 427
 Szwecja 15
 Szydłowiec 260
 Szydłów 421, 425, 441

 Śląsk 108, 178, 197, 229, 232, 240
 Śniatyn 315
 Środa 423
 Świecino 39, 58, 330
 Święta Góra 425
 Świr 442
 Świstelniki 292

 Tarczyn 423
 Tarnów 421, 425, 426, 428
 Thchovo 426
 Tłuste 292, 295, 297, 299, 300
 Toruń 93, 202, 228–230, 235, 236, 284, 420
 Trembowla 97, 112, 155, 282, 285, 292, 294, 295, 297, 299, 300, 312–317, 321, 402
 Tryków 430
 Tuchowicze 442
 Turcja (imperium tureckie, Porta Ottomańska) 35, 38, 57, 58, 90, 112, 141, 155, 305
 Turobin 422, 444
 Turowo 318

Ujazd(ów) 420
 Ukraina 85, 275
 Uppsala 442
 Urzędów 444, 445

 Wachadłowo 446
 Wachnowice 316
 Warasz 315
 Warka 447
 Warmia 177
 Warszawa 69, 70, 73–75, 98, 101,
 106, 127, 128, 130, 139, 170,
 285, 420
 Wawrzyniec 442
 Wąchock 441
 Wenecja 64, 105, 271
 Werbka 292
 Węgry (Królestwo Węgier, Króle-
 stwo Węgierskie) 35, 76, 165,
 188, 229, 232, 236, 239, 240,
 338, 342, 343
 Wiedeń 122
 Wieliczka 441, 446
 Wielki Waradyn 305
 Wielkie Księstwo Litewskie
 (Litwa) 15, 16, 28, 43, 65, 68,
 82, 87, 88, 94, 95, 98, 99, 104,
 119, 136, 138, 149, 165, 173,
 201, 209, 224, 225, 232, 234,
 236, 239, 242, 252, 261, 264,
 268, 292, 296, 301, 320, 345
 Wielkie Księstwo Moskiewskie
 zob. Moskwa
 Wielkopole 441
 Wielkopolska 39, 198, 227, 228,
 233, 236
 Wieluń 420
 Wieprz 429
 Wikco 425
 Wilno 87, 443, 445–447
 Wiślica 260, 419, 427
 Winnica 92, 97, 100, 319
 Wisła 222, 229, 233, 234, 239
 Wisznia 442
 Wiślicz 420
 Wiśnicz 438
 Włochy 23, 85
 Włodzimierz 92, 425, 437
 województwo
 bełskie 292
 braclawskie 275, 292, 296
 kijowskie 275, 292
 podolskie 286, 292, 296, 317
 ruskie 287, 292, 300, 301
 Wol 441
 Wołkinniki 445
 Wołkowysk 441, 443
 Wołuck 423
 Wołyń 97

wołyński 275, 292
Wordzijslawijcze 316
Wólka 444
Wysogotowo 442
Wzdół 436

Zadworze 315
zakon krzyżacki 331, 340
Zaltbommel 21
Założce 93, 202, 294, 332, 333
Zambrów 445
Zator 421, 431, 432, 442
Zawada 122
Zawady 430
Zawichost 441
Zbaraż 292, 294
Zboiska 284
Zelbork 252

Zemnikowo 446
Ziemia Święta 64, 66
ziemie
 pruskie 250
 ruskie 29, 233
 ukrainne 9, 10
Zjednoczone Prowincje 20, 25, 162
Zubrza 284
Zwinogródek 95, 286
Zwinogródek 95

Żeleznica 315, 317
Żirotin 223
Żmudź 191
Żurów 315
Życzyn 424
Żydaczów 313, 315

MEANDERS OF MILITARY (R)EVOLUTION IN THE KINGDOM OF POLAND (1492–1569)

Abstract

The paper discusses selected aspects of the functioning of the Polish army at the turn of the 16th century. We considered them based on the theoretical perspective we adopted, in this case the so-called military revolution theory. In its classical form, this theory assumes that radical changes in strategy and tactics occurred in the military, which resulted in equally fateful changes in the structure of the state. This process was said to have occurred in the 16th and 17th centuries. The essence of this claim is the emphasis on structural changes in the state (effect), brought about by changes in the growing armies of the late Middle Ages and early modern times (cause), rather than the transformation of the military as a result of broader administrative, legal, economic and social processes. We considered the so-called gunpowder revolution resulting in an increase in the importance of infantry, a revolution within the navy (naval warfare revolution) and a revolution in the construction of modern fortifications (replacing the vertical fortifications of the Middle Ages with horizontal fortifications – first towers and then bastions (*trace italienne*). These three elements formed a structure that the ruler was unable to manage through personal, direct command. These changes involved

enormous financial outlays, so they required the creation of a modern system of military financing and an administrative structure that oversaw taxation, tax collection and the appropriate disbursement of taxes for war purposes. These very changes were to be considered so beneficial to the state that they were also introduced in other (non-military) areas of its functioning.

A legitimate question arises as to whether such a research theory is at all functional under non-Western European conditions. The body of work of world historiography in this area seems to prove that it is possible, but after making certain preliminary assumptions, modifying the original understanding of the theory.

To this end, we looked for the possibility of shifting the focus to other themes that better correspond to the specifics of the Jagiellonian monarchy, since it is difficult to talk in Polish reality about the dynamic development of fortifications, especially on the eastern borders of the state, not to mention the navy. But already the issue of gunpowder revolution can be considered in “canonical” terms for the theory we take into account as military innovation. A thorough analysis of selected processes taking place in the bosom of the Polish military in the period of interest to us proves that one can also find other threads that can clearly be classified as manifestations of technical/technological innovation serving the military. This so-called military innovation is also treated as a symptom of the occurrence of a military revolution.

The point of departure was to check whether, and if so, to what extent, one can speak of the existence of a gunpowder revolution in the reality of Jagiellonian Poland. The analysis carried out clearly shows that this phenomenon did occur. Such a categorical statement is based on consideration of the source records of tens of thousands of soldiers, recorded in the treasury-military documentation from the late fifteenth century to the late 1560s. Particularly noteworthy is the fact that, compared to

other European countries, this occurred relatively early in the Kingdom of Poland. This does not necessarily imply only advanced military development, although to some extent this is what it indicates. However, one must take into account the local specifics. The infantry of the Kingdom of Poland was formed as support for the cavalry, so it usually did not have to take part in direct combat understood as hand-to-hand combat. Above all, its task was to fight at a distance with the use of throwing weapons: first neuroballistic and then firearms. Numerous examples seem to confirm such a thesis. Beginning with the Battle of Swiecie (September 17, 1462), through the Battle of Orsha (September 8, 1514), and ending with the Battle of Obertyn (August 22, 1531), the main task of infantry was to fire at the advancing enemy cavalry.

One could even venture to say that the gunpowder revolution somehow “happened to” the Polish heavy infantry. As they gained access to less material- and labour-consuming, and therefore cheaper, hand firearms, the infantrymen in a sense switched from crossbows to rifles on their own. We are not aware of any document in the nature of a recommendation, order or ordinance regulation that mandated the use of black-powder weapons. Yet the infantrymen evidently from the 1620s onward were already using only hand firearms. We note this fact, while at the present stage of research we have no way to further interpret even the reasons for this phenomenon.

One clue is the peculiarity of this formation in the Polish reality. Unlike the infantry formations in Western Europe, the Polish infantry had an eminently rifleman-like character. Maintaining in the first two ranks soldiers equipped with polearms and transoms (they were abandoned only in the mid-16th century) was apparently treated as a residual protection against a possible direct attack by cavalry. At the same time, the soldiers of the first rank, the so-called foot lancers, in most cases stood to fight not with lances, but with javelins. These, in turn, although treated as

polearms, did not provide a long range of fire (such as spades) that would at least partially offset the distance and speed advantage of the attacking horseman. The remaining six-seven infantrymen in each ten were riflemen. Thus, it can probably be concluded that the infantry rearmed from crossbows to hand firearms for an unspecified reason, which could just as well have been: greater firing efficiency, a kind of fashion or purely financial considerations: the infantrymen did not choose a better weapon, but, with comparable firing efficiency, a cheaper one.

We deliberately emphasize the marginal importance of infantry, because what was achieved in its ranks in no way translated into either its popularization or the spread of firearms in the cavalry. The tactics of Polish cavalry, at least until the late 1640s, were based on charge and hand-to-hand combat. Moreover, mounted riflemen with neuroballistic weapons began to disappear from the ride rather quickly. Thus, the statement we used, that if there was a military revolution in Poland in the form of a gunpowder revolution, then it failed, we consider fully justified.

It is not without reason that we bring up the theme of the cavalry, whose way of fighting differed little from knightly clashes a hundred or two hundred years earlier. After the end of the last war with the Teutonic Order (1519–1521), the greatest military activity of the Kingdom of Poland was manifested in the eastern theatres of warfare. Confrontation with enemy armies, based mainly on light cavalry, very quickly proved the unsuitability of heavy-armed horse lancers. Hence, probably, the relatively rapid absorption of light- and then medium-armed cavalry, which was the hussars. This, however, was not enough; in order to break the enemy's formation with a charge, disperse and beat them, it was first necessary to find and catch up with them. The battle of Sokal (August 2, 1519) was, in a way, a harbinger of changes to come, for which, however, we had to wait until the middle of the 16th century.

The increasing Tatar attacks resulted in the need for the development of a security system. It was primarily intended to offset the weakness of having to chase down enemies who were fleeing with their loot, or fighting them on their own soil. On the other hand, the desirable solution was to adequately fast intercept the *chambol*, and even to carry out a pre-emptive strike as soon as the information about the incoming invasion was received. This, however, could not be done without taking steps of a structural nature. The first steps to establish a system of deep defence over vast areas of the Crown's Ruthenian lands was the establishment of the so-called Permanent Defence. This process dates back to the decline of the reign of Casimir Jagiellon (from the 1470s to 1492). However, it did not fully develop until after the Lviv Council, which took place on April 28, 1520. It resulted in the issuance of the so-called Lviv Ordinance, which was intended as a reform of the ineffective system of protecting the south-eastern borderlands. It was this decision that was a direct result of the battle with the Tatars at Sokal on August 2, 1519, lost as a result of disagreements and lack of good reconnaissance. The Lviv Ordinance provided for a number of changes, including the location of an infantry and artillery camp in the area of the so-called Lviv node, which included Lviv, Grodek (Horodok), Gliniany (Hlyniany), Rohatyn, Olesko and Załozce (Zaliztsi). The second, southeastern region of resistance would be the Kamenets-Khmelnyskyi region. The line drawn between these two cities and castles was to form a defensive frontier against the Tatar onslaught.

However, the full realization of this strategic innovation was possible only after the tactical innovation of creating the most effective type of light cavalry, or the cossack cavalry. It was served by frontiersmen, armed on the Tatar-Lithuanian-Ruthenian model. In this way, an attempt was made to fight the enemy with his own weapons. Unencumbered by rolling stock, on light, sturdy horses, they carried out reconnaissance, diversion and pursuit activities. They were able to carry out these tasks mainly due

to their high mobility, and their effectiveness was proven by the “raids” conducted by Bernard Pretwicz in the 1640s in pursuit of Tartar warriors.

It was mainly thanks to the starost of Barsk that a certain model of saturating the cavalry with cossack-armed combatants was developed, which, by the way, was adopted in other rotas by the end of the 1640s. That is why we see this figure as an actor of tactical innovation. Thus, the initial successes of Ostafi Dashkevich commanding cossack-Tartar troops in the Prussian War were the foundation of a reform carried out from the bottom up by frontier starosts, most notably Pretwicz. It was the result of the experience of the mid-level commanders (rittmasters and starosts). This innovation contributed to shifting the settlement zone in the Ruthenian lands first by dozens and then by several hundred kilometres to the southeast. Completely as an aside, it is worth noting that this type of light cavalry became the prototype for the Lisowczyks.

Research into the emergence of cossacks in the Polish cavalry resulted in an additional observation. It was not only the gradual abandonment of heavy cavalry and the switch to medium-armed hussars and light cossacks that was a characteristic of the Polish army in the mid-16th century. Well, it turned out that another process was noticeable in the treasury-military documentation, which was the internal unification of the cavalry units. The crown’s cavalry rioters usually consisted of heavy-armed copyists, light-armed hussars and light-armed riflemen. Depending on the number of soldiers in the troop, we speak of a *kopijnik* (lancer) rota (with a preponderance of *kopijniks*) or a hussar rota (with a preponderance of the hussars). This model proved inefficient in the south-eastern borderlands. Neither could heavy cavalry prove itself against the enemy’s light and fast cavalry, nor did the internal inhomogeneity of the rotes facilitate the distribution of forces in the field. Moreover, the laws even encouraged the formation of units that had the ability to find themselves

in any situation, and this in practice unfortunately led not to the universality of the army, but to its combat inefficiency.

We therefore adopted a “unification factor” (UF), which is a reflection of the dominant type of cavalry in the rota. Numerous data compilations have shown that, for example, the UF in the 1524 Lithuanian Mass Mobilization was 36.97%. The same ratio in the 1557 Permanent Defence cavalry rose to 82.93%. This is a definite qualitative and quantitative change. Interestingly, its authors were again not government officials, rulers or hetmans. In this case, as in the case of the introduction of the cossack cavalry, the initiators of the change were mid-level commanders – in particular, rittmasters and starosts. These individuals, conducting military operations under certain conditions, also had a certain freedom in “constructing” the composition of their troops. Adapting to the realities of the battlefield (not insignificant was its remoteness from decision-making centres, and therefore the inability of those at higher command levels to quickly intervene), they took action and implemented a certain modernization plan and were aware of the goal they intended to achieve. A qualitative analysis of the personal composition of the riding rotas indicates that the first stage in the unification process was the replacement of “three-element” divisions with “two-element” ones. This process can be observed as early as 1538. Then, and this was a change spread over many years, the main type of cavalry in the rota (usually husars) was strengthened. Gradually, lancers and basically all varieties of light-armed horsemen began to disappear, with the exception of the cossacks, who appeared increasingly more frequently. As a result, in 1548–1550 the vast majority of troops already had a UF of over 80%. It is worth noting that this reform took place solely as a result of grassroots initiative, without any institutional solutions.

Although the gunpowder revolution did not have its continuation in the form of the spread of hand firearms in cavalry units, its use

in infantry evolved. We assume today that medieval crossbowmen conducting simultaneous firing performed this task by firing steeply, along a parabola with an elevated apex. Without entering into a discussion on the effectiveness of such firing, it should be noted at the same time that the use of this technique of fighting with firearms seems pointless. So far, the Polish historical-military literature has not taken up the theme of the technique of group shooting with firearms. Meanwhile, this issue is quite popular in foreign-language literature, and it was these findings that were helpful in seeing the technique of continuous fire by infantry. However, the very notion of continuous fire is more appropriate to the later period. With regard to the late 15th and early 16th centuries it is better to speak of fire conducted in salvos. This method of fighting was known in principle wherever firearms were used. It gave the advantage in that the shots were fired by successive ranks of shooters, thus giving time for the others to load their guns. With everyone firing at the same time, the squad is suddenly left without any possibility of hitting the enemy.

On the basis of the material we analysed, we came to the conclusion that the so-called continuous fire (volley fire) conducted by the Polish heavy infantry was a pretty early form, which did not include simultaneous movement of the unit (counter-march). It is also necessary to emphasize the importance of the psychological effect: continuous firing had an effect not only physical in the form of hits, but it also had to affect the morale and determination of the attackers. A completely different issue is the degree of preparation of soldiers to participate in this mode of combat. Jan Tarnowski emphasized the lack of experienced soldiers in the Polish army, so it is difficult to consider the not very advanced form of continuous fire in Poland as a manifestation of the failure to adapt around the middle of the 16th century to the requirements of the modern battlefield. In the Polish or Spanish realities, the entire training and conduct of fire was based on the proper preparation of officers, issuing specific

orders. Inevitably, the whole system could not be complicated so that the average recruit could quickly master it. The development of the Dutch army, in which centrally regulated training was organized, followed a different path. This method proved more effective in the long run, especially since the war conditions in Western Europe favoured such solutions.

Institutional solutions, on the other hand, are observable in the case of an element of Polish army organization that has its roots deeply embedded in the Middle Ages. It concerns reimbursements for lost armament and horses (*zaszkodne, damna*). This custom was in force in the Jagiellonian state until the 1660s, and against a comparative background its presence can be judged as quite a lag. Given the scale of the phenomenon we have discussed (in financial terms), one can speak of a highly inconsistent treasury economy. Modernization of the system of taxation, tax collection and redistribution of part of the funds raised for military purposes is supposed to be one of the derivatives of the military revolution. Leaving aside the complicated problems of studying this part of the state's functioning, it is worth noting that such a long (by European standards) payment of indemnities can be taken as a sign of having finances in excess (which allowed them to be spent profligately), or treated as a sign of a lack of financial discipline. Since no treasury in Europe complained about excess money, the second explanation seems more logical. This problem was dealt with by German countries or England over the course of the 14th–15th centuries. The Kingdom of Poland and the Kingdom of Hungary were still struggling with it in the first half of the 16th century.

Our findings clearly indicate that *de facto* soldier's pay consisted not only and exclusively of the pay, but also included a second component, i.e. compensation. This, in turn, reached in the cavalry (especially during periods of intense fighting) 40% of the amount of the pay. Infantry in this respect was less costly, *damna* oscillated around 13–14% of the pay.

This means the actual need to pay 140% of the horseman's pay and 113–114% of the infantryman's pay. Consequently, any attempt to plan the war budget had to be subject to a large error, the magnitude of which could not be predicted. Mobilizing almost 6,000 troops for the Obertyn expedition in 1531 resulted in a completely different cost than mobilizing a similar number of troops a year later; yet a year later two battles were not fought. All of these costs were directly charged to the ruler's budget (tax money usually flowed in at a later date, and it was from these that royal expenses were possibly paid).

This conclusion is also a contribution to the demand for a detailed study of the costs of war, understood not only and exclusively as soldier's wages, but any cost associated with warfare (but also the value of lost property as a result of the fire of a besieged city). Only in this way can war expenses be clarified, or at least estimated, which could contribute to a better understanding of the economic aspects of war and its consequences. Only the elimination of indemnity payments in the 1660s can be considered a manifestation of the rationalization of treasury and a break with the so-called old custom (*antiquo consuetudin*). It was an obvious gain for the state and royal treasury. Even the soldier's payrise did not exceed the amount of compensation previously paid and, most importantly, was predictable.

Much of the transformation we have described occurred around 1520 or in the 1520s, and its first manifestations can be identified. This is definitely a breakthrough period in many respects, from political issues (the reorientation of foreign policy towards the East) to the almost complete rearmament of the infantry with hand firearms. Therefore, it is not difficult to guess that the war, then being waged by the Kingdom of Poland against the Teutonic Order (1519–1521), was a kind of battlefield between the old and the new, and a testing ground for a number of initiatives that can be classified as transformations of the organization of

the infantry army. First of all, during the war, the period of shaping the basic armed force of the kingdom was completed, relying on the money army (mercenaries), which had its “debut” in modern organizational form back in the period of the Thirteen Years’ War (1454–1466). Of course, in the cultural sphere, it was the nobility that continued to perform the function of *defensoris patriae*, but the burden of battle rested mainly on the shoulders of soldiers, who were bound by modern formal and legal entitlements.

The second important feature of the Prussian warfare was that it struggled with the still medieval belief that a war could be won by striving to fight a pitched battle (such as at Grunwald in 1410). This out-dated military “doctrine” was exposed in a rather ruthless way by the specific conditions of the Prussian theatre of war. The high degree of urbanization, numerous fortified points of resistance and Albert Hohenzollern’s avoidance of open confrontation forced the Crown army to fight under conditions for which it was not prepared either organizationally or mentally. The Polish command (it seems, as in the years of the Thirteen Years’ War, 1454–1466) had to learn at an accelerated pace how to capture fortifications and organize all the “logistical” facilities under the compulsion to end hostilities as quickly as possible. Entering this conflict resulted in a clash with the modern requirements of the battlefield, where the breaking charge of cavalry, speed of pursuit and numerical superiority were not decisive. This one, moreover, the grand master was able to level quite easily, whether through diplomatic measures or by trying to open new fronts.

On the other hand, the multi-ethnic structure of the army (where most of the soldiers were infantry) supported the exchange of experience not only at the level of soldiers, but also of mid-level commanders. Research on the organization of the Crown army in this conflict also showed that traditional methods of estimating the number of troops involved in the war were inefficient. Identifying a troop with the name

of the rittmaster is the first mistake. We have shown that the rotation of rittmasters between units basically makes such identification impossible. This is because those died in battles, died as a result of wounds and illnesses, and were finally transferred to other units, or put in charge of broken rotas, which were incorporated into more numerous ones. In addition, some of the rotas fought for several months, while others began service even before the official declaration of war and continued for many quarters until the spring of 1521. Another misunderstanding is to add up all the recorded soldiers and assume that the knowledge of the size of the army can be obtained this way. Allegedly, the Polish army of several thousand at the time of the greatest mobilization of forces, that is, from May to July 1520, numbered about 7,000 soldiers. On the other hand, in fact, during the 16 months of the war, several thousand enlisted men passed through the Polish army. In this context one can understand much better the already cited remark by Dionysius Runau ("kleiner, zweyjeriger krieg in Preussen").

We suppose that it was not only military effort and diplomatic actions that brought victory to the Polish side, but above all, a better system of renewing war resources. In this regard, the Kingdom of Poland benefited, in addition to the Crown, from the recruitment and material capabilities of the other Jagiellonian monarchies, i.e. Lithuania, Bohemia and Hungary. The Teutonic Knights were cut off from such opportunities (the Reich, the Grand Duchy of Moscow). Symptomatic in this regard is the recruitment by the German branch of the order of 10,000 Lancknechts in the Reich, who were, nevertheless, to be paid by the Teutonic Knights of Prussia, preferably with money promised by Vasily III (in a deal made by Nikolaus von Schönberg on March 10, 1517). The problem, however, was that the Muscovite prince, despite repeated promises, did not pay them according to the provisions of the treaty, which were the condition of the subsidy when the grand master attacked Krakow.

Here we come to the next finding, i.e. the identification of the route by which resources supporting the Polish army arrived in Prussia. Following the model of the well-known “Spanish road”, which was used to supply the Spanish army in the Netherlands, we called the Polish route the “Jagiellonian road” after Geoffrey Parker. To emphasize the importance of this “logistical” solution, it is worth recalling that, regardless of their territorial origin, about 80% of the soldiers who took part in the battles against the Teutonic Order traveled the Jagiellonian road, heading to the front. The route allowed not only the movement of soldiers and materials, but also facilitated the transfer of war customs and experience. This specific know-how was invaluable in the conditions of a siege war fought by Polish commanders and soldiers inexperienced in the field. Finally, the route served as a spoiler for the Jagiellonian monarchies, which in itself was a formidable threat to the Habsburgs’ ambitious plans in Central Europe. The Turkish intervention in Hungary, however, not only thwarted the Habsburgs’ plans, but also derailed the Jagiellonians’ dynastic policy.

One more thing is noteworthy in the context of the Prussian War. The transformations in the organization of the army that we have discussed were by no means the only ones that took place. Namely, it was the formalization of the penalization of castle surrender, which was prompted by the case of the Polish rittmaster Stanislaw Radwankowski, who surrendered Orneta to the Teutonic Knights on November 23, 1520. The Sejm court, which took up the case, declared the rittmaster’s act a treason, and, as if by the way, a certain *modus operandi* was developed for similar cases. It is difficult to say unequivocally whether Radwankowski’s deed was as momentous as it was attributed to at the time, but the fact remains that this incident (after all, not the first in the history of the Polish military) contributed to changes in legal doctrine, the law itself, and even judicial practice.

The Prussian War, thus, marked a certain turning point in the history of the Polish military. It closed the period of transformation of the organization of the army and marked the beginning of its constitution in a modern form. Of course, the degree of this modernity must and should be discussed, but this requires further detailed research. However, analyses beyond the traditional paradigm based on reconstructing the army's "battle routes" would be desirable.

The reorientation of Polish foreign policy toward the East was only partly a choice. The coercive factor of responding to specific threats was equally important, perhaps even fundamental. After all, the boundless areas of Poland's southeastern borderlands, which had been subject to increasingly frequent and intense Tartar attacks since the mid-15th century, required regular defence. Their low degree of urbanization did not make the task any easier, especially since it was difficult to find staging points where the moving army of several thousand men would replenish supplies, set up camp for necessary rest, or, finally, use the services of merchants and craftsmen.

Hence, probably, over the course of the late Middle Ages and the early modern period, a specific substitute for a military city took shape. From the late 1570s, the military began to be regularly stationed in semi-permanent field camps. This solution was a necessity in the Ruthenian lands, as military theorists and practitioners stressed in their writings: Jan Tarnowski and Stanisław Sarnicki, as well as the chronicler Marcin Bielski. These "mobile cities" attracted soldiers from all over the country, which influenced, to certain extent, its demography and economy, both in terms of migration, as well as monetary turnover and services. Soldiers' activity in the camps intensified in the spring-autumn period, but even in winter the camps (or rather, camp squares) did not remain deserted. Our analysis leads to the conclusion that during the period of the most intensive military activity, the military camps in the

Ruthenian lands were also the largest population centres in these areas. Camp activity negatively affected ecological conditions and increased immeasurably the exploitation of local resources. Therefore, among other things, the camps were moved between different locations, the choice of which was already determined by purely tactical necessity. Invariably, however, the camp in Ruthenian lands provided a gathering point for merchants and artisans, ensured settlement security, and assisted in the irenisation of lands constantly exposed to attacks by nomadic neighbours. Thus, it positively influenced the stabilization of the settlement network and economic-administrative relations in the border area.

The main “camp fields” functioned in the Lviv area (the “Lviv node”). From this place of concentration of the army, the army moved the camp towards the southeast along an established route that reached several hundred kilometres into Russia, as far as Kamianets Podilskyi and Lithuanian Bratslav. We were able to observe an intensification of this phenomenon, interestingly enough, from the 1620s onward. Since the camps were moved regularly along the axes of the main routes through the Ruthenian lands, we decided to call this “duct” or the camp route.

A perfect example of its use is the case of Jan Tarnowski’s Khotyn campaign of 1538. Based on records of losses suffered by the army during the entire summer campaign, the presence of soldiers in more than 60 towns can be confirmed. All of them were located on the route connecting the Lviv area with Kamianets Podilskyi, to which the army camp was moved for the duration of the Khotyn siege. Moreover, they did not form a system of points that could be connected by a single line. They were a grid of points located along this route, in an area stretching on a north-west-southeast axis for about 220 km, with a width of up to about 80 km. This arrangement suggests the march of the army not in one, but in many columns.

Numerous source references have also confirmed the deep penetration of the Khotyn castle's hinterland during the August siege. This, in turn, may prove that the siege was not only a strict blockade of the fortified resistance point, but also a wide-ranging diversionary and plundering action in the rear, in an area with a radius of about 30 km. Thus, it is fair to say that the military action was much more complex than a reading of narrative sources might suggest. On a similar basis, we can probably venture to say that the transformation of the army in the period we are discussing was also a much more complex and multifaceted phenomenon than a simple, linear development from medieval to early modern form.

We believe that the transformation of the army in the era of the last Jagiellons took place simultaneously along multiple paths/ Not all changes occurred at the same time. Modernization on one plane sometimes had to interact with *antique consuetudino* on another. Thus, at a certain point in time, divergent transitional forms with completely different structures were operating simultaneously. If we assume that the gunpowder revolution occurred in the 1620s, then it had to "coexist" with the medieval custom of paying compensations until the 1660s. Thus, the modern phenomenon could not fully affect other areas of the army's functioning, because in certain "tangential" areas it had to harmonize with an obsolete legal and fiscal "institution". This is just an example to illustrate the coexistence of many transitional forms, which sometimes had to mesh for decades, so as to later adapt to subsequent interactions.

It would be naïve to expect that reform, transformation, reshaping or, finally, revolution must occur at the same time in the entirety of a defined research area (here, the military). What is important, however, is the scale of these reforms and the translation into actual qualitative change. The proportion between what modern and obsolete structures are determines the dynamics and effectiveness of the change. Stretching the process considerably over time can negatively affect the effects of the

transformation. Hence, we conclude that in the Polish army during the last Jagiellons there was a transformation, a rearrangement, sometimes complemented by an intentional reform, rather than a revolution in the sense of a sudden and dynamic qualitative and/or quantitative change. If we want to defend the claim that the Kingdom of Poland had its military revolution during this period, it is only with the reservation that it was a strong emanation of local circumstances, which up to now have been seen rather in other areas of military functioning. This reservation must be supplemented by the observation that, apart from all substantive aspects, the Polish military (r)evolution was strongly stretched over time in the sense of the non-simultaneity of the individual processes, which may have had additional undesirable effects.

If we put all the issues discussed on a timeline, we can easily see that this is strongly evident. The first symptoms were the black-powder revolution and the abandonment of mercenary enlistment. The black-powder revolution took place in a severely limited way, as it was only in the infantry, while the reliance only on mercenary enlistment was a major change. Theoretically, these two developments should have entailed further transformations. However, this did not happen. The other aspects of the reorganization of the army that we have considered are apparent only after a lapse of some 20 years. Both the spread of the original form of continuous fire and the introduction of cossack cavalry did not occur until the 1540s or even later. We date the unification of the riding units to the late 1550s, and it was not until the early 1560s that the *damna* was abolished. Thus, the whole process was not only stretched over time, but also clearly divided into two phases. Determining the reasons for this regularity is beyond the substantive scope of our study. As an aspiration for further research, it is worth noting that the Prussian War shut down Polish military activity in areas other than the eastern directions of operations and in terrain other than the steppe for many decades. The need for another

reshaping of the army may have been a factor that delayed or even inhibited certain changes. Participation in the Prussian War forced the adoption of modern Western-style fighting methods, i.e., it meant, to no small extent, abandoning the medieval art of war. The pressing need to permanently defend the south-eastern frontiers of the Crown, however, placed entirely different demands, so the Crown army once again had to undergo transformations that adapted it to operating over vast swaths of Ruthenian lands. This may be a promising direction for further exploration, but at this stage it is based on intuition supported by fragmentary findings.